

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ) ANABİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ'NDE VEZARET

Doktora tezi

ANKHBAYAR DANUU

Ankara-2016

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ) ANABİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ'NDE VEZÂRET

Doktora tezi

ANKHBAYAR DANUU

Tez Danışmanı:

Prof.Dr. İlhan ERDEM

Ankara-2016

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ) ANABİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ'NDE VEZARET

Doktora tezi

ANKHBAYAR DANUU

Tez Danışmanı:

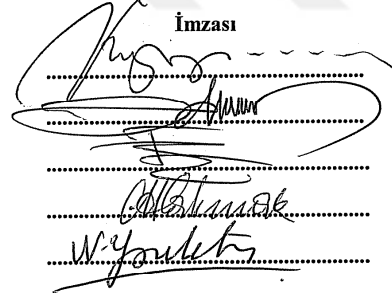
Prof.Dr. İlhan ERDEM

Tez jürisi üyeleri:

Adı ve Soyadı

Prof.Dr. K. Maşar KOPRAMAN
Prof.Dr. Refik TURAN
Prof.Dr. İlhan ERDEM
Doç.Dr. M. Ali ÇAKMAK
Doç.Dr. Nihat YALUÇTAŞ,

İmzası

The image shows handwritten signatures of the jury members and the supervisor. The signatures are written in black ink on a white background. The first signature is the largest and most prominent, followed by several smaller signatures. The signatures are arranged in a vertical column, with each signature corresponding to a name listed in the adjacent column.

Ankara-2016

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../20...)

Adı ve Soyadı .....

İmzası .....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR.....	IV
A. Kaynaklar.....	IV
1. Farsça Kaynaklar.....	IV
2. Arapça Kaynaklar.....	XIII
3. Moğolca kaynaklar.....	XVI
4. Ermenice Kaynaklar.....	XVII
5. Süryanice Kaynaklar.....	XVII
6. Çince Kaynaklar.....	XVII
7. Seyahatnameler.....	XIX
8. Meskûkât	XX
B. Araştırmalar.....	XX
GİRİŞ:.....	XXIV
KISALTMALAR.....	XXX

BİRİNCİ BÖLÜM: İSLAM DÜNYASINDA VEZİRLİK VE MOĞOL

İMPARATORLUĞU'NDA SİVİL İDARE.....	1
A. İslam Devletlerinde Vezirlik Anlayışı ve Geleneği.....	1
B. Büyük Moğol Devleti'nde Sivil İdare.....	17
C. Moğolların Horasan ve Diğer Bölgelerde Uyguladığı Sivil Politika.....	43

İKİNCİ BÖLÜM. İLHANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞU.....81

- A. Büyük Han Mengü'nün devlet anlayışı ve
İlhanlı Devleti'nin kuruluşundaki etkisi.....81**
- B. Hülagu Han'ın Batı Seferi ve Sonuçları.....104**
- C. İlhanlı Devleti'nin İdarî Sisteminin Kuruluşu.....119**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. İLHANLI DEVLETİ'NDE

VEZİRLİĞİN SAFHALARI.....136

A. Kuruluş dönemi vezirleri.....136

1. Seyfeddin Bahadır bin Abdullah Harezmî.....136

2. Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveynî.....143

B. Geçiş dönemi vezirleri.....171

1. Bûkâ Çingsang.....171

2. Melik Celâlüddin Muhlis Semnanî.....184

3. Sa'düddeve bin Hibbetullah bin

Mühezzibü'd-Devle Ebherî..... 186

C. Klasik Dönemin Vezirleri.....194

1. Sadrüddin Ahmed Halîdi Zencanî.....194

2. Cemâleddin Destcerdanî.....218

3. Hâce Sa'düddin Muhammed Müstevfi Savecî.....224

4. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî.....234

5. Hâce Tâcüddin Alişah Gîlânî.....250

D. Çöküş Dönemi Vezirleri.....257

1. Rukneddin Sayın.....	257
2. Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin.....	261

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. VEZİRLİK MÜESSESESİ VE

İŞLEYİŞİ.....	270
A. V ezirlik için Gerekli Şartlar ve Vezirliğe Tayin.....	270
B. Vezirlerin görevi, yer ve ücreti.....	286
C. Vezirlerin Maiyeti ve Divânlar.....	297
1. Vezirin Maiyeti.....	297
-Niyâbet-i Vezâret.....	297
- İşrâf-ı Memâlik.....	298
- Müstevfi-i Memâlik.....	302
- Uluğ Bitikçi.....	305
- Nâzır-ı Memâlik.....	307
- Münşî-i Divân-ı Buzurg.....	308
- Zabit-i Kar-ı Hezane.....	308
- Hâkim.....	309
2. Divânlar	312
- Divân-ı Âlâ.....	312
- Divân-ı Buzurg.....	313
-Divân-ı İnşaa ve diğer Bürolar.....	315
D. Vezirlerin Emirlerle İlişkileri ve Muhtemel Sonuçlar.....	318

BEŞİNCİ BÖLÜM. VEZİRLERİN SERVETLERİ VE

SOSYAL FAALİYETLERİ.....349

A. Vezirlerin Servetleri.....349

B. Vezirlerin Hayrâtı ve Kültür Faaliyetleri.....357

SONUÇ.....368

ÖZET.....372

ABSTRACT.....373

BİBLİYOGRAFYA.....374

EKLER.....391

ÖNSÖZ

XIII. yüzyılda Asya bozkırlarında kurulmuş Moğol İmparatorluğu, kısa zamanda başdöndürücü fetihler sonucunda Dünya Tarihinde benzeri az görülen büyük imparatorluğu haline gelmişti. Artık Cihanşumül hale gelen Moğol İmparatorluğu, ele geçirilen ülke ve bölgelerin şartlarına uygun siyaset ve icraat yürütmek mecburiyetinde idi. Çünkü göçebe kültüre uyumlu olan askerî-sivil karmaşık Moğol sisteminin, tarım ve ticarete dayalı yerleşik hayata bağlı milletler için uygun olmadığı anlaşılmıştı. Dolayısıyla, Ögedey döneminde Horasan merkezli İran'ın umûmi işlerine bakan divânın kurulmasıyla, Moğolların İslam dünyasına yönelik idari politikaları şekillenmeye başlamıştı.

İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla, İran merkezli Yakın Doğu ülkelerinin idari ve sivil yönetimi konusu gündeme gelmiştir. Başta İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülagu Han'ın talebi ve Hâce Nasirüddin Tûsî başta olmak üzere dönemin aydınları tarafından yapılan tavsiyeler neticesinde Vezâret müessesesi kurulmuştur. Dönemin parlak isimleri olan Sâhib-i Divân Şemseddin Cûveynî , Sa'düddeve ve Reşidüddin Fazlullah Hemedânî gibi ünlü isimler, bu müessesede görev üstlenmişlerdir. Tezimizin konusu, İlhanlı Devleti'nde Vezirlik müessesesini tanıtmak olmakla birlikte bu kurumun gelişim ve değişimini İlhanlı Tarihinde oynadığı rolü de kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde işlenmiştir.

Çalışmamız sırasında, konumuzla ilgili başlıca kaynaklar ve araştırmalar değerlendirilmiş ve vezirlik müessesesi hakkında somut bir bilgi üretilmeye çalışılmıştır. Gerek Tez İzleme Komitesi üyeleri hocalarım ve gerekse kendileriyle istişârede bulunduğum akademisyenlerin tavsiye ve katkılarıyla tezimiz vucüt

bulmuştur. Böylece, İlhanlı tarih araştırmalarına katkıda bulunabilecek mütevazı bir çalışma ortaya koymaya gayret gösterdik.

Türkiye'deki ikametim esnasında karşılaştığım ilmi ve husûsi problemlerimi halletme konusunda desteğini esirgemeyen ve beni devamlı teşvik eden danışmanım Prof.Dr. İlhan ERDEM hocama hassaten şükranlarımı sunarım. Bana üniversite öğrenciliğimden beri tarihi sevdiren ve tarihçi olmam için yol gösteren sevgili hocam, merhum Prof.Dr. Purev OTGON'u, Türkiye'de Doktora yapma imkanını sağlamak için hararetle tavsiye ve destekte bulunan Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü sâbık Müdürü, merhum Prof.Dr. Dashdavaa CHULUUN'u rahmetle anıyorum. Türkiye yolculuğum sırasında maddi destek sağlayan Ulaanbaatar'daki Khuvsgul İli Ulaan-Uul İlçesi Hemşehri Derneği Başkanı, Dr. Duujii CHULUUN, Moğolistan Milli Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Doç.Dr. Delgerjargal PUREVSUREN, "Luxwood house" A.Ş sahibi Enkhjargal DAMDİN, Arapça öğrenmem için teşvikte bulunan ve Kuveyt devlet bursu imkanını sağlayan Sayın Hocam Prof.Dr. Erdenebaatar DİİMAAJAV ve Moğolistan Dışişleri Bakanlığı Devlet İdaresi ve Yönetim Genel Müdürü, Prof.Dr. Bayarsaikhan BATSUKH, gurbette sila havasını esirgemeyen Moğolistan Ankara Büyükelçisi, Sayın, Doç.Dr. Batkishig BADAMDORJ, tezimin gramer hatalarını düzeltmemde yardımcı olan Ankara Üniversitesi Tari Bölümü Doktora Öğrencisi Mustafa AYLAR, Firdevs ÖZEN ve Hâcettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Doktora Öğrencisi Uğur ŞAHİN'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca, hayatının en çetin günlerinde bile okumam için elinden gelen maddi ve manevi yardımı esirgemeyen babam Danuu TSEVEEN ve sevgili annem Enkhdalai SANJAA'ya derin sevgi ve minnettarlığımı iletiyorum.

Ve nihayet,Türkiye’de bulunduğum süreçte bana maddi destek sağlayan Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TUBİTAK)’na minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Ankhabayar DANUU

2016

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR

A. Kaynaklar

Genel olarak Moğollar ve hususiyle İlhanlı Tarihi hakkında bilgi veren kaynaklar yeterli sayıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, içeriği bakımından vezaret kurumuna tahsisi edilmiş bir eser yoktur.

Kaynaklarımız, ağırlıklı olarak Fars, Arap, Ermeni ve Moğol müverrihler tarafından kaleme alınmış ve çeşitli dillerde telif edilen eserlerden oluşmaktadır. Kullanmış olduğumuz muasir kaynakları, nitelik açıdan münşeat mecmuaları, seyahatnameler ve numizmatik olarak ayırmamız mümkündür. Aşağıda, kaynakları kısaca tanıttıktan sonra bu kaynaklardan ne derecede yararlandığımızı açıklayacağız.

1. Farsça Kaynaklar

Alaâddîn Ata Melik Cûveynî

Târîh-i Cihân Güşâ

Büyük devlet adamı ve tarihçi olan Alaâddîn Ata Melik Cûveynî 1226 yılında Cûveynî 'de bulunan köklü bir memur ailesi evinde doğmuştur. Genç yaşından beri diğer aile üyeleri ile Horasan Divanlığı hizmetinde bulunmuş ve 1259-1282 yılına kadar Bağdad hakimliği görevini üstlemiştir. Öz ağabeyi ve Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cûveynî ile İlhanlı Devleti sivil yönetiminde birçok işlere imza atmıştır¹.

---

¹ M.Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991,s.221-230; E.G.Browne, *A Literary History of Persia*, 4 vols, London, Cambridge, 1902-1924, s.35-37.

Onun 1252’de başlayıp 1259 yılında bitirdiği “Tarih-i Cihân Güşâ” adlı eserde Moğol, Horezm ve İsmaililer devleti hakkında geniş bilgi verilmektedir. Eserin, Horasan Divanlığı ve İlhanlı Devleti’nde sivil yönetimi politikasının oluşumuna dair bilgilerinden istifade ettik. Tezimizde, Muhammed Abdullvehab Kazvini tarafından neşredilen edisyonu kullanılmıştır². Aynı zamanda eserin Türkçe tercümesinden de yararlandık³.

Teslîyet’ül-İhvân

Müellifin bizzat kendisi tarafından kaleme alındığı bu eser 1282 yılında tamamlanmıştır. Eserde, 1259-1281 yılına kadar gerçekleşen olaylar ve kendi Bağdad yönetiminde bulunurken yaptığı faaliyetlerini anlatmaktadır⁴. Tezimizde, İlhanlı Vezâretinin önemli bir kolu olan Bağdad Divanlığı kuruluşu ve icraalar hakkında bilgilere müracaat edilmiştir.

İbn Bîbî, el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca’ferî el-Rûgedî *el-Evâmir el-Alâ’iyye fî el-Umûr el-Alâ’iyye (Selçuknâme)*

Türkiye Selçukluları tarihinin en mühim kaynaklarından olan *el-Evâmir el-Alâ’iyye fî el-Umûr el-Alâ’iyye*’nin müellifi İbn Bîbî, menşe olarak Harezmlidir. İbn Bîbî, abası sâyesinde hemen devlet hizmetine girmiş, çok önemli görevlerden biri olan *inşâ ve tuğra dîvânında* uzun yıllar çalışmıştır. İlhanlı veziri Şemseddin

---

² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Tashih Muhammed bin Abdulvehâb Kazvînî. C.I-III, Enteşerat-i Firdevs, Tahran, 1385.

³ Alaeddin Ata Melik Cûveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2013.

⁴ Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed Cûveynî, *Teslîyet’ül-İhvân*, Tashih Abbâs Mâhîyâr, Enteşerat-i Abad, Tahran, 1361, s .6-8.

Cüveynî'nin teşvik ve isteği ile 1186 ve 1280 yılları arasındaki olayları kapsayan bir Selçuklu tarihi kaleme almıştır⁵. Çalışmamızda, ünlü vezir Şemseddin Cüveynî'nin Anadolu'ya gelişi ve reformlarını anlatırken kullandık.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî

Câmiu't-tevârih

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, 1250-1251 yılı civarında Hemedan'da dünyaya gelmiş ve Abaka devrinde devlet hizmetine girmiştir. Gazan devrinde vezirlik makamına getirilmiş ve 1317 yılında makam ortağı Tâcüddin Alişah Gîlânî ile ihtilafa düşmesi sonucunda 1317 yılında görevden azledilmiştir. Kısa bir süre sonra Olcaytu Han'ı zehirlemekle suçlanarak 1318 yılında idam edildi⁶. Gazan Han'ın isteği doğrultusunda "Târîh-i Mubârek-i Gâzânî" adını taşıyan eseri 1304 yılında yazmıştır. Fakat Gazan Han vefat ettiği için Olcaytu Sultan'a takdim ettiğinde kendi zamanına kadar dünya tarihini ekleyerek "Câmi'ut-tevârih" adlı kamil tarih kitap yazmayı emretmiştir⁷. İlhanlı tarihinin en büyük kaynağı niteliğinde olan bu eserde Gazan dönemine kadar vezirlerin hayat, faaliyetine dair birinci el malumatlar bulunmaktadır. Tezimizde, Muhammed Rûşeni ve Mustafa Mûsevî tarafından

---

⁵ İbn Bibi (El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadi), *el Evamirü'l Ala'ie fi'lUmuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, s.1-5.

⁶ Zeki Velidi Togan, Reşid-Üd-Din Tabib, *İA*, C. IX, MEB Yayını, 1964, İstanbul, s.705-708.

⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî. C.I, Enteşerat-i Elborz, Tahran, 1373, s.8.

hazırlanan edisyonu⁸ esas alınmakla beraber nüsha farklılığından dolayı Karl Jahn⁹ ve Behmen Kerimi¹⁰ edisyonları teyit amaçlı kullanılmıştır. Bunun dışında eserin türkçe tercümesinden¹¹ de istifade ettik.

Abdullah bin Fazlullah el-Şîrâzî (Vassâf)

Târîh-i Vassâf

Abdullah bin Fazlullah el-Şîrâzî, 1257 yılında Şiraz'da doğmuştur. İlhan Olcaytu tarafından kendisine verilen “Vassafü'l-hazret” ve bunun kısaltılmışı olan “Vassaf” lakabıyla tanınır. Vassaf iyi bir eğitim aldıktan sonra İlhanlı Devleti'nde divan hizmetine girmiştir. 1297 yılında yazmaya başladığı “Târîh-i Vassâf” adlı eserinin ilk üç cildini 3 Mart 1303 tarihinde vezir ve tarihçi Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedan-î ve vezir Sa'düddin Savecî'nin yardımıyla Gazan Han'a sundu. Kitabı daha iyi hale getirebilmek için izin alan Vassaf, yine Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedan-î'nin yardımıyla 1 Haziran 1312 tarihinde Sultaniye şehrinde İlhan Olcaytu ile görüştü ve eserinin IV. cildini takdim etmiştir. Eserin son cildini ancak 1328 yılında tamamlayabilmiştir. Bilim dünyasınca “Tahrîr-i Târîh-i Vassâf” adıyla tanınan ve

---

⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî. C.I-IV, Enteşerat-i Elborz, Tahran, 1373, s.8.

⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*. Tashih Karl Jahn, Çaphane-yi Mehriban, İsfahan, 1368.

¹⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Behmen Kerimi. C.I-II, Enteşerat-i Emir Kebir, Tahran, 1362.

¹¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesampour Khelejani. TTK, Ankara, 2013.

Alaaddin Ata Melik Cûveynî “Tarih-i Cihangüşa”nın zeyli niteliğinde olan bu eserin asıl adı “Tecziyetü’l-imsâr ve tezciyetü’l-âsâr”dır¹².

Söz konusu bu eserde, İlhanlı vezirleri ve uygulamaları tafsilatlı olarak ele alınmıştır. Hatta devlet hazinesi ve Fars incüsü gibi önemli kurumlara ait statistik bilgiler de bulunmaktadır. Tezimizde, Abdu’l-Muhammed Ayeti tarafından tashih edilen edisyonu kullanılmıştır¹³.

Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî

Târîh-i Olcâyâtü

Olcaytu ve Ebu Said dönemlerinde oldukça ünlü haline gelen Kâşânî’nin hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Onun doğum tarihi, eğitim düzeyi ve ettiği hizmeti kesin olarak bilinmemektedir¹⁴. Ama “Cami’ut-tevârîh”in yazımında görev aldığı bilinmektedir. Bu eserde 1304-1316 yıllar arasında Olcaytu çevresinde vukubulan olayları anlatmaktadır. Böylece, Olcaytu devrini detaylı bir şekilde anlatmasıyla dönemin vezirleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Tâcüddin Ebû Fazl Muhammed bin Muhammed Dâvûd el-Benâkatî

Târîh-i Benâketî

Gazan Han’ın teveccühünü kazanarak 1301 yılında *Melik el-şu‘arâ* lakâbını alan Benâkatî, aslen Mâverâünnehirli’dir. Müellif, Sultan Olcaytu’nun hizmetinde de

---

¹² Osman Gazi Özgüdenli, Vassaf, *DİA*, C.42, İstanbul, 2012, s.558.

¹³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Be kalem Abdu’l-Muhammed Âyetî, Enteserat-i Pejueşgah-i Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferhengi, Tahran, 1383.

¹⁴ Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, Be İhtmam Mehin Hambli, Enteserat-i İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1386, s.11.

bulunmuş, Ebû Said Bahadır Han devrinde büyük itibar sahibi olmuştur. Ebû Said Bahadır Han'ın emriyle *Câmi'ut-tevârih* ile denk gelebilecek bir eser yazmakla vazifelendirilmiştir. Bunun üzerine *Ravzat ûlâ el-Bâb fî el-Tevârih el-Ekâbir ve el-Ensâb (Târih-i Benâketî)* isimli eserini kaleme almıştır. Eser, *Câmi'ut-tevârih*'in bir özeti niteliğindedir ve 1317 tarihine kadar gelmektedir¹⁵. Tezimizde bu eser, bazı önemli bilgilerin teyit edilmesi ve vezir listesini oluştururken istifade edilmiştir¹⁶.

Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî

Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr

Aksarây kentinde, XIII. yüzyılın ortalarında doğmuş olan Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî, eğitimini burada tamamlamış ve genç yaştan beri devlet hizmetine girmiştir. Aksarâyî, *dîvân kâtibliği* ve *evkâf nâzırlığı* vazifelerinde bulunmuştur. Kendisi, uzun süre boyunca İlhanlıların Anadolu nâibi Mücirüddin Emîrşâh'ın hizmetinde bulunmuştur. Hayatının sonuna doğru, görüp biriktirdiği belgelerinden istifade ederek *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr* adlı bir eser kaleme almıştır. Eserini 1323 yılında, o sırada Anadolu valisi olan Timurtaş Noyan'a sunmuştur¹⁷. Tezimizde, İlhanlı merkezinden alınan kararların vilayetlerde uygulanması konusunda müracaat edilmiştir.

---

¹⁵ M.Şemseddin Günaltay, *a.g.e*, s.305-306.

¹⁶ Fahrüddîn Dâvûd Benâkatî, *Târîh-e Benâkatî*, tashih Cafar Şeâr, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 1348.

¹⁷ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk) Ankara 2000, s.XIV-XVIII.

Hamdullah bin Abû Bekr bin Ahmed bin Nasr Müstevfi Kazvînî

Nuzhetü'l-Kulûb

Soylu bir Kazvinli aileden gelen Hamdullah, 1281 yılında Kazvin'de doğmuştur. Dedesi Nasr'in İlhanlı Devleti'nde müstevfi olarak çalışmasından dolayı, ailesi de müstevfi lakabıyla anılmaktadır. “Zafername”, “Tarih-i Güzide” ve “Nuzhet ul-Kulub” adlı eserleri kaleme alan müellif 1350 tarihinde vefat etmiştir¹⁸. Türbesi de halen Kazvini şehrinde korunmaktadır.

Hamdullah Kazvini'nin coğrafya, tabiat, kozmoğrafya ve antropoloji hakkında yazılan “Nuzhetü'l-Kulûb” eserinde verilen İlhanlı vergi meblağı ve şehir hayatlarına dair bilgilerinden faydalandık¹⁹.

Târîh-i Güzide

“Camiu't-tevarih”in özeti niteliğinde olan bu eser, Gazan Han'dan sonraki olaylar bakımından önemlidir. Tezimizde bu eser, bazı bilgileri teyid niteliğinde istifade edilmiştir²⁰.

Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî

Düstûr ül-Kâtib fî Tayîn el-Merâtib

Bütün ismi Şemseddin Muhammed bin Hinduşah bin Sancar Nahçıvanî olan bu şahıs İlhanlı veziri Gıyasüddin Muhammed Reşidüddin'in münşiliğini yapmıştı. İlhanlı Devleti çöküşünden sonra Celayiri hükümdarı sultan Üveys'in yanında

---

¹⁸ M.Şemseddin Günaltay, *a.g.e*, s.318-329.

¹⁹ Hamdullah Müstevfi Kazvînî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, Tashih Guy Lestrang, Enteşerat-i Esatir, Tahran, 1389.

²⁰ Hamdullah Müstevfi Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, Tashih Abdülhüseyin Nevayi, Enteşerat-i Emir Kebir, Tahran, 1387.

kadılık gibi önemli görevlerde bulunmuştu. O, devlet teşkilatına dair yazdığı “Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib” eserini Üveys Han’a sunmuştu. Akıcı ve kolay anlaşılabilir üslupta yazılmakla beraber toprak mülkiyeti ve bunun kullanılması, vergiler, adli sistem, şehir hayatı, ticaret, zanaat, çiftçinin durumu, imar faaliyetleri, devlet teşkilatı, hiyerarşik yapı, ordunun durumu, haberleşme faaliyeti gibi konulara değinen Şemseddin Nahçıvani’nin bu eseri hem de yazıldığı devrin tarihine dair değerli bilgiler içermektedir²¹. İlhanlı Devleti teşkilatı bakımından son derece önemli olan bu kaynak, Vezâret müessesesi ile ilgili detaylı bilgiler içermektedir. Dolayısıyla, tezimizde Vezârete bağlı divan ve vezirlik müessesesi ile ilgili bilgilerden istifade ettik. Eser Abdulkerim Alioğlu Alizade tarafından geniş önsöz ve inceleme ile neşredilmiştir²².

Hâfız Ebrû

Zeyl-i Câmîu’t-Tevârih-i Reşîdî

İsimden de anlaşılacağı üzere “Câmîu’t-tevârih”ın zeyli niteliğinde olan bu eserde Olcaytu ve Ebu Said dönemine ait önemli bilgiler yer almaktadır²³. Dolayısıyla, çalışmamızda, söz konusu dönemin vezirleri ve faaliyetlerine dair bilgilerinden yararlandık.

---

²¹ Mustafa Uyar, Hinduşah Nahçıvanî’ye Ait Düstûr el-Kâtib fî Ta’yin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı, *AÜDTCFTAD*, XXIV/28, Ankara, s.281-282.

²² Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, Tashih Abdulkerim Alioğlu Alizade, C.II, Moskova, Ferhangistan Ulum-i Cumhuri Şoravi-i Sosyalisti Azerbeycan, 1976.

²³ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmîu’t-tevârih-i Reşîdî*, behtmam Hânâbâ Beyânî, Entesherat-i Encümeni Asar-i Milli, Tahran, 1350.

Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm

Âsâr ül-vûzerâ

Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm ismiyle bu kaitabın yazarı olarak anılan şahsın gerçek ismi ise Hâce Kivamüddin Nizamülmülk Hevafi'dir. Kendisi 1471 yılında Baykara hanedanı hükümdarı Sultan Hüseyin Mirza'nın veziri iken bu kitabı kaleme almıştır. Ama onun hayatı ve diğer eserleri hakkında bilgiler oldukça azdır²⁴.

Bu eserde İlhanlı vezirlerinin hayat hikayeleri ve faaliyetlerine dair bilgiler, Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr'in "Düstûr el-vûzerâ" ile benzer şekilde verilmektedir.

Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr

Düstûr el-vûzerâ

Ali Şir Nevai'nin kültür okulunda yetişen Handmîr, ünlü tarihçi Mirhand'ın oğlu olarak 1475 yılında Herat'ta doğmuştur. Babası onu Ali Şir Nevai okulunda yetişmesini sağlamıştır. Kendisi daha babası hayattayken büyük bir ilmi şöhret kazanmıştı. Tebası olan Baykara hanedanı çökünce inzivaya çekilerek tarih kitapları yazmaya başlamıştı. Dönemin karışıklığından dolayı genç yaşta ülkesini terk etmeye zorlanmış ve Babür şah devleti'ne sığınmıştı. Orada hayatının son yıllarını mutlu bir şekilde geçirmiş ve 1535 yılında vefat etmiştir²⁵.

Handmîr tarafından 1501 yılında Herat'ta kaleme alınan ve Düstûr el-vûzerâ ismiyle tanınan bu eserde Emevi döneminden kendisinin yaşadığı devrine kadar

---

²⁴ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm, *Âsâr ül-vûzerâ*, Tashih Mîr Celâlüddîn Hüsseyînî Urmevî, Enteşerat-i Daneşgah-i Tahran, 1337, s.VII-VIII.

²⁵ M.Şemseddin Günaltay, *a.g.e*, s.405-408.

İslam devletleri vezirlerinin hayat hikayesini yazmıştır²⁶. İlhanlı vezirlerinin hayat hikayesi ve marifetine dair bilgileri Reşidüddin ve Vassaf başta olmak üzere muasir kaynaklardan yararlanarak derleyen bu eser, tezimiz için birinci derece kaynaklar arasındadır. Bunun dışında onun diğer eserlerinden de faydalandık²⁷.

2. Arapça Kaynaklar

Kemâl eddîn ‘Abd el-Rezzâk İbn-i Fûtî

el-Havâdis el-Câmi’a

1244 yılında Bağdad’da doğmuş ve 14 yaşındayken Moğollar tarafından esir alınmıştır. 1261 yılında Hâce Nâsirüddin Tûsi’nin desteği ile esâretten kurtulmuş ve daha sonra Bağdad ve Merağa’da zamanın âlimlerinden dersler almıştı. Nasirüddin Tûsi’nin isteği ile Merağa Rasathanesi Kütüphanesi Müdürü oldu ve 1280 yılında Bağdad’a dönüp el-Mustansiriye Kütüphanesi müdürlüğüne getirildi. 1304 yılında Merağa’da Olcaytu Sultan’ın sarayında bulundu. 1323 yılında vefat edene kadar dönemin ünlü tarihçisi Alaâddin Cûveynî ve Reşidüddin Fazlullah gibi ünlü isimler ile yakın ilişki kurmuştu²⁸. Çalışmamızda, 1228-1300 yıllarında Bağdad’da vukubulan olayları anlatan *el-Havâdis el-Câmi’a* adlı eserinden Bağdad hâkimliği ve vezâret

---

²⁶ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, tashih Seyîd Nefîsî. Enteşerat-i İkbâl, Tahran, şahinşahi 2535, s.VII.

²⁷ Gîyâsüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, tashih Muhammed Debîr Sîyâkî, Enteşerat-i Hîyâm, Tahran, 1380; Gîyâsüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Meâsiru’l-muluk*, Tashih Mîr Hâşim Muhaddis, Enteşerat-i Hidmât-i Ferheng-i Resâ, Tahran, 1372; Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens’ab*, perevod Ş.H.Vohidova, Daik Press, Almatı, 2006.

²⁸ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.237.

uygulamalarının Bağdad'da yansması gibi konularda müracaat ettik. Doktor Abdulmuhammed Ayeti tarafından yapılan farsça çevirisinden²⁹ istifade ettik.

El-Melik el-Müeyyed İsmail Ebü'l-Fida.

El-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer

1273 yılında Dimaşk'ta doğdu. Genç yaşında askeri ve siyasi başarıları sebebiyle 1320 yılında el-Melik el-Nasir Muhammed bin Kalavun tarafından "el-Melik el-Müeyyed" unvanı verildi ve Hama sultanlığında üst düzey yöneticilik görevinde bulundu. İdareciliğinin yanı sıra ilim ve güzel sanatlara da alaka duyan Ebü'l-Fida 1331 yılında Hama'da vefat etti. Onun tarafından kaleme alınan *El-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* adlı 4 bölümden oluşan eserde Hz. Âdem döneminden başlayarak kendi yaşadığı dönemi kadar gelen umumi bir tarih niteliğindedir³⁰. Çalışmamızda, İlhanlı tarihi ile ilgili önemli olaylar ve bazı vezirlerin faaliyeti konusunda müracâat ettik³¹.

Âhmed bin Alî el-Kalkaşandî

Subh el-a'şâ fî Sanâye el-İnşâ

1355 yılında Kâhire'nin kuzeyinde, Kalkaşande kasabasında doğdu. Doğduğu şehirde ve İskenderiye'de çeşitli âlimlerden hadis, fıkıh ve edebiyat okudu. Daha

---

²⁹ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, Tercüme 'Abdul Muhammed Ayeti, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1381.

³⁰ M.Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s. 203-210.

³¹ El-Melik el-Müeyyed İsmail Ebi'l-Fida, *El-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Kahire, 1286, C. IV.

sonra kendisi, önceleri fıkıh okuttu ve bu konularda eserler yazdı. Ardından bazı idâri görevler aldı. 1389 yılında Sultan Berkuk zamanında, *Dîvân el-Înşâ*'da sır kâtibi Bedreddin Muhammed b. Fazlullah el-Ömerî'nin yanında çalışmaya başladı. Bu görevinde uzun yıllar kaldı. Bu arada *Dîvân el-Înşâ* ve *inşâ* sanatı hakkında araştırmalar yaptı ve bu konuda yazılmış olan kitapları ve teressül mecmualarını okudu. Fazlullah el-Ömerî'nin *el-Ta'rif bi el-Mustalah el-Şerîf* adlı eserinin etkisinde kaldı. *Dîvân el-Înşâ* ve *inşâ* sanatı konularında *Subh el-a'sa fî Sanâye el-Înşâ* adlı büyük eserini kaleme aldı. 1418 yılında Kâhire'de öldü³². Ansiklopedi niteliğinde olan bu eserde İlhanlı Vezâret teşkilatına dair önemli bilgiler bulunmaktadır³³.

Yûsuf bin Tagrîberdî el-Âtâbekî Cemâleddîn Âbû el-Mehâsen

el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî Ba'de'l-Vâfî.

1409 yılında Kahire'de doğan müellif, genç yaşta İbn Hacer, el-Âynî, el-Makrizî, İbn Arabşâh ve Halil İbn Zahir gibi zamanın büyük alimlerinden okudu. El-Makrizî'nin etkisiyle tarih ilmine merak sardı. Müzik, Türkçe ve Farsça öğrendi ve Memlûk sarayı ve emirlerle yakın ilişkiler içindeydi. 1470 yılında öldü³⁴.

Onun en önemli eserlerinden biri olan , *el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî Ba'de'l-Vâfî*, Memlûklerin ilk sultanı İzzeddin Aybek döneminden 1458 yılı arasında yaşayan sultanlar, emirler, önemli kişiler alimlerden 3000 civarında kişiden bahseden

---

³² Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.205.

³³ Âhmed bin Alî el-Kalkaşandî, *Subh el-a'sa fî Sanâye el-Înşâ*, Şerh Muhammed Huseyîn Şemseddin, Darül-Fikr, Beyrut, C. IV, 1987

³⁴ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul, 1998, s.219.

biyografi konuları içermektedir³⁵. Çalışmamızda, bazı İlhanlı vezirlerin biyografi bilgileri için müracaat ettik ve Nebil Muhammed Abdulaziz tarafından hazırlanan 1985 yılın neşrinden³⁶ istifade ettik.

3. Moğolca Kaynaklar

İsmi bilinmeyen müellif tarafından 1240 yılında kaleme alındığı düşünülen “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde Cengiz ve Ögedey dönemi anlatılmaktadır. Çalışmamızda, söz konusu dönemin sivil idaresi ve yerleşik halka uygulanan politikalarına dair bilgilerinden yararlandık. Bu esnada eserin Ahmet Temir tarafından gerçekleştirilen Türkçe tercümesi³⁷ ve ünlü Moğol araştırmacı Ş.Çoimaa tarafından yapılan edisyonundan³⁸ istifade ettik.

Ünlü Moğol tarihçisi Rashpuntsag tarafından Çince ve Tibetçe kaynakları derleme süretiyle XVII. yüzyılda kaleme alınan “Bolor Erih” eserde Cengiz Han’dan XVII. Yüzyıla kadar vukubulan Moğol tarihi ve önemli hadisler anlatılmaktadır³⁹. Tezimizde, eserin Cengiz Han’dan Kubilay dönemine kadar Moğol İmparatorluğu devlet teşkilatına dair bilgilerine müracaat ettik.

---

³⁵ Ramazan Şeşen, *a.g.e.* s.219.

³⁶ Yûsuf bin Tagrîberdî el-Âtâbekî Cemâleddîn Âbû el-Mehâsen, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi*, Hakike ve veza’u hevaşiye Nebil Muhammed Abdulaziz, C.III, Matba’a Dârül-Kütüb, 1985.

³⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev.Ahmet Temir, TTK, Ankara, 1948.

³⁸ *Mongolın Nuuts Tovçoo*, hevlüülse S.Çoimaa, Ulaanbaatar, 2006.

³⁹ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, Yay. Haz. Bayarsahan M ve diğerler, C.I, Ulaanbaatar, 2006.

4. Ermenice Kaynaklar

XIII. ve XIV. yüzyılda Ermeni müverrihler tarafından kaleme alınan eslerde Moğol İmparatorluğu ve İlhanlı tarihine ait önemli bilgiler mevcuttur.

Aknerli Grigor, başkumandan Simbat, Vardan ve Kirakos başta olmak üzere müverrihler tarafından kaleme alınan kaynak ve vekayînamelerde⁴⁰ bulunan İlhanlı vezirler ve faaliyetlerine dair bazı bilgilere müracaat ettik.

5. Süryan(i)ce Kaynaklar

1225 yılında Malatya’da dünyaya gelen Yakubî patriği Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbri’ye ait Kronografya adlı dünya tarihi niteliğinde olan eserde İlhanlı sarayında yaşanan ihtilaflar, onun sivil hayatında olan etkileri ve Gazan dönemine kadar olan vezirlere ait hikayeleri gibi bir çok önemli bilgiler mevcuttur. Tezimizde, bu eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılan Türkçe tercümesinden⁴¹ yararlandık.

6. Çince Kaynaklar

Çinli müverrihler ve gezginler tarafından Moğol İmparatorluğu tarihi üzerine yazılan rapor ve seyahatnameler mühim bir yere sahiptir. Bunlardan 1221 ve 1237 yılında Moğol ülkesini bizzat ziyaret eden Çin elçileri Shao Hung tarafından kaleme

---

⁴⁰ Oktay Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, SY, İstanbul, 2007; A.G.Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, YY, İstanbul, 2005; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrant Andresyan, İstanbul, 1954.

⁴¹ Abü’l-Farac Gregory, *Abü’l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I-II, TTK, Ankara, 2000.

alınan “Moğol Tatarların Umumî Tarihi” ve Peng Da Ya tarafından kaleme alınan “Kara Tatarlara Dair Muhtasar” eserleri gerek yazıldığı tarihi ve gerekse içerdikleri malumat bakımından önemlidir. Bu eserde, tezimiz açıdan önem arz eden Moğol İmparatorluğu’nun devlet teşkilatı, sivil idare ve imar faaliyetlerine dair geniş bilgi ihtiva edilmektedir. Çalışmamızda, Mustafa Uyar ve Ankhbayar Danuu tarafından yapılan Türkçe tercümesinden yararlandık⁴².

Cengiz Han’ın Harezmi fethi sırasında Çin’den davet edilip görüşen Çinli keşiş Çan Çun tarafından kaleme alınan seyahatnamesinde Moğolların Harezmi ülkesinde gerçekleştirdiği sivil politikası ve imar faaliyetlerinin ele alınması, tezimiz için önemli yer tutmaktadır. Çalışmamızda, eserin Lin Chen-Nan tarafından yapılan Türkçe tercümesi⁴³ ve N.Ariungoo tarafından yapılan Moğolca tercümesinden⁴⁴ yararlandık.

---

⁴² *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, Yayına Hazırlayan Mustafa UYAR, Çeviren Ankhbayar DANUU, Ötüken Neşriyatı, Ankara, 2012.

⁴³ Lin Chen-Nan, *Wang Kuo-Wei’nin Eserlerine göre Ch’ang-Ch’un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224)*, İÜEF, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975.

⁴⁴ *Çan Çun Bumbın örnö zügt zorchson temdeglel*, Hyatad helnees hörvülsen N.Ariungoo, Ulaanbaatar, 1997.

7. Seyahatnameler

Wilhelm Von Rubruk

Moğolların Büyük Hanına Seyahat

Wilhelm Von Rubruk, Mengü Kağan döneminde Fransız kralı IX. Lüdwig elçisi olarak Karakorum'u ziyaret etmiş ve bizzat kendisinin şahit olduğu ve duyduklarını bir rapor halinde kaleme almıştır⁴⁵.

Marko Polo Seyahatnamesi

Ortaçağın en ünlü seyyahlarından biri olan İtalyan Marko Polo, Orta Doğu'dan Çin'e kadar geçtiği yerlerle ilgili gezi notlarını kaleme almıştır⁴⁶. Bu eserde, İlhanlı iktisadi tarihi ile ilgili bazı önemli bilgiler mevcuttur.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta

İbn Battuta Seyahatnamesi

XIV. yüzyılın en büyük Müslüman gezgini olan İbn Battuta, Tunus'tan Çin'e kadar 24 yıl seyahat ettikten sonra şahit olduğu veya güvenilir kimseden işittiği bilgileri derlemiştir⁴⁷. Bu seyahatname, tezimiz açısından bazı İlhanlı vezirinin faaliyetine dair bilgiler içermektedir.

---

⁴⁵ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul, 2001; Vilgelm Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, orçuulsan S.Tuya, S.Tsolmon, Ulaanbaatar, 1988.

⁴⁶ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına hazırlayan Filiz Dokuman, C.I-II, Tercüman gazetesi, 1001 temel eser, İstanbul, 1979

⁴⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A.Sait Aykut, C. I, YKY, İstanbul, 2004.

8. Meskûkât

Numizmatik kaynaklar, İlhanlı Devleti'nin iktisadî hayat hakkında önemli bilgi vermekle beraber vezirlik müessesesinin faaliyetlerine dair kanaat oluşturulabilecek bilgileri vermektedir. Tezimizde, İlhanlı paralarına dair Aykut Tuncay ve Şennur Aydın⁴⁸, Ömer Diler⁴⁹, Eşref Buharalı⁵⁰, Nyamaa Badarch⁵¹ ve M.A.Seyfeddin⁵² tarafından yayımlanan bulgulara müracaat edilmiştir.

B. Araştırmalar

Tezimizde yararlandığımız bazı araştırmalar eserleri tanıtmak gerekirse, ilk olarak Haşim Recebzade tarafından yazılan “Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh” adlı çalışmasıdır⁵³. Bu çalışmada Reşîdüddin Fazlullah, bir vezir olarak gerek siyasi ve gerekse iktisadî alanındaki tüm faaliyetleri detaylı olarak ele alınmıştır. Bununla beraber, onun şahsî mülkü ve aile hayatı ile ilgili önemli incelemelerde

---

⁴⁸ Aykut Tuncay ve Şennur Aydın, *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, YKY, İstanbul, 1992.

⁴⁹ Ömer Diler, *İlkhans: Coinage of the Persian Mongols*, İstanbul, 2006.

⁵⁰ Eşref Buharalı, İlhanlılar Zamanına Ait İslami Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaka Han Devir), *AÜDTÇFTAD*, sayı 28, 1996.

⁵¹ Nyamaa Badarch, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar, 2006.

⁵² M.A.Seyfeddin, *Moneti İlhanov XIV veka*, Baku, 1968.

⁵³ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh*, Entesherat-i Terh-i Nou, Tahran, 1377.

bulunulmuştur. Bunun dışında İlhanlı vezirlere hitaben yazıldığı kitap görülmemektedir.

Jean Aubin tarafından kaleme alınan “Emirs Mongols et Vizirs Persans Dans les Remous de L'acculturation” eserde İlhanlı Devleti teşkilatında yer alan vezir ve noyanlar hakkında bilgiler yer almıştır⁵⁴.

İlhanlı tarihi açıdan en önemli çalışması olan Bertold Spuler'in “İran Moğolları”, tezimiz için özel bir öneme sahiptir. Bertold Spuler, vezirlik müessesesi mevzuyu birinci vezir, başvezirlerin listesi, devlet daireleri ve maliye veziri olmak üzere 4 alt başlıkta incelemiştir⁵⁵.

Şems Şerik Emin tarafından yapılan çalışmalarda İlhanlı Devleti Vezâret sistemi ile ilgili birçok Moğolca, Türkçe ve Farsça terimler incelenmiştir⁵⁶.

Abdul'ür-Rafîa Hakîkat tarafından kaleme alınan “Vezîrân-i Îrânî” adlı eserde İlhanlı vezirlerin hayat ve faaliyetlerine değinmiştir⁵⁷.

Ahmet Zeki Velidi Togan tarafından İslam Ansiklopedisi için kaleme alınan “Reşid-üd-Dîn Tabib” maddesi de ünlü vezirin hayat ve faaliyetleri hakkında tamamlayıcı bilgilere sahiptir⁵⁸.

---

⁵⁴ Jean Aubin, *Emirs Mongols et Vizirs Persans Dans les Remous de L'acculturation*, Paris, 1995.

⁵⁵ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1987, s.307-321.

⁵⁶ Şems Şerik Emin, *Farhang-i Estilahat-i Divan-i Dovran-i Mogul*, Tahran, 1357.

⁵⁷ Abdul'ür-Rafîa Hakîkat, *Vezîrân-i Îrânî*, Enteşerat-i Kumş, Tahran, 1376.

⁵⁸ A.Zeki Velidi Togan, *Reşid-üd-Din Tabib*, *İA*, C.IX, MEB, İstanbul, 1964.

Bunun dışında İlhanlı vezirleri ve divan teşkilatına dair incelemede bulunan birçok makaleler de mevcuttur⁵⁹.

İlhanlı iktisadi tarihine dair en detaylı çalışması ise İ.P.Petruşevskii tarafından kaleme alınan “XIII-XIV. Yüzyılı İran’da Ziraat ve Arazi İlişkileri” adlı kitaptır. Bu eserde İlhanlı Divânları ve iktisadi hayatındaki rolüne dair önemli bilgiler

---

⁵⁹ Acurlu, Behram, Ali Nîmeti Babaylu, Hedef-i Hûviyât Kâcâr-î Ârk-i Alîşâh Tebriz bâ Mermet be Şîyûh-i Pâksâzî Sebekî, *FUPMPHMŞN*, Şomare 37, 1392; Dâverî, Murtezî, Vezâret-i S’adüddeve: bâ Negâhî be ferâz ve furûd-i muk’ayît-i Yahûdîyân der ‘asr-i İlhanî, *AT*, şomare 19, dovre-yi şîşom, tabestun-i 1384; İlhan Erdem, “Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî ’nin Anadolu’ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları”, *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman’a Armağan*. Ankara, BY, 2003; Ertuğrul, Özkan, Çifte Minareli Medrese, *DİA*, C.VIII, TDVY, İstanbul, 1993; Hosrôvbeği, Hôşeng, İyezdân Ferhî, “Pejûheşî Dorbâre-ye Seyîfeddîn Bîtikçî Dîvânsâlâr-i Muslumân Dôvre-ye Helâkû”, *PPTİ*, no.8, 1391; Mürselpur, Muhsin, Vezâret der Fıtrat-i Evvelîye Hukûmet-i İlhanî: ez Ârgûn ta Bâidû (Hicri 683-694), *MPTİİ*, şomare 11, 1391; Petruşevskii, İ.P, Feodalnoe hozyaistvo Raşid-ad-dina, *Voprosı İstorii*. Moskova, Nisan 1951; Şehrîyâr-î, Behmen, “Seyfeddîn Bîtikçî Evvelîn Vezîr-i Devlet-i İlhanân”, *MRAT*, No 29, 1386; Togan, A.Zeki Velidi, Reşidüddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadi ve Medeni Hayatına Dair Kayıtlar, *İÜİFM*, XV/1-4, 1954; Uyar, Mustafa, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa’düddeve, *AÜDTCFTAD*, C. 21, Sayı 33, Ankara, 2003.

işlenmiştir⁶⁰. Ann Lambton, ortaçağ İran'ın iktisadi hayatına dair eserinde de İlhanlı Vezâreti ile ilgili bazı incelemelerde bulunmuştur⁶¹.

İ.H.Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal" adlı eserin İlhanlı bölümünde Vezâret müessesesi ve Divânlarla ait önemli incelemelerde bulunulmuştur⁶².

İlhan Erdem tarafından kaleme alınan "Olcaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri" makalede Vezâret müessesesi ve diğer kurumlar arasındaki ilişkiler ve ihtilaflar detaylı bir şekilde ele alınması, çalışmamız için yol gösterici niteliktedir⁶³.

---

⁶⁰ İ.P.Petruşevskii, *Zemledelie i Agrarnie Otnoşeniya v İrane XIII-XIV vekov*, İANSSSR, Moskova, 1960.

⁶¹ Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevvel der Târih-i Miyyâne'-ye İnan*, Tercüme Yakub Ajand, Enteşerat-i Neşreney, Tahran, 1386, s.62-87.

⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, İstanbul, 1941, s.180-285.

⁶³ İlhan Erdem, Olcaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri, *AÜDTCFTAD*, sayı 31, ayrı basım, 2000, s.1-35.

GİRİŞ

Orta Asya bozkır halkı, Hun döneminden beri, kendine has devlet geleneğini geliştirmekle beraber, iç ve dış faktörlerinden dolayı siyasî açıdan zaman zaman parçalanma ve hattâ çöküş dönemlerini de yaşamıştı.

XII. yüzyılın ortasında Moğol kabileleri ciddi bir siyasî buhran içinde yaşamaktaydı⁶⁴. Buna rağmen bir kabile reisinin oğlu olan Timuçin, uzun ve çetin mücadeleler sonunda 1206 yılında tüm Moğol ve Türk kabilelerini bir çatı altında toplayarak Büyük Moğol Devleti diye anılan Moğol İmparatorluğunu teşkil etmeyi başarmıştır.

Bunu yaparken Timuçin, devlet teşkilâtı bakımından hem Hun döneminden beri gelişen bozkır devlet geleneğine sadık kalmış ve hem de reform niteliğinde değişiklikler de yapmıştır. İlk önce ülkenin idari teşkilatı gündeme getirilmiştir. Devletin başında sınırsız yetkiye sahip Büyük Kağan, Büyük Kurultay tarafından seçilirdi. Bir nevi yasama meclisi niteliğinde olan Büyük Kurultay ise hatunlar, şehzadeler, Han'ın kardeşleri ve diğer akrabaları başta olmak üzere “altın nesil”den gelenler ve devlet adamlarından oluşmaktaydı. Kurultay'da savaş ve barışa karar verilir, yeni Han seçilir ve üst makamlara tayin edilecek kişiler belirlenirdi⁶⁵.

1206 yılı Kurultay'ında Han'ın yanında yer alan seçkin devlet erkânından oluşan sivil makamlara tayin edilecek kişiler belirtilmiştir. Mukali'ye “Bütün ulusun

---

⁶⁴ “Moğolların Gizli Tarihi”nde bu durum şöyle özetlenmektedir: *Yıldızlı sema/Başka türlü idi/ Bütün uluslar kavgada idi/İnsanlar yataklarına girmezler/Birbirine yağma ederlerdi*. Detaylı bilgiler hakkında bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 1948, s.176.

⁶⁵ Ch. Dalai, *İh Mongol Uls*, Ulaanbaatar, 2006, s.131.

gowang'ı" ünvanı verilmiş ve Han'ın baş yardımcısı makamına getirilmişti⁶⁶. Mukali, Büyük Moğol Devleti'nin kuruluşuna büyük katkıda bulunduğundan Nazırlar Kurulu'nun reisliğine de yükseltilerek kendi adına ferman çıkarmak⁶⁷ ve ortasında siyah ay bulunan dokuz ayaklı Beyaz Tuğ ve Büyük Han'ınki ile aynı olan süslü eyer, kemer, davul ve kendine has taht kullanma hakkına da sahip idi⁶⁸.

Önemli işlerde Kağan'a danışma ve önerme görevli olan Seçkinler Kurulu da bulunmaktaydı. Bu kurulda devlet adamları, ordu komutanları, alimler ve ileri gelenler başta olmak üzere bilgi sahibi kimseler dahil edilmiştir⁶⁹.

---

⁶⁶ Gizli tarih'e göre onun ünvanı 1206 yılında verilmiş olup "Bütün Ulusun Goo wan'ı" idi. *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Şineer hörvüülj tailbar hiisen Çoimaa Ş, Ulaanbaatar, 2006, s.158. "Câmi'ut-tevârih"te de Guyang olarak yazılan bu ünvanının ise Çince'deki Han-i Buzurg "Büyük han" olduğu ve onun Çin'deki görevi esnasında Çinliler tarafından kendisine verilen lakap olduğu ileri sürülmektedir. Reşidüddin Fazlullah Hemedan-i, *Câmi'ut-tevârih*, 1383, C.I, s 66. Çin kaynaklarında ise "Devletin Prensi" anlamında olup Büyük Han'ın Yardımcısı mertebesinde olduğu söylenmektedir. *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, Yayına Hazırlayan Mustafa UYAR, Çeviren Ankhbayar DANUU, Ankara, 2012, s 51, 61

⁶⁷ *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s. 61.

⁶⁸ *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s. 83.

⁶⁹ Özellikle ortaçağ kaynaklarda zikredilen bu kurul hakkında bkz: Ch. Dalai, *İh Mongol Uls*, Ulaanbaatar, 2006, s.131.

Baş Yargıcı makamına Şihihutag atanmış ve bütün dâvâların Gök Devter'e kaydedilmesi emredilmişti. Ayrıca, bu defterde kaydedilen kararlara hiç kimsenin müdahale hakkı da bulunmamaktaydı⁷⁰.

Ordu Genel Komutanlığına Kubilay getirilmekle beraber Celme, Cebe ve Sübedey de onun yardımcılığına atanmışlardı⁷¹. Ordu içinde Kağan'ı Koruma ve hizmet görevli Keşik tümenliği kurulmuştur. Toplam on bin seçkin neferlerden oluşan bu tümen, Moğol ordusunun en kuvvetli kısmı sayılırdı⁷².

Moğol imparatorluğu idari taksimat açısından “sağ”, “merkez” ve “sol” olarak üç kola ayrılmış olup başlarına Boorçi, Mukali ve Naya atanmıştı⁷³. Bu üç kol toplam 95 binliklere bölünmüş ve her birinin başına devletin kurulması için sarf edilen emeklere göre “Noyan” dereceli kişiler atanmıştır⁷⁴. Bu binlikler aynı zamanda askeri olarak bin kişilik bir birliği teşkil etmekteydi.

Ama Cengiz Han tarafından gerçekleştirilen fetihler sonucunda Çin'in mühim bir kısmı ile İran'a kadar uzanan bölge hâkimiyet altına alınmıştı. Artık ülke nüfusu, göçebeler kadar yerleşik ve kırsal kesimde yaşayanlardan oluştuğundan devlet teşkilatında bazı değişiklikler söz konusu olmuştur. Ele geçirilen bölgelerde asayiş ve güvenliğin sağlanması ve yerleşik halkın refahına yönelik politikaların üretilmesi gündemdeydi.

---

⁷⁰ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.155.

⁷¹ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.163.

⁷² *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.173-175.

⁷³ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.157-158, 171.

⁷⁴ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.154.

Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Ögedey, 1229 yılında Moğol İmparatorluğu'nun başına geçince, ülke halkının refah düzeyini arttırmaya yönelik faaliyetlere ağırlık verdi⁷⁵. Bakanlar Kurulu niteliğinde “Umûmî İdare Nâzırlığı” kurulmuş ve başına ünlü alim Ye Lu Chu Tsai getirilmişti⁷⁶. Daha sonra Güyük döneminde bu göreve Çinkay getirilerek ülkenin iktisadî hayatına yönelik önemli faaliyetlerde bulunulmuştur⁷⁷. Türkistan başta olmak üzere müslüman halkın yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ünlü bürokrat Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç başkanlığında yerli halkı temsil eden ekibin başarılı bir çalışmaları da söz konusuydu⁷⁸.

Büyük Moğol İmparatorluğu'na tâbi şube devletler içinde Çağatay Hanlığı ilk kez vezirlik müessesesini kurmuştu. 1227 yılında kurulduğu kabul edilen Çağatay Han'ın veziri Habeş Âmîd adlı Otrarlı bir zât olup onun 1260 yılına kadar bu görevi devam ettirdiği söylenebilir. Lâkin, bu vezirin geniş yetkilerle donatılmadığı ve Moğol aristokrasisi karşısında etkisiz kaldığı anlaşılmaktadır⁷⁹.

---

⁷⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Tashih Muhammed bin Abdulvehâb Kazvîni, Enteşerat-i Firdevs, C.I, s.299-331.

⁷⁶ *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s. 83.

⁷⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C.I, s.354-355.

⁷⁸ Ganizhamal Kushenova, Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh Lu Ch'u Tsai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları, *Bilig*, Sayı 42, 2007, s.229-240.

⁷⁹ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1245)*, Berikan Yayınevi, Ankara, s.55

Moğol İmparatorluğu, İran başta olmak üzere diğer Orta Doğu ülkelerindeki hâkimiyetini sağlama almak için 1233 yılında Ögedey Kağan'ın emri ile Horasan'da "idari merkez ve hakimlik müessesesi"ni kurmuştur. Çintimur, Körgüz ve Argun Aka tarafından devam ettirilen bu müessese, İran başta olmak üzere Orta Doğu ülkelerinde başarılı bir sivil idare olmasının yanında İlhanlı Devleti'nin kuruluşunda da önemli katkıya sahip olmuştur⁸⁰.

İlhanlı Devleti teşkilatlandırılırken İslam devlet geleneğinin de dikkate alınması da söz konusuydu. Hülegü Han da bunun farkına varmış ve vezirlik kurumunu ihdas etmiştir. Şemseddin Cûveynî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî gibi ünlü vezirler İlhanlı Devleti'nde önemli bir denge unsuru olmuşlardır.

Bu konuyu seçmemizin en önemli sebebi, konu üzerinde birkaç makale dışında ne Türkiye'de ne de dünyanın başka yerlerinde yeterli bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. İlhanlı Devleti'nde vezirlik müessesesi ve onun İlhanlı tarihinde oynadığı rol hakkında inceleme yapmak, İlhanlı tarihini anlamak açısından büyük önem arz etmektedir. İlhanlı Devleti'nde vezirlik kurumu hakkında inceleme yaparken şu sonuçlara cevap aranmıştır: İlhanlı Devleti'nde Vezâret müessesesinin yapısı nasıldı? Bu müessesenin devlet kurumları içinde konum ve yetkisi nasıldı? İlhanlı Devleti'nin üst yönetim kurumlarından biri olan Vezâretin teşkilatlanması, devlet kademesi içindeki görevi nelerdi? Vezirlerin İlhanlı iktisadi hayatında oynadığı rol ne idi? Çalışmamız bu sorulara cevap aramakla beraber, hassaten İlhanlı iktisadi ve sosyal tarihi konularını ele almadığımızı ifa etmeliyiz. Çalışmamızın, ortaçağ Türk-İslam devletlerinin Vezâret müessesesi üzerinde çalışacak araştırmacılara bir fikir verebileceğine yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

---

⁸⁰ Bu konu Birinci bölümün C kısmında detaylı olarak ele alınmıştır.

İlhanlı Devleti'nde Vezâret müessesesi ve bunun unsurları, tezimizin ana şemasını oluşturmaktadır. Başlangıçta, İslam Dünyasında vezirlik anlayışı, Moğol İmparatorluğu'nda sivil yönetim ve bunun İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna yansması gibi konuları değerlendirdik. İlhanlı vezirlerinin hayatı ve faaliyetleri, Vezâret müessesesinin şeması ve Moğol ûmerâ sınıfı ile ilişkileri, tezimizin ana odağında bulunmaktadır.

Kaynak kullanımında, bizzat olaylara şahid olmuş veya devlet idaresinde görev almış ve memurlara yakınlığı ile tanınmış yazarlar tarafından kaleme alınan eserlere öncelik verilmiştir. Bu manada, Farsça kaynaklara öncelik verilmiş olup müteakiben Arapça, Ermenice ve Moğolca kaynaklardan bazı boşlukları doldurma veya kanaat güçlendirme yönünde istifâde edilmiştir. Araştırmalara gelince, öncelikle Türkçe ve Batı dillerindeki araştırmalarla Farsça çalışmalar ağırlıklı olup bunlara ilaveten İngiliz, Rus ve Moğol dillerinde neşredilmiş araştırmalardan da yararlanılmıştır.

Tarihler Milâdi Takvimine göre verilmiştir. Hicri tarihler Milâdi tarihe çevrilirken Türk Tarih Kurumu'nun www.ttk.gov.tr adresinde bulunan Tarih çevirme kılavuzu esas alınmıştır.

KISALTMALAR

a.g.e-adı geçen eser

a.g.m- adı geçen makale

AT- Amuzeug-i Tarih

AOASH- Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung

AÜDTCFD-Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

AÜDTCFBTAD- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fkültesi Tarih

Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi

AÜHFY- Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları

AÜTAED- Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi

AY- Araştırma Yayını

Bİg-Bilgi

BSOAS- Bulletin of the School of Oriental and African Studies

BY- Berikan Yayınevi

Çev- Çeviren

FİZ- Ferheng-i İrân zemîn

FUPMPHMŞN- Fasilnâme-ye Ulumî-Pejûheşî Merkez-i Pejûheşî Hüner Mimâr

ve Şehirsâzî Nazar

FÜSBD-Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

İA- İslam Ansiklopedisi

İSAM- İslam Araştırmalar Merkezi

IUP-İndiana University Press

İzd.AN.SSSR- İzdatelstvo Akademii Nauk Sovietski Soyuz Socialistiçeskii

Respublik

HJAS- Harvard Journal of Asiatic Studies

KMTC- Ketâb-i Mâh-i Târîh ve Coğrâfiyâ.

MEB- Milli Eğitim Basımevi

MBE- Maarif Basımevi

MJAAE- Mongolian Journal of Antropology, Archaeology and Ethnology

MFTAD- Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi

MRAT- Mecelle-ye Reşid-i Âmûzeş-i Târîh

MPTİİ- Mecelle-ye Pejûheşhâ-yî Târîhî İrân ve İslâm

MÜY-Marmara Üniversitesi Yayınları

MUIISMHSSEŞB- Mongol Ulsın İh Surguuli, Mongol Hel Soyolın Surguuli

Erdem Shinjilgeenii Biçig

NHZ- Neşriye Hünêrhâ-yî Zibâ

ÖN- Ötüken Neşriyatı

PFEH- Papers on Far Eastern History

PPTİ- Pejûheşî Pejûheşnâme-yî Târîh-i İslâm

PTDEUIDİ- Pejûhaşhâ-yî Târîhî Dâneşgade-i Êdebîyât-i ve ‘Ulûm-i İnsânî,

Dâneşgâh-i İsfahân

s-sayfa

SY-Selenge Yayınları

TCKBY- Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları

THİTM- Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası

TTK- Türk Tarih Kurumu

TY- Timaş Yayını

TVYY- Tarih Vakfı Yurt Yayınları

SÜTAD- Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi

UCP- University of California Press

YKK- Yapı Kredi Koleksiyonları

YKY- Yurt Kitap Yayını

YY-Yeditepe Yayınevi

BİRİNCİ BÖLÜM: İSLAM DÜNYASINDA VEZİRLİK VE MOĞOL İMPARATORLUĞU'NDA SİVİL İDARE

A. İSLAM DEVLETLERİNDE VEZİRLİK ANLAYIŞI VE GELENEĞİ

İslam devlet geleneğinde kalem ve kılıç düşüncesi çok önemli bir yere sahiptir. Herhangi bir devlet, kuruluş döneminde dış saldırılara karşı korunmak için askere muhtaç ise de hükümdar vergi toplama, elde edilen geliri biriktirme, diğer devletlerle şeref ve meziyet konusunda rekabet etme ve emirlerinin yerine getirilmesi gibi hususlarda kılıçtan ziyade kalem kullanmaya muhtaçtır⁸¹. Bu durumda devlet yönetiminde kalem gücü meselesi ortaya atıldığında vezirlik müessesesi söz konusu olmaktadır.

Vezir kelimesinin kökeni Farsça olup, *Avesta*'da *vicira* yani “karar vermek, hükmetmek” anlamına gelmektedir. Pehlevi Farsçası'nda *v(i)çir* şeklinde “hüküm, karar” anlamıyla Arapça'ya, oradan da Araplaşmış haliyle tekrar Farsça'ya geçmiştir⁸². Böylece Pehlevi Farsçası'nda *vezir* kelimesi “danışmanlık yapan, müşavirlik eden ve fetva veren” anlamıyla yerleşmiştir⁸³.

Klasik İslam anlayışı açısından *vezir*, halifelik veya sultanlıktan sonraki en yüksek makam olup bu müessesenin başında bulunan ve sultanın hemen hemen bütün işlerini yüklenen ve hükümdarlıkla ilgili meselelerde görüş ve idaresiyle hükümdara yardımcı

⁸¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Zekir Kadiri Ugan, C. II, MEB, Ankara 1954, s.2.

⁸² “Vezir”, *İ.A.*, C. XIII, MEB, İstanbul 1986, s.309.

⁸³ Abdul'ür-Rafîa Hakikat, *Vezîrân-i İrânî*, Enteşerat-i Kumş, Tahran, 1376, s.13.

olan kimseye verilen isimdir⁸⁴. En yüksek devlet memuru konumunda olan *vezir*, icrâî, teşrîî ve kazâî selahiyetleri kayıtsız ve şartsız elinde bulundurarak, hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden kimsedir⁸⁵.

Araştırmacılar vezirlik müessesesinin ne zaman ortaya çıktığına dair görüş birliğine henüz varmış değillerdir. Peygamber dönemi, dört halife dönemi veya özellikle Şam ve Endülüs'teki Emeviler dönemlerinde, klasik anlamıyla olmasa bile vezirin vazifesine benzer bir vazifeyi gören kimseler vardı. Ancak bunlara vezir adı verilmiyordu⁸⁶. İlk olarak Hz.Peygamber özel ve genel işlerinde sürekli olarak sahabe ile istişareyi prensip haline getirmiştir. Hz.Peygamber'in bu istişareler esnasında öncelik verdiği ve bazen görüşü doğrultusunda kararlar aldığı Hz. Ebu Bekir, müslümanlar arasında “vezirü'n-nebi” yani “Peygamberin veziri” olarak isimlendirilmekteydi. Fakat bu bilinen resmî anlamında değil, “Peygamber'e yardım eden kişi” şeklinde kullanılmaktaydı. Hz. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde kadılık ve zekatın tevziini üstlenmiş olan Hz. Ömer, onun devleti idaresindeki en önemli yardımcısıydı. Hz. Osman ve Hz. Ali, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde sürekli olarak istişarede bulunduğu ve özellikle devlet işlerinin yürütülmesi hususunda daima yardımlarına başvuru şahıslardı. İnsanlar arasında çıkan davaları karara bağlamak, müslüman

---

⁸⁴ Ahmed Asım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, C. II, İstanbul 1305, s.142.

⁸⁵ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.309; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s.70.

⁸⁶ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.310.

esirlerin fidye işleri ve yazışmaları yürütmek gibi halife yardımcısı görevlerini Hz. Ali'nin üstlendiği de bilinmektedir⁸⁷.

Emevîler (H. 41-132/M. 661-750) döneminde her ne kadar halifeler, devlet işlerinde görüşlerine başvuracakları ve idarede kendilerine yardımcı olacak “kâtip” isminde görevliler tayin etmişlerse de, bunlar resmî anlamda vezir ismini taşımamaktaydı. Bununla birlikte bazılarının vezir lakabıyla anıldıklarını da belirtmekte fayda vardır. Muâviye b. Ebu Süfyan (H. 41-60/ M. 661-680) döneminde Ziyad b. Ebih, Abdülmelik b.Mervan dönemlerinde Ravh b.Zinba'el-Cüzami bu lakapla anılmaktaydı⁸⁸.

Eğer meseleye bu şekilde yani benzer vazifenin varlığı açısından bakmak gerekirse Türk-Moğol bozkır devlet geleneğinde de Vezâret sisteminin ortaya çıkışı hakkında söz etmek mümkündür. Örneğin, Gök Türk Devleti'nde mevcut “Yabgu” vazifesi “Vezâret” yani “sivil idare ve hükümdar yardımcısı” açısından değerlendirilebilir⁸⁹.

Bununla birlikte klasik İslâm anlamıyla yürütülen Abbasi devlet teşkilâtındaki İran tesirinden yola çıktığımızda, Vezâret müessesesinin, Sâsânî devrinde ortaya çıkmış

---

⁸⁷ Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, İSAM, İstanbul 2009, s.27.

⁸⁸ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit ve diğerleri, C. II, İstanbul 1991, s.137; F. Y. Ayaz. *a.g.e*; s.27.

⁸⁹ “Hükümdar yardımcısı” olarak zikredilen bu ünvan Sakalar'dan başlayıp Karahanlı devrine kadar öz varlığını korumuştur. Bkz; Mehmet Tezcan, “Yabgu Ünvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan ilk Müslüman Türk Devletlerine kadar)”, *AÜTAED*, Sayı 48, Erzurum 2012, s.305.

olması kuvvetle muhtemeldir⁹⁰. Buna göre, daha sonra izah edilecek olan İslam devletlerindeki tefvîz veziri veya vezîriâzâmın konumu ile Sâsânî hükümdarlarının mührünü taşıyan “wazurg-framâahâr” adındaki mutlak vekilin konumu tamamıyla aynıdır⁹¹. “Wazurg-framâahâr” Sâsânî hükümdarı Anuşirvan Sâsânî devrinde ilk kez zikredilmekte olup hükümdarın yanında yer alan ikinci kişi konumunda bulunmaktadır⁹².

Sâsânî devri Vezâret müessesesi, kadılık işinden sorumlu din muhafızı manasına gelen “mûbid”, en büyük memur manasına gelen “ferm(an?)dâr”, sepah muhafızı manasına gelen “êspahand” ya da “emirü’l-imir”, kitap muhafızı manasına gelen “debîr-i bed”, ziraat ve el işlerden sorumlu olanların reisi veya muhafızı anlamına gelen “tehşeye bed” olmak üzere beş kademededen oluşmaktaydı⁹³.

İslam tarihindeki ilk vezir, birinci Abbasi halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffah’a (M. 750-754) vezirlik yapmış olan ve daha çok “Vezirü Âl-i Muhammed” ünvanıyla bilinen

---

⁹⁰ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, C. I, İstanbul 1989, s.452, 490; “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.310; Abdul’ür-Raffa Hakîkat, *a.g.e*, s.13; F. Y. Ayaz, *a.g.e*, s.27. Konuyla ilgili müelliflerin değerlendirmeleri ve tenkidleri hakkında bkz: Goitein S.D, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 1968, s.168.

⁹¹ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1985, s.45; “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.310.

⁹² Abdul’ür-Raffa Hakîkat, *a.g.e*, s.31.

⁹³ Abdul’ür-Raffa Hakîkat, *a.g.e*, s.16.

Ebû Seleme el-Hallâl'dır⁹⁴. Bununla beraber vezirlik müessesesinin gelişmesi ve vezirlerin gerçek anlamda otorite ve yetki sahibi haline gelmelerinin Halife Muhammed el-Mehdi (M. 775-785) zamanında olduğu görülmektedir. İlk iki halife Seffah ve Ebû Ca'fer el-Mansûr (M. 754-775) döneminde bu göreve getirilmiş olan kimselerin biri hariç çeşitli sebeplerle ölüm cezasına çarptırılmış olması, bu müessesenin başlangıçtaki gelişimini engelleyen önemli bir etken kabul edilebilir⁹⁵. Ancak siyâsî ve idarî istikrarın büyük ölçüde sağlanması ile Halife Mehdi ve ondan sonra gelen ilk dönem Abbasi halifeleri, devlet idaresi ile ilgili bütün işleri vezirlere havale etmiştir⁹⁶. Vezirler; halife adına devlet yönetimi, valilerin tayin ve azilleri, vergilerin tarh ve toplanması, devlet gelirlerinin denetlenmesi, Dîvânü'r-resâil'in idaresi, sivil ve askerî idareyi elinde bulundurma ve hatta öğütleriyle halifeye yol gösterme yetkilerine sahipti⁹⁷. Bu dönem vezirlerinin çoğu Fars asıllı kimselerdi⁹⁸. Bunlardan Abbassiler Devleti'nde Vezâret sisteminin gelişmesi için Bermekî hanedanı mensupları önemli rol oynamıştır. Hâlin bin Bermekî, halife Ebû'l-Abbas döneminde divan reisi görevini üstlemişse oğlu Yahyâ bin

---

⁹⁴ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.29; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.25; "Vezir", *İA*, C. XIII, s.310.

⁹⁵ F. Y. Ayaz, *a.g.e*, s.28.

⁹⁶ H. İ. Hasan, *a.g.e*, C. III, s.71.

⁹⁷ F. Y. Ayaz, *a.g.e*, s.28.

⁹⁸ Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Divânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, s.21.

Halid 789 yılında Vezârete getirilmiş ve Hârûnürreşîd döneminde mutlak bir iktidar ve tasarrufa sahip olmuştur⁹⁹.

Miladî 847 yılında Abbâsîler’de ilk dönemin sona ermesiyle beraber nüfuz ve yetkileri azalan vezirler, IX. yüzyılın sonundan itibaren yeniden güç kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde idare ve yönetim bakımından zayıf olan halifelerin iş başına geçmesi, vezirliğin önemini bir defa daha artırmıştır. Vezir olabilmek ve bu görevde kalabilmek için rüşvet ve hile dahil her türlü yola başvurulur hale gelmesi gözden kaçmamaktadır. Bu dönemde Benî Furât, Benî Vehb ve Benî Cerrâh aileleri arasında bu makamı ele geçirebilmek için büyük bir mücadele yaşanmıştır. Fakat Miladî 936 yılında “emîrû’l-ümerâlık” ın ortaya çıkışıyla bu parlak durum sona ermiştir¹⁰⁰. Bu dönemde vezirlerin görevlerinin tamamı, veziri tayin ve azletme yetkisi de uhdelerinde bırakılmış olan söz konusu emîrû’l-ümerâlar tarafından yerine getirilmekteydi. Vezirlik, Vezâret alametleri olan siyah elbiseyi giyip, kılıç ve kuşak takınarak hilafet sarayındaki merasimlere katılmaktan ibaret bir görev haline gelmişti¹⁰¹. Abbâsî Devleti’nin son dönemlerinde Vezâret makamının Şia kökenli vezirlerin eline geçmesi, ülke içinde mezhep çatışmalarına yol açarak devletin çöküşünü hazırlayan önemli bir faktör olmuştur¹⁰².

---

⁹⁹ Bermekî ailesi ve Vezâreti hakkında bkz: Hakkı Dursun Yıldız, *Bermekîler, DİA*, C.5, 1992, s.518-519.

¹⁰⁰ F. Y. Ayaz, *a.g.e*, s.28-29.

¹⁰¹ H. İ. Hasan, *a.g.e*, C. IV, s.182-184.

¹⁰² Örneğin, son halife el-Musta’sim Billah el-Müstensir dönemindeki vezir İbnü’l Alkami ve devattar Eybek arasındaki mezhep çatışmaları, İlhan Hülâgu’nun

Abbâsî Devleti'nde Vezâret, *Vazârat al-tafvîz* ve *Vazârat al-tanfîz* olmak üzere iki çeşit uygulamadan ibaret idi. Bunlardan ilki, yani *Vazârat al-tafvîz* vezirleri, devlet işlerini kendi görüş ve ictihadi ile yürütmek için seçilmekteydi¹⁰³. Bu vazifeyi üzerine alan vezir, sadece veliahtlık, halife tarafından tayin edilen memurların azli, dinî liderlik (imamat) istifasını değil devletin bütün işlerini yürütmekteydi. *Vazârat al-tanfîz* vezirleri ise halife tarafından verilen bütün emirleri yerine getirmekle yükümlüydü. Ancak devlet işlerinin fazlalığı dolayısıyla, askerîye ve maliye ile ilgili konulara bakmak üzere ayrı ayrı iki tanfîz vezir tayin edilmekteydi. Tafviz vezir ise sadece tek kişi olarak tayin edilirdi¹⁰⁴.

Vezir tayini, halife tarafından bu vazifeyi üstlenebilecek kimselerle ilgili adaylık listesi hazırlandıktan sonra güvenilir kişilerle yapılan istişare sonucunda belli olurdu. Vezir tayin edilen kişiye halife huzurunda hil'at giydirmekle beraber kılıç da kuşatılırdı. Vezir sabahın erken saatlerinde makamına gelir, yardımcılarına gereken emirleri verdikten sonra gecenin geç saatlerine kadar hazırlanan işleri gözden geçirirdi. Mühim evraktan birer kopyayı halifeye devretmek üzere kendi arşivinde saklardı. Vezirin günlük faaliyeti ise kısaca şöyleydi: Sabah namazından sonra kendine günaydın diyenleri kabul eder, sonra da atla halifenin sarayına gidip halifenin huzurunda dört saatlik bir sürede yapılan işleri arz ederdi. Sonra evine dönüp yemeğini yedikten sonra

---

Bağdad'ı fethinde büyük kolaylık sağlamıştır. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.994-996.

¹⁰³ Mâverdi, Ebü'l Hasan Ali bin Muhammed bin Habib el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Ahkâmi's-Sultâniyye*, Matbaatü'l Vatan, Mısır, 1298, s.21.

¹⁰⁴ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.310; Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, Cilt I, İletişim Yay, İstanbul, 2004, s.204-207.

ögle uykusunu alırdı. Öğleden sonra malî işlerle meşgul olur ve kendisine günlük gelir ve giderlerin bir bilançosu sunulur, arkasından sohbet edilir ve istirahata çekilirdi. Vezirler, *darrâ'a* adı verilen siyah bir cübbe ve cübbe altına giyilen bir boy gömleği ve onun altında da *mubattana* denilen bir iç gömlek ile ayakkabı giymekteydi. Saray törenlerinde ise saray elbisesi giyerler, kemerlerine bir kılıç takarlar ve başlarına siyah bir sarık sararlardı. X. asırdaki bir Abbâsî vezirinin maaşı ise 5000-7000 dinar olmakla beraber diğer memurlardan farklı olarak çocuklarına da 500 dinar ödenmekteydi¹⁰⁵.

Böylece, Abbâsî devrinde şekillenmiş olan vezirlik müessesinin, Fâtîmîler ve Büveyhîler devletlerinde de hemen hemen aynı şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır¹⁰⁶.

İlk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar Devleti teşkilâtında, hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmekle görevli merkez teşkilâtının başında Türkçe ünvanı “Yuğruş” olan bir vezirin bulunduğu bilinmektedir. Karahanlı vezirinin “kapısı”nda hizmet gören erkek ve kadın hizmetkarlardan başka at, aygır gibi hayvanları da bulunmaktaydı. Vezir, devlet idaresinde hükümdardan sonra gelir ve Divan-i Âlâ (Büyük Divan)’ya başkanlık ederdi¹⁰⁷.

Gazneli Devleti’nde vezirlik müessesesi, bu devlete has karakterlere sahiptir. Vezir tayinlerinde, sultanlarla vezirler arasında, vezirlerin bu görevi kabul ederken hangi şartlarda vazife göreceklerine dair bir muahede yapılırdı. Vezir bundan sonra göreve başlardı¹⁰⁸. İdarenin ve bürokrasinin başında bulunan vezir, sivil idarenin büyük küçük bütün memurları gibi “âzâdegan, âhrârân” adı verilen hür insanlar arasından,

---

¹⁰⁵ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.310.

¹⁰⁶ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.311.

¹⁰⁷ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara, 2002, s.171-172., s.25.

¹⁰⁸ Reşat Genç, *a.g.e*, s.171.

tecrübe ve hizmetleri ayrıca ilim ve irfani ile temayüz ederek, o mevkiye yükselirdi¹⁰⁹. Vezirin kararını, vilayet hakimleri ve ümera vasıtasıyla ifâ eden “kethüda” isimli bir görevli bulunurdu. Kethüda vezirin muâdili olarak eyalette veya tâbi devlette görev yapardı. Sultanların vezirlerine de “kethüda” denilmekteydi¹¹⁰.

Vezirin başlıca görevi devlet erkânının genel yönetimini ve maliyeyi kontrol etmektir. Gazneli Devleti’nin merkezî yürütme teşkilâtları şunlardır: 1. Divanü’r-Resail (kalem müdürlüğü), 2. Divân-ı Vezâret (vezirlik divanı), 3. Divân-ı İstifa (malî divanı), 4. Divân-ı Arz (askerî divanı), 5. Divân-ı vekalet (saray divanı), 6. Divân-ı berid (posta teşkilâtı) ve diğerleri. Devletin önemli vazifelerine, özellikle posta ve müşrif amirliklerine atamalar bizzat sultan tarafından yapılıyorsa da Divân-ı Berid’in hizmet kadrosu Divân-ı Vezâret’in memurlarından oluşmaktaydı¹¹¹. Gerek hükümet ve gerekse ordu teşkilatında, esas itibarıyla bozkır geleneğini devam ettiren Gazneli Türk Devleti, Selçuklulara ve dolayısıyla bütün Türk-İslâm siyasî teşekküllerine örnek olmuştur¹¹².

Harezmşahlar’da vezirlik müessesesi, Sultan Atsız (1117-1156) zamanında kurulmuştur. Sultan Tekiş zamanında Vezârete Nizamülmülk Mesud’un tayin edildiği kaynaklarca bilinmektedir¹¹³. Harezmşahlar Devleti’nde merkezî idarenin başında vezir

---

¹⁰⁹ Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilâtı)*, AY, Ankara 2002, s.185.

¹¹⁰ Hanefi Palabıyık, *a.g.e*, s.204.

¹¹¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef ve diğerleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.66-67.

¹¹² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s.367.

¹¹³ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.267; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.231-233

bulunmaktaydı¹¹⁴. Vezirler, “vezir-i memleket” veya “Vezâret-i sultan” olarak sultan tarafından tayin edilmekteydi¹¹⁵. Vezirler, *Nizamülmülk* lakabını taşıdığı takdirde, hükümdarın yanında oturmak ve birlikte yemek yemek imtiyazına sahip idi¹¹⁶. Vezirin en başta gelen icrâî vazifesi “Büyük Divan” (Divân-ı Âlâ)’a riyaset etmektir. Bu divanın üyeleri, sahib-i Divân-ı istifa, sahib-i Divân-ı nazır olarak anılmaktaydı. Vezirin diğer selahiyetleri memurları ve kadıları tayin ve azl, devlet dairelerinin teftişi, iktâ tevcihi, malî, ekonomik ve imar alanlarında tedbir almaktı¹¹⁷.

Büyük Selçuklu Devleti kurulunca Sultan Tuğrul Bey tarafından vezirlik müessesesi tesis edilmiş ve Tuğrul Bey Ebu’l-Kasım Buzgani’yi Selçuklu Devleti’nin ilk veziri olarak tayin etmiştir¹¹⁸. Büyük Selçuklu Devleti’nde vezirlik müessesesi, klasik Türk-İslâm vezirlik müesseselerine örnek olabilecek seviyede teşkil edilmiştir. Bu nedenle, ünlü vezir Nizamülmülk daha sonraki hanedanlarda bir örnek haline gelmiştir. Büyük Selçuklu vezirleri genellikle “Sahib”, “Hwace”, “ici”, “lala” gibi alternatif ünvanlarla da anılmaktaydı¹¹⁹. Büyük Selçuklu vezirlerinin çoğu İran asıllı olmakla beraber bir kısmının ünlü vezir *Nizamülmülk*’ün soyundan gelmesi de dikkate

---

¹¹⁴ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.312.

¹¹⁵ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, MEB, İstanbul 1995, s.35.

¹¹⁶ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.312.

¹¹⁷ Refik Turan, *a.g.e*, s.35.

¹¹⁸ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”, *AÜDTÇFTBTAD*, C. 5, Sayı 8, Ankara, 1967, s.83.

¹¹⁹ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.311.

değerdir¹²⁰. Vezirlerin çoğu divan ve idare teşkilâtından yetişmekle birlikte malî sahada ve diplomatik belgelerin hazırlanmasında ihtisas sahibi kimseler idi¹²¹. Yeni atanan vezir, sultanın fermanı üzerine göreve başlar ve böylece, icrâî, teşriî ve kazaî yetkileri kayıtsız şartsız elinde bulunduran hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek memur haline gelirdi¹²².

Vezir, merasimlerde yabancı hükümdarlar ve vasal hükümdar veya elçilerle olan ilişkilerde ve *mezalim divanı*'nda hükümdarın vekili olarak görevini ifâ ederdi. Devlet işlerini “kalem” ile yürütür ve melikler ile kumandanlar da dahil olmak üzere devlet ricali, bütün idarî organlar ve memurlar onun emri altında bulunurlardı¹²³.

Vezir, herhangi bir vazife ile görevlendirildiği zamanlar dışında hükümdarın nezdinde bulunur, seyahatlerinde ona refakat eder ve seferlerine katılırdı. O, bizzat ordu gönderebilir veya ordu sevk ve idare edebilirdi. Vezir, diğer devlet erkânı gibi şahsına bağlı askerî birliklere sahipti. Bu açıdan Büyük Selçuklu vezirleri, İslâm hukuku noktası nazarından “Vezâret-i tefviz” niteliğindedir¹²⁴. Vezir, teşriî yetkisi sayesinde Sultan'ın vekili sıfatıyla ferman çıkarabilirdi. Büyük Selçuklu vezirinin icrâî yetkilerinin başında, devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Büyük Divan'a başkanlık etmek gelmektedir. Bundan başka o, geniş malî yetkilerle, memurları tayin ve azil yetkisine de sahipti. Vezir, imar faaliyetlerinde de bulunur, hil'at tevcih eder ve

---

¹²⁰ A. Taneri, *a.g.m*, s.84-85.

¹²¹ A. Taneri, *a.g.m*, s.90-91.

¹²² A. Taneri, *a.g.m*, s.98.

¹²³ A. Taneri, *a.g.m*, s.98.

¹²⁴ A. Taneri, *a.g.m*, s.98-99.

nihayet devlet dairelerini denetlerdi¹²⁵. Vezir, devlet bütçesini tanzimde ve malî denetimde de söz sahibi idi. Malî bakımdan önde gelen görevi hazineye gelir sağlamak idi. Bunun dışında para cezası uygulama, çeşitli devlet ve ilmî erbablara tahsisat bağlama, maaş miktarını tayin ve ödeme şeklini tespit etme, iktâ ve tarım faaliyetlerini tespit etme gibi malî yetkileri de elinde bulundurmaktaydı¹²⁶. Büyük Selçuklu vezirleri, kazaî alanda da büyük bir yetkiye sahip idi. Onlar, hanedan üyeleri hariç olmak üzere gerek devlet kadrolarında görevli olan kimseleri, gerek ulemayı ve gerekse reayanın malî ve bazen yeri geldiğinde hayatı hakkında karar verecek yüksek kazaî yetkileri elinde tutmaktaydı¹²⁷. Hatta Sultan'ın vekili olarak askerî yetkileri de mevcuttu, bununla birlikte pratikte bu yetkileri ne dereceye kadar kullanabildikleri belli değildir¹²⁸.

Büyük Selçuklu Devleti vezirlerinin çalıştığı daireye veya makamına “Daru'l-vazara”, “Dargah-i vazara”, “Saray” veya “Saraparda” adları verilmekteydi. Vezir, makamdayken başında sarığı ve üzerinde hükümdar tarafından verilmiş olan hil'at ile önünde bir divit takımı olduğu halde bir minder üzerine otururdu¹²⁹. Büyük Divan (Divân-ı Âlâ), 4 şube divandan oluşmaktadır: Bunlar: Divân-ı İnşaa, bazen Divân-ı resail olarak da adlandırılır ve Tuğra başkanı yönetimindedir. Divân-ı Zamam ve İstifa-

---

¹²⁵ A. Taneri. *a.g.m.* s.103.

¹²⁶ A. Taneri. *a.g.m.* s.107-113.

¹²⁷ A. Taneri. *a.g.m.* s.123.

¹²⁸ A. Taneri. *a.g.m.* s.127.

¹²⁹ “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.311.

i, Müstevfi-i memleket'in idaresi altındadır. Divân-ı Esref-i memleket, müşrif-i memleket'in idaresi altındadır. Dördüncü şube de Divân-ı 'arz'dır¹³⁰.

Türkiye Selçuklu Vezâreti ise Abbâsi, Büyük Selçuklu ve Harezmsahlr Vezâreti çizgisine tâbi olarak teşekkül etmiştir. Bu açıdan, müessesenin yapısı bu devletlerin vezirlik müesseselerine benzerlik taşımaktadır¹³¹. Türkiye Selçuklu Devleti'nde vezirlik, devletin kurucusu Süleyman Şah tarafından kurulmuştur. Ancak I. Alaaddin Keykubat devrine kadar kaynaklarda vezir ismi çok nadir geçmektedir¹³². Türkiye Selçuklu vezirleri, tayin olarak üç özelliği taşımaktadır. 1243 yılında vuku bulan Köseadağ muharebesine kadar ki dönemde vezirler, Selçuklu Sultanı'nın teveccüh ve insiyatifi atında atanmaktaydı. Ancak Köseadağ muharebesinden sonra bu savaşın kaybedilmesi sonucunda devlet mukadderatına sahip olan şahsiyetler, ortaya çıkan devlet zaafiyetinden yararlanarak vezirliğe tayin edilmeye başlandı. Celaleddin Karatay ve Pervane Muineddin Süleyman başta olmak üzere bazı şahısları burada örnek gösterebiliriz. 1288 yılında Sahib Fahreddin Ali'nin vefatı üzere İlhanlı Devleti, Fahreddin Kazvinî'yi Türkiye Selçuklu vezirliğine tayin etmiştir. Artık bu tarihten itibaren Türkiye Selçuklu vezirleri kendi bünyesinde yetişmiş devlet ricalinden değil de İlhanlı Devleti bünyesinden doğrudan tayin edildiler. Fahreddin Kazvinî'den sonra Ahmed Laguşı ve Alaaddin Savi, İlhanlı Devleti menşuru ile Türkiye Selçuklu

---

¹³⁰ Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevvel der Târih-i Mîyâne'-ye İnan*, s.38; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s.43.

¹³¹ Vezir", *İA*, C. XIII, s.312.

¹³² Refik Turan, *a.g.e*, s.38.

Veżâretine direkt olarak tayin edildiler¹³³. Türkiye Selçuklu veziri hükümdarın vekili sıfatıyla devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek memurdu. O yüzden Türkiye Selçuklu veziri idarî, icrâî, askerî ve kazaî alanlarda tam yetki ile görev yapar ve bu hususta kendisini bu makama getiren kuvvete, yani Selçuklu Sultanına, “Atabek-i Rum”a veya İlhan’a karşı sorumludur¹³⁴. O hükümdarın vekili olarak çeşitli konularda ferman çıkarabilirdi. Bunun dışında yabancı bir devlet vezirine elçi gönderebilir ve muhaberat yapabilirdi. Vezir, merasimde, yabancı devlet adamlarıyla olan münasebetlerde, elçilik görevlerinde, divanda, hükümdarın adına görevini ifa ederdi. Memleket dahilinde huzurun sağlanması için çalışırdı¹³⁵. Vezir, hükümdar adına ferman ve menşur çıkarma suretiyle teşriî yetkisini icrâ etmekteydi. Sultan, bazen veziri bizzat çağırır ve herhangi bir konuda emir verirdi. Vezir de aldığı emir doğrultusunda teşriî yetkisini kullanarak hareket ederdi¹³⁶. Türkiye Selçukluları, divan ve hükümet teşkilâtını büyük ölçüde, Büyük Selçuklular’dan almıştı. Ancak, teşkilât zamanla ihtiyaçlara göre daha da genişledi. Buna göre, vezir, Büyük Divan nam-ı diğer Divân-ı

---

¹³³ Refik Turan, *a.g.e*, s.45-47; Türkiye Selçuklu Devleti vezirlerinin İlhanlı sarayı tarafından atanması hakkında detaylı bilgi hakkında bkz: Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s.608-612; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK, Ankara, 1958, s.1-3; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.238; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, TVYY, İstanbul, 2012, s.337-339.

¹³⁴ Refik Turan, *a.g.e*, s.50.

¹³⁵ Refik Turan, *a.g.e*, s.51.

¹³⁶ Refik Turan, *a.g.e*, s.53.

saltanat ve Divân-ı alî'nin başkanlığını üstlemekteydi. Büyük Divan ise, Naib-i saltanat, Beylerbeyi, Tuğrai, Atabey, Pervane, Arız, Müstevfî, Müşrif-i Memâlik'ten müteşekkildi. Büyük Divan, devlet yönetiminde önemli rol oynardı. Diğer Divânlar, bir resmî daire niteliğinde, büyük divanın üyesi idiler. Böylece, Büyük Divan bir bakıma bakanlar kuruluna, diğer Divânlar da bakanlıklara benzetilebilir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin bürokratik dili Farsça, yargı dili ise Arapça idi. Ancak divan defterleri uzun süre Arapça olarak tutulmuştu¹³⁷. Vezir, malî olarak devlet bütçesini tanzim etme, denetleme, tahsisat bağlama ve iktâ tevcih etme gibi görevleri üstlenmekteydi¹³⁸. Türkiye Selçuklu veziri, kazaî bakımdan sultanın vekili olarak tam yetkiye sahip idi. Bunun dışında mezalim divanına da başkanlık etmekteydi¹³⁹. Selçuklu vezirlerinin üstünde veya yanında, Moğol iktidarının çeşitli temsilcileri de bulunmaktaydı. Bu kişiler başlangıçta askerî birliklerin komutanları olan Noyanlardı ve askerî otoritelerinden başka resmî bir yetkileri yoktu. Bunlar yetkileri askerî otorite ile sınırlı olmalarına rağmen merkezden uzak olmaları nedeniyle özerk hareket edebiliyorlardı. Ayrıca askerlerinin bakımını sağlamak zorunda olmalarının dışında kendi çıkarlarını da kollamak istiyorlardı. Bunların dışında Selçuklu görevlileri de onlarla birlikte çeşitli entrikalar çevirip birbirlerinin kuyusunu kazıyorlardı¹⁴⁰.

---

¹³⁷ Refik Turan, *a.g.e*, s.56.

¹³⁸ Refik Turan, *a.g.e*, s.76.

¹³⁹ Refik Turan, *a.g.e*, s.80-81.

¹⁴⁰ C. Cahen, *a.g.e*, s.340-341.

Türkiye Selçuklu vezirinin makamının bulunduğu bina veya eve “saray” veya “dergah” denmektedir¹⁴¹. Vezir, sembol olarak çeşitli ünvan ve lakablar, altın divit takımı veya altın kalem, kılıç, sarık, hil’at-i Vezâret, mühür, mesned-i Vezâret ve emaret, çadır, tuğ, sancak ve nevbet kullanmaktaydı¹⁴². Vezirin geliri ise vezire temlik edilen arazi ve iktâ geliri, maaş veya tahsisat ve savaşlardan aldıkları ganimetlerden oluşmaktaydı. Bu yüzden Türkiye Selçuklu vezirlerinin pek çoğunun büyük servet sahibi oldukları âşikardır¹⁴³.

Böylece İslam dünyasında vezirlik müessesesi, sultan veya halifenin vekili şeklinde geniş bir yetkiye sahip olup devlet teşkilâtının başı haline gelmiştir. Fakat bozkır halklarının önemli bir temsilcisi olan Moğollar, 1215’li yıllardan itibaren İslam dünyası ile sıkı bir iletişimde olmuş, 1260’lı yıllara gelindiğinde ise neredeyse İslâm dünyasının tümünü kapsayan bir imparatorluk teşkil etmiştir. Dolayısıyla, Moğollar, İslam devlet geleneğine bazı konularda uyum sağlamaya çalışmışlardır. Bunun önemli bir göstergesi ise Vezâret müessesesinin işleyişi ve kendine has bir şekilde organize edilmesidir.

---

¹⁴¹ İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk name)*, Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara, 1993, s.105.

¹⁴² Refik Turan, *a.g.e*, s.87.

¹⁴³ Refik Turan, *a.g.e*, s.90-93.

B. BÜYÜK MOĞOL DEVLETİ'NDE SİVİL İDARE

Moğol İmparatorluğu'nda sivil idare ve yönetimi üstlenen müessese ve teşkilâta dair dönemin kaynaklarında az bilgi bulunmaktadır. Bunun asıl nedeni ise Orta Asya'da yaşayan Türk ve Moğol topluluklarının çoğunun göçebe medeniyeti içinde bulunmalarıdır. Çünkü yerleşik medeniyette idare ve yönetim şeklinin belirlenmesi en önemli husus olmasına karşılık, göçebeler için büyük sorun olmazdı. Yani, onlar hem sivil hem de askerî mahiyette farklı bir teşkilât içerisinde yaşamaktaydılar. O nedenle, modern tarih biliminde mevcut olan teoriler üzerinden detaylı araştırmalar henüz ele alınmamakla beraber Moğol İmparatorluğu başta olmak üzere diğer göçebe devlet teşkilâtlarının ciddi bir şekilde ele alınıp tüm ayrıntılarıyla beraber aydınlatılması çok önemlidir¹⁴⁴.

Bilindiği üzere, XIII. yüzyılın başlangıç dönemindeki Moğol kabileleri, avcılığa dayalı orman kabileleri olan “hoyin irgen”¹⁴⁵ ve hayvancılığa dayalı çobanlardan oluşan

---

¹⁴⁴ Moğol İmparatorluğu ve Moğollar'ın sosyal ve içtimaî teşkilâtına dair en detaylı bilgiler Bkz. B.Y.Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay; Ankara 1944. Ş.Natsagdorj, *Mongolın Feodalizmiin Ündsen Zamnal*, Ulaanbaatar, 1978; D. Gongor. *Halh Tovçoon*. Ulaanbaatar, Cild II, 1978; Mahmut Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*, İstanbul, 1984; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yay; İstanbul 2001, s.29-54; Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu: Atillâ, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İnalçık, TTK Yay; Ankara 2011, s.199-206; Ahmet Temir, “Die Sozial- Militarische organization der Mongolen um 1200 n”, Chr. *AÜDTCFD*, C. 18, Sayı 3-4, Ankara 1960, s.221-225.

¹⁴⁵ *Mongolın Nuuts Tovçoo*, hevlülsen S.Çoimaa, Ulaanbaatar 2006, s.183-184.

bozkır kabileleri olan “ke’er-ün irgen”¹⁴⁶ olarak ikiye ayrılırdı. Bunlar arasında gerek siyasî gerekse sosyal yönden en aktif olanlar ise “Ke’er-ün irgen” yani bozkırlarda yaşayan göçebe kabileler idi. Bu kabileler, içtimaî açıdan şöyle idi: Akriba ve kan bağları ile birleşen “yasun” (kemik), bir çok yasun’un birleşmesi ile “oboğ” (oba), oba’ların birleşmesi ile “irgen” (halk, boy) meydana gelir ve birçok halkın birleşmesi ile “ulus” (devlet, millet) teşekkül ederdi¹⁴⁷. Siyasî hayat açısından en etkili birim, irgen (yani kabile) idi¹⁴⁸. “İrgen” kavramı kabile manasının yani sıra yabancı devlet anlamında da kullanılıyordu¹⁴⁹. XII. yüzyıl ile XIII. yüzyıllar arasındaki süre zarfında meydana gelen siyasî vakaların büyük çoğu, kabileler arası ilişkilerin akıbetinde vucüt bulmaktaydı¹⁵⁰. Bu kabileler hem kendi iç düzeni hem de tâbiyetliği konusunda o kadar ince bir yapıya sahipti ki düzen ve nizamî sistem açısından normal bir şahsiyetin bile bundan ayrı tutulması söz konusu olamazdı¹⁵¹. Fakat geçmişi ve hikâyesiyle birbirinden

---

¹⁴⁶ İgor de Rachewiltz, *Index to The Secret History of the Mongols*, Bloomington 1972, s.113.

¹⁴⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 1947, s.221-225.

¹⁴⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârih*, Tashih Behmen Kerimi, Tahran 1362, C. I, s.11-161.

¹⁴⁹ D. Gongor, *a.g.e*, s.165.

¹⁵⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.18, 82-84.

¹⁵¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.84.

farklılık gösteren bu kabile sistemi, Moğolistan bozkır halklarını sürekli iç savaş ve düşmanlığa itmenin dışında siyasî beraberlik ve birlikliğe de manî oluşturmaktaydı¹⁵².

Cengiz Han, uzun bir mücadele sonucunda 1206 yılında Büyük Moğol Devleti'ni kurduğunda, ilk olarak obog, aimag ve irgen düzenini bozarak binlik sistemini hayata geçirdi. Bu sisteme göre bütün ulus 95 binlikten oluşmaktaydı. Bu binlikler kuruluş özelliği bakımından köklü ve dış olmak üzere iki şekilde vücut bulmaktaydı¹⁵³. Mevcut obog ve aimagların eski hali üzerine parçalanarak kurulmuş olan binliklere köklü, çeşitli obog ve aimag mensuplarından oluşana ise dış binlik diyordu¹⁵⁴. Köklü binlik Noyanları, Cengiz Han'ın yakın çevresi ve ailesinden meydana gelirken Keşikten gibi ordu hiyerarşi sistemine hizmet etmekteydi¹⁵⁵. Ancak dış binlik devletin her türlü hizmetinde bulunurken binbaşılardan yani dış binlik Noyanlarının imtiyazı Keşikten tümen'in sıradan bir eri ile kıyaslanıyor hatta suç ve dava gibi durumlarda onlardan daha az hak tanınıyordu¹⁵⁶. Böylece destanî bir geçmişin yargılanmasından başlayarak güncel siyaset hayatının her dalında çelişki ve düşmanlık gösteren kabile düzeninden

---

¹⁵² Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Tashih Muhammed bin Abdulvehâb Kazvînî. C. I, Enteşerat-i Firdevs, Tahran, 1385, s.141; Türkçe tercümesi ;Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s.84.

¹⁵³ İ. de Rachewiltz, *a.g.e*, p. 128-131.

¹⁵⁴ D. Gongor, *a.g.e*, s.186-187.

¹⁵⁵ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Şineer hörvüülj tailbar hiisen Çoimaa Ş, Ulaanbaatar 2006, s.172.

¹⁵⁶ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.175; A. Ochir-S. Tsolmon, "Chingis Haanı dotood myangany tuhai", *Chingis Haanı mendelsnii 840 jiliin oin erdem shinjilgeenii бага hurlin iltgelüüdiin emhtgel*, Ulaanbaatar, 2002, s.29-31.

binlik sistemine geçilmesi ulus ve devletin bütünlüğünü sağlamak açısından çok mühim rol oynamıştır¹⁵⁷.

Büyük Moğol Devleti'nin kurulmasıyla ülkenin sivil idaresinin yeniden tanzim edilmesi gündeme gelmiştir. Bilindiği üzere Büyük Moğol Devleti öncesi dönemde genellikle saray çevresinde bazı sivil nitelikli makamların varlığı kaynaklara yansımıştır. Örneğin, Calayır kabilesi mensubu Uhai Halca ve Haracu adlı Noyanlar Yesügey Bahadır döneminden beri koyun sürüsünden sorumlu olarak görev yapıyorlardı¹⁵⁸. Bunun dışında “burçı” (aşçıbaşı) gibi makamların varlığı da bilinmektedir¹⁵⁹. Dolayısıyla, Temuçin, 1189 senesinde Hamug Mongol kabilesi reisliğine yükseldiğinde onun yanında yemek ve erzak, koyun ve at sürüsü ve araba başta olmak üzere çeşitli işlerden sorumlu memurlar halihazırda bulunmaktaydı¹⁶⁰.

1206 yılında Han'ın yanında yer alan seçkin devlet erkanından oluşan sivil nitelikli makamların tayini yukarıda bahsettiğimiz alt yapı üzerine gerçekleşmiştir. Mukali'ye bütün ulusun gowang'ı ünvanı verilmiş ve Han'ın baş yardımcısı makamına getirilmiştir¹⁶¹. Bazı Ortaçağ Moğol kaynaklarında bu ünvanın “Hüin un çinsan taishi”

---

¹⁵⁷ Atwood Christopher, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, IU, Bloomington, 2004, p. 139.

¹⁵⁸ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî. C.I, Enteşerat-i Elborz, Tahran, 1373, s. 7

¹⁵⁹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, s.180.

¹⁶⁰ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.70.

¹⁶¹ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.158; *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.51-61.

olduğu da iddia edilmektedir¹⁶². Mukali, Büyük Moğol Devleti'nin kuruluşuna büyük katkıda bulunduğundan nazırlar kurulunun reisliğine de yükseltilerek kendi adına ferman çıkarmak¹⁶³ ve ortasında siyah ay taşıyan dokuz ayaklı beyaz tuğ ve Büyük Han ile aynı süslü eyer, kemer, davul ve kendine has taht kullanma hakkına sahip olmuştur¹⁶⁴. Onun idaresine ülkenin sol kolu verilmişti¹⁶⁵. Baş yargıçı makamı Şihihutag'a verilmiş olup bütün davaların Gök Devter'e yazılması da emredildi¹⁶⁶. Görev alanı açısından saray merkezli Öngür, Borohul¹⁶⁷, Hadan Daldurhan¹⁶⁸ Degei ve kardeşi Hüçügür¹⁶⁹, Hutu, Moritu, Mulhalhu¹⁷⁰ ve Suiketu¹⁷¹ başta olmak üzere kişiler

---

¹⁶² Luvsandanzan, *Altan tovç*, Hörvüülj erhlen hevlüülsen Çoimaa Ş, Ulaanbaatar, 2006, s.129; Jamba, *Asragç Nertiin tüüh*, Hörvüülj, tailbar züült hiisen Zayabaatar D, Ulaanbaatar, 2006, s. 29.

¹⁶³ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.61.

¹⁶⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.83.

¹⁶⁵ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.158.

¹⁶⁶ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.155. Detaylı bilgi için bkz. Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara, 1967, s.31-35.

¹⁶⁷ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.166.

¹⁶⁸ Luvsandanzan, *Altan tovç*, s.78.

¹⁶⁹ Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İÜ, İstanbul, 1970, s.273; Luvsandanzan. *Altan tovç*. s.78.

¹⁷⁰ Luvsandanzan, *Altan tovç*, s.79.

¹⁷¹ Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.273.

honiçin, temegeçin, aduçin, üherçin, ord orçin¹⁷² makamlarının varlığına da kaynaklarda bahsedilmektedir. “Haisate”, “içki kadehlerinin idarecisi” olarak da anılmaktaydı¹⁷³. Resmî yazışmalarda kullanılmak üzere devlet mührü icat edilerek bu konudaki sorumluluk T’a-t’a Tongğa’ya verilmiştir¹⁷⁴. O sırada Moğol yazı dilinde usta olan Südüslü Sorhan şıra’nın oğlu Çılaun’ın oğlu olan Natur adlı memur, İmparatorluk aşağı bitikçisi olarak görevlendirildi¹⁷⁵. Daha sonra teşkil edilmiş Büyük Han’ın yanındaki müşavirlik makamının varlığı da Ançen Noyan aracılığıyla bilinmektedir¹⁷⁶.

Çin seferi başladığından beri devlet işlerinin artmasından ve işlem yoğunluğundan olsa gerek sivil nitelikli memurların toplu düzeyde tayinleri de gündeme gelmiştir. Çin seferi sırasında ve devlet işlerinde Cengiz Han’ın danışmanı olan Cürçen asıllı Yeh lü Aqai, “Tai shih” (Devletin hocası), kardeşi Tutqaq ise “T’ai fu” luğa 1215 yılının 5. ayında terfi edilmişlerdir¹⁷⁷. Bu görev daha sonra bürokratik sistem açısından “baş

---

¹⁷² *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.182.

¹⁷³ Ch’i T’ang, *a.g.e*, s.280.

¹⁷⁴ Bu dönemde mührün kullanım amacı ise hazineden çıkan ve hazineye giren para ve malların kontrolü, memurların tayini ve buna muadil önemli işlerin emniyetini sağlamaktı. Bkz, Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica: Cengiz Han’ın Türk Müşavirleri*, İstanbul, 2002, s.153.

¹⁷⁵ Ch’i T’ang, *a.g.e*, s.250.

¹⁷⁶ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.63.

¹⁷⁷ Ch’i T’ang, *a.g.e*, s.5.

nazırlığa” benzecektir¹⁷⁸. “Baş nazırlık” tan sonra “büyük nazır” anlamına gelen makam ve onun alt kademesi olarak çeşitli müşavirlikler mevcuttu¹⁷⁹. Hatta 1221 yılına gelindiğinde dahili işlerden sorumlu Nei Han Tang dairesi veya üst düzey müsteşarlık makamlarının varlığı da zikredilmeye başlamaktadır¹⁸⁰. Bilindiği gibi imar ve kalkınma işlerinden Uygur ve Cürcen asıllı katip ve müşavirler daha ağırlıklı olarak görevlendirilmekteydi. Cengiz Han’ın yanında büyük nüfûza sahip olan Mahmud Yalavaç Çin şehirlerinin darugaçılığına tayin edilerek ele geçirilen şehirlerde sivil idarenin temeli atılmıştır¹⁸¹.

Büyük Moğol Devleti, kendi güvenliğini sağlama maksadıyla başlatılan fetihler sırasında ele geçirilen topraklarda huzur ve refahın sağlanması hususlarında büyük gayret göstermekteydi. Örneğin, Uygur asıllı müşavir Yolin Timur¹⁸² Ho-nan taarruzu

---

¹⁷⁸ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.63; *Shou xian* olarak yazılır, *müşavirlerin başı* demektir. Munkuev, bu makamın *başvezâret* olduğunu söylemektedir. Bkz, N.Ts.Munkuev, *Polnoe opisanie Mongolo-Tatar*, Moskova, 1975, s.66.

¹⁷⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.69.

¹⁸⁰ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.69.

¹⁸¹ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.212.

¹⁸² Çin kaynaklarında Yüeh-Lin T’ieh-mu-irh olarak yazılmıştır. O, Cengiz Han’ın küçük kardeşi Otçigin’in hocası idi ve Çin’in fethine de katılarak Ho-nan eyaletine darugaçı terfi edilmişti. B. Ögel, *a.g.e*, s.42. Moğol Kaynaklarında ise Uygurtay şeklinde yazılmıştır. *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.231.

sırasında 10.000'den fazla halkı savaş meydanından uzaklaştırma işini üstlenmişti. Onun çölde su kuyusu imar etme işi de başarıyla sonuçlanmıştı. Ayrıca Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu sırasında Kuzey Çin'de devlete karşı faaliyette bulunan haydutları sivil yönetimdeki yetkilerine dayanarak ortadan kaldırdı ve halkın refahını sağlamak için çeşitli faaliyetlerde bulundu¹⁸³. Cengiz Han Harezm seferine çıkarken 1220 yılında Beşbalığa geldiğinde Tu Dağı'ndaki kıtlıktan dolayı sakinleri kaçmış olan boş bir şehrin canlanması için Uygur asillerinden Kara İgaç Buyruq ve oğlu Yutus İnal'ı görevlendirdi ki burası 6 yıl sonra meskenlerle dolu bir şehir oldu¹⁸⁴. 1218 senesinde vuku bulan Çin Devleti'nin kuzey başkentinin işgali sırasında Hami'li Uygur olan T'apen "devletin esasını halk teşkil eder" diyerek bölge halka karşı uygulanan zulümü durdurmaya gayret gösterdi. Bunun dışında Pai-shi şehrinin muhafızlığına atandığı zaman şehirde asayiş sağlaması için vergi ve borç sistemlerini yeniden düzenledi. O, fakirlere tarım yapabilmeleri için çiftler öküz vermişti. İlâveten borç affı da çıkardığı için şehirde bir sene içinde refah sağlandı¹⁸⁵. Buhara ve Semerkand şehri de fazla tahribe uğramamış ve ele geçirildikten hemen sonra imara başlanmıştı¹⁸⁶.

---

¹⁸³ B. Ögel, *a.g.e*, s.42-43.

¹⁸⁴ B. Ögel, *a.g.e*, s.69-70,

¹⁸⁵ B. Ögel, *a.g.e*, s.148-149.

¹⁸⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.209; Türkçe tercümesi Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşa*. s.129.

1227 yılında Cengiz Han vefat ettikten sonra 1229 yılında Büyük Kurultay'da alınan karara göre Ögedey, Büyük Han olarak seçilmiştir¹⁸⁷. Harp faaliyetlerini devam ettirmekle beraber mevcut nüfusun refah düzeyini arttırmaya yönelik imar işleri de onun en büyük özelliği olacaktır¹⁸⁸. Bilindiği üzere, 1233 yılına gelindiğinde Umumî İdare Nazırlığı yani Bakanlar Kurulunun varlığı ve başına ünlü alim Ye Lu Chu Tsai'nin getirildiğine şahit olmaktadır¹⁸⁹. Bazı Moğol kaynakları 1232 yılının Kasım ayında bu görevin Ye Lu Chu Tsai'ya verildiğini Çince yıllıklara istinaden söylemektedir¹⁹⁰. Umumî İdare Nazırlığı, ülkenin bütün işlerini yürütmekten sorumlu olup¹⁹¹ Büyük Han'a takdim edilen bütün müracaatları inceledikten sonra bunları Han'a

---

¹⁸⁷ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.220; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.635; Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.285-286.

¹⁸⁸ Ögedey Han'ın imar ve kalkındırma faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.299-331.

¹⁸⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.101.

¹⁹⁰ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, Yay. haz. Bayarsaihan M ve diğerleri, C. I, Ulaanbaatar, 2006, s.107. Ancak bazı Çince kaynaklar Ye Lu Chu Tsai'nin bu göreve 1232 yılında atandığını savunmaktadır. Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.11.

¹⁹¹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.101; Ögedey dönemindeki vezir Ye Lu Chu Tsai hakkında bkz: V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1990, s.492.

sunmaktaydı¹⁹². Umumî İdare Nazırlığı başkanı olan baş vezir, sağ ve sol baş vezirlerin şefi olup gümüş mühür ile memurları kumanda edip, umumî siyasî meseleleri idare eden bir memuriyet idi.¹⁹³. Umumî İdare Nazırlığının günlük faaliyetleri ise şöyledir: 1. Ödül ve cezaları uygulama 2. Makam ve tayinleri belirleme 3. Mal ve para ile bağışında bulunma 4. Vazifesini başarıyla tamamlayanları ödüllendirme 5. Tüm işlerin iyi veya kötü niteliklerini ayırt etme 6. Vergi sistemini icrâ etme 7. Halkın içinden bilgili ve becerikli olan kişileri tespit etme 8. Ziraat ve ipek işlerini destekleme 9. Her kabilenin vergi miktarını belirleme 10. Halka iyi davranıp gönlünü almak gibi hususlardan ibaret idi¹⁹⁴. Ye lu Çu Tsai'nin ekibinde bulunan yardımcısı Uygur kökenli Çinkay¹⁹⁵, müslüman memleketlerin işlerine bakmakla yükümlü idi. Onun dışında aslen Çinli olan

---

¹⁹² Rashpuntsag, *Bolor erih*, s.108.

¹⁹³ Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.14.

¹⁹⁴ Vezir Ye Lu Chu Tsai hakkında açılan bir davada Han'ın huzuruna çıkıp kendini savunurken daima bu prensipleri takip ettiğini beyan etmiştir. Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.124.

¹⁹⁵ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.100. Çinkay Noyan 1211 yılı Ağustos ayında idaresi altındaki Çinkay balagasun'da Çinli keşiş Chang chun'u ağırladıktan sonra onu henüz Harezmi savaşı için o muntıkada bulunan Cengiz Han'ın huzuruna götürmek için yola çıkmıştır. Lin Chen-Nan, *Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224)*, İÜEF, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975, s.41. O, bu görevini başarıyla yerine getirdiği için 1222 yılın haziran ayında Cengiz Han tarafından takdir edilmiştir, Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s.90.

Yang wei chung ve Shih tie ling başta olmak üzere bir çok dil bilen ve Moğollar arasında doğup büyümüş memurlar bu ekibin önemli üyeleri¹⁹⁶. Nazırlığın çeşitli dairelerinde çalışan müşavirlik memurlarına “bitikçi” denirdi. Bunlar her türlü yazışma işlerinden mesul idiler¹⁹⁷. Ye lu Çu Tsai, Han’ın yanındaki nüfûzuna dayanarak uhdesinde bulunan askerî ve sivil işlerin ayrılmasını öngören bir önerge hazırlamış ve 1231 yılı baharının başında bunu Büyük Han Ögedey’e sunmuştur. Bu önergeye göre ele geçirilen şehirlerde bir memurun görevlendirilerek sivil işlere bakılması, askerî işlere ayrı komutanlar atanması prensibinden yola çıkılarak haydutlar temizlenerek yol emniyeti sağlanması, Çin’de refahın sağlanması, tüccar, devlet ve memur ilişkilerini düzeltme, devletin zimmetinde olan malların güvende tutulması, idam cezasının Han tarafından onaylanması ve itaat edildiğini bildirmek için getirilen hediyelerin kabul edilmesi başta olmak üzere önemli hususları içermektedir. Ayrıca vergi politikasına yönelik vilayet idarecileri tarafından keyfi olarak toplanan ilâve vergilerin kaldırılması ve tarımda vergi kaçakçılığına idam cezası uygulanması da teklif edilmiş ve bu öneriler Büyük Han tarafından uygun görülmüştür¹⁹⁸. Aslında Cengiz döneminde idareciler ve Noyanlar tarafından fazladan vergi toplanması hırsızlıkla aynı ölçüde cezalandırılmaktaydı¹⁹⁹. Umumî Nazırlığın kurulması ile birlikte Büyük Han’ın talimatı

---

¹⁹⁶ Ch’i T’ang, *a.g.e*, s.28-29.

¹⁹⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.101.

¹⁹⁸ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.103-104; Ch’i T’ang, *a.g.e*. s.11.

¹⁹⁹ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.134.

doğrultusunda²⁰⁰ ülkenin refah durumu, vergi ve haberleşme sisteminin tanzimi ilk gündem maddelerini oluşturmuştur.

Kırsal ve şehir olmak üzere iki farklı medeniyeti kapsayan ülke çapında vergi sisteminin uygulaması, Umumî Nazırlığın ilk görevi idi. Öncelik olarak, vergi toplama işini üstlenen vergi daireleri kurulmuş, bütün ülkeyi 10 şube vasıtasıyla vergilendirmek için her şubeye başkan ve yardımcısı olmak üzere iki yönetici ve diğer memurlar atanmıştır²⁰¹. Daha sonra yaşanan olaylardan anlaşılacağı üzere vergi dairesinin başkanı ve vezirin baş danışmanı olarak Mahmud Yalavaç atanmıştır. Böylece, bazı tarihçiler tarafından “Büyük vezir” olarak anılan Mahmud Yalavaç²⁰², ülkenin sivil idaresi alanında büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bu yüzden ülkenin malî işleri için iki büyük memurun işbirliği söz konusuydu. Lakin onlar vergi muhatabı konusunda fikir ayrılığına uğramıştı ki mesele Han’ın nezdine kadar uzanmıştı. Mahmud Yalavaç, Müslüman

---

²⁰⁰ Ögedey Han, tahta geçtikten sonra “Atam Cengiz Han’ın büyük bir sıkıntıyı atlatarak kurduğu devletimize sahip çıkalım. Şimdi halkımızı ayağı zemine değerek kolunun da yere uzatılması kadar refah içinde yaşatalım” dediğinden ülkenin sivil idaresi sisteminin ehemmiyeti anlaşılmaktadır. *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, s.230.

²⁰¹ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.104.

²⁰² Cûveynî onu sahib-i azam olarak anmaktadır ve Maverâünnehir’in yöneticisi olduğunu söylemektedir. Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, C. I, s.209. İlhanlı sonrası dönemi İran tarihçileri de Yalavaç’ın Moğol Hanları’nın veziri olduğunu öne sürmektedir. Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.257-263; Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.273-274. Bu yüzden bazı çağdaş tarihçiler bile onların Moğol İmparatorluğu’nun başveziri olduğunu iddia etmektedir. A. Hakikat, *a.g.e*, s.209-210.

memleketlerinde eskiden beri mevcut olan şahıs başına vergilendirme tezini savunurken başvezir Ye Lu Çu Tsai ise verginin aile başına hesaplanmasını uygun görmekteydi²⁰³. Burada hatırlatmakta fayda vardır ki, Büyük Moğol Devleti'nde üç dinin büyükleri her türlü vergiler ile ilave vergilerden ve aile yükü, sadaka alma ve çiftçilikten muaf tutulmuştu²⁰⁴.

Aslında 1229 senesinde toplanan Kurultay'da, Moğollar başta olmak üzere göçebe halktan kubçur nitelikli sürünün %1 kadar, Çinlilerden aile başına, Müslüman memleketlerinde ise şahıs başına vergi alınması karara bağlanmıştı²⁰⁵. Ancak bu uygulamayı sorgulayan ilk kişi Mahmud Yalavaç oldu. Onun fikrine göre bütün şehir halkından şahıs başına vergi toplanması daha münasipti. Bu fikre baş yargıç Şihihutag tarafından da güçlü bir destek vardı. Buna rağmen, öneri 1234 yılında Han'ın huzurunda diğer Moğol emirlerin eşliğinde görüşülmüş ve sonunda Ye Lu Çu Tsai'nin tezi kabul görmüştür²⁰⁶. Bu zamana kadar Ögedey Han'ın huzurunda hazine işlerinden mesul olup²⁰⁷ hazineden tüccarlara verilen beratın ödenmesi²⁰⁸ gibi işleri yürüten ve bazen

---

²⁰³ B. Ögel, *a.g.e.* s.210-212.

²⁰⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.81.

²⁰⁵ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.103-104.

²⁰⁶ B. Ögel, *a.g.e.* s.211; Ganizhamal Kushenova, "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh Lu Ch'u-Tsai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilig*, Sayı 42, 2007, s.231-232.

²⁰⁷ Ögedey Han'ın hikayesi anlatılırken, Ögedey'in kıskanç bir Moğol hatuna hazineden inciler gönderilmesini emrettiği sırada dolaylı olarak Sahib Yalavaç'ın varlığına vurgu yapılmaktadır. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.321.

Büyük Han'ı Karakurum'daki kendi evinde ağırlayan²⁰⁹ ünlü vezir Mahmut Yalavaç, bu yenilgi karşısında büyük olasılıkla gözden düşmüş ve böylece Maverünnehir bölgesi yöneticisi olarak tayin edilmiştir²¹⁰. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Mahmut Yalavaç'ın yerine Danişmend Hacib'in geçtiği aşikârdır²¹¹. Maverünnehir'deki Sahib Yalavaç şehzade Çağatay'ın hizmetinde bulunmaktadır. O, her işi Büyük Han adına yürütmekteydi ve bazen Han'a doğrudan teklif ve öner sunabilme yetkisine de sahipti. Bu nedenle onun Maverünnehir'deki varlığı, Çağatay'ın şahsının vezirinden yani Yalavaç'tan daha yüksek mertebede olmasını gerektirmekteydi²¹².

Ancak 1235 yılında Çin ülkesinin vergi sorumlusu olarak atanan Şihihutag Noyan, kendi fikrini güçlendirmek için Çin'de nüfus sayımı gerçekleştirerek yeni vergi kanununu Ögedey'e sunmuş ve Ögedey'den kabul görmüştür²¹³. Bu sayıma göre 1 milyon 40 bin aile kayıt altına alınmıştır²¹⁴. Ertesi sene yani 1236 yılında düzenlenen

---

²⁰⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.313.

²⁰⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.315.

²¹⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.209. 1238 yılında Buhara'da vuku bulan Mahmut Tarabi isyanı sonrasında halkı yatıştırma ve onlar adına Büyük Han'dan aman dileme gibi faaliyetleri yürüten kişi Mahmut Yalavaç idi. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.223.

²¹¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.327.

²¹² Bununla beraber oğlu Mesud beğ, Beşbaliğ, Karakota'dan Ceyhun nehri kenarına kadar bölgenin hakemi olmuştur; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.775.

²¹³ B. Ögel, *Sino-Turcica: Cengiz Han'ın Türk Müşavirleri*, s.211.

²¹⁴ Ch'i T'ang, *a.g.e.* s.94.

Büyük Kurultay'dan çıkartılan yeni vergi kanununa göre her 100 baş hayvandan 1 hayvan kubçur olarak alınacak ve her 10 tagar üründen 1 tagar toplanacaktı²¹⁵. Yeni kanuna göre Mahmut Yalavaç'ın eski önergesi kabul edilerek Çin'de de uygulamaya konulmuş oldu. 1238 yılına gelindiğinde Çin'de uygulanan vergi miktarı, şehirde yaşayan her bireyden yıllık 25 liang²¹⁶ top ipek, sığır ve koyunu olanlardan 50 liang ipek, köylü çiftçilerden ise kişi başı 100 liang top ipek ve üstelik aile başı 4 dan²¹⁷ pirinç olarak toplanmaktaydı. Bunun dışında ilave vergilerin varlığı da bilinmektedir²¹⁸. Her beş yılda %10 civarında zam getirilen bütün bu vergiler 1238 yılında 110 tümen liang gümüş değerine ulaşmıştır²¹⁹.

Fakat vezir Ye Lu Çu Tsai'nin, özellikle malî sisteminin uygulanması yolu ile elde ettiği gücü ve Büyük Han'a olan yakınlığından olsa gerek, Moğol askeri kesim bu ile ilgili rahatsızlığını ciddi şekilde belli etmeye başlamıştır. Moğol askeri kesimin rahatsızlığı ilk olarak, vergi dairesinin kuruluş döneminde ortaya çıkmıştı ve özellikle

---

²¹⁵ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s 665.

²¹⁶ Eski Çin ağırlık birimidir. Bir liang yaklaşık 37.301 gr'a denk gelir. Bkz: Bayasah J, *İh Mongol Ulsın Tüühend Holbogdoh Hyatad Hoyor Survalj Biçig*, Ulaanbaatar, 2006, s.288.

²¹⁷ Bu dönemde bir dan 30 kg'a denk gelmektedir. Bayasah J, *a.g.e*, s.196.

²¹⁸ *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.125.

²¹⁹ *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.128. Çin çapında toplanması öngörülen vergi miktarı 1232 yılında 50 tümen liang gümüş, 8 tümen top ipek ve 40 tümen tagar buğday idi. Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.104.

Çin topraklarında hayvancılığa dayalı ziraatın uygulanması ve Moğol Yasası'na göre vergilendirilmesini desteklemekteydi. Bu yüzden Büyük Han Ögedey'in huzurunda istişare edildi. Bu istişarede Ye Lu Çu Tsai'nin fikri onaylanmıştır²²⁰. Büyük Han'ın güvenini kazanan Ye Lu Çu Tsai döneminde devlet memurluğu sınavını kazanarak çeşitli devlet dairesine yerleştirilen Çin asıllı memur sayısı 4030'a ulaşmıştır²²¹. Bu durum eski askerî aristokrat sistemini oluşturan Emir ve Noyan kesiminin zoruna gitmiş ve ordu asıllı bir muhalefet kanadının oluşmasına yol açmıştır.

Bu yüzden Ögedey'in son döneminde siyasî iki grubun varlığı ortaya çıkmaktadır:

1. Askerî aristokratlardan oluşan ve eski göçebe kanunlarına dayalı uygulamayı uygun gören Moğol emirler. Onların yanında Müslüman maliyeciler de yer almaktaydı. 2. Özellikle maliye reformu ile devlet işlerinin askerî ve sivil olmak üzere iki ayrı alanda yürütülmesini savunan Çinli memurlar. 1235 yılında Cengiz Han'ın öz kardeşi Otçigin Noyan başta olmak üzere Moğol Noyanlar, askerî ve sivil idarenin ayrılmaması gerektiğini öne sürerek devlet makamlarında Çin kökenli memurların sayısının artmasını eleştirmiş ve hatta bununla ilgili 2 kere dava açmışlardır²²². Otçigin, bu dava akibetinde Çin vilayetleri vergi defter ve uygulamalarını teftiş ettirmiş ve Han bu teftişe bizzat kendisi katılmıştır. Her ne kadar bu dava Ye Lu Çu Tsai lehine sonuçlansa da²²³ itimadı ciddi bir şekilde sarsılmıştır. Ye Lu Çu Tsai, 1238 yılında görevi ihmal nedeniyle tutuklanarak Han'ın huzurunda eli kolu bağlı şekilde sorguya alınmıştır²²⁴.

---

²²⁰ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.104.

²²¹ Kushenova, Ganizhamal, *a.g.m*, s.233.

²²² Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.105.

²²³ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.107.

²²⁴ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.123.

Böylece başvezir ve yakınlarının zayıflaması, malî idarede Uygur ve diğer müslüman memurların güçlenmesine sebep olmuştur. Artık Han'ın yanında Uygur Çinkay'ın nüfûzu tartışılmaz hale gelmiştir²²⁵. Bütün bu karışıklık sırasında Çin yönetiminin Çin kökenlilerin elinde bulunması şüphe doğurmuş olsa gerek, Maverünnehir'de bulunan Sahib Yalavaç, Çin memleketinin başına getirilmiştir²²⁶.

Son yıllarda Büyük Han Ögedey'in saray eğlencelerine dalması ile Turakina Hatun önderliğinde farklı bir hizb ortaya çıkmıştır. Onlar bu fırsattan yararlanarak eskiden yürütülmekte olan tüccarlarla yürütülen *ortak* faaliyetini vergi sistemi ile birleştirerek vergi tefeciliği sistemini ortaya çıkarmışlardır. Müslüman tüccar Abdurrahman, Turakina Hatunla yakın ilişkisi nedeniyle vergiyi önceden hazineye ödedikten sonra yerel halktan faizli şekilde vergi toplamaya başlamıştır. Eskiden bütün zamlar getirildiği halde 110 tümen liang'ı bulan vergide birden fırlama olup 220 bin tümen liang'a ulaşmıştır. Bu duruma sinirlenen başvezir Ye Lu Çu Tsai, defalarca şikayette bulunmasına rağmen ciddiye alınmamış²²⁷ ve hatta 1239 yılında Abdurrahman, Bütün illerin Vergi Daireleri İdaresi'ne atanmıştır²²⁸.

---

²²⁵ Saltanatın son yıllarında Çinkay artık Han'ın yanında Naib sıfatıyla anılmaktadır.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.775.

²²⁶ Bununla beraber oğlu Mesud beğ, Beşbaliğ, Karakota'dan Ceyhun nehri kenarına kadar bölgenin hakemi olmuştur. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.705.

²²⁷ Saray'daki yaşanan bu tasız olaylardan hayal kırıklığına uğrayan başvezir içki yoluna başvurduğu da gözlemlenmektedir. Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.125; Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.12.

²²⁸ B.Ögel, *a.g.e*, s.203.

Ögedey Han'ın vefat etmesiyle Turakina Hatun'un taraftarları devletin kontrolünü ele geçirmişlerdir. 1243 yılına gelindiğinde başvezir Ye Lu Çu Tsai istifaya zorlanmış ve ünlü vezir çok geçmeden vefat etmiştir²²⁹. Abdurrahman ve Meşhedli Fatima Hatun bu durumdan yararlanarak Mahmut Yalavaç ve Çinkay başta olmak üzere diğer memurları da azlettirmişlerdir²³⁰. Abdurrahman "Çin hakemi" olarak atanmış, merkezdeki Fatima Hatun da günlük işlerle ilgilenmiştir. Fatima Hatun, memurları gerek Çinli gerekse Müslüman memur farketmeksizin baskı altında tutarak devleti bir buhrana sürüklemiştir²³¹. Bu durumda Çinkay başta olmak üzere bazı emirler Güyük'ün Han seçilmesini öngörerek bir karşı hamle yapmıştır²³² ki Güyük, Otçigin hariç diğer şehzade ve emirler tarafından desteklenerek 1246 yılında tahta geçmiştir²³³. Başvezirlik görevi Çinkay'a verilmiş, Sahib Yalavaç ve Mesud Beğ eski görevlerine yeniden atanmış ve Horasan başta olmak üzere batı memleketleri Argun Aka yönetimine bırakılmıştır²³⁴. Tıpkı babası Ögedey kadar cömert bir hükümdar olmayı amaçlayan

---

²²⁹ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.128.

²³⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.338; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.800.

²³¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.341;

²³² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.343.

²³³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.349; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.804.

²³⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.354-355; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.808.

Güyük Han döneminde, aşırı hazine harcaması²³⁵ nedeniyle ekonomik buhran ortaya çıkmıştır²³⁶. Ancak 1251 yılında Mengü Han tahta çıkınca ekonomik reformu gerçekleştirerek vergi miktarını belirlemiş ve borçlu olanlara vergi muafiyeti getirmiştir²³⁷.

Büyük Moğol Devleti'nin kuruluşundan beri halkın refah seviyesini yükseltme ve ülkenin kalkınması için ticaret ve imar işleri hayati önem arz etmekteydi. Devletin kuruluşu sırasında batı memleketleri ile ticarî ilişkiler sınırlı ölçüde idi. Sadece sayılı tüccarlar Moğolistan'a gelip koyun ve av hayvanı postu başta olmak üzere hayvancılık ve avcılık ağırlıklı ürünleri toplamakta idi²³⁸. Bu durumda yurtdışından tüccarların rahatça gelmesi ve alışverişi sağlama amaçlı özel bir yasa çıkartılmış ve bu iş için "qaraqçı"^{*} denilen bekçiler sistemi oluşturulup hayata geçirilmişti²³⁹. Yeni kurulan

---

²³⁵ Harcama o kadar aşırı dereceye ulaşmış ki günlük berat tutarı 70 bin balışı geçmektedir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.357.

²³⁶ Bu kadar harcama kaynağını sağlamak için yam yoluyla memleketin her tarafından hazineye mal nakliyatı yüzünden posta teşkilâtı da buhrana uğramıştır. Üstelik her yıl tekrarlanan kuraklık ve sel yüzünden ülke ziraati da ciddi ölçüde zarar görmüştür. Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.135.

²³⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. II, s.844-847.

²³⁸ 1203 yılında Moğolistan'a gelen Hasan tüccarının hikayesine bkz. *Monğgol-un Niguça Tobçıyan: üsgiin galig*, B.Sumyabaatar, Ulaanbaatar, 1990, s .429-430.

* "bakıcı" anlamına gelen moğolca kelimedir. Orta çağ türkçede bunun karşılığı körümçi idi. Poppe, N.N. *Mongoliskii Slovari Mukaddimat al Adab*, İzd. AN SSSR, Moskova, Leningrad, 1938, s.293.

²³⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.191.

qaraqçı teşkilâtı sayesinde Harezmi ile ticarî ilişkilerin temeli atılmıştır. Fakat bu tür teşvikler yapılmasına rağmen nakliyat sıkıntısından olsa gerek ticaret pahalıya mal oluyordu. Örneğin, Tanrı Dağı'ndan getirilen 80 jing hamurun bedeli 50 liang gümüştü. Bunun nedeni batılı yani müslüman tüccarların hamuru karavan yolu ile 2000 li uzaktan getirmeleriydi²⁴⁰. Hatta bazen uydurma fiyatlar da söz konusu oluyordu. Bu yüzden Moğol hükümdarları pahalılığa müdahale etme kararları almaktaydı²⁴¹.

Han ve yardımcıları, ülke refahının yükseltilmesi için en doğru yolun ziraat ve üretimin teşvik edilmesi gibi ekonomik faaliyetlerin aktif bir şekilde yürütülmesi olduğuna kanaat getirmişlerdi²⁴². Özellikle ele geçirilen topraklardan getirilen zanaatkarlar başta olmak üzere ustaların yeteneklerine dayanarak imar faaliyetlerinin yürütülmesi dönemin gündemi haline gelmişti. Vezir Çinkay, Moğolistan'ın kuzeybatı bölgesindeki Uliastai'ya yakın bir yerde su kanalı açtırarak buğday yetiştirmekle²⁴³ birlikte batıdan getirilen 300'ü aşkın aileye altın işlemeli kumaş dokuma, Çin'den getirilen 300 aileye de yünden elbise dikme görevi vermişti²⁴⁴. Bu yüzden Çinkay Balagasun adlı bu şehir, "hazinenin başı" olarak anılmaktaydı²⁴⁵. Tanno Dağları

---

²⁴⁰ *Çan Çun Bumbın örnö zügt zorchson temdeglel*, Hyatad helnees hörvülsen N.Ariungoo. Ulaanbaatar, 1997, s.20.

²⁴¹ Moğol ülkesine Harezmi'den gelen bazı tüccarlar mal fiyatlarını çok pahalı söyleyince Han tarafından mallarına el konulmuştur. Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.191-192.

²⁴² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.142.

²⁴³ *Çan Çun Bumbın örnö zügt zorchson temdeglel*, s.20; Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s 58.

²⁴⁴ Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s.58.

²⁴⁵ Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s.40.

bölgesinde yer alan Kem Kemciüt'te de demircilik yapılmakta ve buğday yetiştirilmekteydi. Hatta buraya 1223 yılında Çinli sanatkarlar yerleşmiş ve ipek tül, işlemeli ipek kumaş ve şam ipeği dokumacılığı ile uğraşmışlardı²⁴⁶. Han da işçilerin toplanmasını ve mesleklerine göre birimlere ayrılmasını uygun görmekteydi²⁴⁷. Bunlar Han'ın yakınlarına hizmet etmek üzere dağıtılmışlardı²⁴⁸. Umumî Nazırlık memuru olan Ko sau pu hua isimli bir adam, altın ve gümüş işçileri ile Batı bölgesindeki toprakları işlemek için tarım ve üzüm işçilerini toplamak için Ögedey Han'dan icazet almıştı²⁴⁹. Silah ve maden gibi ağır sanayiinde batı memleketlerinden ve Avrupa'dan gelen ustalar çalışmaktaydı²⁵⁰.

Karakurum bölgesinde tarım ve ekim işlerinin çok gelişmiş olduğundan Çang Çun hayretle bahsetmekte ve orada bulunan küçük şehirlerde el sanatçıları ile işçilerin de

---

²⁴⁶ Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s.123.

²⁴⁷ Cengiz Han'ın en yakın isimlerinden biri olan Hüsün Noyan 300 aileden oluşan müslüman işçileri kumanda etme yetkisini Ögedey Han tarafından almıştır. Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.184.

²⁴⁸ 1232 yılında Ceder Noyan, Çin'den esir alınan 40 binden fazla aileleri makyaj, ipekli ip ve boya işçileri olarak ayırdıktan sonra Sorhugtani hatun'a sunmuştur. Bu işçilerden faydalanarak Çin'in Çu chou adlı şehirde 7 tane ipeklik ve boyaneden oluşan sanayi sitesi 1236 yılında kurulmuştur. Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.258.

²⁴⁹ Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.11.

²⁵⁰ Örneğin 1253 yılında Batu han tarafından gönderilen Alman işçiler, Talas ve Altay dağlar arasındaki altın madeni ve silah fabrikalarında çalıştırılırdı. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s.70.

yoğun olduğu anlaşılmaktadır²⁵¹. 1235 yılına gelindiğinde Büyük Han Ögedey tarafından Liu mien adlı bir memur Karakurum şehrinin inşaaı ile görevlendirilmişti²⁵². Şehrin inşaaı da bir yıl gibi kısa sürede bitmişti. Yeni kurulan payitahta Hükümdar sarayının inşaaı 1236 yılının bahar ayında bittiğinde Karakurum şehri artık resmiyet kazanmış oldu²⁵³. Ülkenin refah ve imariyetinin en büyük göstergesi olan Karakurum şehri dönemin büyük bir iktisadî merkezi haline gelmişti²⁵⁴. Karakurum'un doğu kapısında darı ve seyrek olarak getirilen tahıllar, batı kapısının girişinde koyun ve keçiler, güney kapısının girişinde öküz ve araba, kuzey kapısının girişinde ise at pazarlanmakta idi²⁵⁵. 1253 yılında Karakurum'da oturan ve hekimlik hizmeti veren Çinlilerin günlük gelirleri ile meslekî vergilerinin 1.500 yaskot olarak hesaplanması²⁵⁶ dönemin ekonomik kapasitesini göstermektedir. Büyük Han ile Moğol emirlerin Uygur

---

²⁵¹ *Çan Çun Bumbın örnö zügt zorchson temdeglel*, s.21.

²⁵² Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.23.

²⁵³ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.119.

²⁵⁴ Karakurum çarşı ve pazarlarında satılan ürün fiyatlarının ucuzluğu ve maların bolluğundan Cûveynî hayretle bahsetmektedir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.142.

²⁵⁵ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.111.

²⁵⁶ Bir yaskot ise 10 mark ağırlığında bir gümüş parçasıdır. Yani günde 15.000 mark vermiş olur. Bu vergide ipek bezler, iyecek maddeleri ve diğer hizmetler hesap edilmemiştir. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.77

tüccarlarla olan ilişkileri neticesinde ortaklık anlayışı da ortaya çıkmıştı²⁵⁷. Mengü Han zamanına gelindiğinde Karakorum esnafı 30-50 bin baliş değerinden başlayan ticarî işlem yürütmekteydi. Cûveynî'nin Karakorum'a gelişi sırasında her biri aslında 500 miskal²⁵⁸ altın veya gümüşten meydana gelen bir baliş'in değeri 75 *dinârı ruknî* olup, 4 *dang*^{**} ağırlığında idi²⁵⁹.

Ülkenin imar işleri içinde haberleşme ve gelen-giden mal ve eşyaları koruma amaçlı yam teşkilâtı da önemli bir gündem idi²⁶⁰. İlk olarak, 1221 senesinde Moğolistan ve Türkistan'ı bağlayan posta yamalarının kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır²⁶¹. Altay Dağları geçidi için veliaht Ögedey yol yaptırmış²⁶², Tanrı Dağları'nın arka etek geçidi için de şehzade Çağatay 48 tane ahşap köprü inşa ettirmişti ki buradan iki araba rahatça

---

²⁵⁷ Özyetgin, A.Melek, "Eski Türklerde Ortak "Tüccar" Terimi Üzerine". *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İnceleme*, İstanbul, Ötüken Yayını, 2005, s.169-179.

²⁵⁸ Şeriata göre miskal'ın dirhem'e nisbeti 7:10, uygulamada ise 2:3'dir. Orta çağda Irak ve İran'da geçerli olan ölçü sistemine göre 1 miskal 4,233 grama denk gelmektedir. Hinz Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, MÜY. Çev. Acar Sevim. MÜEF, İstanbul, 1990, s.1-2.

^{**} bir dang dirhem'in 1/6 ile tekabül etmektedir. Hinz Walter, *a.g.e*, s.13.

²⁵⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.142.

²⁶⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.150.

²⁶¹ 11 Ağustos 1221 tarihinde Altay Dağlarına varmış olan Çang Çun, burada posta yam noktaları olduğunu ve binek hayvanlar için onlardan yararlandığından bahsedilmektedir. *Çan Çun Bumbin örnö zügt zorchson temdeglel*, s.23

²⁶² Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s.60.

geçebilmekteydi²⁶³. Ancak bu yoldan geçen elçiler bazı yerlerde yam olmadığından halktan binek hayvanlar almak zorunda kalıyorlardı²⁶⁴. Bu durumun bazen suistimallere yol açmış olması açıktır. 1236 yılında toplanan Büyük Kurultay'da *yam* teşkilâtı için gerekli olan maliyet ve bu teşkilâtın yapılandırılması ile ilgili özel bir karar çıkartılmıştı. Bu karara göre, öncelikle, Büyük Han ve şehzade arasında haber taşıyan devlet elçilerinin yam'dan yararlanması kesinleşmişti²⁶⁵. Posta yamaları, elçi ve haberleşme işlerini yürüten *bayan yam*²⁶⁶ ile ticarî ve diğer amaçlı malların nakliyatı için teşkil edilmiş *narin yam*²⁶⁷ olmak üzere ikiye ayrılırdı. Yam teşkilâtından tüccarların

---

²⁶³ Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s.27.

²⁶⁴ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Şineer hörvüülj tailbar hiisen Çoimaa Ş, s.231.

²⁶⁵ Reşidüddin yam teşkilâtını böyle tanımlar. *Ve be sebab ân ke tereddüd-i ilçiyân ez hidmet-i şehzâdegân ve hem ez hazret-i Kâân, pîş-i îşân cihet-i mesâleh va mühimmât-i zarûrî bûd, der tamâmet-i memâlik yâmhâ benahâdand ve ân râ bâyân-i yâm hûvânadand*. Bkz, Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. I, s.665.

²⁶⁶ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. I, s.665.

²⁶⁷ V.V.Barthold'a göre *bayan yam* günlük işleri için teşkil edilmişse *narin yam* başşehirler ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulduğunu öne sürmektedir. Barthold,V.V, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, s.495. Lakin, Reşidüddin'in yazdığından *narin yam* ise Çin'den Moğolistan'a gelen malların nakliyatı için ticarî amaçlı kullanıldığı aşıkardır: Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. I, s.671.

yararlanması Mengü Han dönemine kadar devam etmiştir²⁶⁸. Her yam için 20 ulağ atanmıştı²⁶⁹ ve onların tüm giderleri tümenlerden karşılanmaktaydı. Her iki tümene bir posta menzili taksim edilmişti. Bunun dışında yam faaliyetlerini aksatmamak adına bütün halktan kobçur adlı vergi de toplanmaktaydı²⁷⁰. Bu posta yollarından elçi ve misafirlerin geçecek olması erkenden duyurulur ve buna göre de hazırlık yapılırdı²⁷¹. Her ne kadar yasa çıkarılıp tertip edilmesine rağmen uzaktan gelen elçiler tarafından bazı suistimallere maruz kalındığından, 1238 yılında vezir Ye Lu Çu Cai tarafından çıkartılan kurala göre yam'dan yararlanacak şahıslar mühürlü izin taşıyacaklardı. Ayrıca bunların faydalanacağı erzağın miktarı da kararlaştırılmıştı²⁷².

---

²⁶⁸ Mengü Han'ın çıkardığı yasaya göre tüccarlar kendi bineklerinden yararlanması daha uygun görülmüştür. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.844.

²⁶⁹ *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Şineer hörvüülj tailbar hiisen Çoimaa Ş, s.232.

²⁷⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, C. I, s.150. Bu kobçur'un miktarı ise yüz koyundan 1 koyun olarak hesaplanmaktadır. *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Şineer hörvüülj tailbar hiisen Çoimaa Ş, s.232.

²⁷¹ Örneğin, 1221 yılı Haziran ayında Çinli üstad Chang Chun, Moğolistan'ın güney bölgesindeki bir yam'a geldiğinde onun gelişi hakkında haber bir yıl önce geldiği söyleniyordu. Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s.36.

²⁷² Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.123. Mühtemelen bu postalar sadece ulaşım sağlamak değil elçilerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Örneğin, Rubruk ve onun ekibine soğuktan korunma amacıyla kılları dışa dönük keçi postu da tahsis edilmiştir. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.79.

Mengu Han döneminde yam için özel bir yasa çıkarılmıştı. Buna göre elçilerin 14'den fazla at kullanmaması, güzergahtan ayrılmaması ve yam dışında yani halktan, herhangi bir şekilde at ve diğer ihtiyaçlarını karşılamaması uygun görülmüştü²⁷³.

Artık 1253 yılına gelindiğinde geçitler üzerine kurulan yamlar birbirinden bir günlük mesafede posta istasyonlarından oluşmakta olup insanların yaşamadığı bölgelerde dahi mevcut bir duruma gelmişti²⁷⁴.

---

²⁷³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.958-959; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.844.

²⁷⁴ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.79.

C. MOĞOLLARIN HORASAN VE DİĞER BÖLGELERDE UYGULADIĞI SİVİL POLİTİKA

Cengiz Han tarafından Çinli Taoist üstad Chang Chun'a gönderilen davet mektubunda “*Şimdi benim toprağım Shan Yü (Hun hükümdarı Mete)'den sonra görülmemiş kadar büyümüştür. Fakat benim vazifem büyüktür. Benim mecburiyetim de ağırdır ve korkarım ki benim idaremden belki eksiklik bulunabilir. Nehirleri geçmek için kayıklar ve dümenler yapabiliriz. Aynı şekilde bir İmparatorluğu iyi idare etmek için bilge kimseleri davet ederiz. Yardımcılarımızı seçeriz*”²⁷⁵ demektedir. Cengiz Han'ın bu nutuğu, Yeke Yasa'ya göre uyarlanmıştır. Yeke Yasa'da itaat eden devlet ve bölgelerin, hediye ve rehin sunması, askerlik hizmetinde bulunması, erzak ve gıda göndermesi, Yam teşkilâtına tabi tutulması, nüfus defteri hazırlayıp sunması ve darugaçı idaresine razı göstermesi vacip idi²⁷⁶. Söz konusu Moğol istilasının özelliği ve Moğollar'ın ele geçirdikleri topraklarda uyguladıkları politikaların iyi bir şekilde algılanması ve değerlendirilmesi açısından Yeke Yasa'nın bu maddesi büyük önem taşımaktadır.

Yeke Yasa'nın bu maddesinin Horasan başta olmak üzere diğer bölgelerde yapılan fetihlerden sonra uygulanmış olduğuna şahit olmaktayız. Her şehir önce itaat

---

²⁷⁵ Lin Chen-Nan, *a.g.e*, s.161.

²⁷⁶ 1268 yılında Kubilay Han tarafından Kore kralına gönderilen mektupta Cengiz Han'ın Yeke Yasa'ya göre Moğol İdaresine girdiği zaman bu şartların yerine getirilmesi vacip olduğu önemle vurgulanmaktadır. Bu mektubun ana metni Kore devleti tarih mecmuası, 26. kısmında kaydedilerek günümüze ulaşmış ki Yeke Yasa'nın en eski metin özelliğe sahiptir. Sumyabaatar, B, “Çingis Haanı İh Zasgiin Heseg Shineer Oldov”, *MUIISMHSSEŞB*. XX.C; XXVIII kısmı, Ulaanbaatar, 2003, s.237.

yani *il-i* olmayı kabul ederek Han'a hediye sundu. 1220 yılında Cebe ve Sübetey başkanlığındaki Moğol Ordusu Belh²⁷⁷, Nişabur²⁷⁸, Hemedan²⁷⁹'a geldiği zaman şehir yöneticileri onlara itaatlerinin simgesi olarak *tuzgu* ve *nuzül* sunmuşlardı. Buna karşılık itaat eden şehirden ulufe başta olmak üzere gıda ve erzak temininde bulunulması ve belirli sayıda asker ve rehber istenmekle beraber *şahne* tayini de gerçekleşmekteydi²⁸⁰. Sadece Horasan'la sınırlı kalmayıp Arran, Azerbaycan, Arak ve Şirvan bölgelerinde ele geçirilen tüm şehirlere de *şahne* atanmıştı²⁸¹. Her istilâdan sonra Han'ın en güvenilir memurlarından oluşan bir ekip tarafından ele geçirilen şehrin mal-mülk sayımı yapılırdı²⁸². Sayıma tabi tutulan bütün mal-mülk doğrudan hükümdara ait olurdu²⁸³. Şehir kumandanı ve aynı zamanda şehrin Hakimi olan *şahneler* geçici bir süreyle asayiş

²⁷⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.250.

²⁷⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.249.

²⁷⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.251.

²⁸⁰ Yukarıda sayılan şehirlerde bu kural geçmektedir. Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.249-251.

²⁸¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. I, s.529.

²⁸² 1216 yılında Öngür buurçi, Arhai Hasar ve Hutug Noyanı görevlendirerek Jin Devleti başkenti Zhungdu diğer bir adıyla Yang jin şehrinde mal ve mülk sayımı yaptırılmıştı. Bkz: *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Çoimaa Ş. s.199; Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.285.

²⁸³ 1216 yılında Zhungdu'de yapılan sayım sırasında şehrin valisi tarafından sayım memurlarına hediye sunarken Hutug Noyan kabul etmeyip "bu mal doğrudan Cengiz Han'ın malıdır. Sen ne cüret ederek bize Cengiz Han'ın mülkünden hediye sunarsın!" diye azarlamıştır. Bkz. *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Çoimaa Ş. s.199.

ve idareden sorumluydu²⁸⁴. Han, şahne'ye *al tamga* verir ve onu ordu geçtikten sonra şehrin imarından ve *ulufe* vergisinin tedarîğinden sorumlu tutardı²⁸⁵. Ancak Sultan Celâlüddin ve onun taraftarları henüz ortadan kaldırılmadığı için yam teşkilâtının kurulması oldukça sıkıntılı idi. Bu yüzden Han gönderdiği her elçinin yanına en az 300-400 muhafız vermekteydi²⁸⁶. Harezmi'ye karşı yapılan savaşın sonuna doğru Sultan Muhammed ve oğlu Celâlüddin'i kovalamaca sonucunda Horasan başta olmak üzere bütün İran toprağı, Ermenistan ve Gürcistan Moğol tabiiyetini kabul etmiştir²⁸⁷. Ele

²⁸⁴ Orduya iyecek, içecek, giyecek ve binecek gönderme işinden sorumlu olup; Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.251. Nüfus sayımı yapma yetkisine de sahipti. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.954. Bu yüzden şehrin Hakimi ve denetleyici olarak nitelendirilebilir. Emin, Shemis Sherik, *Farhang-i Estlahat-i Divan-i Dovran-i Mogul*, Tahran, 1357, s.158.

²⁸⁵ Ele geçirilen şehirlerde yapılan uygulamalar hakkında Cüveynî'nin tanımlaması son derece önemlidir: ve *her kocâ il-i qabûl mîkerdand şihne bâ âltâmgâ benişân mîdâdand... merdom betahsîn kalâ'a ve hasâr ve ist'adâd-i ulûfe ve eddahâr meşgûl şodand*. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.253; Türkçe tercümesi Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşa*. s.161.

²⁸⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. I, s.531.

²⁸⁷ Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür (İlhanlılar Devri 1220-1350)*, Çeviren Cemal Köprülü, TTKY, Ankara, 1987, s.44-46; Şîrîn Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân ahd-i Mogol*, C.I, Merkez-i Neşr-i Daneshgahi, Tahran, 1381, s.112-130; Abbas İkbâl, *Târîh-i Mogol*, Entaşerat-i Emir Kebir, Tahran, 1388, s.135-151; Boyle, J.A, "Dynastic and Political History of the İl-Khans", *The Cambridge History of İran*. vol 5, Cambridge, 1968, s.313-335.

geçirilen bölgelerde halkın huzuru ve emniyetine yönelik faaliyetlerin bir an önce icra edilmesi zarurî idi²⁸⁸. Bu yüzden Moğol istilasının son aşaması olarak darugaçı ataması söz konusu olmuştu. 1224 yılının bahar ortasında Cengiz Han tarafından verilen emir ile sabık Harezmi devletinin bütün şehirlerine *darugaçı* tayin edilmiştir²⁸⁹. Moğollar'ın ele geçirdikleri topraklarda atadıkları *darugaçı*, Büyük Han adına idarî işlerin sorumlusu olup vergi tesbiti ve tahsil işini yürütmekteydi. Bu vergiden bütün şehzadeler kendi paylarını almanın dışında vergi tesbit ve tahsil için hiç bir yetkiye sahip değillerdi²⁹⁰.

Ne var ki, Cengiz Han'ın Moğolistan'a dönüşünden faydalanarak kendi hakimiyetini tekrar kurmaya çalışan Celâlüddin Harezmsah izlediği politikada muvaffak

---

²⁸⁸ “Yuan shi”de yer alan Yeh Lu Çu Tsai'nın biyografyasında: “1224 yılında Cengiz Han, Hindistan'a yakın Tieh men kuan'da (Demir kapı) karargah kurduğu sırada, tek boynuzlu, at kuyruklu ve yeşil renkli bir canavar gördü. O canavar, insan gibi konuşarak Cengiz Han'ın muhafızlarına ‘efendiniz erken geri dönmeli’ dedi. Cengiz Han bunu Yeh lu Çu Tsai'ya sorduğunda ‘ismi Chiao tuan olan bir talihli canavardır. . . Bu canavar insanı yaşatmayı sever. . . (Madem ki) Tanrı'istediğine göre halkın hayatını kurtaracağınızı (yani halkı öldürmeyeceğinizi) ümit ederim diye cevap verdi. Cengiz han da hemen o günde askerleriyle beraber geri döndü” demektedir. Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.11. Bu bilgi bir taraftan destanı nitelikli olmasına rağmen, bizce, ele geçirilen topraklarda sulh zamanın getirilmesi ve iktisadî hayatının başlanmasına dair Yeh Lu Çu Tsai'nın bir tavsiyesi olması kuvvetle mühtemeldir.

²⁸⁹ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.92. Günümüzdeki araştırmacılar, Darugaçı ise her eyaletin baş idarecisi olmasında hem fikrilerdir. Barthold, V.V, *a.g.e*, s.492.

²⁹⁰ Yuvalı, Abdulkadir, “Cengiz Han ve Halefleri devrinde Horasan'ın idari statüsü”, *FÜSBD*. C. 2, sayı 1, Elazığ, 1988, s.232.

olmuştur. O, birçok muharebe ve çarpışmalar sonucu 1225-28 yılında bütün Azerbaycan ve Gürcistan'ı ele geçirmiştir²⁹¹. Bu hadislerden dolayı Horasan başta olmak üzere İran'daki Moğol hakimiyeti ciddi bir sarsıntıya uğramıştır. Bunu fırsat bilen Celâlüddin Harezmsah, Hindistan'dan Herat'a girmeyi planlanmaktaydı²⁹².

1229 yılında Büyük Moğol Devleti hükümdarlık tahtına geçen Ögedey, ilk kurultayda bu durumu değerlendirerek Curmagun Noyan başkanlığında 30 bin neferden oluşan bir ordu gönderme kararı almıştı²⁹³. Curmagun Noyan'ın makamı *lashkar-i*

---

²⁹¹ Şihâbüddîn Muhammed Zaydar-i Hurandz-i Nesevi, *Siret-i Celaleddin Menkebernî*, tashih Mucteba Minovi. Entesharat-i Ulumi ve Farhangi, Tahran, 1384, s.140-150.

²⁹² Bertold Spuler, *a.g.e*, s.41

²⁹³ Curmagun Noyan'ın askerî sayısı 30 bin kadar olduğuna önemli kaynaklar hem fikirlerdir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.287-288; Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.638; Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çeviren Ömer Riza Doğrul, C. II, TTKY, Ankara, s.526; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, Çeviren Şerafeddin Yaltkaya, TTKY, Ankara, 2011, s.16. Ermeni müverrihlerine göre Curmagun Noyan'ın 13 tane moğol kumandanına başkanlık eden Benal ve Mular adlı iki yardımcısı vardı. Aknerli, Grigori, *Okçu Milletini Tarihi*, Çeviren Hrant Andresyan, İstanbul, 1954, s.9-12. Ama Reşidüddin başka bir yerde Curmagun 4 tümen askerle Moğolistan'dan çıktığını söylemektedir. Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.73. Bunun dışında Cuzcani da Curmagun'un komuta ettiği asker sayısını 50 bin olduğunu da söylemektedir. Minhâc Sirâc Jûzcânî, *Tabakât-i Nâsir-i*, tashih Abdullahi Cibi. Entesharat-i Esatir, Tahran, 1389, s.158.

tamma olup²⁹⁴ yetki açısından Horasan başta olmak üzere İran toprağındaki bütün darugaçların yöneticisi konumundaydı. Ögedey Han tarafından Curmagun için çıkarılan *yasa*'ya göre İran toprağında bulunan yönetici ve *baskakların*²⁹⁵ hepsinin Curmagun'un hizmetine girmesi kararlaştırılmıştı²⁹⁶. Yasa gereğı bütün yöneticiler 1230 yılında Şehristane²⁹⁷ şehrinde toplanmıştı²⁹⁸. Bu toplantıda Horasan'ın müstakbel yöneticisi Çintimur, Batu tarafından gönderilen Nosal Noyan heyetinde Harezmi şahnesi ve Nosal'ın nökeri olarak yer almıştı²⁹⁹. Ev sahipliğini üstlendiğinden hem de saygın

---

²⁹⁴ *Leşker-i tamma* ise binlik ve yüzlüklerden çıkartılarak vilayetlere gönderilir ve orada ikamet ederler. Tamma askerinin görevini Reşidüddin böyle açıklamaktadır: *Leşker-i tammâ ân bâşad ke ber leşkerhâ tahsîs kerde ez hazâre ve sâde bîrûn konand ve be velâyetî ferestand tâ âncâ mukîm şovand*. Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.73.

²⁹⁵ Şahne yanında askerî ağırlıklı işlere bakan kimsedir. Donald Ostrowski, "The "Tamma" and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire", *BSOAS*, University of London, Vol 61, No.2, 1998, s.277.

²⁹⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.705.

²⁹⁷ Harezmin eski başşehri Kas'ın diğeri bir ismi. Bugünlerde Şah Abbas Veli olarak anılmaktadır. Barthold, V.V, *a.g.e*, s.157.

²⁹⁸ Curmagun Noyan, Tuluy Han'ın yarlığı gereğı hüküm uyguladığı bildirilmektedir. Muhammed bin Ali bin Muhammed Şebânkârâ-yi, *Mecmua el-insâb*, Tashih Mir Haşim Muhdis, Enteserat-i Emir Kebir, Tahran, 1376, s.250. Kanaatimizce, İlhanlı'ların Altın-Orda ile olan toprak davası gereğı böyle yazıldığını düşünmekteyiz.

²⁹⁹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.132-133.

Cüçi Han tarafından Harezmi şahnesi olarak atandığından ve en önemlisi yerleşik halkın kültürü hakkında bilgi sahibi olmasından olsa gerek Büyük Han ve şehzadeler tarafından gönderilen temsilci emirlere başkanlık etme görevi Ongut kökenli Çintimur'a verilmiştir³⁰⁰. Çintimur'un ekibi Büyük Han'ın temsilcisi Külbolat, Batu'nun temsilcisi Nosal, Çağatay'nın temsilcisi Kızılboğa ve Sorhugtani Beki'nin temsilcisi Yege gibi önemli memurlardan oluşmakla³⁰¹ birlikte Çintimur'un yardımcısı Körgüz "bitikçi"

---

³⁰⁰ Çintimur'un aslen Ongut kabilesinden geldiğini Reşidüddin bildirmektedir. Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.132-133. Ama başka bir yerde onun Kara Hitaylı olduğunu söyler. Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.660. Kanaatimizce Reşidüddin, burada Cüveynî'den naklen söylemektedir. Alaâddin Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, C. II, s.707. Muhtemelen Çintimur aslen Ongutlu olup yönetim bilgileri Kara Hitaylılardan öğrenmiş olmalıdır. Çünkü Cengiz ve Ögedey dönemi Ongutlar Kara Hitay başta olmak üzere diğer güneyli devletlerle sıkı bir ilişki kurmaktadırlar. Bkz, *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, s.39-41. Çintimur'un memurluk kariyeri hakkında ilk bilgi ile 1219 yılında karşılaşmaktayız: Nisan 1219 tarihinde ilk defa Cend şehri halkı teslim almak için özel elçi olarak Uygur'lu Ulus İdi tarafından görevlendirilmiş ve vazifeyi başarıyla tamamlamıştır. Alaâddin Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, C. I, s.201-202.

³⁰¹ Alaâddin Atâ Melik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, C. II, s.705-706; Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.660.

olarak terfi edilmişti³⁰². Horasan bölgesi, Cengiz Han'ın vasiyetinde yer almadığı için Cengizoğullarının müşterek malı sayılıyordu. Bu nedenle şehzadelerin her biri özellikle malî konularda menfaatlerini korumak amacıyla buraya memurlar atamışlardı³⁰³. *Yarguçı* görevi Külbolat Noyan'a verilmişti³⁰⁴. Çintimur'un ilk işi Yazır, Nesa, Kukruh ve Ceristan şehirlerini itaat altına alıp Curmagun Noyan'ı takip ederek Horasan'a doğru ilerlemek idi. Curmagun Noyan, Azerbaycan'a doğru hızlı bir şekilde yol aldığından Horasan'daki duruma el koyma vazifesi Çintimur'a düşmüştü. Horasan'da bulunan eski Harezmi komutanı Karaca ve Yagan Sonkur başta olmak üzere yerliler, Celâlüddin Harezmsah'ın Azerbaycan ve Gürcistan'daki başarılarından ilham alarak Nişabur'da bulunan Moğol baskak ve şahnelerini ortadan kaldırarak isyan çıkarmışlardı. İsyana ateşi o kadar körüklenmişti ki Moğollar'a itaat edenler ağır bir şekilde cezalandırılmaya başlanmış³⁰⁵, Nişabur şehrinde ikamet etmekte olan Bahaeddin Cüveynî ve diğer ileri gelenler bundan rahatsızlık duyarak Tus'a kaçmışlardı³⁰⁶. İsyancı Harezmi askerleri Nişabur ve Tus civarında toplanarak Moğol asker ve elçilerin yolunu kesmeye

---

³⁰² Cüveynî'ye göre Körgüz'ün makamı *haciblik* idi. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.706; Ama Reşidüddîn'e göre Körgüz ilk geldiğinde bitikçi idi. Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.132-133.

³⁰³ Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I: Kuruluş devri*, Erciyes Üniversitesi yayımları. Kayseri, 1994, s.32.

³⁰⁴ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.133.

³⁰⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.707.

³⁰⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.707.

başladığında isyancıların sayısı 10 bine ulaşmıştı³⁰⁷. Vaziyetin kötüleşmesi üzerine Çintimur, Curmagun Noyan'ın emriyle isyanı bastırma görevini üstlenmişti. Durumu değerlendiren Çintimur, Külbolat'ı Nişabur ve Tus tarafına yollamıştır³⁰⁸. Külbolat ordusu ile beraber Sabzevar şehri yakınına ulaştığında isyancılarla karşı karşıya gelmiştir. 3 gün devam eden muharebede isyancılar 2 bin askerini kaybetmiş, Karaca Sicistan'a, Yagan Sonkur Kuhistan'a firar etmeye mecbur kalmıştır. İsyancıların son bir grubu Herat'a varıp Mescid-i Cuma'yı sığınak ve siper olarak tanzim ederken Külbolat Noyan 4 bin asker yollayıp bunları yok etmeyi başarmıştır³⁰⁹.

Horasan'da vuku bulan bu ayaklanma hakkındaki haberler Büyük Han Ögedey'e ulaşmış, o da isyanı bastırmak için Badgis'te hazır bulunan Tayir Bahadur'u görevlendirmiştir. Tayir Bahadur Horasan'a ulaşmadan isyanın bastırıldığını duyunca yolunu Sistan'a çevirmiştir³¹⁰.

---

³⁰⁷ Muînüddîn Mohammadi Zamçî İsfizârî, *Ravzât'ul-Cennât fî Evsâf Medîneti'l-Herât*, Tashih Seyid Muhammed Kazim İmami. C.II, Daneshgah-i Tahran, 1338, s.70.

³⁰⁸ Cûveynî'ye göre Külbolat Noyan Çintimur tarafından gönderilmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.707. Ama Reşîdüddîn'e göre Curmagun Noyan'ın emri gereği Çintimur'u Külbolat Noyan'la beraber göndermiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.660.

³⁰⁹ Muînüddîn Mohammadi Zamçî İsfizârî, *Ravzât'ul-Cennât fî Evsâf Medîneti'l-Herât*, C.II, s.71.

³¹⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.708. Karaca Sistan'a sığındığından Tayir Bahadır takibe düşmüştür. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.660-661.

Bu isyandan zarar gören Horasan halkının emniyeti ve refahı ciddi olarak sarsılmıştır. Savaşta hayatını kaybedenlerin sayısı çok yüksek olmakla beraber Moğol askerlerinin *ulufe* ve asgari 10 ile azami 100 gez³¹¹ kumaş karşılığında can garantisi verdikleri bilinmektedir. Bu vergiyi karşılamayanlar ise ölüm cezasına çarptırılmaktaydı. Yönetimin iyi bir şekilde yürütülmesinin en önemli göstergesi olarak halkın mal ve can güvenliğinden başlayarak refahın sağlanması olduğuna kanaat getiren Çintimur, artık düzenli bir sivil idaresinin kurulmasına inanmaktaydı³¹². Onun tezine göre Horasan yönetimi doğrudan Büyük Han tarafından atanan ekip tarafından yönetilmeliydi ve yönetimin askerî hiyerarşi ile muhatap olmaması gerekirdi³¹³. Çintimur'un, bu fikir doğrultusunda halktan toplanan vergiyi nakit olarak almaya başlaması bazı Moğol emirlerinin tepkisini çekmişti³¹⁴. Horasan'dan toplanan vergilerin büyük bir kısmı askerî ulufe olarak kullanılmaktaydı. Çintimur'un, bunun üstüne bir vergi koymasının halkın isyan ateşini körükleyeceğine inanan Tayir Bahadır başta olmak üzere bazı emirler onun rüşvet yediğini ileri sürerek Horasan yönetimine el koyma teşebbüste bulunmuştur. Hatta Horasan isyanının Çintimur yüzünden başladığı da iddialar arasındaydı³¹⁵. Tayir Bahadır tarafından yapılan suçlamalara Batı'daki Moğol ordusu genel komutanı Curmagun'dan da destek gelince durum daha da karıştı.

---

³¹¹ Orta çağ İrani'nda 1 gez ise 94-95 cm arasındadır. Walter Hinz, *a.g.e*, s.76.

³¹² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.755. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, Çeviren Reşat Üzmen. Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 1980, s.335.

³¹³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.708.

³¹⁴ Yuvalı, Abdulkadir, *a.g.m*, *FÜSBD*. C. 2, sayı 1, Elazığ, 1988, s.234.

³¹⁵ Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.374.

Curmagun Noyan elçi göndererek Horasan ve Mazenderan işlerinin Tayir Bahadır'a verildiğini ve Çintimur'un her konuda ona tabi olacağını bildirmiştir. Çintimur da buna karşılık olarak kendisinin Büyük Han tarafından atanan bir *emir* olduğunu ileri sürmüş ve bu suçlamaya karşı işi sağlama almak için Mazenderan'a bizzat gidip oranın emirlere Büyük Han adına güvence vermiştir³¹⁶. Horasan ve Mazenderan'ın yönetim şekli hakkında Çintimur'un tezi, Tayir Bahadır'a karşı mücadelesi sırasında ortaya çıkmaktadır. Ona göre:

“Horasan halkının isyan ettiği haberi gerçeğe aykırıdır ... Karaca yüziünden ... bu kadar geniş bir bölgede yaşayan bu kadar insana nasıl olur da fena şerbeti içirilir? Hiç bir sebep yokken, yıllardır kavga ve karışıklıklardan dolayı çok az huzur bulmuş olan bu ülke insanlarını tekrar neden karışıklığın içine atmak istiyorsun? Gerçeği bildirmek için ben de (Büyük Han'ın) huzura elçi göndereceğim. Saraydan gelecek ferman doğrultusunda hareket edilecektir. Şimdi bu diyarın halkına saldırılması konusunda hiç bir kimseye izin vermiyorum” denmektedir³¹⁷.

Bu hadiseyi ele aldığımızda devlet anlayışı açısından Horasan başta olmak üzere İranlı yöneticiler arasında iki hizbin oluştuğu anlaşılmaktadır. Bunlar: 1. Bölge idaresinin, askerî yöneticilerin elinden alınarak sivil idarecilerin eline geçmesi gerektiğini savunanlar. Bu hizbin başında Çintimur, Külbolat ve Melik Bahaeddin Su'luk başta olmak üzere Moğol ve yerli yöneticiler yer almaktaydı. 2. Horasan ve

---

³¹⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.708-709; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.661-662.

³¹⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.708; Türkçe tercümesi Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşa*. s.395-396; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.662.

Mazenderan bölgesinin, Büyük Han tarafından görevlendirilen tamma komutanının kontrolü altında olması ve sivil memurların da *tamma* idaresinin bir kolu olması gerektiğini savunanlar. Bunların başında Curmagun Noyan ve Tayir Bahadır başta olmak üzere Moğol komutanlar bulunmaktaydı.

Yerel yöneticilerden gelen destekten ilham alan Çintimur, Horasan ve Mazenderan bölgesinin müstakbel yönetim şekli hakkında öneri ve görüşlerini Büyük Han'a sunmayı uygun görmüştür. Çintimur, yardımcısı Külbolat Noyan başkanlığında Mazenderan bölgesinden İsfahbud Nusreddin Kebud Came ve Horasan meliki Bahaeddin Su'luk'u Karakuruma göndermiştir. Bilindiği üzere onun Büyük Han Ögedey'e sunduğu önerge Horasan yönetiminin doğrudan Büyük Han'a bağlı olmasını içeriyordu³¹⁸. Heyet 1233 yılının başlarında Büyük Han'ın huzuruna varmış ve Çintimur'un teklifi Büyük Han tarafından onaylanmıştır³¹⁹. Böylece Horasan sivil idaresi kurulmuştur.

---

³¹⁸ Özellikle yerel melik ve Hakimlerin huzuruna gönderilmesi Büyük Han'ı son derece memnun etmiştir. Metinden anlaşıldığı üzere Çintimur'un raporunda askerî yoluna başvurmadan Mazenderan ve Horasan emirlerinin itaate ikna edildiğine vurgu yapılmıştır. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.708-709; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.662.

³¹⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.708; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.662.

Ögedey, Çintimur'u "Horasan ve Mazenderan Hakimi" olarak tayin etmiş ve Külbolat'ı da onun ortağı yapmıştır³²⁰. Yeni düzene göre Kebud Came'den Astrabad'a kadar Mazenderan bölgesi melikliği İsfahbud Nusreddin Kebud Came'ye, Horasan melikliği de Melik Bahaeddin Su'luk'a verilmiştir. Yerel yönetimin başkanı niteliğindeki bu iki kişinin ünvanı *melik* olup her ikisi de payza ve beratla beraber altı tamga sahibi idi. Horasan ve Mazenderan bölgesinde başta Curmagun olmak üzere askerî aristokrasinin sivil işler üzerindeki yetkisi de kaldırıldı³²¹.

Böylece büyük bir yetkiye sahip olan Çintimur, 1233 yılında Batu'yu temsilen *vezirliği* Şerafeddin Harezmi'ye, *sahip divanlık* görevini de Bahaeddin Cüveynî 'ye vermiştir. Divanda her şehzade tarafından *bitikçi* tayin edilmekteydi³²².

"Hakim" bizzat Han tarafından yarlık ile atanır ve yine Han tarafından görevden alınır³²³. Göreve yeni başlayan Hakim ilk olarak şehzade Batu'nun huzuruna çıkar ya da vezirini gönderip gerekli talimatı aldıktan sonra göreve başlardı³²⁴. Bununla beraber

---

³²⁰ "Külbolât râ der hükmiâ şerîk-i u kerd". Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.709; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664.

³²¹ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.709; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664.

³²² Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.710; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664.

³²³ Nosal, Körgüz ve Argun Ağa'larının göreve atanmasına dair bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.711, 716, 729.

³²⁴ Körgüz 1239 yılında göreve başlamadan önce Batu'nun kardeşi Tangut'un yanına gitmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.723. Argun Ağa

Hakim, hiç bir zaman Moğol şehzadelerinden üstün değildi. Eğer Moğol şehzadeleri, Hakim'in işlerinden memnun değillerse onu tutuklayarak Han'ın huzuruna zorla getirtme yetkileri vardı³²⁵. Hakim, yönetim merkezi şehrini seçme ve orada makam kurma hakkına sahipti³²⁶. Genel itibariyle Hakim'in görevi, hazineye gelir toplama, nüfus sayımı, vergi miktarını belirleme, iş yerlerinin açılması gibi imar işleri ve adaleti sağlamak idi³²⁷. Hakim hakkında şikayet gelirse Büyük Han tarafından soruşturma için özel bir ekip gönderilir³²⁸ ve bazen Büyük Han onu bizzat kendisi de sorguya çekerdi³²⁹. Hakim yaptığı işler hakkında rapor hazırlayıp düzenli olarak Büyük Han'a göndermekle yükümlüydü. Bu rapora göre her memurun ve yöneticinin yaptığı iş ayrı ayrı

---

ise vezir Şerefeddin'i Batu'nun yanına göndermiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.730.

³²⁵ Körgüz'ün sonu ve nedenleri hakkında Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.725.

³²⁶ Körgüz, kendi yönetim merkezini Tus olarak seçmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.723; Argun Ağa ise Tebriz'i merkez olarak seçmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.730.

³²⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.716.

³²⁸ Körgüz hakkında şikayet ve Çintimur'un oğlu Edgü Timur'un Hakimlik iddiası için 1238 yılında Büyük Han Ögedey tarafından Argun Ağa, Kürbuka ve Şemseddin Kemergir adlı memurlara soruşturma görevi verilmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.717.

³²⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.721.

sorgulanmaktaydı³³⁰. Hakim, kendi ekibi içinde görev alanı ile ilgili davaları mutlaka Büyük Han'ın nezdinde çözmek zorundaydı³³¹. Hakim'in yanında baskak da bulunur ve bunlar verecekleri her karar ile yapacakları her işte ortak hareket ederlerdi. Hakim ve baskak'ın görüş birliğine varmadıkları hiç bir uygulama yürürlüğe konulamazdı³³². Hakimin mahiyetinde vekil-i harc³³³, hacib ve naip³³⁴ gibi memurların mevcidiyeti de kaynaklara yansımaktadır. Bilindiği üzere hacib Büyük Han'ın huzurunda Hakim'i temsilen Horasan raporunu sunma ve danışma görevinde bulunmakla yükümlüydü³³⁵.

---

³³⁰ Çintimur ilk raporunu hazırlayıp Körgüz ve Baha eddin Cûveynî'yi 1235 yılında Büyük Han'a göndermiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.710; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664.

³³¹ Beyhaki şehri yönetimi hakkında Horasan meliki Baha eddin Su'luk ve Mahmud Şah-i Sebzevar arasındaki dava Karakurum'a götürülüp her iki tarafın hazır bulunduğu sırasında değerlendirilmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.711.

³³² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.729.

³³³ Körgüz'ün vekil-i harci Rugedi Asil adlı memurun varlığı bilinmektedir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.724.

³³⁴ Körgüz ilk olarak Çintimur'un hacibi ve naipliğini yürütmekteydi: "*Körgüz... bemenzilât-i hecâbet ve niyâbet-i ü resîd*". Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.714.

³³⁵ Körgüz'ü rapor sunmak için Büyük han'ın yanına göndermiştir. Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.710; Körgüz'ü Büyük Han'a göndermesine hakim ortağı Külbolat her ne kadar itiraz etmesine rağmen mani olamamıştır. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664. Hatta

Vezir³³⁶ nitelikli kişiler, *Uluğ Bitikçi* ise Batu Han'ı temsil eden kişiler arasından tayin edilirdi. *Uluğ Bitikçi*'nin mahiyeti, vergi memuru ağırlıklı kişilerden seçilmek ve vergi hesabı hakkında Hakim'e danışmanlık yapmak idi³³⁷. *Uluğ Bitikçi*'nin atanması ve göreve alınması her ne kadar Hakim'in elindeymiş gibi görünse de mutlaka Büyük Han'ın icazeti gerekirdi³³⁸. Sahib-i Divan ise maliye işlerinden sorumlu olup³³⁹ yarlık ve al tamgaya sahipti. İdaresindeki divan, bütün bölgenin günlük işlerini yürütürdü³⁴⁰.

---

onun Karakurum'a gidişini Hakim ve ortaklar başta olmak üzere bütün Noyanlar engellemesine rağmen gücü yetmezdi. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.715.

³³⁶ Reşideddin'e göre doğrudan vezirlik idi. “*Şerefeddin Hârezmi râ be ism-i vezâret mevsim gerdânid, ez gabl Bâtû*”. bkz, Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664

³³⁷ Vezir Şerefeddin Harezmi'nin göreve devam nedeni bölgenin vergi miktarı ve vergi memurları hakkında bilgisi olmuştur. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.727; Vezir Şerefeddin, 1243 yılında Batu'nun yanından vergilerin arttırılma talimatını getirmiş ve Argun Ağa buna her ne kadar dirense de değiştirme gücünde değildi. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.730.

³³⁸ Körgüz, düşmanlık nedeniyle Şerefeddin Harezmi'yi tutuklattıktan sonra kendi vekil-i harci olan Rugeği'yi vezirliğe yükseltmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.725.

³³⁹ Boyle, J.A, “Dynastic and Political History of the İl-Khans”, *The Cambridge History of İran*. vol 5, Cambridge, 1968, s.337.

³⁴⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.710.

Sahib-i Divan, Hakim'in yokluğunda ona vekalet etmekteydi³⁴¹. Yeni bir Hakim atandığında onu karşılama, makamını, araç ve gereçlerini hazırlama ve bütün emir, melik ve memurları meclise toplamak gibi protokol işlerini yürütürdü³⁴². Bunların dışında kadro değişikliklerinden başlayarak atanma ve görevden alma kararlarında önemli bir yetkiyi elinde bulundurmakta idi³⁴³.

Dönemin Horasan ekonomisi tamamen ordunun emrinde idi³⁴⁴. Horasan'daki yerli meliklerin rızası ile Moğol hakimiyetinin sağlamaştırılması iktisadî reformlar ile bu reformların akibetine bağlı idi³⁴⁵. Kendi makamını sağlama almayı başaran Çintimur ilk iş olarak Horasan'da vergi düzenlemesi yapma yoluyla ulufe başta olmak üzere keyfî olarak toplanan vergilerin miktarını belirlemiştir. Buna göre her şehir ve bölgeden toplanacak vergiler ayrı ayrı yazıldıktan sonra divanda birleştiriliyordu³⁴⁶. Bu konuda *ulu bitikçi* Şerefeddin Harezmî'ye geniş bir yetki verilmişti. Gerçekten de vergi konusunda Çintimur'a danışmanlık eden kişilerin başında Şerefeddin Harezmî

---

³⁴¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.717.

³⁴² Körgüz 1239 yılında Horasan'a geldiğinde Sahib-i Divanı Baha eddin Cûveynî yukarıdaki görevleri yerine getirmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.723.

³⁴³ Sahib-i Divan ise Büyük han'ın huzurunda yerel yöneticiler hakkında rapor vermektedir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.710.

³⁴⁴ “*Ve kâr-i Horâsân...merûr-i leşkerhâ-i pâ-y-i mâl bûd*”. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.724.

³⁴⁵ Seyid Abûlfazl Rızavi, *Şehir, siyâset ve iktisâd der 'ahd-i İlhanân*, Entesâret-i Emir Kebir, Tahran, 1388, s.73.

³⁴⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.725.

geliyordu. Bu yüzden dönemin kaynakları onu zalim biri olarak belirtmekten çekinmemiştir³⁴⁷. Bunun nedeninin, vergi konusundaki inisiyatifinden dolayı Bahaeddin Cûveynî ile olan rekabetten kaynaklandığı kanaatindeyiz.

İşleri düzene sokmayı başaran Çintimur, Büyük Han'a icraa ve uygulama raporunu sunmak için hacib Körgüz ve *Sahib-i Divan* Bahaeddin Cûveynî'yi göndermiştir. Siyasî kariyeri parlamakta olan Körgüz'ün Karakurum'a gönderilmesi Külbolat başta olmak üzere bazı noyanları endişe sevketmişti. Çünkü, sarayda Naip Çinkay gibi Uygur kökenli memurların desteğini alan Körgüz'ün Horasan hakimliğine adaylığı söz konusuydu³⁴⁸. Han'ın huzuruna çıkan elçilerden Bahaeddin Cûveynî, Horasan'ın durumunu olumlu şekilde izah ederek Ögedey'i ikna edip Horasan divanı için tam not almayı başarmıştır³⁴⁹. Bununla beraber Horasan'ın vaziyeti hakkında Körgüz'ün fikri de Ögedey'nin hoşuna gitmiştir ki bu, onun daha sonraki kariyeri için önemli bir dönüm noktası olmuştur³⁵⁰. Fakat elçilerin dönüşünde yani 1235 yılında Çintimur vefat etmiştir³⁵¹.

Çintimur'un vefatının saraya bildirilmesi üzerine, Büyük Han Ögedey'in fermanı gereğince Horasan hakimliğine bir Moğol emir olan Nosal atanmıştır. Görev teslimi

---

³⁴⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.725-728.

³⁴⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664.

³⁴⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.710.

³⁵⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664.

³⁵¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.710; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.664, 679; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Tashih Abdülhüseyin Nevayî. Entesherat-i Emir Kebir, Tahran, 1387, s.584.

sırasında bütün emirler ve divan katipleri Nosal'ın yanına taşınarak yeni bir dönemi başlatmışlardır³⁵². Yeni yönetim vergi konusunda talimat almak üzere Şerefeddin Harezmî'yi Batu'nun huzuruna göndermiştir. Harezmî ve Körgüz eski makamlarını korumayı başarmıştır³⁵³. Ancak Nosal Noyan, yaş haddinden dolayı Horasan divanının günlük işlerinde etkinliğini kaybetmişti³⁵⁴. Özellikle son zamanlarda hafızası zayıflamış, aklî dengesi de bozulduğundan divan işleri aksamaya başlamıştı³⁵⁵. Bu durum, sarayda başta Çinkay olmak üzere Uygur kökenli vezir ve memurların güçlü desteğini arkasına alan Körgüz'ü Hakimlik görevi için teşvik etmiştir³⁵⁶. Bundan dolayı divandaki nüfuzu gittikçe arttığından neredeyse bütün yetki Körgüz'ün elinde kalmıştır³⁵⁷. Tam bu sırada Beyhak bölgesi yönetimi konusunda Melik Bahaeddin ile Mahmud Şah-ı Sebzevar arasında çıkan anlaşmazlık Büyük Han Ögedey'in sarayına kadar uzanmıştır. Belki bu durumdan etkilenen Büyük Han, Körgüz'ün Horasan yönetimi hakkında detaylı bir

---

³⁵² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.711; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.679.

³⁵³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.756.

³⁵⁴ Cûveynî ise onu 100 yaşına yaklaşan bir zat olduğunu bildirmektedir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.711; Reşîdüddîn ise onu 100 yaşını doldurduğunu bildirmektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.679;

³⁵⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.716.

³⁵⁶ Körgüz'ü Horasan divanlığında hacip olarak atanması ve yarlık sahibi olabilmesi için Ögedey Han'a referans eden kişi ise vezir Çinkay idi. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.715.

³⁵⁷ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.584.

rapor hazırlayıp getirmesini istemiştir³⁵⁸. Körgüz'ün Hakimlik hevesi ile saraydaki destekçilerini göz önünde bulunduran Nosal ve Külbolat başta olmak üzere Moğol emirler Körgüz'e engel olmaya çalışmışlarsa da sonunda saraydan gelen emire uymaktan başka çare kalmadığı görmüşlerdir³⁵⁹. Körgüz, hem Çintimur'un geleneğine uyararak hem de eski davaları halletmek için Melik Bahaeddin ve Mahmud Şah-ı Sebzevarı başta olmak üzere Horasan büyüklerini yanına alarak Han'ın huzuruna çıkmıştır. Körgüz'ün sunduğu raporu değerlendiren saray yetkilileri, Horasan yönetiminin başarısızlığını kabul etmişlerdir. Bu yüzden yeni bir hakimin atanması gündeme gelmiştir. Çinkay başta olmak üzere Uygur kökenli memurlar Körgüz'ün Horasan hakimliğine getirilmesini savunurken Danişmend Hacıp ve diğerleri Çintimur'un oğlu Edgü Timur'u desteklemiştir. Sonunda Çinkay taraftarları Büyük Han Ögedey'i ikna etmeyi başarmışlar ve Körgüz'ün atanması kararlaştırılmıştır³⁶⁰. Bu karara göre Nosal görevden azledilerek uhdesinde sadece askerî yöneticilik bırakılmıştır. Onun görevden azledilmesine rağmen bazı işlerde yetkisini koruduğu da söylenmektedir³⁶¹. Körgüz baksak, yani işlerinde nöker ve ortak olarak Argun Aka'yı

---

³⁵⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.711; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.679.

³⁵⁹ Körgüz, saraya gitmeden önce kendi hakimlik iddiasını açık etmiştir. Örneğin, Bahaeddin Cûveynî'ye “devlet kuşa benzer. Kimse onun hangi dala konacağını bilemez. Bu konuda yine de ben elimden geleni yapacağım, bakalım felek ne gösterir” demiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.715.

³⁶⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.716.

³⁶¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.711.

tayin etmiştir³⁶². Hakimin üstünlüğünü sağlamak için Horasan meliklerinin ve yerel yöneticilerin payza ve yarlık kullanması yasaklanmıştır³⁶³. Körgüz, hakimiyet merkezi olarak Tus şehrini seçmiştir³⁶⁴. Kısa süre sonra, 1239 yılında Nosal vefat etmiştir³⁶⁵.

Körgüz kısa bir zaman içinde Horasan ve Mazenderan bölgesinin imarı ve kalkınması için geniş çaplı reform programı yürütmüş, nüfus sayımını gerçekleştirdikten sonra vergi miktarını yeniden belirlemiştir. İmar faaliyetlerine destek verdiği için yeni iş yerleri açılmış ve yargı sisteminde tarafsızlık prensibine dayalı adalet uygulamaları icra edilmiştir³⁶⁶. Özellikle, bütün vergilerin hazineye gönderilmesi kararlaştırılmıştır³⁶⁷. Körgüz'ün mütehasıslığı vergi ve imar işleri üzerine olduğundan Şerefeddin Harezmi'nin vergi politikası üzerindeki nüfuzu azalmıştır³⁶⁸. O, yerel halkın emniyetini ve refahını sağlamaya yönelik faaliyetlerini de aktif şekilde yürütmüştür. Elçilerin gidip gelmesi için posta yam kurduğunu, bunun için yeterli sayıda at ile gerekli diğer teçhizatları temin etmiştir. Yolculuk yapan elçi ve tüccarların yolda rastlanan tarla ve bahçelere girmesi yasaklanmıştır. Halkın malına göz dikmenin yasaklanıp, *ulufe* ve

³⁶² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.729.

³⁶³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.722.

³⁶⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.723.

³⁶⁵ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s.584.

³⁶⁶ Cûveynî, Körgüz'ün imar faaliyetlerine övmekle beraber bölge halkı için bir ümit doğurduğunu bahsetmektedir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.716. Reşidüddin de kendi eserinde Körgüz'e dair Cûveynî tarafından yazılan iltifatları nakletmiştir. Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârih*, C. I, s.680.

³⁶⁷ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârih*, C. I, s.705

³⁶⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.756.

nüzül başta olmak üzere askerî nitelikli vergilerin kaldırılması halk tarafından takdir görmüştür³⁶⁹. Bu dönemde Horasan ve Mazenderan bölgesinden toplanan yıllık vergi miktarı 4 bin balişi bulmaktaydı³⁷⁰. Özellikle Tus şehrinin imarı ve kalkınması için yürütülen faaliyetlerden dönemin müverrihleri övgüyle bahsetmektedir³⁷¹.

Bu durumdan memnun kalan Ögedey Han, Curmagun'a 1239 yılında Horasan'da uygulanan politikanın onun ele geçirdiği topraklarda da uygulanması amacıyla hazırlanan bir yarlık ve payza vermiştir³⁷². Bu, Horasan'daki sivil idarenin Azerbaycan ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgeyi de kapsayacağı manasına geliyordu³⁷³. Körgüz, Batu'nun yanına gidip yeni vazifesi hakkında yani Irak, Arran ve Azerbaycan bölgesinde sivil işlerinin nasıl uygulanacağına hakkında istişarede bulunmuştur. Horasan'a geri döner dönmez de oğlunu o bölgelere göndermiştir. Oğlunun yanına vezir olarak Nizameddin Şah atanmış ve Horasan'la aynı tertipte bir divan kurulmuştur³⁷⁴.

³⁶⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.724.

³⁷⁰ “Çehâr hezâr bâliş zerr-i takrir kerd ki bekâyâ-î Horâsân ve Mâzenderân ast ve tahsîe ân râ müekebbil shod”. Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.759.

³⁷¹ Tus şehri hakimiyet merkezi olması nedeniyle önemli bir yerleşim merkezi haline gelmiştir. Çarşı pazarların kurulması ile su yollar açılmış, harabe halindeki malikhaneler de tamir ettirilmiştir. Eski evler satın alınmış ve yeni ev inşaatları da hızla artmıştır. O yüzden eskiden 1 ila 2,5 rukniye sattıkları evlerin değeri 250 dinara kadar yükselmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.724.

³⁷² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.722.

³⁷³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.705.

³⁷⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.723.

Körgüz'ün oğlu ve diğer memurlar Azerbaycan'da Horasan ile aynı uygulamaları başlatmıştır. Bu uygulamadan önce Azerbaycan ve diğer bölgelerdeki her vilayet bir Noyan tarafından yönetilmekte idi ve her şehre bir emir tayin edilmişti. Bunlar toplanan vergileri aralarında paylaştıktan sonra az bir kısmını merkeze gönderiyorlardı. Yeni heyet bu duruma son vermiş ve bütün vergileri topladıktan sonra merkeze göndermiş, sadece az bir miktarı Noyanlara vermeye başlamıştır. Hatta eskiden toplanan vergilerin de bu usûle uygun olarak hesaplanması ve geri ödenmesi gündeme gelmiştir³⁷⁵.

Körgüz'ün başarısı sarayın ve halkın övgüsünü kazanırken diğer yandan Moğol emirleri tarafından güçlü bir muhalefet meydana gelmekteydi. 1236 yılında Çintimur'un halefi konusunda Nosal, Külbolat başta olmak üzere Moğol emirler ile ulu bitikçi Şerefeddin Harezmî gibi memurlar Çintimur'un oğlu Edgütimur'u asaleten aday göstermişlerdi. Danişmend Hacıp gibi güçlü bir destek de saraydan gelmekteydi³⁷⁶. Fakat Körgüz, başvezir Çingay'nın desteği ile Horasan'da yapacağı işler konusundaki düşüncelerini Büyük Han'a beğendirmeyi başarmıştı. Bu defa Körgüz'e muhalefet eden Noyanlar ile ulu bitikçi, Büyük Han Ögedey'e elçi göndererek Körgüz yüzünden Horasan'da karışıklık meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir³⁷⁷. Bunu bir dava olarak kabul eden Büyük Han, Argun Aka, Kürbuka ve Şemseddin Kemenger'i olayı soruşturmakla görevlendirmiştir³⁷⁸. Körgüz, taraflar arasındaki mücadeleden bir sonuç çıkmayınca saraydan gelen emire göre Argun Aka nezaretinde Karakurum'a

---

³⁷⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.723.

³⁷⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.715.

³⁷⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.680.

³⁷⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.717.

götürülmüştür³⁷⁹. 3 ay devam eden soruşturmaya Ögedey Han da bizzat katılmıştır. Edgütimur tarafının bu sırada şiddete başvurması ve uğursuzluk addedilen bazı olaylardan dolayı davanın seyri değişmiştir. Sonunda Körgüz'ün temyize çıkıp kendini aklaması ile Horasan ve Mazenderan hakimliğine devam etmesine karar verilmiştir. Tabi ki bu davanın Körgüz lehine sonuçlanmasında en büyük katkıyı sağlayan kişi başvezir Çingay'dan başkası değildi³⁸⁰. Bir yıl devam eden bu dava Körgüz'ün lehine sonuçlanmasının dışında Körgüz'ün itibar ve nüfuzunu da sağlamlaştırmıştır. Böylece Körgüz'ün Ögedey Han ve başvezir Çingay'ın himayesi altına alındığı da herkes tarafından anlaşılmıştır.

Lakin, 1241 yılında vuku bulan Ögedey Han'ın vefatı Horasan hakimi Körgüz'ün kaderini olumsuz etkilemeye başlamıştır. *Ulu bitikçi* Şerefeddin Harezmi'yi görevinden azledip yargıya çekmesi onun düşmanları için bulunmaz bir fırsat olmuştur³⁸¹. Bunun dışında Çağatay'ın emirlerinden Kiçavu ile olan kavgası da Karakurum'daki devlet erkanını iyice öfkelenmiştir³⁸². Söz konusu bu iki davanın birleştirilmesi üzerine

---

³⁷⁹ Yoldayken Külbolat bilinmeyen bir şahıs tarafından suikasta kurban gitmesi Körgüz'e bir avantaj yaratmıştır. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.718; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.681.

³⁸⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.721-722; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.681.

³⁸¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.726.

³⁸² Reşîdüddîn'e göre Körgüz, Maverannahr'dayken Çağatay yakınlarından Kiçavu ile tartışırken "sen hakkımda kime şikayet edeceksin?" demesi hakaret sayılıp dava açıldığını ileri sürülmektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.682.

Körgüz'ün tutuklanarak Karakurum'a götürülmesine karar verilmiştir. Zaten bu dönemde başvezir Çinkay da görevinden azledildiği için naibe Töregene'nin huzurundaki soruşturma hızlandırılmıştır. 1242 yılında *Ulu bitikçi* Şerefeddin Harezmî'nin şahitliği ve Körgüz'den şikayeti üzerine kurulan mahkeme Körgüz'ü suçlu bulup idama mahkum etmiştir. Yakınlarının da kısa süre içinde onunla aynı kaderi paylaştığı bilinmektedir³⁸³.

1243 yılında Töregene Hatun'un emriyle Argun Aka Horasan, Mazenderan, Fars, Gürcistan, Anadolu ve Musul'a kadar uzanan bölgenin idarecisi-hakim olarak atamıştır³⁸⁴. Şerefeddin Harezmî *Ulu Bitikçilik*, Bahaeddin Cüveynî de *Sahib-i Divanlık* makamlarını korumakla beraber bazı boş bulunan makamlara da yeniden tayinler yapılmıştır. Hakimiyet merkezi olarak Tebriz seçilmiştir. Argun Aka, Emir Hüseyin ve

---

³⁸³ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.726-727; Reşidüddin'e göre Çağatay'ın dul hatunu ve yakınları tarafından ileri sürülen şikayet üzerine Ögedey Han'ın huzurunda yargılandığı iddia edilse de olayı mantığı ve zamanlama açısından pek inandırıcı değildir. Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.682. Körgüz'ün ölüm tarihi hakkında Hamdullah Kazvini ise 1247 yılını vermektedir. Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.584. Lakin Emir Argun'un Horasan'a varışı 1243 yılına denk geldiğine göre Kazvini'nin verdiği malumat uyuşmamaktadır. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.729; Türkçe tercümesi Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşa*. s.410.

³⁸⁴ “*Tûrâkînâ hâtûn memâlik-i râ ke der tasarruf Kerkûz bûd âz Âmûyîe tâ Fârs ve Gürc ve Rûm ve Mûsul bâ-imâret ve tevelliyet bar ÂmÎr Ârgûn mukarrar fermûd ve Şerefüddîn râ der hidmet-i û bâ-ism-i Úlugbitikçi nâmzed gerdânîd*”. Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.729.

Hoca Fahreddin başta olmak üzere bazı katipleri Horasan ve Mazenderan işleri için vekil tayin etmiştir³⁸⁵. Yani dönemin hakimliği ve divanlığı Tebriz’de bulunup Horasan ve Mazenderan’da şube divanlığı kurulmuştur. Argun Aka ve divanlık Tebriz’de kurulunca o bölgedeki askerî yöneticilerle görev sahası ile ilgili bazı çelişkiler yaşanmıştır. Argun Aka, Naibe Töregene tarafından atanan bir hakim olarak Curmagun ve Baycu tarafından atanan eski memurların çoğunu görevden alarak keyfi vergileri kaldırmıştır. Ayrıca şehzadeler tarafından çıkarılıp dağıtılan ve keyfi vergilerin sebebi olan eski yarlık ve payzalara da el konulmuştur³⁸⁶. Bu yüzden Argun’un Azerbaycan’daki icraatları dönemin tarihçileri tarafından övgüyle takdir edilmektedir³⁸⁷ ki bu, günümüz tarihçileri tarafından bile bir reform niteliğinde değerlendirilmektedir³⁸⁸.

Özellikle, Tebriz bölgesi vergi sisteminde önemli değişiklikler uygulamaya konulmuştur. Ulu Bitikçi Şerefeddin Harezmî, vergi reformunun başında olup uygulamalarını da bizzat yürütmekteydi. O, öncelikle hesap açığını kapatmak için vergi borçlarını toplamıştır. Bu uygulamaya göre az miktarda borcu olanlar dahi kalan borçlarını ödemek zorundaydı³⁸⁹. Vergi politikasının ikinci aşaması ise şahsî vergi

---

³⁸⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.729.

³⁸⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.730.

³⁸⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.730.

³⁸⁸ Seyîd Âbûlfazl Rizavî, *Şehir, Sîyâset ve İktisâd der ‘ahd-i İlhanân*, s.86; Atwood, Christopher P, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York, 2004, s.21.

³⁸⁹ Örneğin bütün vergilerin 10 veya 20%’sini ödeyenlere bile müsadere konulmuştur. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.760.

müsemma'nın yürürlüğe konması idi. Eskiden yapılmış nüfus sayımına göre şahsa konulan vergiyi toplamak adına vergi memurlarının atanması da söz konusu olmuştur. Yalnız uygulamada bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır. Cengiz Yasası'na göre yetim, yoksul ve dullardan vergi toplanmaması kuralının ihlali söz konusu olmuştur. Fakat Şerefeddin Harezmî başta olmak üzere vergi memurları, nüfus kaydı yapılan herkese vergi konulmasını savunmaktaydı. Bu tez ile yola çıkan Şerefeddin Harezmî ve ekibi gerek kanunî yol ile gerekse şiddete başvurarak uygulamayı yürütmüştür. Bununla birlikte Yasa'ya son derece sadık bir Moğol emiri olan Argun Aka *hazine-i hassa*'da toplanan paralardan yoksul, yetim ve dullara geri ödeme yaparak haksız durumu telafi etmeye çalışmıştır³⁹⁰.

Şerefeddin Harezmî, Tebriz'de uygulanan vergi politikasını, 1245 yılında Kazvin, Rey ve Tus'ta da gerçekleştirmiştir. Rey şehri İsfahan, Kum, Kaşan ve Hemedan başta olmak üzere merkezî İran bölgesinin vergilerinin toplandığı ve hesaplarının yapıldığı mekan olarak seçilmiştir. Mahmud Şah Sebzevarı, İsfereyn, Cüveyn, Cacerm ve Curbed gibi batı Horasan şehirlerine vergi memuru olarak atanmıştır³⁹¹. Ancak nüfus kayıtlarının güncellenmemesi ve her şahsın mal varlığının tam olarak tespit edilememesinden³⁹² dolayı bazı sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Üstelik Damgan, Amul,

---

³⁹⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.760-761.

³⁹¹ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.763.

³⁹² Cüveynî, Kazvin'deki bir olayı anlatmaktadır. Vergi memurlar birinin evine geldiği zaman mükellefi ölmüş bulunmaktadır. Ama kayda yazılı olduğu için ölünün kepenine el konulmuştur. Üstelik müsemmayi (kişi başına alınan nüfus vergisi) ödeyecek gücü olmayanlar ise çocuklarını rehine bırakmak veya satmak zorunda

Astarabad ve Kebud Came şehirlerinde *muhassilan* (tahsildar)'lar tarafından vergisini ödeyemeyenlere uygulanan cezaî ve hukukî işlemler halkın üzerine ağırlık yüklediğinden halk çareyi Nizari'lere başvurmakta bulmuştur. Sonuçta Nizari temsilcileri adı geçen bu şehirlere rahatça girip fitne ve fesad çıkarmaya başlamışlardır. Batı Horasan şehirlerinde vergi toplarken mezhep ayrımcılığı yapıldığı için İsfereyîn'de ortalık karışmıştır³⁹³. Kazvin halkı da bu durumu şeyhülislam el-Cili'ye şikayet etmiştir³⁹⁴. Şerefeddin Harezmî, buna karşılık vergi hesabından sapmadığını ilan etmekle beraber bunu ispat etmek için kendi yakınlarından topladığı vergi miktarını açıklamıştır³⁹⁵. Bunun dışında Melik İhtiyareddin Abiverd'i vergi politikasına uymadığı suçlamasıyla idam ettirmiştir³⁹⁶. Fakat 1245 yılının sonunda Şerefeddin Harezmî vefat etmiştir³⁹⁷. Vefat haberini duyan Argun Aka da onun “musemma vergisi” politikasını durdurarak fazladan toplanan vergileri sahiplerine geri ödemiş³⁹⁸ ve vergi mağduru olan mahkumların kaldıkları da söylenmektedir. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*,

C. II, s.762;

³⁹³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.763.

³⁹⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.762.

³⁹⁵ Şerefeddin Harezmî, Argun Aka'ya gönderdiği mektupta “*eğer vergi toplama konusunda koyduğum kurallardan bir saç teli kadar sapma olursa sistem tamamen bozulur ve vergi memurları da doğru yoldan ayrılır*” demektedir. Üstelik kendi gelininden 10 bin dinar miktarında vergi istemiştir. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.765.

³⁹⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.764.

³⁹⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.765.

³⁹⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.730.

salıverilmesini sağlamıştır³⁹⁹. Şerefeddin Harezmî, her ne kadar günümüz tarihçileri tarafından zalim olarak adlandırılmışsa⁴⁰⁰ dahi dönemin şartlarını göz önüne bulduğumuz zaman bu, farklı şekilde yorumlanabilir. Onun ulu bitikçiliğinin son dönemi yani söz konusu olan 1242-1245 yılları arasında Moğol İmparatorluğu tam bir kaos içindeydi. Devletin başına Töregene Hatun çıkmış ve ünlü vezir Ye Lu Çu Tsai, Mahmud Yalavaç ve Çinkay gibi ünlü maliyeciler görevlerinden azledilmekle beraber ağır bir suçlama altındaydılar. Vergi dairesi başkanlığına Abdurrahman atanmış ve vergi politikası da iflasa uğramıştı. Bununla beraber Horasan hakimliği toplanan vergiyi Karakurum'a gönderme usûlünü değiştirmişti. Karakurum'dan gelen heyet Horasan memurlarını vergi tahsili için oldukça sıkıştırmaktaydı⁴⁰¹. Eskiden vergi işlemi için ön plana çıkmayan ve hatta Argun Aka ile de arası pek iyi olmayan Şerefeddin Harezmî'nin bu dönemde birincil rol oynamaya başlaması tesadüf değildir. Onun yürüttüğü vergi uygulaması hiç bir sapma yaşanmadan tamamen vergi defterine yazılan miktara göre işlenmiştir. Fakat Cengiz Yasa'sına uyulmaması nedeniyle Argun Aka tarafından yapılan müdahale ve halka bağış dağıtma gibi faaliyetlerinden dolayı Şerefeddin Harezmî bu dönemin günah keçisi olarak algılanmıştır. Şerefeddin vefat

---

³⁹⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.765.

⁴⁰⁰ Bertold Spuler. *a.g.e.* s.50.

⁴⁰¹ 1244 yılında Töregen hatunu sarayından Şirakçin Elçi başkanlığında vergi heyeti gelmiştir. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.729; Türkçe tercümesi Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşa*. s.410.

edince Argun Aka tarafından telafi nitelikli yürütülen faaliyetler halkın beğenisini toplayarak Argun Aka'ya bir kurtarıcı imajı kazandırmıştır⁴⁰².

Argun Aka 1246 yılında Güyük Han'ın, Büyük Moğol Devleti hükümdarlık törenine Horasan, Irak, Lur, Azerbaycan ve Şirvan'ın ileri gelenlerini de getirmiştir⁴⁰³. Bu sırada Argun Aka, Horasan ve diğer bölgelerin durumu ve yapılacak işler hakkındaki görüşünü Büyük Han'a arzu etmiştir⁴⁰⁴. Argun Aka'nın düşüncelerini ve yaptığı işleri beğenen Güyük Han onu Irak, Azerbaycan, Şirvan, Lur, Kırman, Fars ve Hindistan bölgelerinin hakimliğine yeniden atamış ayrıca Argun Aka'ya ve onun idaresi altındaki meliklere yeniden yarlık ve payza vermiştir⁴⁰⁵. Ulu bitikçilik makamına Hoca Fahreddin Bitikçi tayin edilmiş, diğer makamlara da yeteneklerine göre memurlar görevlendirilmiştir⁴⁰⁶. Argun Aka 1247 yılında Karakurum dönüşünde Radkan şehrinde bütün Horasan yöneticilerini bir araya getirerek ileride yapılacak işler konusunda istişarede bulunmuştur. Bu istişare sırasında bölge halkının refahının sağlanması için bazı şehirlerde onarım ve inşaat işlerinin yapılması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle Merv, Tus ve Radakan şehirlerinde imar işleri hızlı bir şekilde başlatılmıştır⁴⁰⁷. Yerel halkın

---

⁴⁰² Bu imajı Cûveynî tarafından açıkça ifade edilmektedir. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.765.

⁴⁰³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.348.

⁴⁰⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.730.

⁴⁰⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.355.

⁴⁰⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.731.

⁴⁰⁷ Örneğin, Merv yakınındaki Erzenkabad mahallesinde köşk, Tus vilayeti Mansuriye mahallesinde onarım ve yeni saraylar yaptırmıştır. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.733.

takdirini kazanmak için kilise gibi kutsal mekanların sayısını arttırmaya yönelik faaliyetler de yürütülmekteydi. Örneğin Mengü Han döneminde Büyük Ermenistan'da bir kilisenin kurulması ve inşa edilmesi için 200 yaskot yani 2.000 mark hazineden ödenmekteydi⁴⁰⁸.

Argun Aka ekibi tarafından Horasan ve Azerbaycan işlerini düzene koymak için yürütülen imar faaliyetler Karakurum'un takdirini kazanmış ve Argun'un 1251 yılında Büyük Han Mengü'nün culûs töreninde hazır bulunması emredilmiştir. 1251 senesi Ağustos ayında Merv'de başlayan yolculuk dönemin iklim ve diğer şartları gereği uzun bir süre sonra 1252 yılı Mayıs ayında son bulmuştur. 20 Safer 650/2 Mayıs 1252 tarihinde Argun Aka kendi heyetindeki melikler, emirler ve bitikçiler ile Mengü Han'ın huzuruna çıkmıştır. Mengü Han'a yanında emir Bulga başta olmak üzere devlet erkani da iştirak etmiştir⁴⁰⁹. Burada Argun Aka vergi uygulamaları sırasında vuku bulan bazı zorlukları anlatmıştır. Özellikle, Moğol emir ve elçileri tarafından keyfi olarak toplanan vergi ve Moğol komutanları tarafından divan işlerine engel olunması hakkında şikayet niteliğindeki haberlerden sonra beklenen verginin toplanılamamasının mühassilan yani

---

⁴⁰⁸ Wilhelm Von Rubruk. *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*. s.96

⁴⁰⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.955-956; Ama Reşidüddin'e göre Argun Aka ve heyeti Büyük Han Mengü'nün huzuruna 1 Muharrem 650/14 Mart 1252 tarihinde çıktığını bildirmektedir. Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.856. Ama Argun Aka'nın bu seyahat ve Han'ın huzuruna çıkmasına tarihçi Ata Melik Cûveynî bizzat katılarak müşahede ettiği için biz 20 Safer 650/2 Mayıs 250 tarihini doğru buluyoruz.

tahsildar ve elçilerin işi iyi bilmedikleri⁴¹⁰ ve İran ülkesinde vergi zabitanın toplu olarak düzenlenmediğinden⁴¹¹ kaynaklandığını teferruatlı bir şekilde arz etmiştir. Buna karşılık Büyük Han Mengü bölgenin kendine has meselelerinin belirlenmesi ve çözüm yollarına ilişkin yeni bir rapor hazırlanmasını emretmiştir. Cûveynî 'nin bizzat kendi müşahedesine göre bu rapor kısa bir sürede hazırlanarak Büyük Han'a sunulmuştur. Bu rapora göre Horasan ve Azerbaycan bölgesinin en büyük sorunu vergi uygulaması olarak belirlenmiş ve *kobçur*⁴¹² sisteminin yürürlüğe konulması tek çözüm olarak kararlaştırılmıştır. Buna göre her kişinin gelirinden ve servetinden kobçur alınacak ve ilave olarak *yam* ile elçilerin gideri için fakirden 1 dinar, zenginden 10 dinar toplanacak ve başka hiç bir vergi alınmayacaktı⁴¹³. Ancak Horasan'ın bazı bölgelerinde mal sayımının netleşmemesinden kaynaklanmış olsa gerek kobçur vergisinin miktarının

⁴¹⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.728.

⁴¹¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.856.

⁴¹² Kobçur vergisi hakkında en net malumatı Cûveynî vermektedir: ”*Ânrâ qûbcûr hûânand âz yek cins çehârpây-i eger kesi râ sad ser bâşad yek ser bedahad ve eger kem bâşad hiç nedahad*”. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.960. Ayrıca kobçur vergisi hakkında bkz. Whaley, Mark A, “An Account of 13th Century Qubchir of the Mongol “Great Courts”, *AOASH*, Volume 54 (1), 2001, s.1-84. Kobçur vergisinin bu miktarı Yeke Yasa'ya göre kesinleştiği kaynaklara yansımıştır: *ve az merdom ber serhâyi işân çîz-î negereftand'i ve in der musulmânî gereftedând ve der pîş az ân negerefte'ând ve ân qûbcûr ke eknun behük-m-i Yâsâ-i Buzurg mîsitânand nesitândandî*. Bkz: Minovi M. and Minorsky V, “Nasir ad-din Tusi on Finance”, *BSOAS*, vol.X, part 3. 1940, s.763.

⁴¹³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.728-729.

zenginlere 10 dinar, fakirlere ise 1 dinar olarak sabitlenmesi uygun görülmüştür⁴¹⁴. Eğer kişi kobçur ödeyecek güçte değilse onun payı bağışlanacaktı⁴¹⁵. Fakat vergi reformunun yürütülmesi için bölgenin ve halkın durumunun detaylı bir şekilde tetkik edilmesi zarurî idi. Bu nedenle bütün bölgelerde nüfus sayımının yapılmasına ve mal varlığının titizlikle belirlenmesine karar verilmiştir⁴¹⁶. Özellikle Horasan divanlığının bu görevi yerine getirirken halkın refahını ve menfaatini göz önüne bulundurulması da emredilmiş ve ferman çıkarılmıştır⁴¹⁷.

Yeni uygulamanın yürürlüğe konulacağı bölgenin yani Argun Aka'nın görev alanının Horasan'dan Anadolu ve Haleb'e kadar oldukça geniş bir coğrafyayı kapsaması öngörülmüştür⁴¹⁸. Bu kadar geniş bölgede hüküm sürmek için idare sisteminde de reform yapılmasına karar verilmiştir. İdare reformuna göre Hakim'in ortağının yani baskakların sayısı çoğalmış ve görev olarak belli bir bölgenin idarî işlerinden mesul tutulmuşlardır. Buna göre Argun Aka'nın ortaklarından biri olan Naimatay, Sahib-i Divan Bahaeddin Cûveynî ile beraber Irak ve Yezd bölgesinin yönetimine tayin

---

⁴¹⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.960.

⁴¹⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.844.

⁴¹⁶ Bu karar hakkında en net bilgiyi Reşîdüddin vermektedir: “*ve fermân şod tâ şomâre-i nôv konand (tamâmet ûlûs ve leşker râ) ve mâl karâr-î mükarrar gerdânîd.*” bkz, Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.843.

⁴¹⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.843.

⁴¹⁸ Mengü Han tarafından alınan karara göre Argun Aka'nın yetkisi Horasan, Mazenderan, Arak, Fars, Kerman, Lur, Arran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Anadolu, Diyarbakır, Musul ve Haleb olmak üzere bölgeleri kapsamaktadır. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.843.

edilmiştir⁴¹⁹. Eski ortağı Nasireddin Ali Melik Nişabur, Tus, İsfahan, Kum ve Kaşan tümenlerinin komutanlığına atanmıştır. Argun, Melik Sadreddin'i Arran ve Azerbaycan bölgesinin yöneticiliğine, Melik Şemseddin Muhammed Kert'i Herat, Sistan, Belh ve Hindistan'da ele geçirilen bölgenin başına ve Emir Mahmud'u da Kirman ve Sankuran'ın yöneticiliğine tayin etmiştir⁴²⁰.

Yeni ekibi ile İran'a dönen Argun Aka Horasan'da bütün memurları ile istişare ettikten sonra nüfus sayımına tabi tutulan her on kişiden yıllık 70 *dinar-i rukni* tutarında kopçurun toplanmasına karar vermiştir⁴²¹. 1254 yılında Naku Noyan, Ulug Bitikçi Hoca Fahreddin Behiştî ve naib vezir İzzeddin Tahir'i diğer Moğol emirlerle beraber Horasan ve Mazenderan'ın nüfus sayımı için görevlendirmiştir⁴²². Argun Aka, hoca Necmeddin Ali Cilabadi'yi yanına alarak yeni rejim hakkında bilgi vermek üzere Batu'nun yanına gitmiş ve dönüşte Gürcistan, Arran ve Azerbaycan bölgesinin nüfus sayımını gerçekleştirmiştir. Hoca Necmedin Tebrizî ile beraber ortak Torumtay başkanlığında bir heyeti memleketin diğer bölgelerine göndermiştir⁴²³. Argun Aka aynı yıl Batu Han tarafından gönderilen bir heyetin başında Ermenistan ve Gürcistan'da nüfus sayımı yaptırmıştır⁴²⁴. Burada kadınlar hariç on yaşından büyük olanlar sayıma tabi

---

⁴¹⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.741.

⁴²⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.740.

⁴²¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.741.

⁴²² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.741.

⁴²³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.743.

⁴²⁴ Ermeni müellifi Vartan bu sayımı 1254 yılında yapıldığını bildirmektedir. Bkz: Hasan Oktay, *Ermeni kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul, SY, 2007, s.173. Bu tarih diğer Ermeni müverrihleri tarafından da doğrulanmaktadır. Örneğin,

tutulmuştur⁴²⁵. Bu usûle göre her köyde yaklaşık olarak 30 ile 50 arası erkek sayılmaktaydı⁴²⁶. Sayımdan sonra 15 ile 60 yaş arasındaki vergi mükellefleri⁴²⁷ ile bütün işyerleri⁴²⁸ için ayrı ayrı verginin konulması söz konusu olmuştu. Sayımdan kaçanın cezası o kadar ağırdı ki bazen idam cezasına bile çarptırılabilmekteydi⁴²⁹.

Sayın Han Batu'ya olan bağlılıkları sayesinde kendi istikballerini koruyan Türkiye Selçuklu Devleti idarecileri de Mengü Han'ın bu iktisadî politikasından şüphelenerek bir heyeti Karakurum'a yollamışlardı. Bu heyet Mengü Han'dan nüfus sayımı ile ek vergi alınmaması konusunda ferman çıkartmayı başarmıştır ki bu durum Hülagu Han Bağdad'dan dönene kadar geçerliliğini korumuştur⁴³⁰.

Sebastatsi vakayinamesi: Galstyan A.G, *Ermeni Kaynaklarına göre Moğollar*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul, YY, 2005, s.45; Piskopos Stepanos vakayinamesi Galstyan A.G, *Ermeni Kaynaklarına göre Moğollar*, s.67.

⁴²⁵ Hasan Oktay, *a.g.e*, s.80.

⁴²⁶ Grigor, Aknerli, *Okçu Milletini tarihi*, İstanbul, Çev. Hrant Andresyan, 1954, s.24.

⁴²⁷ Her kişiden bir gümüş akçe alındığı söylenmektedir. Grigor, Aknerli, *Okçu Milletini tarihi*. s.24,

⁴²⁸ Ermeni müverrih Kirakos, vergiye tabi tutulan bazı iş yerler hakkında bilgi vermektedir. Örneğin, Gogh'p dağı tuz madeni başta olmak üzere madenler, şehir esnaflar ve tüccarların elindeki mal varlığı da sayıma tabi tutulmuştur. Hasan Oktay, *a.g.e*. s.81,

⁴²⁹ Grigor, Aknerli, *Okçu Milletini tarihi*, s.25.

⁴³⁰ İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *AÜDTCFTBTAD*, C. 21, sayı 33, Ankara, 2003, s.51.

Emir Argun her ne kadar Moğol olmasına rağmen Çintimur ve Körküs ile aynı yoldan geçmek zorunda kalmıştır. Daha göreve yeni başladığı sırada ortağı Mengü Bolat Noyan tarafından görevi ihmalcilik ile suçlanmış ve davası Karakurum'a kadar gitmiştir. Argun'a karşı oluşturulan Noyanlar ittifakına sarayda bulunan Kadak Noyan ve Badgiste oturan Elçigitay Noyan'dan güçlü bir destek gelmekteydi⁴³¹. Özellikle Elçigitay başkanlığında Badgis'te konuşlanmış Moğol ordusunun bitmek tükenmek bilmeyen istekleri yüzünden Argun'un halk nezdindeki otoritesi önemli ölçüde zayıflamaktaydı. Bu durumdan yararlanan Mengü Bolat Noyan, Kadak Noyan'ın yardımıyla ortak ve baskak olarak atanmayı başarmış ve Azerbaycan'da sürekli kadro değişikliği yaparak Argun'un maiyetini zayıflatmıştır. Ne var ki 1249 yılının yaz ayında Karakurum'da toplanan mahkemede Argun Aka kendisini iyi bir şekilde savunmuştur⁴³².

Fakat 1254 yılında İran'ın idaresinin Hülagu'nun eline geçmesi belli olunca saraydaki bazı güçler Argun Aka'yı ortadan kaldırmaya yönelik bir komplo hazırlamışlardır. Bu doğrultuda Cemâleddin Has Hacib adlı memur Horasan teftişliğine atanmıştır. Cemâleddin Has Hacib Horasan'a gelince tüm hesap ve defterleri kontrol etmiş ve önceki Moğol emirleri gibi halktan keyfî vergi toplamaya başlamıştır. Sonunda Argun Aka ve ekibini suçlayan bir rapor hazırlayarak yeni yönetici Hülagu Han'a takdim ettiyse de başarılı olamamıştır. Fakat Cemâleddin Has Hacib'e Ulu Bitikçi Hoca Fahreddin'in destek vermesi ile dengeler değişmiş, dava Nisan 1256 tarihinde Karakurum'a taşınmıştır. Dava raporu Karakurum'da maliye uzmanı Hitay kökenli katipler tarafından incelenmiştir. Argun Aka Mengü Han'ın itimadını kazanması

---

⁴³¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.733-734.

⁴³² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.744.

sayesinde mahkemeden temize çıkmıştır. Onun aleyhinde dava açanların ağır bir şekilde cezalandırılmasıyla bu dava sonuçlanmıştır⁴³³.

Nüfus sayımı ve vergi politikalarını başarılı bir şekilde gerçekleştiren Argun Aka Horasan ve batı memleketlerinin durumunu Büyük Han Mengü'ye arzu etmek üzere Karakorum'a giderken Horasan sınırında konuşlanmış olan Hülagu'nun yanına bazı adamlarını bırakmıştır⁴³⁴. Onun bu tarzda hareket etmesi artık Horasan başta olmak üzere batı memleketlerinin yöneticisinin Hülagu olduğunu kabul etmekle beraber bir nevi görev devir teslim törenini de ifade etmekte idi. Hülagu Han'ın 1256 yılının bahar ayında İlhanlı Devleti'nin taht törenini görkemli bir şekilde kutlaması⁴³⁵ ile Horasan divanlığı'nın görevi de sona ermiş sayılmaktaydı.

Böylece Horasan ve Azerbaycan bölgesinde sivil idarenin oturtulmasının aynı bölgedeki Moğol askerî faaliyetlerinin batıya yayılmasına büyük bir katkı sağladığı ileri

---

⁴³³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.745.

⁴³⁴ Karay Melik, Ahmet Bitikçi ve Alaâddîn Ata Melik Cûveynî başta olmak üzere memurları Hülagu'nun hizmetine sunmuştur. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.983.

⁴³⁵ Bazı araştırmacılar Hülegu Han'ın Bağdad dönüşü Meraga'da oturmaya başlaması ile onun hükümdarlığını başlatmaktadır. Örneğin Bertold Spuler, üstü örtülü şekilde onun hanedanlık tarihi 1258 yılında başladığını söylemektedir. Spuler Bertold, *a.g.e*, s.62. ama Reşidüddin'e göre 1256 yılın bahar ayında hükümdarlık mertebesine ulaştığı söylenmektedir. “*Bahârgâh-i Ârgûn Âga bârgâhî hezâr mîhî zerr ânder zerr ve hergâhî-i ‘âlî bâ cümle-ye murâfak-i munâseb-i dergâh çenân Pâdşâh tertîb fermûde bûd...*” bkz, Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. II, s.980.

sürülebilir. Çünkü 1242 yılından beri Curmagun ve Baycu'nun ordusu batıya yönelik taarruzu kararlı bir şekilde yenilemiştir. 1242 yılında Baycu, Türkiye Selçukluları Devleti'ne saldırmıştır⁴³⁶. Hemen ardından 1244 yılında Yasavur Noyan başkanlığındaki ordunun Halep'e⁴³⁷ ve 1245 yılında Moğol ordusunun başka bir kolunun Bağdad'a saldırdığını⁴³⁸ müşahade etmekteyiz. Bunun dışında Horasan Divanlığı, İlhanlı Devleti'nin sivil idare sisteminin oluşumunda önemli bir rol oynamakla beraber yeni kurulan devletin iktisadî politikasını da belirlemiştir.

---

⁴³⁶ Köseadağ savaşı hakkında detaylı bilgiyi bkz: Turan Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, Ötüken Neşriyatı, 2004, s.447-476

⁴³⁷ İbnü'l-İbri, Ebü'l-Ferec, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, Çev. Şerafeddin Yaltkaya. TTK, 2011, s.21.

⁴³⁸ Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara, TTK, C. II, s.545.

İKİNCİ BÖLÜM. İLHANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A. BÜYÜK HAN MENGÜ'NÜN DEVLET ANLAYIŞI VE İLHANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAKİ ETKİSİ

Moğol devlet anlayışına göre Mengü, Cengiz Han tarafından teşkil edilen Büyük Moğol Devleti'nde Tanrı'nın takdiri ile bütün bozkır halkın başında olacaktır. Çünkü devletin kudretinin, Gök Tanrı'nın himayesi altında olup savaş ve barışın kaderini tayin ettiğine inanılıyordu⁴³⁹. Dolayısıyla, Tanrı'nın buyruğu niteliğini taşıyan Cengiz Han'ın Büyük Yasası ve bilgiler Mengü'nün sonraki nesiller için takip etmesi gereken ana çizgi haline gelmiştir⁴⁴⁰.

---

⁴³⁹ Moğolların bu düşüncesi hakkında geniş bilgi ve incelemeyi Bira Ş, *Mongolın Tengeriin Üzel*, Ulaanbaatar, 2011, s.20-22; Rachewiltz, İgor de, "Some Remarks on the İdeological Foundations of Chinggis Khan's Empire", *PFEH*, 7, March, 1973, p. 26-28.

⁴⁴⁰ Büyük yasa'nın önemi ve değiştirmelemezliği hakkında Cengiz Han fermanında: "Tüm halkın taksim işi ve yasa kararları "Mavi Defter"de kaydedilsin. Şigihutug'un, benimle istişare sonunda ak kağıt üzerine mavi yazı ile yazarak defter haline getirilen yasalar, nesilden nesle intikal etsin ve onu hiç kimse değiştirmesin. Değiştirmeye kalkışanlar da cezalandırılsın" denmektedir. *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Çoimaa Ş, s.155. Büyük Yasa, dönemin tarihçileri tarafından Allah'ın şeriatına uygun olması da iddia edilmektedir. Bkz, Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.143-145. Büyük yasaya dair bilgileri bkz: Allinge, Curt, *Moğol Kanunları*, AÜHFY, Ankara, 1967, s.1-143.

Cengiz Han'ın vasiyetine göre her ne kadar hükümdarlık tahtı Ögedey nesline tahsis edilmekle birlikte⁴⁴¹, muhalif olanların gerekçesi Ögedey torunlarının Büyük Yasa'ya uygun şekilde hareket etmemesi olmuştur⁴⁴². Bu yüzden oylama sonucunda Cengiz Han'ın Yasası'nı en iyi bilen ve sahip çıkan kişinin Mengü olduğuna karar verilerek⁴⁴³ 1 Temmuz 1251 tarihinde vuku bulan Büyük Kurultay'da Mengü Büyük Moğol Devleti'nin Han'ı olarak seçilmiştir⁴⁴⁴. Uzun süredir devam eden iç mücadele ve

---

⁴⁴¹ Zaten Cengiz Han'ın vasiyetinde de hükümdarlık tahtı, Ögedey torunlarından başkasına devredilebileceği örtülü şekilde söylenmiştir. “*Ögedey neslinden yeme bağlasa bile öküze yenmeyecek, et yağı ile bürünse bile köpeğe yenmeyecek kadar beceriksiz biri doğarsa, o zaman torunlarım arasından becerikli başka biri doğmayacak mıdır?*” denmektedir. *Mongolyn Nuuts Tovçoo*, Çoimaa Ş, s.207.

⁴⁴² Güyük'ten sonra tahta kimin geçeceğine dair münazarın kızıştığı döneminde Batu han, Mengü'yü aday gösterirken gerekçesini böyle anlatmıştır: Her ne kadar hükümdar tahtı Ögedey nesline emanet edilmesine rağmen onlar yasayı çiğnemektedir. Bunun dışında en önemlisi Yasa hükmü ve Moğol geleneğine göre babanın yeri en küçük oğluna bırakılmaktadır. Bkz, Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.825.

⁴⁴³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.901; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.825.

⁴⁴⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.912; Gregory, Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac tarihi*, C. II, s.553. Ama Reşîdüddin'e göre aynı yılın şubat veya mart arasında taht töreni olduğu söylenmektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, bekuşş Doktor Behmen Kerimi. s.585. Lakin,

münakaşalardan yorulmuş halka sulh ve huzur mesajını vermek için bu gün hiç bir varlığın kavga etmemesi, birbirine kin beslememesi, hayvanlara fazla yük yüklenmemesi, hiç bir hayvana zulüm ve işkence edilmemesi ve kan akıtılmaması, avcılık yapılmaması ve herkesin eğlenceye dalmasına dair yasa ve emirler çıkartılmıştır⁴⁴⁵. Mengü Han, tahta geçer geçmez merkeziyetçi nitelikli çok yönlü reformları hayata geçirmiştir. Eskiden Ögedey ve Güyük döneminde yeni Han seçilince önceki döneme ait yarlık ve kanunların geçerli olduğu açıklanırdı⁴⁴⁶. Halbuki, Mengü Han tarafından çıkarılan ilk fermanlardan biri Cengiz Han döneminden beri şehzadelere dağıtılan bütün payza ve yarlıkların alıkonulması idi. Hatta bütün şehzadelere malî işler başta olmak üzere her türlü kararları saraydan atanan naiblere danışmadan almamaları da bildirilmiştir⁴⁴⁷.

Ayrıca yeni yönetici atamaları da gerçekleştirilmiştir. Maverâünnehir, Türkistan, Otrar, Uygur, Hoten, Kaşgar, Cend, Harezmi ve Fergana bölgelerinin yöneticiliğine

---

günümüz araştırmacılar Cüveynî'nin fikrine önem vermektedir. Bkz: Dalai Ch, *İh Mongol Uls*. Ulaanbaatar, 2006, s.253.

⁴⁴⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.913-914; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.829.

⁴⁴⁶ Ögedey Han 1229 yılında tahta geçtiğinde çıkardığı ilk yasa ise Cengiz Han döneminde alınan bütün kararların yürürlüğe devam etmesi idi. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.287; Güyük han da tahta çıkar çıkmaz ilk fermanı ise Ögedey döneminde ilan edilen yasaların yürürlüğe devam etmesi idi. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.354.

⁴⁴⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.958; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.844.

Mesud Beg atanmıştır. Çin bölgesi yöneticiliğine Mahmud Yalavaç getirilmiştir. Horasan, Mazenderan, Hindistan, Irak, Fars, Kirman, Lur, Arran, Azerbaycan, Gürcistan, Musul ve Halep bölgelerinin yöneticiliğine Argun Aka'yı tayin etmiştir⁴⁴⁸. Fakat Büyük Kurultay'ın hemen arkasından Ögedey'in büyük oğlu Şiremün, Güyük Han'ın oğlu Naku başta olmak üzere noyanların ciddi bir kısmı darbe teşebbüsünde bulunmuştur⁴⁴⁹. Bu darbe teşebbüsü, Büyük Moğol Devleti'nin yönetimi için Ögedeyoğulları'nın iddiasını ve onu destekleyen ciddi bir grubun varlığını gün yüzüne çıkarmıştır. Buna karşılık yeni hükümet muhalif olan kısmı deşifre etmeye yönelik kapsamlı bir soruşturma açarak suçluların cezalandırılması için yoğun bir çalışma başlatmıştır. Özellikle Ögedey ve Çağatay torunları birer birer saraya çağrılmış ve arkasından Güyük döneminin önemli memurları da soruşturmaya tabi tutulmuştur. Çağatay oğlu Yesün Buka⁴⁵⁰, onun hatunu Tagaşai ve Çağatay torunu Buri saraya

---

⁴⁴⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.955-956. Çince kaynaklarında bu idare sistemi ve icraaları hakkında kayıtları ve değerlendirmeleri hakkında bkz: Allsen, Thomas T, "Guard and Government in the Reign of the Grand Qan Mongke (1251-1259)", *HJAS*, vol.46, no.2 1986, p. 499-502.

⁴⁴⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.922-923; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s 831-834. Hatta bu darbe teşebbüsü hakkında haber o kadar yayılmış ki Avrupalı elçileri bile bundan haberi olmuştur. Örneğin, Rubruk'un seyahatnamesinde zikredilen bu darbe teşebbüsü haberi büyük ölçüde diğer kaynaklarla örtüşmektedir. Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, Orçuulsan S.Tuya, S.Tsolmon. Ulaanbaatar, 1988, s.156-157.

⁴⁵⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.933.

geldiğinde tutuklanarak Batu Han'ın huzurunda idam edilmiştir⁴⁵¹. Güyük Han'ın eşi Oğul Gaymış da Mengesser Noyan başkanlığındaki mahkemede ölüm cezasına mahkum edilmiştir⁴⁵². Çağatay Ulusu'nun başına Mengü Han'a bağlılığı ve sadakati ile öne çıkan Kara Hülagu atanmıştır, ancak yolda vefat ettiğinden bu görev Organa Hatun'a verilmiştir⁴⁵³.

Şehzade Şiremün, Kubilay gözetiminde Çin'e sürgün edilmiş ve Güyük Han'ın oğlu Hoca ise Selenge bölgesinde yani sarayda yakın bir yerde gözetim altında tutulmuştur⁴⁵⁴. Ögedey Ulusu yeniden taksim adı altında ortadan kaldırılmış, yalnız sadakat ve bağlılığını kanıtlayan Ögedey torunlarından Kadagan Oğul ve Melik Oğul'a *suyurgamış* olarak küçük bir parçası bırakılmıştır⁴⁵⁵. Darbeye katılımı nedeniyle vezir Çinkay, Kadak Noyan, Elçigitay Noyan başta olmak üzere 77 Moğol noyanı ve yüksek düzey devlet memurları idam edilmiştir⁴⁵⁶. Böylece Çağatay Ulusu, Büyük Han'a sadık

---

⁴⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.837.

⁴⁵² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.937; Reşîdüddîn Fazlullah Hemedan-i. *Camiütevârih*. 1383, cild-i dovvom, s 839.

⁴⁵³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.377; Kafalı, Mustafa.

⁴⁵⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.947; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.840.

⁴⁵⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.952.

⁴⁵⁶ Yargılama sırasında ünlü vezir Mahmud Yalavaç, Mengü Han'a hitaben meşhur İskender ve hocası Aristoteles hakkında hikayeyi anlatması, davanın seyirini değiştirmiştir. Hatta bu hikayeden etkilenen Mengü Han devlet kadrosuna da köklü bir reform yapma fikir edindiği de söylenmektedir. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.835-837.

kalan insanlar tarafından yönetilme hakkına kavuşmuş, Ögedey Ulusu ise tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bunun neticesinde Büyük Moğol Devleti, Tuluy oğulları kontrolü altına girmiştir. 1253 yılına gelindiğinde Büyük Moğol Devleti idaresi, tamamiyle Tuluy ve Cuci oğullarının eline geçmiş durumdaydı.

Mengü Han'ın en çok güvendiği isimlerden biri Mengesser Noyan, devletin baş yargıç makamına getirilmiş ve adaletin yayılması için çalışması emredilmiştir⁴⁵⁷. Mengesser Noyan başkanlığındaki Yüksek yargıçlar meclisi, çeşitli milletlerden gelen 40 kişilik bir ekipten oluşmaktaydı⁴⁵⁸. Mengü Han Bulgay Aga'yı da *serrür-i küttab* yani katipler başkanı ve aynı zamanında vezirlik görevine atamıştır. Onun yanında birkaç Moğol emirini ve Müslüman temsilcisi olarak Güyük Han döneminden beri hizmette bulunan Emir İmadü'l-Mülk, Emir Fahrü'l-Mülk Bitikçi'yi muavin olarak görevlendirmiştir. Bulgay Aga'nın görevi ise bir hacib gibi halkın isteğini hükümdara ulaştırmak, fermanlar ve menşurları yazmak idi. Yukarıda isimlerini verdiğimiz muavinlerin görevi ise vergi belirlenmesinden memur tayini başta olmak üzere divan işlerine iştirak etmek idi⁴⁵⁹. Bunun dışında Müslüman olan iki muavin, tüccarlara payza verme, divan ve tüccarlar arasında çıkacak olan davalara bakma, hazineye getirilen malların değerini belirleme başta olmak üzere malî konulara bakan memurlara başkanlık ederdi⁴⁶⁰. Vezâretin içinde her kavimden temsilci tayin edilmişti. Onlar, meselelerini, ilk

---

⁴⁵⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.968; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.847.

⁴⁵⁸ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, s.138

⁴⁵⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.969

⁴⁶⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.847.

başta Bulgay Aga'ya danışılar, gerekli gördükleri takdirde yetkileri dahilinde Mengü Han'ın huzuruna da çıkabilirlerdi⁴⁶¹.

Saray teşkilâtında altamga'dan sorumlu kişi, payza darpcısı, silah deposundan sorumlu kişi ve avcıbaşı başta olmak üzere yeni atamalar yapılmıştır⁴⁶². Ülkenin iç ve dış ilişkilerinde kullanılmak üzere Farsça, Uygurca, Çince, Tibetçe ve Tangutça başta olmak üzere çeşitli dillerde yazı yazabilecek katipler de atanmıştır. Buna göre Mengü Han'ın fermanı nereye yazılırsa katipler fermanı oranın dilinde yazacaklardı⁴⁶³. Ama Latince ve Fransızca başta olmak üzere batı dillerindeki tercümanların yeteneğinin az olmasından ve simultane çeviride zorlandıklarından da şikayet ediliyordu⁴⁶⁴. Örneğin, bu tercüme hataları yüzünden Rubruk'un bir sözü, Mengü Han'ın putperest olduğu şeklinde nakledilmiş ve nihayet sonunda bu hata düzeltilmiştir⁴⁶⁵.

Uzun bir süredir devam eden iç çekişmeler, ülkenin iktisadî durumunu da etkilemiştir. Dolayısıyla, Mengü Han, ülkeyi imar etmek ve halkın refah düzeyini yükseltme amaçlı ekonomik reformları da hayata geçirmiştir. İlk önce ülkenin ticarî hayatını düzeltmeye yönelik adımlar atılmıştır. Devlet hazinesine mal sağlama vaadiyle hazineden borç alan ve bunun neticesinde önemli imtiyaz elde eden tüccar kısmını *ortak* denmekteydi⁴⁶⁶. Onlar hazine yetkilileri ile anlaşma yapar, mal karşılığında nakit para

---

⁴⁶¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.969.

⁴⁶² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.847.

⁴⁶³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.971; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.847.

⁴⁶⁴ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.87.

⁴⁶⁵ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.120.

⁴⁶⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.971.

ve berat alırlardı. Hatta şehzade ve hatunlar başta olmak üzere hanedan üyeleri de onlardan borç ve mal alıp karşılığında berat yazarlardı⁴⁶⁷. Bu beratın nakit paraya çevrilmesinde sorun yaşanırsa o tüccarın yaşadığı bölgenin idarecileri ek vergi toplayıp parayı ödemekteydi⁴⁶⁸. Ama Güyük Han ve Ogul Gaymış döneminde birçok kişiye berat verildiğinden bunun karşılığını bulmakta sıkıntı yaşayan tüccar sınıfın temsilcileri Mengü'nün huzuruna ilk çıkanlardandı. Onların talep ettiği miktar 500 bin balişi aşmaktaydı. Saray danışmanları bu borç önceki döneme ait olduğu için ödenmesinin şart olmadığı konusunda Mengü Han'ı uyarmışlardı⁴⁶⁹. Bu durumda Mengü Han, söz konusu beratların ödenmesi halinde ilerideki uygulamalarda izlenecek yol haritasını belirlemiştir. Hazine mal alımı hususunda sınıflandırmaya tabi olunması, yamdan ücretli olarak yararlanılması, halktan toplandığı üzere ilave vergilerin ödenmesi ve haksızlık yaptığı takdirde ağır ceza ödenmesi gibi şartlarda anlaşmaya varılmıştır⁴⁷⁰. Mengü Han'ın adıyla ülkenin her tarafında baliş darp edilmekle⁴⁷¹ beraber Çin'de kağıt para da

---

⁴⁶⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.965-966.

⁴⁶⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.846.

⁴⁶⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.966; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.846.

⁴⁷⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.966; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.844.

⁴⁷¹ Gürcistan, Bağdad, Mosul, Herat'ta Mengü Han adına altın ve gümüş paralar darp edilerek yürürlüğe konulmuştur. Bu sikkelerin özelliği hakkında bkz: Aykut Tuncay ve Şennur Aydın, *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı sikkeleri*, YKK, İstanbul, 1992, s.43-48.

yürürlüğe konulmuştur⁴⁷². Bu uygulama bir yandan tüccar sınıfının talebine karşı yapılmış bir esneklik olmakla beraber ülkenin iktisadî hayatına süreklilik kazandırma çabası olarak da değerlendirilebilir. Öte yandan ticaret hayatının da devletin merkeziyetçi politikası çerçevesinde sıkı bir denetim altına alınması söz konusudur.

Yam teşkilâtının yeniden düzenlenmesi ile halka yüklenen bazı sıkıntıların hafiflediği de göze çarpmaktadır⁴⁷³.

Böylece iktisadî alan merkeziyetçi politikaya tabi kılındıktan sonra ülke çapında nüfus sayımı yapılmış ve vergi politikasında da reform gerçekleştirilmiştir. Öncelik olarak yerel yönetim, hakimler ve hanedan üyeleri tarafından toplanan keyfî vergiler yasaklanmıştır. Vergi reformu yapılırken de verginin halkın gücüne göre adil bir düzende belirlenmesi ve toplanması öngörülmüştür⁴⁷⁴. Ögedey döneminde yürürlüğe konulan tarımsal ürün vergisi devam ederken toplanan verginin hazineye en kolay şekilde ulaşmasına dair yeni yöntemler geliştirilmiştir. Bilindiği üzere Mengü döneminde tarımsal ürün vergi oranı elde edilen ürünün %10'una tekabül etmekteydi⁴⁷⁵. Ayrıca ticaret vergisi olan tamga⁴⁷⁶ ve tuz madeni başta olmak üzere kâr amaçlı kuruluşlara da özel vergi konulmuştur⁴⁷⁷. Geleneksel Moğol vergisi olan *kobcur* Çin ve İslâm memleketlerinde yürürlüğe girmiştir. Bölgenin durumuna göre farklı miktarda

---

⁴⁷² Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.180.

⁴⁷³ Bu konuda birinci bölümün ikinci kısmında değinmiştir.

⁴⁷⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.843.

⁴⁷⁵ Allsen, Thomas T, *Mongol Imperialism the Tolicies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the İslamic Lands (1251-1259)*, UCP, California, 1987, p. 155.

⁴⁷⁶ Allsen, Thomas T, *a.g.e*, p.161-162.

⁴⁷⁷ Hasan Oktay, *a.g.e*, s.81.

olup kişi başi olarak toplanan bu verginin amacı zengin kesimde hak ve adaletin sağlanması idi⁴⁷⁸. Mengü Han bu şekilde siyasi hayatta olduğu gibi iktisadi hayatta da daima gerçekçiliği göz önünde bulundurmuştur. Onun başarısı, vergi düzenlemelerinde yerel şartlarla gelenekler arasındaki uyumu sağlaması dışında bunu bütün imparatorluk düzeyinde uygulayabilmesi idi⁴⁷⁹.

Mengü Han, iç sorunlarına çözüm bulma nitelikli reformları yürütürken diğer yandan bir dünya imparatorluğu imajı geliştirme çabasını da aktif bir şekilde ele almaktaydı. Dış politikasına destek amaçlı bu faaliyetler, imar ve din politikası şeklinde iki ana koldan yürütülmüştür.

İdare altındaki halkın yapılan işlerden gurur duyması ve saraya gelen yabancıların hayranlığının elde edilmesi imar faaliyetlerinin ana hedefi idi. Bunun için Karakorum şehrinin yeniden yapılandırılmasına ve ihtişamlı bir saray oluşturulmasına önemle gayret sarf edilmiştir. Ocak 1254 tarihinde Karakorum'da çalışan Paris'li kuyumcu Wilhelm Buchier'i teşvik etmek maksadıyla Mengü Han'dan 300 yaskot, yani 3.000 gümüş mark ve 50 işçi tahsis edilmiştir⁴⁸⁰. Bu destek karşılığında saray kapısında gümüşten bir ağaç yapılmıştır. Ağacın üstünde klarnet çalan bir melek heykeli yapılmıştı ve klarnet çalınmaya başladığında ağacın dört kenarında bulunan borudan şarap, kırmızı, bal şerbeti ve bira akıyordu. Bu yapıt, saraya gelen yabancı elçileri

---

⁴⁷⁸ Çin'dezenginden on dinar, fakirlerden 1 dinar, Maveraünnehr ve Horasan'da zenginlerden 7 dinar, fakirlerden bir dinar alması kararlaştırılmıştır. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.845.

⁴⁷⁹ Allsen, Thomas T, *a.g.e*, p.171.

⁴⁸⁰ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.88.

hayranlık ve şaşkınlık içinde bırakmaktaydı⁴⁸¹. Bunun dışında 100 yaskot⁴⁸², Hükümdar sarayının süslenmesi ve bazı ilginç yapılar için harcanmıştı⁴⁸³. Karakurum şehrinin ana caddesinde bir kaç tabakadan oluşan ve su kanalizasyonu ile donatılmış yollar inşa edilmişti⁴⁸⁴. Şehrin pazarları ve diğer yapıları, dönemin dünya kültürünün en özel tarzlarını içermekteydi⁴⁸⁵.

Moğolların dinî politikası, Ortaçağ dünya düzeni içinde önemli bir yere sahiptir. Moğol hükümdarlarının nazarında her din eşit olarak yer almaktaydı⁴⁸⁶. Mengü Han da bu düşünceden olmakla beraber bu durumun bir hoşgörü olduğunu gösterme çabasında idi. Bu nedenle saray teşkilâtında her din ve cemaatten temsilciler ve onların işine bakan iki memurun varlığı da ilk kez ortaya çıkmaktadır⁴⁸⁷. Mengü dönemi Karakurum'da müslümanlar için iki cami, bir mesihi kilisesi ve budist 12 manastırın bulunduğu

---

⁴⁸¹ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.185.

⁴⁸² Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.112.

⁴⁸³ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.104-105.

⁴⁸⁴ Pohl E, Erdenebat U, "Har Horum Hotın Töv Hesegt Hiiij Bui Mongol-Germani Hamtarsan Arheologiin Sudalgaa", *MJAAE*. Vol 3, no 1, Ulaanbaatar, 2007, s.53.

⁴⁸⁵ Karakurum şehri arkeoloji kazılar her ne kadar yıllardır devam etmesine rağmen alan genişliğinden dolayı bütün yönüyle henüz aydınlığa kavuşmuş değildir. Pohl E, Erdenebat U, *a.g.m*, s.51-59.

⁴⁸⁶ Dalai Ch, *İh Mongol Uls*, s.293.

⁴⁸⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.969.

kaydedilmiştir⁴⁸⁸. Mengü Han'ın şahsî düşüncesine göre bütün dinler, insan için olduğundan eşit davranılması gerekmektedir⁴⁸⁹. Bu nedenle dinler arasında diyalog sağlama çabası da sarf etmekteydi. 30 Mayıs 1254 tarihinde Mengü Han'ın huzurunda Mesihî, Müslüman ve Budist dinlerinin temsilcileri bir araya gelerek dostane bir münazaraya katılmışlardır⁴⁹⁰. Her dinin diyalog içinde bulunmasının bir göstergesi olarak Mengü Han sarayının güney tarafında şamanist mekanlar ve doğu kısmında nestor papazlarının mekanı bulunmaktaydı⁴⁹¹.

Bunun dışında Mengü Han, her bayram ve kutlamalarda Hıristiyan, Müslüman ve Şamanizm dininin temsilcilerini davet eder, onlar da kendi geleneklerine uygun olan dini merasimleri icra ederlerdi⁴⁹². Mengü Han Hıristiyanların bazı mukaddes günlerinde ailesi ile beraber kilise törenlerine teşrif eder⁴⁹³, Hıristiyanların tavsiyesine göre bazı

---

⁴⁸⁸ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.194.

⁴⁸⁹ Mengü Han, Rubruk'u kabul sırasında "her insana birbirinden farklı beş parmak yaratıldığı gibi Tanrı tarafından mühtelif dinler de yaratılmıştır. O yüzden siz de kendi dininize sahip çıkmanız gerekmektedir" demektedir. Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.205.

⁴⁹⁰ Bu münazaranın ne şekilde olacağına dair Mengü Han'ın talimatı da okunmuştur. Bu emire göre, Mengü Han'ın buyuruğu her din açısından uygundur ve buna mühalif olması tamamen yasaktır. Ayrıca münazara sırasında birbirine karşı kışkırtıcı sözler ve tehdit içeren konuşmalar yasaklanmıştır. Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.201.

⁴⁹¹ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.170.

⁴⁹² Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.169.

⁴⁹³ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.171

Pazar günleri oruç tutardı⁴⁹⁴. Ayrıca Ermenistan'da Müslümanlar tarafından zarar verilen kilisenin onarılması için para tahsis etmekle beraber Ermeni papazların haçla ordugahta dolaşmasına izin vermek⁴⁹⁵ gibi imtiyazlar da sağlamaktaydı. Bu yüzden Mengü Han'ın meshilere daha çok itimad ettiğini ve ona haç takılabileceğine inanan Hıristiyan zümreler mevcuttu. Hatta saray çevresinde Mengü Han'ın Nasturi inancını kabul ettiğini iddia edenlere de rastlanmaktaydı⁴⁹⁶.

Mengü Han, İslam dini mensuplarına karşı da kucaklayıcı bir tavır göstermekteydi. Zaten anası olan Sorkuktani beki, kendisi her ne kadar Hıristiyan olmasına rağmen Müslümanlara karşı hoşgörü politikasını etkin bir şekilde yürütüyordu. O, Seyfeddin el-Baherzi'yi görevlendirerek Buhara'da bir medrese yaptırmış ve bu iş için şahsî sermayesinden 1000 baliş tahsis etmiştir. Medrese yanındaki köyleri satın alıp oranın gelirini bu medresenin giderlerini karşılamak amacıyla bir vakıf da kurmuştur⁴⁹⁷. Mengü Han da bu geleneği devam ettirmiş ve Müslümanlara da ilgi göstermiştir. 1252 yılının Aralık ayına denk gelen Ramazan Bayramının namazı Baş Kadı Mahmud el-Hocendi eşliğinde Hükümdar Sarayı önünde kılındığında Mengü Han da buna iştirak etmiş ve cemaate yüklü miktarda bahşiş

---

⁴⁹⁴ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.173.

⁴⁹⁵ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.175.

⁴⁹⁶ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.168.

⁴⁹⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, C. III, s.890; Vakfın kurulması için satın alın köy fiyatı 200 dinar olmuştur. Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Meâsiru'l-muluk*, Tashih Mîr Hâşim Muhaddis, Enteşerat-i Hidmât-i Ferheng-i Resâ, Tahran, 1372, s.151.

dağıtmıştır⁴⁹⁸. Mengü Han, hükümdarlık döneminin başında Müslümanların önünde büyük bir imtihana tabi tutulmak zorunda kalmıştır. 1251 yılında Beşbalıĝ şehrinde yaşayan Budist Uygurlar, aynı şehirde yaşayan Müslümanları ortadan kaldırmak için büyük bir komplo kurmuştur. İddialara göre Cuma namazı sırasında toplanan Müslümanlara kapsamlı bir saldırı düzenleyip büyük bir katliama imza atmayı planlamışlardı. Lakin, bu plan, tesadüfen deşifre edilince, yerel yönetimden emir Seyfeddin, faciayı engellemiştir. Bu davayla Mengü Han da bizzat ilgilenerek özel bir soruşturma açılmasını emretmiştir. Soruşturmada bu komplonun provakatörünün Uygur emiri İdi kut ve yardımcısı 4 emirin olduğu ortaya çıkmıştır. Budist olan Bala Bitikçi, bu komploya saraydan güçlü bir destek vermiştir. Hatta bu işte Ogul Gaymış Hatun, şehzade Hoca ve Naku'nun da parmağı olduğu iddialar arasındaydı. Bu durumda Mengü Han, mağdur olan Müslümanların tarafını tutmuş ve Mengesser Noyan başkanlığında kurulan mahkemeden Uygur reislerine idam cezası verilmiş ve infazı da 1252 yılının bir Cuma günü Beşbalıĝ şehri halkının gözü önünde gerçekleştirilmiştir. Bala Bitikçi de sürgüne gönderilmiştir⁴⁹⁹. Rubruk 1252 yılının sonuna doğru Kayalık şehrine geldiğinde

---

⁴⁹⁸ Cüveynî, Mengü Han'ın Müslümanlara gösterdiği ihsan ve sefkatinin anlatırken bu Ramazan bayram namazı misal olarak vermektedir. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.961-962.

⁴⁹⁹ Detaylı bilgi için bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.162-167. Geç dönemin İslam müverrihleri, Mengü Han'dan bahsederken bu hadiseden övgüyle anlatmaktadır. Hamdullah Müstevfi Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*,s.588; Handmîrin verdiği bilgiye göre suçlular, Cuma mescidinin önünde Müslümanların huzurunda infaz edilmiştir. Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.61.

Budist Uygurlar ve Müslümanlar arasında ciddi bir münakaşa olduğuna şahit olmuş ve Müslümanların Budistlere karşı olan kırgınlığının henüz geçmediğini görmüştür⁵⁰⁰. Böylece, Mengü Han, Ögedey döneminden sonra mağdur olup, mazlum konumuna düşen Müslüman halkın beğenisini kazanmıştır. Bu yüzden dönemin bazı müverrihleri tarafından Mengü Han'ın ihtida ettiği iddia edilmiştir⁵⁰¹.

Böylece Büyük Moğol Devletinin, gerek siyasî gerekse iktisadî açıdan rahatlaması ve eski gücüne ulaşması, dış siyasetinde de büyük yankı uyandırmıştır. Artık onun himayesini isteyen ülkeler, aralarındaki sorunların halledilmesi için Karakorum'a gitmeyi tercih etmeye başladı. Alamut'a yakın bulunan sünnî mezhebinden Kazvinliler, Nizarî İsmailîler'i şikayet etmek için temsilcisini başkente göndermiştir⁵⁰². 1254 yılında Ermeni Kralı Hetum da Mengü Han'ın huzuruna çıkıp Türkler ve Müslümanlara karşı kendisini korumasını ve onlarla savaşmasını istemiştir⁵⁰³. Fransa kralı IX. Louis'in tebaası olan Feodul adlı bir zat, Mansuriye savaşını ve sonuçta kralın esir düştüğüne dair haber getirmiş ve Müslümanlar hakkında şikayette bulunmuştur. Mengü buna

---

⁵⁰⁰ Giliom de Rubruk. *Dorno Etgeeded Zorçson mini. s.146.*

⁵⁰¹ Cüzcani'ye göre Berke Han'ın tavsiyesine göre Mengü Han, tahta oturmadan önce kelime-i şehadet getirdiği iddia edilmektedir. Minhâc Sirâc Jûzcânî, *Tabakât-i Nâsir-î*, s.179.

⁵⁰² Kazvin Kadısı olan Şemseddin, Mengü Han'ın huzuruna çıkıp Mülhitleri ortadan kaldırmasının İslam dünyasına bir hayır getireceğini ileri sürmüştür. Minhâc Sirâc Jûzcânî, *Tabakât-i Nâsir-î*, s.182-181. Bu şikayet de Nizarî İsmailîler'e karşı Moğol hamlesini meşrulaştırdığı da aşıkardır. Farhad Daftary, *Alamut efsaneleri*, Çev. Özgür Çelebi, Ankara, YKY, 2008, s.74.

⁵⁰³ A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.128-130.

mukabil bir Moğol elçi göndermiştir. Ama o elçinin diplomat görevinden ziyade casusluk vazifesini üstlendiği aşıkardır⁵⁰⁴. 9 Temmuz 1254 tarihinde Karakurum'da Bağdad halifeliği, Hindistan sultanlığı, Fransa kralı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nden gelen elçiler hazır bulunmaktaydı⁵⁰⁵. Mengü Han'ın gerek iç gerekse dış sorunları gidermeye yönelik yürüttüğü politikalar, artık Büyük Moğol Devleti'ni dünya çapında bir İmparatorluk haline getirmiştir. Özellikle dış politikaları da merkezî siyasete bağlanmıştır. Batu Han, her ne kadar İmparatorluk içinde güç ve nüfûz açısından büyük bir etkiye sahip olmasına rağmen gelen yabancı elçileri Mengü Han'a göndermeye mükellif idi⁵⁰⁶. Bu durumda Cengiz Han döneminden beri geçerliliğini koruyan dünya hakimiyeti iddiası da resmîyet kazanmıştır. Karakurum'a gelen yabancı elçiler sadece barış yapma veya itaat etme teklifi sunduğu zaman Büyük Han'ın huzuruna çıkabilirlerdi⁵⁰⁷. Bu yüzden yabancı elçiler ve Büyük Han arasındaki diyalog ve takdim edilen mektubun muhtevası da bu düşünceye uygun şekilde tercüme edilmekteydi⁵⁰⁸. Hatta normal dostane ilişki kurmak isteyen muhatapların öz oğullarını rehine olarak

---

⁵⁰⁴ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.167.

⁵⁰⁵ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.211-212.

⁵⁰⁶ Örneğin, Ludwig tarafından gönderilen Rubruk, Batu Han'a her ne kadar devletin elçisi olmadığını ileri sürse bile Mengü Han'ın yanına göndermeye kararlı idi. Bkz: Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.138. Ermeni kralı Hetum da aynı formalite ile Moğolistan'a gönderilmiştir. Hasan Oktay, *a.g.e.* s.82.

⁵⁰⁷ Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.158.

⁵⁰⁸ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.81.

Karakurum'a göndermelerini istemek de sıradan bir tavır haline gelmiştir⁵⁰⁹. Bu tür isteklere karşı yapılacak uygulama ise Moğol İmparatorluğu hakimiyetini kabul ettirmek veya mübaşir olarak itaat etmelerini sağlamak idi. Moğol emir ve komutanlar da bu fikre güçlü bir şekilde destek veriyordu⁵¹⁰. Çünkü, Güyük döneminden beri İsmailîler ve Abbasi halifeliğine karşı büyük bir taarruz planlanmış, ancak Moğollar arasındaki iç çekişmelerden dolayı henüz gerçekleşmemişti⁵¹¹.

Merkeziyetçi dış politika gereği Moğol İmparatorluğu toprakları ile ele geçirilecek bölgelerin müstakbel yöneticilerinin de Karakurum'da bulunan Büyük Han'a kayıtsız şartsız bağlanması önemli konulardan biriydi. Bu durum Moğol İmparatorluğu'nun yönetim şeklinin yeniden tanzim edilmesini gündeme getirmiştir. Ögedey ve Çağatay ulusunun saf dışı bırakılması da buna müsaade etmekteydi. Yalnız, ne şekilde tanzim edileceği herkeste merak uyandırmaktaydı. Batu ulusu, her ne kadar Mengü'ye destek veriyorsa da bunun ebedi devam etmesini kimse garanti edemezdi. Hatta Batu ulusu'nun hakim olduğu ve olacağı düşünülen topraklar da Büyük Han'ı

---

⁵⁰⁹ Örneğin, Fransa kralı Ludwig de buna uyması konusunda Mengü Han ısrarcı idi. Giliom de Rubruk, *Dorno Etgeeded Zorçson mini*, s.182.

⁵¹⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.972.

⁵¹¹ 1246 yılında Güyük Han'ın taht törenine gelen İsmailî ve Bağdad halifeliği elçileri sıcak karşılanmamıştır ve ultiatom niteliğinde mektupla geri dönmüştür. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.355. Bu yüzden aynı yılda batıya gönderilen Elçigitay Noyan'ın ana görevi ise İsmaililere son vermek idi. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.354.

yeterli derecede endişe ettirmekteydi⁵¹². Cengiz Han'ın vasiyetine göre Cuci ailesinin Ceyhun nehrinden batı istikametindeki bütün topraklara sahip kılınması ile Altın-Orda Devleti, gittikçe söz sahibi olmaktaydı. Örneğin, Horasan Divanlığı ve Türkiye Selçuklu Devleti başta olmak üzere Yakındoğu coğrafyası Batu Han'a bağlı bulunmaktaydı. Bu durum, Tuluy ailesinin, Moğol İmparatorluğu'nun tek sahibi olarak ön plana çıkmasına engel olmaktaydı.

Batu Han'ın uzun süren bir hastalık döneminden sonra⁵¹³ 1255 yılında vefat etmesi⁵¹⁴, Mengü Han başta olmak üzere Tuluy ailesine elini çabuk tutma fırsatı sunmuştur. Her ne kadar şehzade Berke güçlü bir aday olmasına rağmen Mengü Han, Batu'nun oğlu Sartak'ı Altın-Orda Devleti hükümdarı olarak tayin etmiştir. Ama Sartak dönüş yolunda vefat ettiği için Mengü Han tarafından Batu Han'ın diğer oğlu Ulağçı yeni han olarak atanmıştır⁵¹⁵. Altın-Orda Devleti üzerinde Mengü Han'ın inisiyatifinin artmasıyla Tuluy ailesinin Moğol İmparatorluğu üzerindeki hakimiyeti daha

---

⁵¹² Berke, 1251 yılında Mengü Han'ın taht törenini tertip etmeye geldiğinde Hülagu'ya karşı sert bir tavir göstermesi de mühtemelen Tuluy ailesini endişelendirmeye başlamıştır. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.843. Berke tarafından Mengü Han'a karşı dini propagandası yaptığı da her ne kadar doğrulanmamışsa bile Berke'nin inisiyatif hırsı olduğunu göstermektedir. Bkz: Minhâc Sirâc Jûzcânî, *Tabakât-i Nâsir-î*, s.179.

⁵¹³ Güyük Han'ın vefatı olan yani 1249 yılında Batu Han'ın hastalandığı bilinmektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.735.

⁵¹⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.736.

⁵¹⁵ Ulağçı da çok vakit geçmeden vefat etmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.737.

genişlemekteydi. Bu fırsatı uygun bir şekilde meşrulaştırma yani yeni taksimatı icraa etmek için Mengü Han hemen harekete geçmiştir.

Mengü Han'ın tezine göre Büyük Han'ın başkentte bulunup yanındaki ordu ile merkezî bölgeleri kontrol etmesi, uzak diyarların işleri ile fetihlerinin ise sadakatini ispatlayan kardeşler tarafından idare edilmesi en uygundur⁵¹⁶. Han'ın bu fikri Kurultay tarafından kabul edildiği için Çin başta olmak üzere doğu ve güney tarafa Kubilay, İsmailî ve Bağdad başta olmak üzere batı memleketlere Hülagu'nun gönderilmesine karar verilmiştir⁵¹⁷.

Tuluy Han'ın dördüncü oğlu Hülagu, devlet yönetimi ve dünya fethi için en çok arzu gösterenlerden biriydi. Bu yüzden, Mengü Han, diğer kardeşlerinden daha çok ona ilgi göstermiş ve onun her hareketinden memnun kalmıştır⁵¹⁸. Ama Şehzade Hülagu'nun batıya gönderilmesinin ve orada yeni bir şube devleti kurmasının Moğolların işgalci olarak nitelendirilmesi gibi bazı riskli tarafları da vardı. Mengü Han, Hülagu'yü Yakındoğu'nun bazı yerel yöneticilerin ve halkın taleplerine göre gönderiyor gibi bir siyaset izlenmesinin en uygun seçenek olduğuna inanıyordu. Tam o sırada, Kazvin Kadısı Şemseddin ile Ermeni kralı Hetum'un Moğolları Batıya davet etmeye ve himaye istemeye gelmesi (getirilmesi) de Hülagu Han'ın ilerideki faaliyetlerini

---

⁵¹⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.974.

⁵¹⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.972-973; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.974.

⁵¹⁸ Şehzade Hülagu'nun salanat ve dünya fatihi hırsını Mengü Han takdir ederek batıya doğru yolladığına muasir kaynaklar hemfikirdirler. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.972-973; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.974.

meşrulaştıracaktır. Hatta bu istek ve davetleri resmî hale getirmek için Ermeni kral Hetum ve Mengü Han arasında 1253 yılında bir anlaşma da imzalandı. Bu antlaşma Mengü Han ve ailesinin Hıristiyan dininin Moğollar arasında yayılmasına müsaade etmesi, Moğollar ve Hıristiyanlar arasında daimi barışın sağlanması, Moğolların ele geçirdikleri yerlerdeki Hıristiyan kilisesini ve din görevlilerini her türlü vergiden muaf tutması, Kutsal Toprakların Müslümanların elinden alınarak Hıristiyanlara iade edilmesi, Moğolların Bağdad halifeliğini çökertmesi, Ermeni ülkesine özel imtiyaz tanınması ve eskiden Ermenilere bağlı olup şimdi Müslümanların elinde olan toprakların Ermenilere iade edilmesi olmak üzere 7 maddeden oluşmaktaydı. Mengü Han'ın da bu anlaşmayı uygulamaya koyması için Ermenilere muhatap olarak Hülagu'yü tayin ettiği kaynaklarca vurgulanmaktadır⁵¹⁹. Kazvinli Kadı Şemseddin, Mülhid İsmaililere karşı cihat etmek için Mengü Han'dan yardım istediği için İsmailîleri ortadan kaldırma görevinin Hülagu'ya verildiğini de özellikle geç dönem kaynakları zikretmektedir⁵²⁰. 8 Haziran 1254 tarihinde Karakurum'daki festival sırasında, Bağdad halifesinin ve Fransa kralının elçileri başta olmak üzere bütün elçiler toplandığında Mengü Han herkese hitaben “Kardeşlerimi benden çok uzaklara ve tehlike içinde, yabancı kavimlere karşı gönderdim. Sizlerin emniyetiniz ve ülkemizin genişletilmesi için onların neler yapacağını şimdi göreceğiz” demektedir⁵²¹.

Mengü Han tarafından Hülagu'ya verilen görev ise Ceyhun havzasından Mısır'a kadar olan bölgede Cengiz Yasası'nı uygulama, Nizarî İsmailîlerini ve Bağdad halifesini

---

⁵¹⁹ A.G.Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına göre Moğollar*, s.129-130. Ama bu bilginin doğruluğu tartışmaya açıktır.

⁵²⁰ Hamdullah Müstevfî Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s.579.

⁵²¹ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, s.126.

ortadan kaldırma, ele geçirilen bölgelerde halkın emniyetini sağlama ve fazla vergileri ortadan kaldırma başta olmak üzere yeni bir şube devletin kurulması idi⁵²². Böylece, Yakındoğu bölgesinin, kesin olarak Moğol idaresi altına girmesi ve düzenin sağlanması en önemli hususlardan biriydi⁵²³.

Hülagu ile beraber hanedan üyesi olan her aileden şehzade ve noyanlar, temsilci olarak görevlendirilmiştir. Hülagu'ya ait has ordu kurulurken her on kişiden ikisi seçilmiştir⁵²⁴. Çin'den bin hane petrol ateşi ve mancınık ustası getirmiştir⁵²⁵. Bunun dışında İran'da bulunan Baycu Noyan ve Keşmir'de bulunan Sali Noyan başkanlığındaki tamma ordusu da Hülagu Han'ın ordusuna dahil edilmiştir⁵²⁶. Bu da

---

⁵²² Bu görevleri verirken Mengü Han'ın gönlünde yatan niyeti ise İran başta olmak üzere Yakındoğu ülkeleri Hülagu Han ve onun halefler tarafından nesiller boyunca yönetilmesini sağlamak idi. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.976-977.

⁵²³ Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, YY, İstanbul, 2005, s.168.

⁵²⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.973; Gregory, Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac tarihi*, C. II, s 553. Reşîdüddin de bu ordu, Hülagu Han'ın incü'sü olarak tertip edildiğini söylemektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.975.

⁵²⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.975; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.975. Çinli mancınık birliği kumandanı Köke İlgel adında bi Çinli olup Kitbuka başkanlığındaki öncü kuvvete tabi idi. Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.47.

⁵²⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.975.

tahminen 15 ile 17 t menden meydana gelmekte olup ordunun yaklaşık 150.000-170.000 kişi arasında olduğu ortaya ıkmaktadır⁵²⁷. Nayman kabilesi mensubu Kitbuka Noyan başkanlığındaki  nc  kuvvet sayısı 120 bin civarında olup⁵²⁸ bizzat Hülagu Han ile beraber Karakurum'dan çıkan askerinin 7 tümen olması⁵²⁹ da yukarıdaki asker sayısını doğrulamaktadır.

Hülagu, yola çıkmadan önce bütün hazırlıkların tamamlanması için titizlikle davranmıştır. Ordunun geçeceği ve geçmesi muhtemel olan yerlerdeki meralar ve otlaklar koruma altına alınmış, Türkistan'dan Anadolu'ya kadar yerlerde ot yasak madde olmuştur. Bunun için Azerbaycan'da bulunan Baycu Noyan'ın da ilerleyerek Anadolu'ya girmesi emredilmiştir. Moğol ordusunun geçeceği ve konaklayacağı yerlerde iaşenin karşılanması için her yere elçiler gönderilmiştir. Ordunun geçeceği menziller tespit edilerek, at ve kımız dahil her türlü yiyecek ve eşya temin edilmiştir.

---

⁵²⁷ Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, Cambridge, 1996, p.15. Handmîr'e göre Hülagu Han'ın ordusu bütün Moğol ordusunun 1/5 olup sayısı 120 bin idi. G yasudd n Hum mudd n Handmîr, *Târih-i Habîbüs-sîyer*, s.61.

⁵²⁸ Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkil ti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.46. Çince kaynaklarına göre Kitbuka tarafından komuta edilen  nc  kuvveti 12 bin askerden müteşekkil idi. Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.47.

⁵²⁹ Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, s.25.

Ayrıca yol güzergahlarındaki nehir ve dereler üzerine köprüler yapılmış, köprü kurulamayan yerlere kayıklar konmuştur⁵³⁰.

Bütün bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra Mengü Han, Hülagu'nun ileride izleyeceği politikalar üzerine istişare etmek için bir sıra eğlence ve toy tertip etmiştir⁵³¹. Böylece, İlhanlı Devleti'nin kuruluşu, Mengü Han'ın siyasî politika ürünü olarak tarih sahnesine çıkmaktadır.

---

⁵³⁰ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s.153-154.

⁵³¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.977.

B.HÜLAGU HAN'IN BATI SEFERİ VE SONUÇLARI

İsmailîler ve Bağdad halifeliğine karşı sefer düzenleme ve Yakındoğu'da bir şube devlet kurma olmak üzere iki ana görev üstlenen Hülagu, tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra bütün askerlerini onluk sisteme göre teşkilâtlandırmıştır. Bavurçî sfatını taşıyan Naymanlı Kitbuka Noyan, 1252 yılının bahar ayında öncü kuvveti olarak yola çıkmıştır⁵³². Onun görevi Horasan'a kadar durmaksızın ilerleyip orada karargah kurarak Kuhistan bölgesini ele geçirmek idi⁵³³.

Hülagu Han, Mengü Han'dan son talimatlarını aldıktan sonra 2 Rebiü'l-ivvel 651/2 Mayıs 1253 tarihinde büyük bir uğurlama töreniyle kendi ordugahına doğru harekete geçmiştir⁵³⁴. Yazı orada geçirdikten sonra 24 Şaban 658/19 Ekim 1253 tarihinde Batıya doğru yola çıkmıştır⁵³⁵. Yolculuk sırasında büyük oğlu Abaka ve Yeşmut'u yanına alarak ordunun başına Cumgar'ı vekil tayin etmiştir. 1254 yılında Almalığ bölgesine ulaştığında Çağatay ulusunun başında bulunan Orkina Hatun

---

⁵³² Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.977; Gregory, Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac tarihi*, C. II, s.553.

⁵³³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.976.

⁵³⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.977; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, s.94.

⁵³⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.978. Fakat Reşîdüddin farklı bir tarih vermektedir. Hülagu Han'ın Mengü Han'dan ayrılış tarihi Zilhicce 650/Şubat 1253 ve kesin yola çıkış tarihini Zilhicce 651/Şubat 1254 olarak vermektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.978. Kanaatimizce, dönemin canlı şahidi olma özelliğiyle Cüveynî tarafından verilen tarih daha inandırıcıdır.

tarafından karşılanmıştır. Aynı yılın bahar ayında Semerkant'e yakın bir yere ulaştığında Maverâünnehir yöneticisi Mesud Beg tarafından karşılanmış ve yaz sıcakları nedeniyle Şaban/ Ekim 1255'e kadar yaylakta kalmıştır⁵³⁶. Buradan Semerkant'e geçip Mesud Beg tarafından hazırlanan çadırda 40 günlük bir eğlence tertip etmiştir. Bu sırada Herat'tan Melik Şemseddin Kerti, Hülagu Han'a sadakatini bildiren ilk yerel yöneticilerden biri olmuştur⁵³⁷. Hülagu Han da ona büyük bir iltafatta bulunduktan sonra İran başta olmak üzere Yakındoğu yöneticilerine ultiatom niteliğinde bir ferman göndermiştir⁵³⁸. Bu sırada Horasan Hakimi Argun Aka başta olmak üzere divan memurları huzura çıkıp Hülagu'ya bağlılıklarını bildirmiştir. Hülagu Han ilerleyerek Ceyhun nehrine ulaştığı esnada Anadolu'dan İzzeddin ve Rükneddin sultanlar, Fars vilayetinden Atabek Saadi Muzaffer ve Irak, Horasan, Azerbaycan, Arran, Şirvan ve Gürcistan başta olmak üzere yerel hakimler ve asiller itaatlerini bildirmeye gelmişlerdir⁵³⁹. Ama Mengü Han'ın sarayında alınan kararlardan haberdar olan İsmailîler elçi göndermemiş ve muhtemel saldırıya karşı önlem almaya başlamıştır. Bu durum Hülagu Han'ın Ceyhun'u geçerek acil bir şekilde İran toprağına girmesine neden

---

⁵³⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.978; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, s.94-95; Bertold Spuler, *a.g.e*, s.60.

⁵³⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.980.

⁵³⁸ Fermanda hemen Hülagu Han'ın huzuruna çıkıp tabiyetini bildirmesi, aksi halde düşman sayılacağını açıkça belirtmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.979.

⁵³⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.979.

olmuştur⁵⁴⁰. O zamanki Nizarî İsmailîler Kuhistan, Rudbar, Alamut başta olmak üzere güney Elbruz dağlık bölgesinde bulunmaktaydı⁵⁴¹.

Hülagu Han'ın öncü kuvveti olarak yola çıkan Kitbuka başkanlığındaki Moğol ordusu Muharrem 651/Nisan 1253 tarihinde Kuhistan'a girmiş ve Rebiüvvel/Mayıs ayına gelindiğinde 5 bin süvariden teşekkül edilen Moğol kol ordusu Girdekuh'u kuşatmıştır⁵⁴². Bu sırada Çinlilerden oluşan birlik de 50 bin İsmailî askerini yenip 128 kaleyi ele geçirmiştir⁵⁴³. Kitbuka Noyan ise merkezî orduyu alıp Kuhistan'ı küçük İsmailî bölüklerden temizleyerek Hülagu Han'ın gelmesini beklemekteydi⁵⁴⁴.

Kitbuka ve yardımcısı Köke İlğay ancak Mart 1256 tarihinde Kuhistan bölgesinin emniyet ve asayişini sağlayabilmiştir⁵⁴⁵. Bunun üzerine Şaburgan'da ikamet eden Hülagu Han harekete geçerek Mayıs 1256 yılında Tus'a varmıştır⁵⁴⁶. Tus'ta kısa süre kaldıktan sonra Kuşan'a hareket etmiştir. Kuşan'da imar işleri ile ilgili bazı uygulamalar yaptırmıştır. Bu sırada İsmailî reisi Rükneddin Hürşah'tan elçiler gelip Hürşah'ın

---

⁵⁴⁰ J.Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-Khans", *The Cambridge History of İran*. Vol.5, Cambridge , 1968, s.341.

⁵⁴¹ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Târîh-i Mogol*, Enteşerat-i Emir Kebir. Tahran, 1388, s.170.

⁵⁴² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.981-982.

⁵⁴³ Ch'i T'ang, *a.g.e*, s.47.

⁵⁴⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.982.

⁵⁴⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.984-985; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.982.

⁵⁴⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.985; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.984.

bağlılığını bildirerek surların yıkımının ertelenmesini istemişlerdir⁵⁴⁷. Hülagu'nun bunun zaman kazanmak amaçlı bir hile olduğunu sezmesi çok zor değildi. O yüzden İsmailî kalelerine saldırmak için ordu tertibi ve hazırlık işlerini Bistam'da tamamlamış ve 10 Şaban 654/02 Eylül 1256 yılında harekete geçmiştir. Buka Timur ve Köke İlğay başkanlığındaki kol ordu Mazenderan tarafından, Tegüder Oğul ve Kitbuka Noyan Huvar ve Semnan tarafından harekete geçmiştir. Hülagu Han da merkez cenahında bir tümen seçkin Moğol askerle yer almıştır⁵⁴⁸. Şehzadeler başkanlığında olan bir kol ordu da Irak-ı Acem tarafından doğrudan Alamut'a yönlendirilmiştir⁵⁴⁹. Merkezî ordu, Firuzguh'u geçerken Hurşah'ın gönderdiği İsmailî vezir Keykubad başkanlığındaki bir heyet Hurşah'ın Alamut, Lambasar ve Lal kaleleri hariç bütün kale ve ikametgahları yıkacağını, fakat bunun için bir yıl mühlet gerekeceğini, ancak bundan sonra Girdeguh ve Kuhistan yöneticileri ile gelip bağlılığını bildereceğini talep etse de Hülagu Han'ı tatmin edememiştir⁵⁵⁰. O zaman Hülagu Han, bugünkü Rey yakınındaki Kasran'dan geçmiş ve Kitbuka da 2 gün içinde Şahdiz kalesini ele geçirmiştir⁵⁵¹. Moğollara karşı

---

⁵⁴⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.987.

⁵⁴⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.989; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.986.

⁵⁴⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.989.

⁵⁵⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.990; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.987.

⁵⁵¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.990; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.987. Abûl-Farac'a göre Kitbuka, daha 3 küçük kaleyi de ele geçirmiştir. Gregory, Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac tarihi*, C. II, s 560.

direnecek gücü kalmayan Rükneddin Hurşah, Hülagu Han'ı durdurmak için kendi öz oğlunu rehin olarak yollasa bile 8 Kasım 1256 yılında Meymun Diz kalesi kuşatma altına alınmıştır⁵⁵². Hülagu, Meymun Diz kalesinin surları çok sağlam ve ele geçirilmesi zor olduğundan kış boyunca kuşatmayı devam ettirmek istiyordu. Bu amaçla Yezd'den Doğu Anadolu ve Gürcistan'a kadar olan bölgelerden vergi olarak askere ulufe ve tagar başta olmak üzere erzak ve binek hayvanları toplama kararı almıştır⁵⁵³. Rükneddin Hurşah ise ileride ne yol izleyeceği konusunda kendi çevresi ile istişare ettikten sonra 17 Kasım 1256 tarihinde kardeşi Şiransah başkanlığında bir heyet göndererek teslim olacağını bildirmiştir⁵⁵⁴. Bundan 3 gün sonra 20 Kasım 1256 tarihinde yanında Hoca Nasırüddin Tusî başta olmak üzere alimler ve devlet erkânıyla Hülagu Han'ın huzuruna çıkıp aman dilemiştir⁵⁵⁵. 15 Aralık 1256 tarihinde Alamut kalesi de düşmüştür⁵⁵⁶.

---

⁵⁵² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.993; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.987.

⁵⁵³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.993. Getirilen erzakları her yarım farsang mesafede topladığı için küçük tepe kadar görüldüğü de söylemler arasındadır. Mahmud bin Mesud Kutbeddin Şirazi, *Âhbâr-i Mogûlân der Enbâne-i Mülâkutb*, Tashih İrec Âfşâr, Kitabhane-i Ayatollah Mar'aşi Necepi, Kum, 1389, s.24.

⁵⁵⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.987.

⁵⁵⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.989. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı da bu bilgiyi doğrulamakla beraber Rükneddin Hürşah'ı Moğollara teslim olmasını ikna eden kişi ise Hoca Nasırüddin Tusî olduğunu vurgulamaktadır. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmerettü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s.37.

Hülagu Han kaleleri yıkma emri verdikten sonra 4 Ocak 1257 tarihinde Kazvin'den 7 farsang* mesafede bulunan saraya yerleşmiştir⁵⁵⁷. Rükneddin Hürşah, ilk başta Hülagu Han tarafından soyurgal ve iltifatla karşılanmış, hatta bir Moğol kadınla evlendirilmiştir. Lakin, onun Karakurum'a Büyük Han Mengü'nün huzuruna gönderilmesi uğursuzluk getirmiş ve yoldayken idam edilmiştir. Rükneddin Hurşah ile başlayan idam bir kaç yıl devam etmiş ve sonunda bir insan avı niteliğinde büyük bir katliama dönüşmesi ile Nizarî İsmailî Devleti son bulmuştur⁵⁵⁸.

Böylece İran toprağındaki Nizarî İsmailîlerin ortadan kaldırılması ve bölgede emniyetin sağlanması, Moğollar'a Bağdad'ın kapısını açmıştır. Hülagu Han İran'dayken Bağdad halifesinden İsmailîlere karşı yürütülen sefer için asker göndermesini istemişti. Ancak halife hem Moğollara muhalif olduğundan hem de iç kargaşalardan dolayı asker göndermemiştir⁵⁵⁹. Bu nedenle Hülagu Han, 21 Eylül 1257 tarihinde Hemedan'dan Bağdad halifesine çok sert uslupli bir mektup yollamıştır. Mektubun özeti şöyledir: "Biz daha önce mektup yazarak sizden asker beklemiştik, siz ise göndermediniz. Bunun için özür dilemelisiniz. Sizin soyunuz eski ve büyüktür. Ancak Cengiz Han'dan beri Moğolların gitmediği neresi kalmıştır? Harezmsahlar, Selçuklular, Deylem melikleri ve Atabeklerin soyu şevketten zevale düşmüştür. Sadece Tanrı'nın kuvveti kadimdir, Bize

---

⁵⁵⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.990.

* 1 farsang 5,5 km ile eşleşmektedir. Dehkhoda dictionary, <http://parsı.wiki/dehkhodaworddetail-7133a1dcd1b14c7cac458dce6d0c892c-fa.html> erişim tarihi 10.03.2016.

⁵⁵⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.991.

⁵⁵⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.1150-1155.

⁵⁵⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.1158.

itaat et ve kendin gelmezsen, adamlarından birini gönder. Eğer fermanımızı dinlemezsen orduyu tertip eder ve sizinli savaşıyoruz. Öyle ki askerin öfkesinden Bağdad yok olur. Soyunu sürdürmek istiyorsan öğüdümü dinlersin”⁵⁶⁰. Halife bu tehdit dolu mektuba karşılık olarak aynı şekilde tehditkâr bir cevap vermiş ve şöyle demiştir: "Ey kendini alemin üstünde görmüş yeni yetme. Takdir olan şey neyse o olur. Bizler çocuktan yaşlıya herkes Allah'a inanırız . Benim gücüm İran'dan Turan'a kadar uzanır. Ben bölgenin lideriyim. Bir işaret verdiğim zaman her yerden ordular hareket eder ve düşmana haddini bildirir. Eğer dostluk istiyorsan benim beldelerimde ne işin var. Horasan'la iktifa et". Hülagu mektubu okuyunca hiddetinden titremiş ve "Şimdi yay gibi eğri olan Halife'nin kulağını ok gibi yapacağım. Bizimle birlik olan kurtulur. Allah bu dünyayı bize verdi ve Bağdad işini de yoluna koyacağım" diyerek elçileri geri göndermiştir⁵⁶¹. Hülagu'den gelen bu son cevaptan sonra halife ne yapılacağını tartışmak üzere emîrleri toplamıştır. Toplantıda vezir İbnü'l-il-Kami ağır hediyeler göndererek Moğol Hanı'yla barış yapılmasını savunurken, ordu komutanı Süleyman Şah ile Devaddar-ı Küçek bu fikre karşı çıkmışlardır. Sonuçta Moğollarla savaşılmaması için karar alınmış ve bu meyanda hazırlıklara başlanmıştır⁵⁶².

Bağdad halifesi anlaşma ve tehdit ile itaat ettiremeyeceğini anlayan Hülagu Han, Moğol ordusunu Ekim 1257'de Hemedan'dan Bağdad'a seferber etmiştir. O, halife ordusunun büyüklüğünden endişe ediyordu. Bunun için İran ve Anadolu'da ne kadar Moğol kuvveti varsa hepsini çağırdı. Bağdad yolu üzerinde bir çok müstahkem mevki vardı. Moğol Han'ı önce Derteng hakimi Hüsameddin Aka'ya haber göndererek teslim

---

⁵⁶⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.997-998.

⁵⁶¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.998-1000.

⁵⁶² İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s.159.

olmasını istedi. Başka çare olmadığını gören Hüsameddin teklifi kabul etti. Ardından halifelik ile anlaşmaya çalışan Erbil hakimi Sılaye Alevi üzerine Kitbuka Noyan komutasında 3.000 kişilik bir kuvvet gönderildi. Kitbuka Sılaye'yi kandırarak teslim aldı sonra da öldürdü. Bu şekilde yollar pürüzlerden temizlenmiş oldu. Bundan sonra Hülagu, Moğollar'da adet olduğu üzere müneccimi çağırarak yıldızların hareket için uygun olup olmadığını sordu. Müneccim Bağdad'a yürümenin uğursuzluğa sebep olacağını belirtip, eğer padişah buna uymaz giderse kendisi ve Moğollar için felaket olacağını söyledi. Bu cevaptan hoşnut olmayan Han, bu kez Batınî filozofu olan ve Batınî hareketi sırasında maiyetine aldığı Nasireddin Tusî'ye akıl danıştı. Tusî korkunun gereksiz olduğunu belirtince Hülagu onu müneccimle yüzleştirdi. Tusî Hülagu'ya orada daha önce de halifelerin öldürüldüğünü, mesela Memun'un kardeşi Emin'I katlettirdiğini, Mütevekkilin de oğlu tarafından öldürüldüğünü, buna rağmen hiç bir şey olmadığını ifade ederek tartışmayı bitirdi. Artık tereddütü kalmayan Moğol Han'ı süratle Bağdad üzerine yürüdü. Yapılan plana göre Bağdad dört bir tarafından kuşatılacaktı, Anadolu üzerinden gelecek olan Baycu Erbil ve Şehrizer üzerinden Musul'a inecek ve oradan da Bağdad'ın Batı yönünü tutacaktı. O sırada Cuci'nin torunları Bulgu, Tukar ve Kuli ile Buka Timur ve Suncak noyanlar doğu taraftan, Kitbuka, Kadsun, Nerek ve İlkay Noyanlar güney taraftan şehri kuşatacaklardı. Hülagu da kuzeydoğudan yüklenecekti. O, 1258 Ocağı'nda Kirmanşah yoluyla Bağdad'ın banliyolarından Hulvan'a geldi. Yanında büyük ümeradan Köke İlkay, Araktu ve Argun Aka, bitikçilerden Karatay ve Seyfeddin, Hoca Nasireddin Tusî, Alaaddin Ata Melik Cûveynî ve İran'ın Melik ve Sultanları vardı⁵⁶³.

---

⁵⁶³ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s.159.

Moğol Han'ı Hulvan'ı da ele geçirdikten sonra yoluna devam etti. Diğer yandan Baycu ve Suncak Noyan Dicle'yi geçmişti. Bunu haber alan Devaddâr-ı Kûçek şehirden çıkarak Anber yakınlarında Suncak Noyan'la karşılaştı ve onu yenilgiye uğrattı. Sonra da Baycu Noyan'ın ardına düştü. Onun yaklaşmakta olduğunu gören Baycu geri dönerek Devaddâr'ı yenilgiye uğrattı ve Devaddâr Bağdad'a kaçtı.

Moğollar çemberi gittikçe daraltıyorlardı. Hülagu Bağdad'ın doğusundaki Diyali nehrini kayık olmadığı için suyu yarararak geçti ve Ocak 1258 sonunda Bağdad kapısına geldi. Burada verdiği emir üzerine şehrin etrafına "çeper" denilen duvarın örülmesine başlandı. Moğollar duvarı bir günde ördükten sonra bir hendek kazarak mancınıkları yerleştirdiler ve savaş düzeni aldılar. Onların gücünü gören ve korkuya kapılan halife, Sahib-i Divan ve İbn Darbus'u barış yapmak üzere az bir hediye ile Hülagu'nun yanına gönderdi. Moğol Han'ı Süleyman Şah'la Devaddâr'ın gönderilmediğini öne sürerek bu teklifi kabul etmedi ve ordusuna hazır ol emri verdi⁵⁶⁴.

Moğollar Hülagu'nun saldırı emriyle birlikte 30 Ocak 1258 günü bütün yönlerden hücumla geçtiler. Beş gün beş gece hiç durmadan şiddetle şehre saldırdılar. Bu arada Hülagu, seyyid, bilgin, Hristiyan keşişlerin, şeyhlerin ve savaşa katılmayanların canlarının bağışlanacağını bildiren bir yarlık hazırlattı ve onu bir okun ucuna takarak şehrin içine attırdı. Bundan sonra savaş daha da şiddetlendi. Bağdadlılar Moğollara büyük bir cesaretle karşı koyuyorlardı. Ancak düşmanın gücü çok büyüktü ve Moğollar 7 Şubat 1258'de Acem Burcuna çıkmayı başardılar. Bunu diğerleri takip etti ve sabah namazı vaktinde şehir ele geçirildi. İçeri girmeyen Han hemen şehir surlarının yıkılmasını istedi. Halife'ye de haber göndererek isterse kendisinin gelmesini, ancak Süleyman Şahla Devaddâr'ı mutlaka göndermesini istedi. Bu durumda halife ortanca

---

⁵⁶⁴ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, s.160.

oğlu ile Devaddâr ve Süleyman Şah'ı gönderdi ise de Devaddâr yoldan geri döndü. Moğollar huzura çıkan Süleyman Şah'dan, önce askerleri şehirden çıkartmasını istediler. Bunu yerine getirince de onu öldürdüler. Bundan sonra Bağdad halkı Hülagu'ya elçi göndererek halifenin canının bağışlanmasını istediler ise de Hülagu onlara bir cevap vermedi. Durumun vehametini kavrayan halife 11 Şubat'ta şehirden çıkarak huzura geldi. Ardından Moğol askerleri şehri yağmalamaya başladılar. Bağdad halkından pek çok insan öldürüldü. Bilhassa ordu içinde bulunan Gürcüler çok acımasız davrandılar. Hıristiyanlar'a ise dokunulmadı. Aynı sıralarda Moğol Han'ı halifenin hazinelerini çıkartarak hepsine el koydu ve halifeye "Eğer bunları önceden askerlerine dağıtıp bize itaat etseydin bu duruma düşmezdin, bizde bu nehri geçmezdik" dedi. Halife ise durumun Allah'ın takdiri olduğunu belirtmekle yetindi.

Hülagu 21 Şubat 1258'de Bağdad'dan ayrılırken halifeyi çağırttı. Onu öldürtmeyi düşünüyordu. Ancak Moğol ordusunda çok sayıda müslüman vardı ve onlar Halife'nin kanının akıtılmasının dünyada çeşitli felaketlere yol açabileceğini söyleyerek buna karşı çıktılar. Hülagu tereddüt içindeyken Musul hakimi Bedreddin Lulu, onu uyararak: "Eğer Halife yaşamaya devam ederse diğer müslüman devletleri onu kurtarmak için harekete geçebilir" dedi. Bunun üzerine Han korktu ve onu çuvala koyarak atlara çığnetmek suretiyle feci bir şekilde öldürttü. Böyle yapmakla herhalde, Halife'nin kanının toprağa akmasını önlemiş ve muhtemel felaketlerden kurtulmuş olacaktı⁵⁶⁵.

---

⁵⁶⁵ Hülagu Han'ın Bağdad seferi, İlhan Erdem tarafından detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bkz: İlhan Erdem. *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*. s.160-163. Ayrıca Bağdad fethi hakkında bkz: Fatih Yahya Ayaz, "Erken Dönem Memlûk Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve

Hülagu, Bağdad'dan ayrılırken halifenin veziri el-Kami'yi ve Sahib-i Divan Fahreddin Ahmed Damganî'yi aynı görevlerinde bıraktı. Ali Bahadır'ı da şihne olarak tayin etti. Onlar Bağdad'ın imarı için çalışmaya başladılar. Ölümler kaldırılarak çarşı pazarlar yeniden kuruldu. Yıkılan binalar onarıldı ve hayat yeniden canlanmaya başladı. O sırada Siyah Kuh'da bulunan Hülagu, Buka Timur'u Hille ve Vasıt yöneticiliğine getirdi ve kendisi de Azerbaycan'ın yolunu tuttu⁵⁶⁶. Hülagu Han, bir yılı aşkın bir süre Azerbaycan'da ikamet etmiş ve burada iktidarını güçlendirme çabalarında bulunmuştur⁵⁶⁷.

Ceyhun'dan Bağdad'a kadar olan bölge Moğol hakimiyetine girdikten sonra Hülagu Han yönünü Suriye ve Mısır'a çevirmiştir. Zaten onun ana hedeflerinden biri Mısır'a kadar ilerlemek idi⁵⁶⁸. Baycu Noyan bu amaç doğrultusunda daha Bağdad seferi başlamadan İngiliz ve Fransızlar'ı Akdeniz bölgesinden çıkarmakla görevlendirilmişti⁵⁶⁹. Bağdad seferi sırasında da Mısır için teşkil edilecek orduya şehir

---

Yorumları”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selam) Uluslararası Sempozyum*. İstanbul, 7-9 Kasım 2008, s.261-282; Ahmet Özdemir, “Moğollar Bağdat'ı kaç gün yağmalamıştı?”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selam) Uluslararası Sempozyum*. İstanbul, 7-9 Kasım 2008, s.244-259.

⁵⁶⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.1168-1169; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1019-1021.

⁵⁶⁷ J.A Boyle, “Dynastic and Political History of the İl-Khans”, s.348-350; D.O.Morgan, *The Mongols*, Oxford, 1986, s.151-154; Rene Grousset, a.g.e, s.341-342.

⁵⁶⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.976-977.

⁵⁶⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.994.

halkının alınması düşünölmekteydi⁵⁷⁰. Bağdad seferi sona ererken Hölagu Han Mengü Han'a yazdığı mektupta Mısır ve Suriye'ye nasıl saldıracağını teferruatlı şekilde anlatmıştır⁵⁷¹. 1259 yılında Hölagu Han'ın huzuruna çağırılan Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin ve Rükneddin'in yeni görevi Suriye ve Mısır seferine iştirak etmeleri idi⁵⁷². Hölagu, Musul hakimi Bedreddin Lulu ve oğlu Salih İsmail'e de ferman göndererek yeni sefere katılmalarını emretmiştir⁵⁷³. Böylece kurulan ordunun çekirdeği Moğollardan oluşmakla beraber Gürcü, Ermeni ve Türkiye Selçuklu askerleriyle takviye edilmiştir⁵⁷⁴. Hölagu, öncü kuvvet olarak Kitbuka'yı göndermiştir. Büyük Ordunun sağ cenahı Şıgtür ve Baycu Noyan, sol cenahı Suncak Noyan başkanlığında olup Hölagu ise merkez cenahı bizzat yönetmiştir. 12 Eylül 1259 gününde Van gölüne ulaşan Hölagu, şehzade Yeşmut ve Suntay Noyan'a Meyyafarikin'i kuşatmalarını emretmiştir. Musul meliki Salih İsmail'e Amid'i ele geçirme görevini veren Hölagu Ahlat, Hakkari, Ruha, Nusaybin ve Harran istikametini izleyerek Fırat nehrini geçmiş ve Aralık 1259'da Haleb'e varmıştır⁵⁷⁵. 25 Ocak 1260 tarihinde Haleb düşmüştür⁵⁷⁶. Hemen sonra Harim

---

⁵⁷⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1014.

⁵⁷¹ Reuwen Amitai-Preiss, *Mongolçuud ba Mamlukuud*, Orçuulsan Samandaşın Oyunsüren. Ulaanbaatar, 2006, s.17.

⁵⁷² İbni Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçuk name)*, C. II, s.156.

⁵⁷³ Bedreddin Lulu'nun yaşı çokilerlediği için oğlu salih ismail'i Hölagu Han'a göndermiştir. Hölagu Han da ona Celaledin Sultan'ın kızlarından biriyle evlendirmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1025.

⁵⁷⁴ Reuwen Amitai-Preiss, *Mongolçuud ba Mamlukuud*, s.27.

⁵⁷⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1025-1026.

⁵⁷⁶ Reuwen Amitai-Preiss, *Mongolçuud ba Mamlukuud*, s.27.

şehri de Moğol hakimiyetini tanımış ve Hülagu Han Haleb'e geri dönmüştür. Bu sırada Kitbuka Noyan'ın komutası altında yaklaşık 10-12 bin askerden⁵⁷⁷ oluşan öncü kuvvet Şam'ı da ele geçirmiştir. Hülagu Han Haleb'teyken Hama ve Humus şehri ileri gelenleri huzuruna çıkıp bağlılıklarını bildirmişlerdi⁵⁷⁸. Bu sırada Moğolistan'dan gelen bir elçi Büyük Han Mengü'nün vefat haberini getirdi⁵⁷⁹. Bu haberden etkilenen Hülagu Han derhal dönüş yolunu tutmuş ve 7 Haziran 1260 gününde Ahlat'a gelmiş⁵⁸⁰, çok geçmeden de Tebriz'e varmıştır⁵⁸¹. Kitbuka başkanlığında Mısır'a doğru gönderilen öncü kuvvet ise 2 Eylül 1260 tarihinde Ayn-ı Calud'da Sultan Kutuz tarafından hezimete uğratılmış, Kitbuka da öldürülmüştür⁵⁸².

Bütün İran toprağı Hülagu'ya ait olurken kuzeyde güçlenen bir diğer Moğol Devleti Altın-Orda ile de anlaşmazlık baş göstermeye başlamıştı. Bu anlaşmazlığın asıl sebebi ise Azerbaycan toprağı idi⁵⁸³. Altın-Orda Devleti'nin yeni sultanı Berke Han'ın,

---

⁵⁷⁷ Kitbuka komutası altında olan askeri sayısı hakkında en detaylı çalışmaları Reuwen Amitai-Preiss yapmıştır. Bkz: Reuwen Amitai-Preiss, *Mongolçuud ba Mamlukuud*, s.28.

⁵⁷⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1027.

⁵⁷⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1028.

⁵⁸⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1028.

⁵⁸¹ J.A Boyle, *a.g.m*, s.351.

⁵⁸² Ayn-i Calud savaşı hakkında detaylı bilgiyi bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1029-1034; Reuwen Amitai-Preiss, *Mongolçuud ba Mamlukuud*, s.40-48.

⁵⁸³ A.Yu.Yakubovskiy, *Altınordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren. TTK, Ankara 2000, s.41.

Mengü Han'ın hükümdar olarak seçilmesinde oynadığı rolün yanında Moğol geleneğine göre Hülagu'dan üstün olması bu anlaşmazlığı daha da alevlendirmekteydi⁵⁸⁴. Bunun dışında ideal bir müslüman olup Bağdad halifesi ile dostane bir ilişki kurmayı hedefleyen Berke, Hülagu'nun Bağdad seferine muhalif bir tavır sergilemekteydi⁵⁸⁵.

Zaten Altın-Orda Devleti Hülagu'ya Orda'nın ikinci oğlu Küli, Şeyban'ın dördüncü oğlu Balakan ve şehzade Tutar başta olmak üzere şehzade ve komutanları temsilci olarak vermişti. 1257 yılında şehzade Balakan büyüclük ile suçlanıp Hülagu tarafından idam edilmiş ve diğer iki şehzade de şüpheli bir şekilde hayatını kaybetmiştir. Altın-Orda'lu komutanlardan bazıları Hindistan'a kaçmış ve çoğu Derbent üzerinden ülkelerine geri dönmüştür⁵⁸⁶.

İki ülke arasındaki anlaşmazlığın çıkmaza girdiği zaman Berke, Hülagu'nun yanında bulunan tebaalarına gizlice elçi göndererek Mısır'a kaçmalarını söylemiştir. Altın-Ordalı grup 1263 yılında Kahire'ye ulaşmış ve büyük bir törenle karşılanmıştır.⁵⁸⁷ Bununla beraber Altın-Orda ve Memlûk Devleti arasında İlhanlı Devleti'ne karşı bir

---

⁵⁸⁴ Abbas İkbâl Aştıyani, *Târîh-i Mogol*, Enteserat-i Emir Kebir, Tahran, 1388, s.197.

⁵⁸⁵ Bağdad Halifesi infazının kendisi ile danışmadan gerçekleştirdiği ve Bağdad'ın yağmalamasından dolayı Berke Han çok kızmıştır. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1044. Salih Zakirov, *Altın Ordu Ulsaas Egipedtei Barij Baisan Diplomati Hariltsaa*, Orçuulsan Samdandaşiiin Oyunsuren, Ulaanbaatar 2004, s.31.

⁵⁸⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.738-739.

⁵⁸⁷ W.De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif matbaası, İstanbul 1941, s.166.

ittifak da kurulmuştur. Bu ittifaka daha sonradan Türkiye Selçuklu sultanı II. İzzeddin'in de dahil olmasıyla İlhanlı Devleti ciddi bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır⁵⁸⁸.

İlk olarak Berke, Nogay'ın 30.000 asker ile Derbent'ten Şirvan'a hareket etmesini emretmiştir. Bunun üzerine Hülagu Han 20 Ağustos 1262 günü Aladağ yazlığından karşı harekete geçmiştir. Öncü kuvveti Şiramun Noyan'ın emrine vermiş ve kendisi de Samagar ve Abaday Noyan'la geriden takip etmiştir. Ancak Şiramun başkanlığındaki öncü kuvvet hezimete uğratılmıştır. İki tarafın ordusu 7 Aralık 1262 gününde Derbent'te karşılaşmış ve savaş 13 Ocak 1263 gününe kadar devam etmiştir. Savaşın son gününde şehzade Abaka komutasındaki merkez cenahı Terek nehrinden geçerken buz kırılmış ve İlhanlı güçleri telef olmuştur. Hülagu, bu nedenle Tebriz'e dönme kararı almış, Berke de Saray şehrine dönmüştür.

Böylece Hülagu döneminde ele geçirilen topraklar İlhanlı Devleti'nin sınırını belirlemiş ve Memlûk-Altın-Orda ittifakı ile Azerbaycan ve Şam davası, İlhanlı tarihinin belirleyici unsurları olmuşlardır. Kısaca İlhanlı siyasi tarihinin bu bahsedilen hususlardan ibaret kaldığı söylenebilir.

---

⁵⁸⁸ Mehmet Suat BAL, "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın-Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak", *SÜTAD*, sayı 17, Konya 2005, s.301-304.

C.İLHANLI DEVLETİ'NİN İDARİ SİSTEMİNİN KURULUŞU

Azerbeycan merkezli İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla beraber yeni iktidarın meşruiyet kazanması da gündeme gelmiştir. Hülagu Han her ne kadar doğuştan devlet karizması olan bir hükümdar olmasına⁵⁸⁹ ve Büyük Kurultay'da batı memleketlerinin başına geçme hakkını elde etmesine⁵⁹⁰ rağmen kendi hükümetini yerel halka kabul ettirme mecburiyeti hissetmekteydi. 1255 yılının sonbaharında Keş nehri kenarında bulunduğu sırada Argun başta olmak üzere Horasan divanlığı yöneticilerinin gelip bağlılıklarını bildirmeleriyle İran yönetimini ele almış oldu⁵⁹¹. Hülagu Han kendi yetki sahası olan Ceyhun nehrini geçerken Anadolu'dan İzzeddin ve Rükneddin sultanlar, Fars vilayetinden Atabek Saadi Muzaffer ve Irak, Horasan, Azerbaycan, Arran, Şirvan ve Gürcistan başta olmak üzere yerel hakimler ve asiller itaatlerini bildirmeye gelmişlerdi⁵⁹². Böylece Mengü Han tarafından verilen Han ünvanının yerel halk tarafından kabul edilmesi için belli bir hakimiyet ilanının gerçekleşmesi de zaruri kılınmıştır. Bu yüzden Hülagu Han 1256 yılının baharında Argun Aka tarafından

---

⁵⁸⁹ Cüveynî, Hülagu'nun diğer şehzadelere nazaran devlet anlayışı ve karizmatığı açısından daha ileri düzeyde olduğunu şöyle özetlemektedir: “*Pâdşâh-i rû-i zemîn Menkû Kâân çûn ez şemâyîl birâder-i hûvîş Hülâgû mehâyîl-i cihândârî mîdîdve ez 'azâyîm-i u merâsim-i cihângîrî teferres mînemûd*”. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.972. Aynı ibare ve cümleyi Reşîdüddin de nakletmektedir. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.974.

⁵⁹⁰ Büyük Kurultay'dan Hülagu'ya Han sıfat verildiği de bilinmektedir. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.972.

⁵⁹¹ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.981.

⁵⁹² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.979.

kurulan süslü bir çadırda Moğol usûlüne uygun bir şekilde bütün şehzadeler, sultanlar, atabekler ve noyanlar eşliğinde görkemli bir törenle İran hakimiyetini ilan etmiştir⁵⁹³. Bu olay, İlhanlı Devleti'nin resmi kuruluşu olarak değerlendirilmektedir⁵⁹⁴. Hülagu'nun kendi hakimiyetini ilan etmesi nitelik açısından sadece iktidar kurmakla sınırlı olmayıp müstakbel düşmanı İsmailîler, Bağdad halifesi ve Memlûk Devleti'ne karşı siyasî muhatap kılınmıştır. Yeni devletin idarî erkânını Horasan divanlığından Karay Melik, Ahmed Bitikçi ve Sahip Alaaddin 'Ata Melik Cûveynî başta olmak üzere memurlar oluşturmuştur. Onların görevi İran memleketinin idarî ve sivil hayatını düzenlemek idi⁵⁹⁵. Sefer öncesi geçici bürokrat olarak nitelendirilebilecek devlet erkânı Şam seferinin sonuna kadar görevini icra etmiştir.

Çin'den Büyük Han Kubilay'ın gönderdiği elçi Hülagu'yu 1263 yılında Ceyhun'dan Mısır'a kadar olan bölgenin padişahı olarak ilan eden bir yarlık sunmuştur⁵⁹⁶. Muhtemelen “memleketin hükümdarı”, “sulh hükümdarı” anlamına gelen “İlhan-i al-Muazzam” ünvanı da bu fermanla Hülagu'ya bahşedilmiştir⁵⁹⁷. Bu yarlığa

---

⁵⁹³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.980.

⁵⁹⁴ Şirin Bayani, *Mogûlân ve hükûmet-i İlhanî der Îrân*, Tahran, 1388, s.164.

⁵⁹⁵ Reşîdüddin onların görevinden bu şekilde bahsetmektedir. “.... *cihet-i tedbîr-i mesâlih-i memâlik-i Îrân nesib gerdânîd*”. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.980.

⁵⁹⁶ Reşîdüddin'in istinaden bu mektubun içinde böyle ibare bulunmaktadır: “*Hûlâgû râ yîrlîg şode ke ez âb-i Âmûîye tâ âksâ-yi Şâm ve Mısır pâdşâh âst..*” bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1047.

⁵⁹⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.295; Şirin Bayani, *Mogûlân ve hükûmet-i İlhanî der Îrân*, Tahran, 1388, s.166.

göre Argun Aka, divan reisliğine tayin edilmiştir⁵⁹⁸. Merkezî hükümet tarafından iktidarlığı tasdik edilen Hülagu, 1263 yılında ilk Büyük Kurultay'ı toplamış ve ülke meselelerini ele almıştır⁵⁹⁹. Kurultay'dan çıkan en önemli karar ise ülkenin idarî taksimatının tanzimi idi. Hülagu Irak-i Acem, Horasan ve Mazenderan'dan Ceyhun sahiline kadar olan bölgeyi büyük oğlu Abaka'ya, Arran ve Azerbaycan'ı ise diğer oğlu Yeşmut'a vermiştir. Rabia'dan Fırat kenarına kadar uzanan bölgeyi Tudavun Noyan yönetecekti. Denetim açısından Anadolu'yu Muineddin Pervane, Tebriz'i Melik Sadreddin, Kirman'ı Türkan Hatun, Fars'ı Emir Onkiyan idare edecekti. Vezir Seyfeddin Bitikçi idam edildiğinden onun yerine Sahip Şemseddin Cüveynî atanmış ve "Sahib-i Divân-ı Memalîk" olarak terfi ettirilmiştir⁶⁰⁰. Onun kardeşi ünlü tarihçi Alaaddin Ata Melik Cüveynî de "Sahib-i Divan" ünvanıyla Bağdad yönetimine atanmıştır⁶⁰¹. Hülagu o dönemin şartları nedeniyle ülkenin payitahtı olarak Meraga'yı seçmiştir. Çünkü Meraga şehri konum itibariyle Irak-ı Acem ve batı vilayetlerini Azerbaycan'a bağlayan yolun başında bulunuyordu, çok yeşildi ve uygun hava şartları nedeniyle Moğolistan'ı aratmıyordu, ayrıca Hoca Nasırüddin Tusî tarafından kurulan rasadhanesiyle güçlü bir ilim ve kültür merkezine dönüşmüştü⁶⁰².

---

⁵⁹⁸ Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.590.

⁵⁹⁹ Bertold Spuler, *a.g.e*, s.75.

⁶⁰⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1049.

⁶⁰¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1049. Fakat Cüveynî bu göreve Bağdad fethinden ertesi sene yani 1259 yılında atandığını bizzat kendisi söylemektedir. Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.60.

⁶⁰² Şirin Bayanî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'ahd-i Mogol*, Merkez-i Neşr-i Daneşgahi. C.I, Tahran 1381, s.347.

İlhanlı Devleti teşkilâtı böylece tanzim edilirken ülkenin iktisadî hayatı çok sıkıntılı bir durumdaydı. 1230 yıllarında Celaleddin Harzemşah ve Moğollar arasındaki savaş Azerbaycan bölgesinin iktisadî hayatını olumsuz etkilemişti. Üstelik 1262 ve 1263 yılında vuku bulan İlhanlı-Altın-Orda savaşı neticesinde Kuzey Azerbaycan bölgesinde ekonomik buhran ortaya çıkmıştı. Bu yüzden Azerbaycan bölgesinde tarım alanlarının ancak %10'u kullanılmaktaydı⁶⁰³. Orta İran bölgesinde de durum hemen hemen aynı idi. 1256 yılı civarında Habuşan şehrinin bütün yapıları harabe haline dönmüş, su kanalları kurumuş ve halkı da ezilmiş durumdaydı⁶⁰⁴. İlhanlı Devleti'nin önemli bir parçası olan Anadolu'nun vaziyeti de gittikçe kötüleşiyordu. Özellikle 1250'lere gelindiğinde Selçuklular'daki iktisadî bunalım had safhaya çıkmıştı. Üç kardeşin birden saltanata oturtulması ve onların ek harcamaları, sultanların zevk ve sefa düşkünlüğü ve Moğollara ödenen vergi miktarı bu krizi doğuran başlıca etmenlerdi. 1256 yılında yapılan Sultanönü savaşını kazanan Baycu idaresindeki Moğol Ordusu Anadolu'ya yerleşmişti ve çaresiz durumdaki Selçuklu yönetimi onların masraflarını üstlenmek zorunda kalmıştı. Bu yüzden Selçuklu sultanları ve ileri gelenleri zaman zaman İlhan Hülagu'dan borç istemek zorunda kalıyorlardı⁶⁰⁵. Ermenistan ve Gürcistan da nüfus sayımından ve vergi reformundan şikayetçi idi. Çünkü Moğollara ödenen vergi miktarı diğer dönemlere nazaran çok ağırdı ve tahsil sırasında halk zor duruma düşüyordu. Hatta vergi borcunu ödemek için evlatlarını satanlar bile olmuştu. Bu

---

⁶⁰³ *Azərbaycan tarixi (XIII-XVIII əsrlər)*, C.III, "Elm", Bakı 2007, s.48.

⁶⁰⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.986.

⁶⁰⁵ İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *AÜDTCFTBTAD*, 2003, s.50-51.

uygulama esnaf ve karhane sahiplerini de iflasa zorlamıştı⁶⁰⁶. Ermenistan ve Gürcistan'da 1251 yılında vuku bulan çekirge akını da bütün mamulleri yok ettiğinden zararın telafi edilmesi birkaç yılı almıştı⁶⁰⁷.

Bunun dışında ilk başta herkese uygun görünen kobçur sisteminin de bazı olumsuz yönleri baş göstermeye başlamıştı. Çünkü zenginlerin gelirini ayrı ayrı hesaplamadan yıllık toplam gelire ve mal varlığına kobçur konulduğu zaman vergi miktarı çok düşük çıkıyordu. Yıl içinde kazançları artsa bile ilave vergi konulamıyordu. Bu yüzden eskiden 500 dinar ödeyenler 10 dinar öder oldu. Lakin, bu durum zenginlerin lehine, fakirlerin aleyhine işlediği için toplum tarafından tepki görmeye başlamıştı. Argun Aka bu durumu Karakurum'a bildirip zenginlerden 500 dinar, fakirlerden 1 dinarlık vergi alınması yönünde anlaşma sağlamıştı⁶⁰⁸.

Ülke çapında sivil hayatı etkileyen iktisadî buhranlardan dolayı bazı yerlerde Hülagu Han'a karşı isyanlar çıkmaya başlamıştı. Musul meliki Salih İsmail'in 1261 yılında çıkardığı isyan 1262 yılında bastırılmıştı⁶⁰⁹. Gürcistan'da V. David, Moğolların vergi reformuna karşı bir isyan çıkarmış ve bu isyan da Argun Aka tarafından 1259 yılında bastırılmıştı⁶¹⁰.

Bu durumda ülkenin iktisadî hayatını düzenleme ve halkın refahını yükseltme amaçlı yeni bir uygulama başlatılmıştır. Hülagu Han bu konuda en güvenilir

---

⁶⁰⁶ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s.80.

⁶⁰⁷ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s.24; A.G.Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.45, 67

⁶⁰⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.746.

⁶⁰⁹ Bertold Spuler, *a.g.e.*, s.74.

⁶¹⁰ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.746.

alimlerinden biri olan Hoca Nasırüddin Tusî'ye fikir müracaatında bulunmuştur. Hoca Nasırüddin Tusî, daha önceden Bağdad'ın fethi sırasında da Hülagu Han'a çeşitli tavsiyelerde bulunmuştu. Örneğin Bağdad halifesinin akıbeti hakkında ulema arasında tartışma çıktığı halde Hoca Nasırüddin Tusî, Şia mezhebinden olmasına rağmen Bağdad'ın fethinin devletin hayrına olacağını önermiş ve bu durum da Hülagu Han'ın işine gelmiştir⁶¹¹. Bundan sonra Hülagu Han'ın baş danışmanlığını icra etmeye başlamıştır. Hoca Nasırüddin Tusî, Yakın Doğu coğrafyasında yaşamış eski devletlerin iktisadî politikalarını araştırarak Hülagu Han'a ileride İran'da neler yapılacağına dair tavsiye ve öneri içeren bir rapor sunmuştur⁶¹². Bu tavsiye üzerine İlhanlı Devleti'nin iktisadî politikası yön bulmuştur⁶¹³. Söz konusu öneride, devletin yaşaması için gereken kanun ve adetlerin hiç değiştirilmemesi önemle vurgulanmıştır⁶¹⁴. Bu fikir, nesiller boyunca değişmezlik özelliği taşıyan Cengiz Yasası'nın İlhanlı Devleti'nde de geçerliliğini koruyacağı manasına gelmektedir. Devletin temelini kılıç ve kalem

---

⁶¹¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1007.

⁶¹² Bu rapor M. Minovi ve V.Minorsky tarafından derin bir inceleme ile bilim dünyasına kazandırılmıştır. M.Minovi and V.Minorsky, "Nasir al-Din Tusi on Finance", *BSOAS*, vol 10, No.3, London 1940, pp.755-789. Prof.Dr Mehmet BAYRAKDAR tarafından 1988 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, Ankara, 1988.

⁶¹³ İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCFTBTAD*, sayı 31, ayrı basım, Ankara 2000, s.7.

⁶¹⁴ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m*, *BSOAS*, pp.756. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.19.

gücünden oluşması da bu önerinin en önemli kısmıdır. Nasırüddin Tusî, kendi tayfa özelliğinden olsa gerek kalem kısmının ilk sırasında dinî bilginlerin, ikinci sırasında da alimlerin yer almasını önermiştir. Üçüncü sırada devlet memurlarının, dördüncü sırada maliyecilerin olması gerekmektedir⁶¹⁵. Ne var ki, Hülagu Han'ın gündeminde iktisadî sorunlar olduğundan bu risale tamamen, üçüncü ve dördüncü sırada yer alanlarla alakalı olarak devlet geliri ile gideri konusuna değinmiştir. Bu yüzden devlet gelirinin nasıl sağlanacağı mevzusunda çok detaylı bir öneri sunulmaktadır. Buna göre hükümdarın geliri, atalarından gelen miras, teba malından elde edilen vergi, hükümdarın kendi kefayesi ve Allahü Teâlâ'nın ihsanından oluşmaktadır. Bu dört kaynaktan ata mirası ve fetih ile alınan şeyler hükümdarın özel malı (hassa) kabul edilmekte, diğerleri ise devletin malı sayılmaktadır⁶¹⁶.

Risalede vergi mükelleflerini ziraatçılar, tacirler, hayvan besicileri ve tayyaratlar olarak sınıflandırmıştır. Ziraatçılardan vergi alınırken mal varlığı ile ekim yerinin verimliliğine göre farklı uygulamalar yapılacağı belirtilmiştir. Vergi hesabı yılbaşında yapılacak ve bağların verimliliğine bakılarak 1/10 veya 1/20 oranında hesaplanacak ve ma'mur olmayan araziden haraç alınmayacaktı. Tabi ki, vergi miktarını böylece belirlerken Cengiz Yasası'nda zikredilen halkın malının azalmaması için bunun muhafazası da öngörülmeliydi. Vilayet harçlarının ise devlet ihtiyaçlarına yönelik

---

⁶¹⁵ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m*, *BSOAS*, pp.758. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.20.

⁶¹⁶ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m*, *BSOAS*, pp.758. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.21.

olarak bölgenin durumuna göre kanun çıkartma suretiyle farklı hesaplanması uygun görülmüştü⁶¹⁷.

Tüccarlardan alınan *Tamga* vergisinin önceden 1/240 dinar oranında hesaplandığının göz önünde bulundurması da önemle vurgulanmıştır⁶¹⁸. Ortaçağ döneminin en zengin kesimi olan tüccarlardan toplanan *Tamga* vergisi neden çok az miktarda hesaplanırdı? Hülagu'ya neden bu esası bozmaması tavsiye edilmekteydi? Yukarıda bahsettiğimiz gibi ekonomik buhranı aşmak için üretimden elde edilen malların nakite çevrilmesini sağlayan ticaret alanının teşvik edilmesi en acil ihtiyaç idi. Vassaf'ın belirttiğine göre Tebriz pazarının en kalabalık kısmı Altın-Orda'lu tüccarlardı. Altın-Orda-İlhanlı savaşından kaynaklanan kin nedeniyle Hülagu Han bu tüccarların hepsini kılıçtan geçirmiş ve mallarına el koymuştu. Altın-Orda Hanı Berke Han da bu davranışa aynı şekilde karşılık verdiğinden iki ülke arasındaki ticaret yolları kapanmıştı⁶¹⁹. Dönemin konjektürünü göz önünde bulundurduğumuz zaman Moğol hanedanı içindeki ilk müslüman olması sebebiyle İslam dünyasında tolerans kazanan Berke'nin talimatı İslam dünyasında büyük bir yankı uyandırabilirdi. Hatta Avrupa'yı kontrol eden güç olarak Avrupa tüccarlarının yolunu da kesebilirdi. Hoca Nasırüddin Tusî, işte bu nedenle ülkenin ticarî hayatını canlandırmak için tamga vergisinin böyle az tutulması gerektiğine kanaat getirmiş olmalıdır.

---

⁶¹⁷ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m*, *BSOAS*, pp.758-761. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.21-22.

⁶¹⁸ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m*, *BSOAS*, pp.761. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.22.

⁶¹⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.36.

“Merâ’î” olarak adlandırılan hayvan başı vergisinin eskiden 1/100 ve daha sonradan 1/50 oranında toplandığı, İlhanlı Devleti’nde ise devletin ihtiyaçları dikkate alınarak farklı şekilde toplanabileceği tavsiye edilmişti⁶²⁰. Fakat bu uygulama Moğol toplumunda “kobçur” olarak adlandırılmaktaydı. Hoca Nasirüddin Tusî, kobçuru Moğollar’ın yeni getirdiği bir uygulama olduğunu zannetmekteydi⁶²¹. Bizce, Nasirüddin Tusî, geleneksel Moğol vergi sistemini bazı açılardan iyi anlayamadığı için bir çelişki meydana gelmektedir.

Mirasçısı bulunmayan mallar, haciz edilen mallar, bulunan ve kaybedilen mallar ve sahibi belli olmayan mallar da vergiye tabi idi. Örneğin, sahibi belli olmayan malların sahibi ortaya çıktığı zaman ancak vergi mukabilinde iade edilebilmekteydi⁶²². Devlet gelirini oluşturan diğer kısım ise gümrük, yol ve liman giriş ücreti, altın ve gümüş bozmaktan alınan istihsal, malları stok edip pahalıya satanlardan alınan mallar ve suçlulardan kesilen para cezasından toplanan mallardan oluşmaktaydı⁶²³. Cengiz Yasası’na göre din alimleri, ihtiyarlar, hastalar, engelliler, dervişler ve çocuklardan

---

⁶²⁰ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m, BSOAS*, pp.761. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.22.

⁶²¹ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m, BSOAS*, pp.763. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.23.

⁶²² M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m, BSOAS*, pp.761. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.22.

⁶²³ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m, BSOAS*, pp.763. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.23.

vergi alınmaması da Hoca Nasırüddin tarafından tekrarlanmıştı⁶²⁴. Bunun dışında başka hükümdarların hayır ehline verdiği mal, yetim malı, meydana çıkma ihtimali olabilen gaiblerin malı, halkın emanet malları ve vakıf mallarının devlet gelirine dahil edilmemesi de vurgulanmaktaydı⁶²⁵. Devlet gelirinin artması için işsizliği ortadan kaldırmak suretiyle sosyal istihdamın sağlanması da önemle tavsiye edilmişti⁶²⁶.

Devlet giderleri konusunda hükümdarın özel harcaması ile devlet harcamalarının birbirine karıştırılmaması maksadıyla, devlet harcamalarının devlet erkânına tahsis edilen maaş ve teşviklerden elçi masraflarından, halka yönelik sosyal yardımlardan, şehir ve vilayetlere yapılan genel harcamalardan ve yam teşkilâtı yatırımından oluşmasını gerektiği önerilmişti⁶²⁷.

Böylece, İlhanlı Devleti'nin teşkilât ve müesseseleri Hoca Nasırüddin Tusî'nin önerisine göre şekillendirilmiştir. Üstelik devletin vakıf reformları da onun tavsiyesine göre yapılmıştır. Kendisi ilmî işlere çok vakit harcadığından resmî Vezâret görevi üstlenmemiştir. Buna rağmen bütün vilayet, şehir ve yerleşim alanlardaki vakıf işlerinden sorumlu nazırlık görevini yürütmüştür⁶²⁸. Onun önderliğinde gerçekleşen

---

⁶²⁴ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m, BSOAS*, pp.763-764. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.24.

⁶²⁵ M.Minovi and V.Minorsk, *a.g.m, BSOAS*, pp.764. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.25.

⁶²⁶ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m, BSOAS*, pp.764. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.24.

⁶²⁷ M.Minovi and V.Minorsky, *a.g.m, BSOAS*, pp.763. türkçesi bkz: Mehmet Bayrakdar, *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*, s.24.

⁶²⁸ Şirin Bayanı, *Dîn ve Devlet der Îrân 'ahd-i Mogol*, C. I, s.351

vakıf uygulamaları da yeni kurulan devletin ziraat hayatını olumlu bir şekilde etkilemiştir.

Hülagu Han da devlet politikasının sadece Moğol hiyerarşisi ve askerî yönetimiyle yürütülemeyeceğinin farkında idi. Bu da ülkenin sivil idaresinin en kısa zamanda kurulması anlamına gelmekteydi. Zaten Mengü Han'ın talimatlarında reaya ve sivillerin fazla yükünün hafifletilmesine ve harap yerlerin imar edilmesine de önemle vurgu yapılmıştı⁶²⁹. Hülagu dönemi vergi sistemi toprak vergisi *harac* ve nüfus vergisi *kobçur*'dan müteşekkil idi⁶³⁰. Kopçurun miktarı Horasan hakimliği döneminde belirtilen oranı korumakla beraber haracın miktarı topraktan elde edilen ürün miktarına göre belirleniyordu⁶³¹. Yerel halkın vaziyeti ve ülkenin istikrarı için vergi muafiyeti ve vergi yükünü hafifletme politikası da yürütülmekteydi. Hülagu Han, Ocak 1256 tarihinde Ceyhun'u geçerken yani kurulmakta olan yeni devletin toprağına ayak bastığı anda Ceyhun'daki gemilerden toplanan *baji* vergisini kaldırmıştı⁶³². 1259 yılında Alaaddin Cüveynî , Bağdat'taki görevi sırasında Cengiz Han'ın Büyük Yasası uyarınca Huzistan vilayeti Tuster ve Bayat şehirlerinde yol güvenlik vergisi *bac*'ları ve müsadere geleneğini kaldırmıştı⁶³³. Bununla beraber imar faaliyetleri de hız kazanmıştır. 1256

---

⁶²⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.977.

⁶³⁰ Îlîyâ Pâvlôvîç Petrûşevskî, *Keşâvarz-i ve Münâsebât-i Ârazî der Îrân 'Ahd-i Mogól*, Tercüme Kerîm Keşâvarz, Tahran, 1357, C. II, s.691.

⁶³¹ Îlîyâ Pâvlôvîç Petrûşevskî, *a.g.e*, C. II, s.710-712.

⁶³² Yalnız bu tarihi Reşîdüddîn vermektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.979; Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.981.

⁶³³ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.150-151.

yılıının ortasında Tus'ta imar faaliyetlerinde bulunulmuş ve Argun Aka'ya talimat verilerek Mansuriye adlı bahçe yapılmıştır⁶³⁴. Hülagu Han aynı yıl Habuşan'a geldiği zaman tarihçi Ata Melik Cüveynî'nin tavsiyesi üzerine şehrin durumunu gözden geçirerek büyük bir imarın gerçekleşmesini sağlamıştır. Fermana göre su yollarının tamir edilmesi, binaların inşa edilmesi ve bütün masrafların hazineden karşılanması emredilmiştir. Şehir de kısa sürede tamir ve imar edilerek eski durumuna kavuşmuştur. Cuma caminin yanına yeniden bir bahçe kurulmuştur. Söz konusu caminin ve yanındaki mezarlığın faal duruma getirilmesi için vezir Seyfeddin Aga tarafından 3 bin altın dinar bağışlanmıştır⁶³⁵. Hülagu Han şehrin iktisadî hayatının canlanması için maiyetinde bulunan bütün memur ve komutanlara kudret ve mahiyetlerine göre yeni köşk ve binalar inşa ettirmelerine dair bir ferman çıkartmış ve bu ferman uygulanmıştır⁶³⁶.

Bağdad'ın fethinden sonra yeni kurulan payitahtın nüfusunu artırmak ve ihtişamlı bir hale getirmek amacıyla gerçekleştirilen kapsamlı imar faaliyetleri de takdire şayandır⁶³⁷. 1260 yılında Hoca Nasırüddin Tusî'nin bizzat teşvik ve gayreti ile

---

⁶³⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.981; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.984.

⁶³⁵ Habuşan'ın bütün arsalarının ¼'i eskiden Cüveynî tarafından satın alınmıştır. Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.981.

⁶³⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.985.

⁶³⁷ Reşîdüddin de Hülagu Han'ın imar faaliyetlerine önem verdiğini vurgulamaktadır: "*Hülâgû Hân begâyet-i imâret-i düst bûd*". Bkz. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1048.

Meraga'da rasathane inşasına başlanmıştır⁶³⁸. Mengü Han, Hülagu Batı seferine çıkarken Hoca Nasırüddin Tusî ve Cemalüddin Muhammed Tahir bin Muhammed ez-Zeydi el-Buharî'nin Karakurum'a gönderilmesini istemişti. Lakin bu iş Mengü Han'ın güney Çin fethinden dolayı gerçekleşmemiştir. Bu yüzden Hülagu Han Meraga'da Hoca Nasırüddin Tusî tarafından yeni bir rasathanenin kurulmasını emretmiştir⁶³⁹. Başka bir rivayete göre bu proje, Hoca Nasırüddin Tusî'nin Hülagu Han'ın huzuruna çıkarak ona her işin geleceğini öğrenmek için bir rasathane kurdurması gerektiğine dair tavsiyede bulunması ile başlamıştır⁶⁴⁰. Bunun üzerine ülke çapında vakıf işlerinden gelen gelirin tamamı ile birlikte hazineden sermaye harcanması da emredilmiştir⁶⁴¹. Hazineden tahsis edilen para 20.000 dinar değerinde olup Hoca Nasırüddin Tusî tarafından yapılan astronomik aletler ile Şam, Bağdad ve el-Cezire'den getirilen 400 bin cilt kitap da rasathaneye nakledilmiştir⁶⁴². Tusî, rasathane'nin kurulması için Şam'dan Muidüddin Arzi, Kazvini'den Necmeddin Katibi, Musul'dan Fahreddin Meragî ve Tiflis'ten Fahreddin Ahlatî'yi çağırmıştır⁶⁴³. Ancak ne kadar çaba ve sermaye sarfedilse

---

⁶³⁸ Fuad Köprülü, "XIII. Asırda Maraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, C. VI, sayı 21-24, TTK, Ankara 1942, s.212;

⁶³⁹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1024.

⁶⁴⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.37.

⁶⁴¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.37.

⁶⁴² Fuad Köprülü, *a.g.m*, s.222-223.

⁶⁴³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.37; Reşidüddin'e göre onlar 1264 yılında gelmiştir. Bkz: Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1024-1025.

de rasathane inşası Hülagu Han hayattayken bitmemiştir⁶⁴⁴. Muasır dönemde *rasathane-i İlhan-i*⁶⁴⁵ veya *rasad-i Meraga*⁶⁴⁶, geç dönem müverrihleri tarafından ise *asar-i İlhan-i*⁶⁴⁷ olarak anılan bu rasathane dönemin ilim ve kültür hayatında önemli bir paya sahipti⁶⁴⁸. Böylece Meraga şehrinin imar faaliyetleri tüm hızıyla sürerken diğer yandan yeni şehir ve saray inşasına da başlanmaktaydı.

Reşidüddin'in metninden anlaşılacağı üzere Hülagu Han, 1263 yılının yaz ayında Aladağ'da saray ve puthane yaptırmıştı⁶⁴⁹. Aladağ sarayının ve iki tane budist puthanesinin inşası için taş, tahta ve boya ustaları toplanmış ve bölgede yaşayan çok sayıda insan getirilip zorla çalıştırılmıştı. Aladağ civarında yol ve çevre düzenlemesi de yapılmıştı. Ayrıca, yeni sarayın görkemini arttırmak için başka bölgelerden büyük

---

⁶⁴⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.38; Reşidüddin de Hülagu'nun Merage rasathanesi için aşırı harcaması yapmasına rağmen onun neticesini göremediğini teessüfle bahsetmektedir. Bkz: Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1048-1049.

⁶⁴⁵ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1048-1049.

⁶⁴⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.37.

⁶⁴⁷ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târih-i Habîbüs-sîyer*, C. III, s.103.

⁶⁴⁸ Meraga rasathane hakkında en detaylı tetkik ise Perviz Vercavand tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz: Pervîz Vercâvand, *Kâviş-i Rasadhâne-yi Merâge*, Enteşerat-i Emir Kebir, Tahran, 1366.

⁶⁴⁹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1048; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târih-i Habîbüs-sîyer*, C. III, s.104.

ağaçlar başta olmak üzere çeşitli malzemeler de getirtilmişti⁶⁵⁰. Hülagu Han Arran ve Azerbaycan'da da puthanelerin yapılmasını planlamış, ancak onun vefatı ile bu gerçekleşmemiştir⁶⁵¹.

Ülkenin ticarî hayatını canlandırma ve iktisadî alanlarını düzenleme amaçlı para politikası da aktif bir şekilde ele alınmıştır. Moğol öncesi dönem İranında Harezmsâh Devleti sikkeleri geçerli idi. Buna karşı İran'da Ögedey zamanından beri sikke darpedilmeye başlanmıştı⁶⁵². Moğol döneminde sikke için *baliş* hesabı yaygın kullanılmakla beraber sikkenin ön yüzünde Büyük Kaan'ın adı, arka yüzünde 1260 yılı öncesindeki halifenin adı sonrasında ise kelime-i tevhid yazılmaktaydı. Bu yönden İlhanlı hükümeti İslâmî gelenekleri aynen devam ettirmiş ve bazen Şia özelliğinden de kaçınmamıştır⁶⁵³. Hülagu dönemi sikkeleri “cins” denilen halis altının 500 miskalinin 1 baliş olarak sayılmakta olup işlenmeyen saf altının balişi kıymet esası olduğu bilinmektedir. Ölçü sorunu ise 2.274 gramlık ölçünün iki misli olan 4.548 gramlık Harezm miskali ve 4.095 gr. olan Semerkand miskali örnek alınarak 3.411 gramlık ve 3.071 gramlık gümüş sikke sistemi olarak kurulmuştu. 2.274 gramlık ölçünün bin misli

---

⁶⁵⁰ Ermeni müverrih Kiragos, bu çalışmanın zorluğundan bahsederken çok sayıda insan ve hayvanların helak olduğuna da vurgu yapmaktadır. Bunun dışında saray ve mabedin konumunu Karni ovası olarak vermektedir. Hasan Oktay, *a.g.e*, s.99. Kanaatimizce, söz konusu ibadethanelerin budist olduğundan olsa gerek çağdaş tarihçiler böyle eleştirel yönden bakmaktadır.

⁶⁵¹ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C. III, s.104.

⁶⁵² Seyîd Âbû'lfazl Rızavî, “Nizâm-i Pûli der ‘Asr İlhanân (H 654-735/ Miladî 1256-1338)”, *PTDEUIDİ*, No 4, İsfahan 1388, s.66.

⁶⁵³ Seyîd Âbû'lfazl Rızavî, *a.g.m*, *PTDEUIDİ*, s.67.

“Yastuk” yani balış ve 4.548 gramlık miskalin on misli de satır olarak adlandırılmaktaydı⁶⁵⁴. Hülagu dönemine ait üzerinde Moğolca yazı bulunan bir sikke henüz bulunmasa bile⁶⁵⁵ her sikkeye Tuluy ailesinin simgesi olan çatal damga vurulmuştu⁶⁵⁶. Biz bunun nedeni olarak İslâm coğrafyasında yeni kurulan devlete halkın sempati ile bakması için sikkelerin üzerine Moğolca yazı yazılmadığı kanaatindeyiz. Savaş yoluyla ele geçirilen değerli maddeler de İlhanlı Devleti’nin iktisadî hayatının düzenlenmesi için bir alt yapı oluşturmuştu. Örneğin, Bağdad ve Alamut başta olmak üzere yıkılan hanedanların bütün sikkeleri yeni balış için madde olarak kullanılmıştır⁶⁵⁷. Böylece para nizamı teşkil edilirken Tebriz, Meraga, Arran, Gürcistan ve Şirvan başta olmak üzere tüm mintikalarda darphaneler de kurulmuştur⁶⁵⁸.

Böylece 1263 yılında vuku bulan İlhanlı büyük kurultayında alınan karara göre ülke idaresi teşkil edilirken Şemseddin Cûveynî başkanlığında klasik Vezâret sistemi de kurularak ülkenin iktisadî idare alanı başta olmak üzere sivil idare alanında da

---

⁶⁵⁴ Tuncay Aykut ve Şevket Pamuk, *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, YKY, İstanbul, 1992, s.25-26.

⁶⁵⁵ Ünlü Sovyet nümizmatik M.A.Seydeddin, Gürcistan, Şirvan ve Anadolu’dan bulunan İlhanlı sikkeleri üzerine derin bir çalışma yapmıştır. Ama Hülagu dönemi sikkelerinin hiç birinde Moğolca yazı bulunmamaktadır. M.A.Seyfeddin, *Moneti İlhanov XIV veka*, Baku, 1968, s.17-64.

⁶⁵⁶ Badarch Nyamaa, *The Coins of Mongol empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar, 2006, s.67.

⁶⁵⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârîh*, C. II, s.1022.

⁶⁵⁸ ‘Ali Âkbar Sarfarâz, Ferîdûn Âvarzamânî, *Sikkehâ-yî Îrân: âz Âgâz tâ dôvrân-i Zandîye*, Tahran, 1388, s.217.

faaliyetler sürdürülmüştür. Her ne kadar bütün işler Han adına yapılsa da Vezâret sisteminin oynadığı rol hissedilmektedir. Abaka döneminden itibaren vezirlik müessesinin ağırlığı daha malum bir şekilde göz önüne çıkmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. İLHANLI DEVLETİ'NDE VEZİRLİĞİN SAFHALARI

A. KURULUŞ DÖNEMİ VE VEZİRLERİ

1.Seyfeddin Bahadır bin Abdullah Harezmî

Seyfeddin Bahadır bin Abdullah Harezmî, İlhanlı Devleti'nin ilk veziri olarak Bertold Spuler tarafından zikredilmiş⁶⁵⁹ ve diğer araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür⁶⁶⁰. Kaynaklarca Seyfeddin Aga⁶⁶¹ Sahib-i Azam Seyfeddin Aga⁶⁶², Emir Seyfeddin⁶⁶³, Seyfeddin Bitikçi⁶⁶⁴ ve Hoca Seyfeddin Tepikçi (Bitikçi)⁶⁶⁵ olarak adlandırılan bu şahsin tam ismi ise el-imir Seyfeddin Bahadır bin Abdullah

⁶⁵⁹ Bertold Spuler, *a.g.e.* s.311.

⁶⁶⁰ Seyfeddin Bitikçi'nin İlhanlı Devleti'nin ilk veziri olduğuna dair bkz: Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e.* s.197; Seyîd Âbûlfazl Rizavî, *Şehir, Sîyâset ve İktisâd der 'ahd-i İlhanân*, s.159; Masûme Madankan, *be Yâsâ-ye Resîdegân der 'Asr İlhanî*, Merkez-i Neşr-i Dânesgâhî, Tahran 1375, s.24-25; Behmen Şehrîyâr-î, "Seyfeddîn Bîtikçi Evvelîn Vezîr-i Devlet-i İlhanân", *MRAT*, No 29, 1386, s.24-27; Hôşeng Hosrôvbegi, İyezdân Ferhî, "Pejûheşî Dorbâre-ye Seyîfeddîn Bîtikçi Dîvânsâlâr-i Muslumân Dôvre-ye Helâkû", *PPTİ*, no.8, 1391, s.61-81; A.Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.284; İsenbike Togan, "Variations in the Perception if Jasagh", *History of Central Asia in Modern Medieval Studies*. Yangi Nashr, Taşkent 2013, s.86-87.

⁶⁶¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.985.

⁶⁶² Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.987.

⁶⁶³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.994.

⁶⁶⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.988.

⁶⁶⁵ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.104.

Harezmî'dir⁶⁶⁶. Onun şahsiyeti ve doğum tarihi hakkında malumat az olmakla beraber ilk kariyeri, 1251 yılında Beşbalıg'ta vuku bulan dini çatışmaları önlemeye dair faaliyetinden meydana çıkmaktadır. 1251 yılında Emir Seyfeddin, çoğu Uygur'un oturduğu Beşbalıg'ta Büyük Han'ın vekili olarak ikamet etmekteydi. O sırada Karakorum'da bulunan Bala Bitikçi'nin kışkırtmasıyla Uygur İdikut, Bile Kutı, Bulmuş Buka, Sakun ve İdkaç önderliğindeki Budist Uygurlar, Müslümanları katletme suretiyle bölge kontrolünü ele alma girişiminde bulunmuşlardır. Entrika planının deşifre edilmesiyle bundan ilk haberi olan Emir Seyfeddin olmuştur. Korkuya kapılan Müslümanların başvurmasıyla tanık ve sanıkları huzuruna çağırarak ilk soruşturmayı yürütmüştür. Bu esnada Mengü Han'ın tahta çıkışı hakkında haber yayılınca entrikacılar elini çabuk tutmak için saray'a ulaşmaya çalışmıştır. Davaya son derece titizlikle bakan Seyfeddin Bitikçi bu girişime engel olup bütün soruşturmayı icraa ettikten sonra onları Büyük Yargu'ya havale etmiştir⁶⁶⁷. Böylece mazlumların yanında durup güçlü sanıklar karşısında kararlı duruş sergilediğinden olsa gerek Emir Seyfeddin'in siyasi kariyeri yaver gitmiştir. Üstelik müslüman olan tebalarin savunuculuğuna yapan ve onları koruyan inançlı kişilerin de devlete ihtiyacı vardı. Mühtemelen Horasan divanlığı teşkilatını kaide alarak vezir nitelikli *bitikçi veya sahib-i Azam* unvanına sahip olarak 1256 yılında ortaya çıkmaktadır⁶⁶⁸. Bu yüzden Ortaçağ müverrihleri, onu Hülagu

---

⁶⁶⁶ Yûsuf bin Tagrıberdî el-Âtâbekî Cemâleddîn Âbû el-Mehâsen, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi*, Hakike ve veza'u hevaşiye Nebil Muhammed Abdulaziz, el-Cüz'e el-Selas, Matba'a Dârül-Kütüb 1985, s.427.

⁶⁶⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.162-166.

⁶⁶⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.987; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.985.

Han'ın ilk veziri olarak kabul etmektedir⁶⁶⁹. Kanaatimizce de 1256 yılının başında Şaburgan'da vukubulan Hülagu Han'ın taht töreninde henüz bitikçi sıfatıyla yanında bulunan Seyfeddin Aga vezir tayin edilmiş olması kuvvetle mühtemeldir.

Önceki bölümde detaylı şekilde ele aldığımız gibi Horasan Divanlığı'nda vezirin ünvanı Ulu bitikçi olup Batu tarafından atanmış ve vergi başta olmak üzere maliye işlere bakmıştır⁶⁷⁰. Bu gelenek ve kaideler gereği vezir Seyfeddin Bitikçi imar işlerine başkanlık etmekle beraber Hülagu Han'a siyasi danışmanlık da yapardı. 1256 yılın yaz ayında Hülagu Han'ın tâlimatı ile Habuşan şehrinin yeniden yapılandırılması ve imar çalışmalarında Seyfeddin Bitikçi de aktif rol oynamış ve Sahib-i Azam sıfatıyla harap camiinin onarılması ve mezarlığın faal duruma getirilmesi için şahsi hazineden 3000 altın dinar bağışta bulunmuştur⁶⁷¹. Seyfeddin Aga'nın bu faaliyetine baktığımız zaman,

---

⁶⁶⁹ Reşidüddün onu vezir olarak zikretmektedir: “*Seyfeddîn Âgâ ke vezîr bud ve mudabbîr*”. Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.985. Onun makamı ise nitelik itibarıyla *mudabbîr-ı Memleket* idi. Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1009.

⁶⁷⁰ Horasan veziri Şerefeddin Harezmi'nin göreve devam nedeni bölgenin vergi miktarı ve vergi memurları hakkında bilgisi olmuştur. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.727; Vezir Şerefeddin, 1243 yılında Batu'nun yanından vergilerin arttırması talimatı getirmiş ve Argun Ağa buna her ne kadar dirense de değiştirme gücünde değildi. Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.730; türkçe: Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*. s 410.

⁶⁷¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.981; Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.985.

onun görev sahası devlet hazinesi başta olmak üzere maliye işleri olmalıdır⁶⁷². Ama kendisi hem de Han'ın baş danışmanlarından biri olarak bazen ordu işlerine de tavsiyede bulunmaktaydı. Aynı yılın sonunda kış şartlarından dolayı Meymundiz kalesi kuşatması devam edip edilmeyeceği Hülagu Han'ın huzurunda tartışılmıştır. Orada bulunan devlet erkanları ve komutanların çoğu kuşatmayı kaldırıp kışlağa dönmesi gerektiğini Han'a bildirirken Buka Timur, Kitbuka ve Tayir olmak üzere bazı komutanlar buna karşı çıkarken devlet erkanlarından Seyfeddin Aga da kuşatmanın devam etmesini savunmuştur. Hülagu Han da Buka Timur ve Seyfeddin'in tavsiyesini kabul etmiştir⁶⁷³.

Seyfeddin Aga, devlet veziri olarak devletin dini politikasında da etkili bir role sahip idi. 1258 yılında Bağdad'ın düştüğü zaman kendisi *mudabbir-i memleket* olarak Ncef'te bulunan Hz. Alı'nın türbesini her türlü zarara uğramadan devlet himayesine alınması hususunda İlhan Hülagu'ya hararetli bir şekilde müracaat etmiştir. Han da bu talebe olumlu bakarak 100 Moğol askerden oluşan bir taburun gönderilmesine karar vermiştir⁶⁷⁴.

Bu olaydan sonra 1262 yılında idam edilmesine kadar onun siyasî faaliyetleri konusunda malumat yol denecek kadar azdır. Ama bu dönemin siyasî olaylarını takip ettiğimizde, Hülagu Han'ın Suriye fethine iştirak etmediği anlaşılmaktadır. Bu durumu hesaba katarsak, bu yıllarda Seyfeddin Bitikçi'nin İran'da bulunarak ülkenin iktasadî ve imar işlerine önderlik etmiş olasılığı vardır. Bunun bir delili de o idam suçlamasıyla

---

⁶⁷² Behmen Şehrîyâr-î, *a.g.m*, MRAT, s.25.

⁶⁷³ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.994.

⁶⁷⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.988.

tutuklanırken Gürcistan valisi Hoca Aziz ve Hoca Mecdüddin Tebrizî ile beraber Şemahî'da ikamet etmekteydi⁶⁷⁵.

20 Kasım 1262 gününde Hülagu Han, Berke ile savaşmak için yola çıkacakken Âygâklar (hâkim), Seyfeddin Bitikçi, Gürcistan valisi Hoca Aziz ve Hoca Mecdüddin Tebrizî'yi tutuklayıp Hülagu Han'ın huzuruna getirmiş ve aynı günde yarguçlar tarafından idam cezasına çarptırılmıştır⁶⁷⁶. Adı geçen bu üç kişi İlhanlı Devleti Divansaları üyesi olduklarından aynı suçla böyle yargılanma olasılığı da yüksektir⁶⁷⁷. Ama hiç bir kaynakta onların ne suçuyla yargılandığı konusuna bilgi verilmemektedir. Dönemin şart ve durumunu göz önüne bulduğumuz zaman onların ölüm sebebi İlhanlı ve Altın-Orda Devleti münasebeti ile alakalı olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kanaatimizce Seyfeddin Bitikçi, ilk göreve başlarken Batu tarafından atanmış olması da bu fikrimizi desteklemektedir. Bunun dışında Seyfeddin'le beraber yargılanan Hoca Mecdüddin Tebrizî de Batu tarafından katip ünvanıyla şereflendirilmiş biriydi⁶⁷⁸. Altın-Orda Devleti ile yaşanan gerilim nedeniyle Hülagu'nun yanında Altın-Orda Devleti'ni temsil eden memur ve komutanlar da bu dönemde katledildiği kaynaklarca kaydedilmiştir⁶⁷⁹. Dolayısıyla, Seyfeddin bitikçi'nin suçu Berke Han'a yardım ve yataklık olması kuvvetle mühtemeldir. Ama ona karşı yapılan suçlama asılsız ve onun

---

⁶⁷⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1045.

⁶⁷⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1045 Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târih-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.104.

⁶⁷⁷ Hôşeng Hosrôvbeği, İyezdân Ferhî, *a.g.m, PPTİ*, no.8, 1391, s.74.

⁶⁷⁸ Kemâl addîn 'Abd- Âlrazâk İbn Fûwatî, *el-Havâdis el-Câmî'a*, Terceme 'Abdul Muhammed Ayeti, C. 4, Tahran 1381, s.457.

⁶⁷⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.738-739.

masum olduğu da gözden kaçmamaktadır. Çünkü Hülagu Han'a bir hayranlık besleyen ünlü tarihçi Reşidüddin onu şehit olarak anması da tesadüf değildir⁶⁸⁰.

Seyfeddin Bitikçi'nin şahsında ise inançlı bir Müslüman olduğu aşikardır. 1251 yılında Beşbalıg'ta meydana gelen dini çatışmaları önlemekle beraber Müslümanları şiddetle savunduğunu yukarıda belirtmiştik. Bunun dışında günlük hayatında ise öz çocuklarına Kuran okutma ve namaz öğretmenin dışında namaz dualarını Arapça okuyordu⁶⁸¹. Bağdad'ın fethi sırasında Hz.Ali'nin türbesine gösterdiği ilgi nedeniyle mezhebi açıdan Şia olma ihtimali da vardır. Ayrıca Hülagu'nun yanında bulunan ulemalar, Bağdad fethi için ihtilaf olurken Seyfeddin Bitikçi, münecim Hüsameddin tarafını tutmadığı da anlaşılmaktadır⁶⁸². Bu da Seyfeddin Bitikçi'nin, Sünni dünyasının lideri olan Bağdad Halifesinin ortadan kaldırılmasına olumlu baktığı anlamına gelmektedir.

Seyfeddin Bitikçi'nin Vezâret yaptığı yıllar İlhanlı Devleti'nin kuruluş dönemine denk gelmekte olup zor şart altında görevini yere getirmiştir. Özellikle Hülagu Han'ın yanında imar faaliyetlerini desteklemekle beraber ordu işlerine de el atmakla diğer vezirlerden farklı kılınmıştır. Bunun dışında klasik anlamıyla divan reisi olarak Vezâreti uygulamadığı da kaynaklarca anlaşılmaktadır. Böylece az sayıda memur ve yardımcıları

---

⁶⁸⁰ Reşidüddin bu olaya bakışını böyle aktarılmıştır: "... *Çûn, Seyİfeddîn Bitikçi ra şehîd kerdând*". Bkz: Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1049.

⁶⁸¹ Şemseddîn Muhammed Zehebî, *Zeyil-ü Târih-ün el-İslâm*, Tahkik Ömer Âbdüselâm Tedmür-î, C. 49, Dârül-Letâb el-‘Arabî, Beyrut 1999, s.70.

⁶⁸² Bağdad Fethi öncesinde münecim Hüsameddin ve Nasirüddin Tusi arasındaki ihtilaf hakkında bkz: Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1006.

ile Hülagu Han'ın has vezirliği ile nitelikli makam sahip olarak İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna önemli katkıda bulunmuştur.

2.Sahib-i Divân Şemseddin Muhammed Cûveynî

İlhanlı Devleti'nin en önemli vezirlerinden biri olan bu şahıs, Sahib Seyid Şemseddin Muhammed el-Cûveynî⁶⁸³ veya Hoca Şemseddin Muhammed Sahib-i Divan Cûveynî⁶⁸⁴ olarak anılmaktadır. Tam ismi ise Sahib-i Adil Şemseddin Muammed bin Sahib-i Divan Bahaeddin Muhammed el-Cûveynî'dir⁶⁸⁵. Kökeni İmam el-Harameyn Abdülmelik Cûveynî'ye dayanmakta olup atası Şemseddin Muhammed de Harezmsah Muhammed'in Sahib-i Divani idi. Babası Hoca Bahaeddin Muhammed Harezm Devleti'nde müstevfi derecesinde memur⁶⁸⁶, daha sonra Horasan hakimliği'nde sahip divanlık yapmıştı. İlhanlı Devleti'nde Vezâret müessesine önemli katkıda bulunduğundan dolayı kaynaklarca İlhanlıların ilk veziri olarak zikredilmektedir⁶⁸⁷ ve bu fikir bazı araştırmacılar tarafından da benimsenmiştir⁶⁸⁸.

Köklü bir aile üyesi olan Şemseddin Muhammed Cûveynî, Hülagu Han'ın yanında mali müşavir niteliğinde bir makama sahip olup ülkenin iktisadi hayatına

---

⁶⁸³ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.267.

⁶⁸⁴ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.276.

⁶⁸⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.40.

⁶⁸⁶ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.276.

⁶⁸⁷ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.267; Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.276; Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.126.

⁶⁸⁸ Abd ar-Rafî' Hakikat, *Vezîrân-i İrânî*, s.213; Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvüm ve tehevvel der Târîh-i Mîyâne-ye İnan*, s.65.

yönelik bir insiyatife sahipti⁶⁸⁹. Henüz görev başındayken 659/1260-1261 yılında Han'ın yarlığı gereği Bağdad'ı ziyaret ederek Bagdad Hakimliği'nin teşkilatlanma ve politikasında danışmanlık yapmıştır⁶⁹⁰.

Şemseddin Cûveynî , 1263 yılında vukubulan Büyük Kurultay'dan Hülagu Han'ın baş veziri olan Sahib-i Divanlığı'na seçilmiştir⁶⁹¹. Sahib-i Divanın ilk işi de kendi naiplerini ülkenin bütün vilayetlerine tayin etmesi olmuştur. Horasan, Irak, Fars, Azerbeycan, Rum ve Şam hakim ve naipleri doğrudan onun emir altına alınmıştır⁶⁹². Büyük Divan'ın içinde suyuralg başta olmak üzere tüm işlerini kaydetmede görevli defterdar-i Memâlik şeması oluşturmuştur. Buna göre her şehir ve vilayetin mali işleri görüşülmekteydi. Defterdar-i Memâlikin başına onun en güvendiği isimlerinden biri olan Seyid Sadrüddin Hamza getirilmiştir⁶⁹³. Zabıt defterin işlenmesi ve harcamaların

---

⁶⁸⁹ 657/1258-1259 yılında Hülagu Han, Bağdad'ı ele geçirdikten sonra onu Sahib-i Divanlık makamına oturttuğu söylenmektedir. Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.201.

⁶⁹⁰ Burada Bağdad Şahnesi olan Ali Bahadır'a verdiği ünlü nasihatta sivil idaresinin önemi vurgulanmıştır. “*Mû-i râ çûn bebarand, bâz beravîd, valî ser ra çûn bebarand dîger naravîd*”. Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.205.

⁶⁹¹ Ünvanı Sahib-i Divan olarak verilmekle beraber idam edilen Seyfeddin Bitikçi'nin yerine geçmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1050; Fahrüddîn Dâvûd Benâkatî, *Târîh-i Benâkatî*, Tashih Cafar Şeâr, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 1378, s.425.

⁶⁹² Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.267.

⁶⁹³ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.129

kontrolü de Hoca Cemalüddin önderliğinde yapılmaktaydı⁶⁹⁴. Zabit defteri her üç yılda güncellenerek tüm ülke çapındaki mali hesaplar Sahib-i Divana takdim edilmesi de önemli kararlardan biriydi⁶⁹⁵. Hatta her şehir ve vilayet başta olmak üzere idari birimler gerçekleştirdiği işleri her ay ve her yıla göre hesaplayarak Sahib-i Divan'ın sekreterine ulaştırması da zorunlu kılınmıştır. Tüm bu muhasebe defter ve kararlar Sahib-i Divan tarafından değerlendirilerek Hülagu Han'a takdim edilirdi⁶⁹⁶. Zabit defteri kaydına göre devlet masrafı 1263 yılında 50 tuman, 1264 yılında 100 tuman, 1265 yılında 200 tuman, 1266 yılında 600 tuman ve bundan sonraki yıllarda birkaç bine kadar yükselmiştir⁶⁹⁷.

Önceki bölümde bahsettiğimiz üzere ülkenin sivil idaresini sağlamak ve halkın refah düzeyini arttırmak için yapılan bazı uygulamalar da Şemseddin Cûveynî'nin insiyatifi altında gerçekleşmiştir. Örneğin, Bağdad fethinden hemen sonra Bağdad Hakimi olan Ata Melik Cûveynî tarafından miras müsaderesi geleneği ve Tuster ve Bayat bölgesinde toplanmakta olan yol güvenliği vergisi bacaların da kaldırıldığı görülmektedir⁶⁹⁸. 1263 yılında Şemseddin Cûveynî, Bağdad Hakimliğine yazı göndererek yılın toplam emval miktarı hakkında geniş bilgi aldıktan sonra beklenen

---

⁶⁹⁴ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.126

⁶⁹⁵ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.127

⁶⁹⁶ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.128

⁶⁹⁷ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.128-129

⁶⁹⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.151.

rakamı Han'a açıklamıştır⁶⁹⁹. Hülagu Han'ın ölümüne kadar süre içinde Şemseddin Cûveynî'nin makamı Arran ve Azerbaycan'da bulunduğu da gözlemlenmektedir⁷⁰⁰.

1265 yılında Hülagu Han'ın vefatından sonra aynı yılın Haziran ayının 19'unda Abaka Han İlhanlı Devleti'nin İlhanı olarak seçilmiştir⁷⁰¹. Culûs töreni sırasında Hoca Nasirüddin Tusi de devlet düzeni ve yönetim şekline dair öneride bulunmuştur⁷⁰². Bu nasihatte sivil yönetiminin düzenlenmesi de önemli yer almaktadır. Örneğin, egemenlik altındaki vilayet yöneticilerine iyi davranılması, halka yüklenen verginin indirilmesi, vilayetlerin imar edilmesi gibi hususlar önemle arz edilmektedir⁷⁰³. Abaka Han iktidara gelir gelmez gerçekleştirdiği reformlar sonucu devlete çeki düzen gelirken, her eyalete Moğol asıllı bir vali yanında yerel bir yönetici de atanmıştır⁷⁰⁴. Bununla beraber Moğollar askeri ve siyasi meselelerle uğraşırken, yerel yöneticiler idari ve mali sahalara bakardı. Her açıdan babasının sadık bir takipçisi olan Abaka Han'ın ülke yönetimi ve maliye başta olmak üzere sivil idare başına uygun bulduğu isim ise Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'den başkası değildi⁷⁰⁵.

⁶⁹⁹ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.208.

⁷⁰⁰ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.205-208.

⁷⁰¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1054.

⁷⁰² Reşîdüddîn'e göre culûs tarihi Hoca Nasirüddin Tusi tarafından belirlenmiştir.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1059.

⁷⁰³ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat el-sefâ*, Tashih Cemşid Kiyânfer. C. V, Enteşerat-i Esatir, Tahran, 1385, s.2072-2073.

⁷⁰⁴ İlhan Erdem, "Olçaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCFTAD*, 2000, s.11.

⁷⁰⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1062.

Abaka Han tahta geçer geçmez İlhanlı Devleti'ne karşı kardeş devletler tarafından taarruzlar sürekli devam etmiştir. Altın-Orda komutanı Nokay'ın Derbend'e saldırması üzerine şehzade Yeşmut 3 Şevval 663/19 Temmuz 1265 tarihinde karşı harekete geçmiş ve bu muharebe Abaka Han ve Berke Han'ın karşılıklı olarak seferbirliğe kalkmasına kadar 2 yıldır devam etmiştir⁷⁰⁶. Bunun hemen ardından 668/1269-1270 yılın yaz aylarında Çağatay Ulusu Hanı Barak, Horasan tarafından İlhanlı toprağına saldırmış⁷⁰⁷ ve Abaka Han da bizzat kendisi sefere çıkıp Herat başta olmak üzere Horasan hududunu düşman elinden kurtarmıştır⁷⁰⁸. Aynı zamanda Altın-Orda'nın tekrar saldırıları, Niküdar isyanı, Memlük taarruzu olmak üzere harp işlerinin ağırlıklı olması Abaka döneminin özelliğidir.

Bu takdirde ülkenin imareti ve sivil işler Şemseddin Cûveynî ve onun ekibi üzerine yüklenmiş olması ile Vezâret müessesinin önemi gündeme gelmiştir. Hülagu döneminden beri elinde bulundurduğu vezirlik makamını İslam devlet geleneğine göre tanzim etmesi de mühim bir konu olmuştur. Abaka döneminde devlet adamlarının içinde en faziletli olarak nitelendirilen Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî , ülkenin mali işlerine yönelik uygulamaları gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu yüzden onun makamı Emlak-i Divan olarak adlandırılmakla beraber ilk faaliyetlerini kendi özel mülkiyetine

---

⁷⁰⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1063.

⁷⁰⁷ Horasan üzerindeki İlhanlı ve Çağatay Ulusu arasında vukubulan mücadelenin sebebi ve akabeti hakkında geniş bilgi için bkz: İlhan ERDEM, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleri", *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1997, sayı 3, s.106-112.

⁷⁰⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1098.

dayandırarak icra etmiştir⁷⁰⁹. Ülkenin emval durumunu güçlendirmek için divan naipleri ataması ile başlamıştır⁷¹⁰. Bağdad naibliğine tekrar Ata Melik Cûveynî , Horasan vezirliğine Hoca İzzeddin Tahir, Fars memleketleri hakimliğine Şemseddin Taziku, Kirman'a Terken Hatun, Tebriz'e Melik Sadreddin, Diyarbakır'a Celaledin Tarir (Tarrah) ve Melik Razieddin Baba, İsfahan'a, Yezd vilayeti ve Arak tümenliğine öz oğlu Hoca Bahaeddin Muhammed, Kazvin ile Irak'ın bazı yerlere Melik İftihareddin-i Kazvini, Diyar-i Rebia'ya Melik Fahreddin Karaarslan, Nimruz'a Melik Şemseddin Kert ve Gürcistan'a David ve oğlu Sadun atanmıştır⁷¹¹. Bu dönemin Anadolu hakimiyeti Pervane Muineddin Süleyman'ın elindeydi⁷¹².

Kaynaklarca takdir edilen Ata Melik Cûveynî 'nin Bağdad hakimliği sırasında gösterdiği muvaffakiyeti ve Şemseddin Cûveynî 'nin öz oğlu Hoca Bahaeddin Muhammed'in İsfahan, Yezd vilayeti ve Arak tümenliği'ndeki başarıları da Şemseddin Cûveynî ile olan işbirliği ve yönetim kabiliyetinden müteşekkil olmakla beraber Vezâret müessesinin işleyiş mahiyetini anlamamız için bir emsal niteliğindedir.

Bu süreç içindeki Bağdad Hakimliği, ülkenin müstakbel Vezâret sisteminde önemli rol oynamıştır. İslam devleti geleneği uyarınca divanlık niteliğinde bürokrasi sistemi kurulduğu anlaşılmaktadır. 657/1258-1259 yılında dönemin ünlü aydını olan Bahaeddin Ali bin el-Fahr Ayşâ-i Erbili, Bağdad'a davet edilerek katib-i inşa olarak

---

⁷⁰⁹ “*Sâhib-i Dîvân der tamâmet memâlik-i İlhânî, brâyî êmlâk-i hód dîvânî tertîb dâd...*”bkz: Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.40.

⁷¹⁰ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.269.

⁷¹¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1062.

⁷¹² İlhan Erdem, “Olcaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”, *AÜDTCFTAD*, 2000, s.14.

göreve başlamıştır⁷¹³. Ertesi senede Atamelik Cûveynî tarafından İzzeddin Ahmet bin Mahmud Zencanî da Bağdad'a kadi'ül-kuzât olarak atanmıştır⁷¹⁴. Şehirde emniyet ve asayişten sorumlu şihne olarak Ali Bahadır H.661/1262-63 yılına kadar görev yapmış ve H.662/1263-1264 yılında Karabuka adlı noyan, daha sonra Tukul Bahşi bu görevi üstlemiştir⁷¹⁵. Her ne kadar Bağdad ve Irak-i Arab yönetimi Suncak Ağa'nın emrinde olsa bile fiilen sivil yönetimi Ata Melik Cûveynî tarafından yürütüldüğü kaynaklarca anlaşılmaktadır. Son Abbasi döneminde virane haline gelen Bağdad şehrin imarı da onun yönetimi altında gerçekleşmiştir⁷¹⁶. H.665/1266-67 yılında Bağdad şehrin dışında bulunan Bab el-Zaferiye kapısı çevresinde saray ve hamamlar inşaa edilmiş ve civarda meyve ağaçlar dikilmiştir. Bundan ilham alan Ata Melik Cûveynî ertesi senesinde Hz.Ali'nin şehit düştüğü Necef'te ribat (sufilerin meskeni hankah veya miskinlerin oturduğu zaviye) inşa ettirmiş ve çevre sakinlerinin refahına yönelik icraatlar da gerçekleştirmiştir⁷¹⁷. Ayrıca köylerin kurulması, ziraat alanının açılması ve su kanallarının yapılması için özel çalışmalar gerçekleştirmiştir. Fırat nehrinin suyundan Necef ve Kufe'yi bağlayan kanal açtırmak için 100 binden fazla kırmızı altın dinar harcamıştır⁷¹⁸. Bu kanalın her iki kıyısına 150 köy kurulmuş ve hiç bir zaman ziraat yapılamayan

---

⁷¹³ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.202.

⁷¹⁴ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.204.

⁷¹⁵ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.208-210.

⁷¹⁶ Abaka döneminde Bağdad'ın en büyük sorunu harabe şehrin tekrar imar edilmesi idi. Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.62.

⁷¹⁷ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.213.

⁷¹⁸ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat el-sefâ*, C. V, s.4077; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.41-42.

Anbar ve Necef arasındaki bütün arazi yemyeşil tarlalara çevrilmiştir⁷¹⁹. H.670/1271-72 yılında Câfer nehrin kenarında imar yapıp çevre güvenliğini sağlamıştır. Dolayısıyla, çevrede divan, mescid, kervansaray, hamam ve pazar kurulup nüfus de çoğalmaya başlamıştır. Artık burası Basra ile sıkı bir ticari ilişkilerde olan yer haline gelmiştir⁷²⁰. Bölgenin ticari hayatını canlandırmaya yönelik sikke darbı da yaptırmaya başlamıştır. H.666/1267-68 yılında alınan karara göre Bağdad'da bakırdan kuruş darbedilmeye başlanmıştır. 24 Bağdad kuruşu (*fulus*) 1 dirheme tekabül etmekle beraber 1 dinarın ağırlığı 5 rıtlı idi⁷²¹. Bağdad halkının hacca gitmesini teşvik amacıyla hazineden finans sağladıktan sonra ilk kabileyi Kufe'ye kadar bizzat kendisi uğurlamıştır⁷²². Bu yüzden H.667/1268-69 senesinde Abaka Han, Bağdad'a gelip teftiş ve incelemede bulunurken

---

⁷¹⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.42

⁷²⁰ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.222.

⁷²¹ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.213. Orta çağda altın dinarın ağırlığı 4,233 gramdır. Walter Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", *MÜFEFY*. NO 21, 1990, s.13. Bir dirhem de ortaçağda 3,125 gram idi. Walter Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", *MÜFEFY*. NO 21, 1990, s.5. Bağdad müzesinde muhafaza edilen toplam 21 adet Abaka dönemi bakır sikkelerin ağırlığı 2.700-5.100 gram arasındadır. Eşref Buharalı, "İlhanlılar Zamanına Ait İslami Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaka Han Devir)", *AÜDTCFTAD*, sayı 28, 1996, s.261-263. Abaka dönemi sikkeleri hakkında detaylı bilgiyi: Judith Kolbas, *The Mongols in İran (Chingiz Khan to Uljaitu 1220-1309)*, Routledge Publishing, London and New York, 2007, p.208-215

Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.213.

Ata Melik Cûveynî'yi takdir etmişti⁷²³. Bu dönemin Bağdad hakimliği tarafından hazine için toplanan yıllık geliri 20 tümen altın civarındaydı⁷²⁴.

Cûveynî ekibinden başarılı olan diğer bir isim ise onun öz oğlu Hoca Bahaeddin Muhammed Cûveynî idi. Henüz genç yaşta bu göreve geldiğinden olsa gerek İsfahan'da adalet ve asayiş sağlamak için olağanüstü tedbirler almıştır. Pazarlarda malın pahalıya satılmasını yasaklamakla beraber hırsız ve yankesicilere ağır ceza uygulamaya başlattı. Bu yüzden İsfahan'da emniyet o kadar sağlanmış ki dükkanlar gece açık bırakılır ve bekçiler sıkı bir denetim altında tutulurdu⁷²⁵. Onun icra ve faaliyetleri, bazı araştırmacılar tarafından aşırı sertlikle de itham edilmektedir⁷²⁶.

Ülkenin mali sistemini güncellemek ihtiyacı doğrultusunda 1273 yılında Gürcistan ve Ermenistan başta olmak üzere bölgelerde nüfus sayımı gerçekleştirdi. Bu işin başında emir Argun Aka olmakla⁷²⁷ beraber ekibin içinde vezirlik makamı tarafından müstevfi Mecdü'l-mülk de dahil edilmiştir⁷²⁸. Cengiz döneminden başlayan

---

⁷²³ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.216

⁷²⁴ 1280 yılında Mecd ül-Mülk tarafından Atamelik Cûveynî'ye atılan suçlamada bu rakam geçmektedir. Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed Cûveynî, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.95-96.

⁷²⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.42-43; Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4078-4079.

⁷²⁶ Bertold Spuler, *a.g.e*, s.371.

⁷²⁷ A.G.Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.71.

⁷²⁸ Mecdü'l-mülk de Gürcistan nüfus sayımı sırasında Şemseddin Cûveynî'nin gözünden düştüğü belirtilmektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1111; Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der İrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.388.

Moğol istilası nedeniyle İran'ın büyük şehirleri virane halinden henüz çıkmamış vaziyette idi⁷²⁹. Hülagu döneminden beri belli yerlerde yeni şehir imar etmeye çalışılsa bile bina, su kanal başta olmak üzere inşaat masrafı ve mecburi göç gibi nüfus çoğaltma faaliyetler neticesinde mevcut şehirler daha zayıflamakla beraber yeni şehirler kurulumları da bir türlü bitmezdi⁷³⁰. Bu durumu düzeltmek için Vezir Şemseddin Cûveynî , Moğol aristokrat tarafından “incü” olarak ilan edilen İran'ın başlıca büyük şehirleri ve köyleri satın alıp imar ve maliyeden mütahassis olan bürokratları ataması ile İlhanlı devleti içindeki kendi ağırlığını gittikçe hissettirmeye başlamıştır⁷³¹. 1280 yılında Şemseddin Cûveynî tarafından satın alınan arazi 4 bin tümen değerinde olup⁷³² dönemin bir köyü 10 bin dinara satıldığından hesaplanmak gerekirse toplam 4 bin köy ve kasabaya tekabül etmektedir⁷³³.

İlhan ve hatunlara mühassis olan saray harcamaları da ganimet ve ortak tüccar tarafından sağlanan *âşîğ*⁷³⁴, hayvan sürüsünün çoğalması ve hayırserver bağışlarından

---

⁷²⁹ Abaka döneminde ise mevcut şehirlerin ancak 1/10 normal hayatını sürdürmekte idi. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. II, s.1527.

⁷³⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. II, s.1528

⁷³¹ Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der Îrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.391.

⁷³² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. II, s.1113.

⁷³³ İ.P.Petruşevskii, *Zemledelie i Agrarnie Otnoşeniya v Îrane XIII-XIV vv*, s.253.

⁷³⁴ Orta çağ Moğolca'da *asik* olarak geçmekte olup yarar ve kâr manasına gelmektedir. N.N. Poppe, *Mongoliskii Slovari: Mukaddimat al-Adab*, İzd. ANSSSR, Moskova-Leningrad, 1938, s.107. Türkçe tercümesi: Zemanşeri, *Mukaddimetü'l-ideb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, Hazırlayan N.N.Poppe. Çeviri Mustafa S.Kaçalin. TDK, Ankara, 2009, s.17. Burada kar payı anlamında kullanılmıştır.

müteşekkil olduğundan özellikle erzak konusunda sürekli sıkıntı çekmekteydi. Doğal olarak bu düzensiz durumu vergi politikasında da bir takım müşküller doğururdu. Şemdeddin Cûveynî de erzak miktarını belirleme suretiyle bazı düzenlemeler getirmeye çalışmıştır⁷³⁵.

Moğol aristokratların önemli bir gelir kaynağı ise ortak denilen hazine ile anlaşması bulunan güvenilir tüccarlardan sağlanan kar payı (*âşîğ*) idi⁷³⁶. Ortaklar, Moğol hükümdarlarının imajı olan cömertlik ve hayırlardan da oldukça istifade ediyordu⁷³⁷. Abaka Han da bu geleneği sürdürmüş ve neticesinde uyanık ortakların suistimaline de maruz kalmıştır. Bazı ortaklar kendi parasıyla çeşitli silah ve atlar satın alıp hazineye teslim ederken horçin ve ahtaçılara rüşvet vererek fazla ödeme almaya başlamıştır. Yolsuzluk nitelikli bu faaliyet büyüdükçe horçi ve ahtaçılar, aldıkları mal ve hayvanlar karşılığı beraat yazıp hazineden tahsis ettirirdi. Akabinde tefecilik de oluşmaya başlamıştır. Örneğin, tüccarlar, hazineye verilen silah ve at miktarı yazılan tutanağı belli bir rüşvet karşılığında bitikçi veya katiplerden onaylatıyordu. Bu tüccarlara faiz karşılığı borç veren tefecilerin sayısı da artmıştır. Neticesinde hazineye 200-300 bin asker teçhizatı ve 200 bin at satın alınmış gibi miktar belirlenmiştir. O esnada kaydedilen bir dava Reşidüddin tarafından kaydedilmiştir. Hülagu döneminden

---

⁷³⁵ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârih*, C. II, s.1507.

⁷³⁶ Moğol İmparatorluğunda ortakların doğuşu ve ilk faaliyetleri hakkında bkz: *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s.129-130.

⁷³⁷ Büyük Kağan Ögedey bu geleneği başlatmış ve çoğu zaman suistifadeye yol açmıştır. Detaylı bilgiyi: Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. I, s.299-332.

beri saray himayesinde olan bir Yahudi tüccar, *ildecü* (silahdar)lerle iş birliği yapıp hazineden 500 tümen tahsilat isteyen beraat yarlığı getirmiştir. Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî, davacı Yahudi'ye Tebrizde evi olup olmadığını sormuş ve evet cevabı aldıktan sonra “Eğer sana talep edilen 500 tümeni tahsis etsek senin evine sığar mı?” diye hayretle sormuştur. Bu kadar alışverişi karşılayacak nakit bulunmadığından ortaklar divana şikayet etmeye başladığında Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî tarafından duruma el konularak Abaka Han'a bildirmiştir. Değerlendirme sonunda Şemseddin Cûveynî tarafından teklif edilen uygulamalara göre talep olunan her 10 tünden 2 tümeni tahsil edilmesine karar verilmiştir. Şemseddin Cûveynî bu kararı uygulamakta her ne kadar ısrar etse de Moğol aristokrasinin engeline uğraması neticesinde bir türlü muvaffak olamamıştır. Bu gibi aşırı harcamalar ve yolsuzluklar, Gazan dönemine kadar seyreden iktisadî buhranın ana sebeplerini teşkil etmiştir⁷³⁸.

Divanlık tarafından ülkenin iktisadî istikrarı uğruna yapılan bir önemli karar ise sikke ve akçe reformudur. Abaka dönemin sikkeleri, üzerinde farsça ibare, güneş ve aslan figürü ile tanınmaktadır. Bu tür sikkenin en klasik numunesi ise II. Gıyas eddin Keyhüsrev adına bastırılmıştır⁷³⁹. Abaka Han adına Tus'ta darpedilen ve üstünde Moğolca ibaresi de bulunan bir sikke de bazı araştırmacılar tarafından sıklıkla örnek gösterilmektedir. Söz konusu olan sikke üzerinde güneş ve aslan figürü tasvir edilmiş ve sağ tarafa doğru yıldızlarla çevrelenmiştir. Aslan figürün üstünde “Lailaheil allah” ve “Muhammed Resulallah” ibareleri yer almaktadır. Aslanın kuyruğu kısmında ise “Darrab Tus” ibaresi ile diğer yüzünde Abaka Han'ın ismi Moğolca yazılmıştır. Bu

---

⁷³⁸ Buna dair detaylı bilgileri bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1689-1693.

⁷³⁹ Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der Îrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.392.

sikkenin ağırlı 2,7 gramdır. Bunun dışında sadece aslan figürlü sikkelere de sıkça rastlanması Abaka döneminin özelliğidir⁷⁴⁰. Müverrih Vassaf da Şemseddin Cûveynî'nin başarısını anlatırken 693/1293-1294 yılında Geyhatu Han tarafından Büyük Divan'a hesap sorulduğunda 3 milyon 600 bin dinar sayıldığıının altını çizmiştir⁷⁴¹. Yani, toplanan hasil-i emlak her gün 10 bin tümene tekabül etmekteydi⁷⁴².

Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'nin icraat ve faaliyetleri sadece iktisadı alan ile sınırlı kalmayıp zaman zaman ülkenin siyasi hayatında da ağırlığını hissettirmektedir. Abaka Han tahta geçer geçmez Horasan hududunda Çağatay Ulusu tarafından taarruza uğramıştır⁷⁴³. 1268 yılın sonbaharına doğru⁷⁴⁴ Çağatay Ulusu tarafından ünlü vezir Mahmut Yalavaç oğlu Mesud Beki, devlet elçisi olarak Abaka Han'ın sarayına geldiğinde incülerin silinme talebi gibi iyi niyet taşıdığını iddia etmekteydi⁷⁴⁵. Ama onun kötü niyeti, Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'ye gösterdiği muamelede belirmeye başlamıştır. Mesud Beki'yi karşılama töreni Şemseddin Cûveynî

---

⁷⁴⁰ Seyyîd Cemâl Turâbî Tabâtabâyî, *Resim-i el-hatt Uygûr-î ve Seyr-î der Sikkeşenâsî, Muze-i Azerbaycan*, Şumare 6, Aban, 1351, s.36-37, 40; Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der Îrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.392.

⁷⁴¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.40.

⁷⁴² Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vüzerâ*, s.276.

⁷⁴³ Çağatay Ulusu'nun Horasan iddiası ve akabeti hakkında detaylı bilgi: Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.81-83.

⁷⁴⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.47; Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4079.

⁷⁴⁵ Buna dair detaylı bilgileri bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1063.

tarafından tertip edilmiş ve karşılıklı olarak atlarından inip selamlaşmıştır⁷⁴⁶. Bu esnada Mesud Beki, Şemseddin Cûveynî 'ye “*Sen misin Sahib-i Divan?*” diye alaycı şekilde sormuş ve Şemseddin Cûveynî de devlet protokolü uyarınca sukunetini muhafaza etmiştir⁷⁴⁷. Böylece Sahib-i Divân'ın İlhanlı ve Çağatay Ulusu arasındaki çatışma girdabına dahil olması bu hadiseden ibarettir. Savaşın sonuna doğru Abaka Han, fitne ocağı olan Maverâünnehir'e bizzat kendisi gitmeyi isterken devletin huzur ve refahı bozulmasından tereddüt eden Şemseddin Cûveynî , onu ikna ederek vazgeçirmişti⁷⁴⁸. İlhanlı ve Çağatay Ulusu arasında vukubulan savaştan sonra hiyanet ettiği düşünülen bazı emirlerinin cezalandırılması gündeme gelmişti. Savaş sırasında Barak ile gizli ilişkisi olduğundan Abaka Han'ın şüphe ve öfkesini çekenlerden biri de Herat hakimi Melik Şemseddin Kert idi⁷⁴⁹. Abaka Han onu cezalandırmak için 1275 yılında asker gönderecekken Şemseddin Cûveynî de bunun sulh yoluyla halledilmesi konusunda ısrarcı idi. Çünkü Horasan bölgesinin bir daha askeri bir hareketi kaldıramayacağını ve bazı fitnelere yol açacağından endişeleniyordu. Bu yüzden Abaka Han'la istişare sonucunda Melik Şemseddin Kert'in affedilmesi ve nezaket yoluyla Tebriz'e getirilmesi görevini Sahib-i Divan bizzat kendisi üstlemiştir. Melik Şemseddin Kert'e iltifat dolu mektup yazılmış ve İlhan'ın huzurunda onun iyi muamelesi göreceği garantisi de verilmiştir. Hatta onun Tebriz'e gelişi sırasında kendi mallarından bir hükümdara yakışır ölçüde hediye hazırlatarak özöğlü Bahaeddin aracılığıyla mukabele töreni de tertip ettirmiştir. Ne var ki, Abaka Han'ın huzurunda Melik Şemseddin Kert'in iyi

---

⁷⁴⁶ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4079.

⁷⁴⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. s.47.

⁷⁴⁸ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.2116.

⁷⁴⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.81-82.

muamele görmesi ve bağışlanma konusundaki Sahib-i Divan'ın çabası sonuç veremedi ve kendisi Tebriz kalesinde hapsedildi⁷⁵⁰.

İlhanlı Devleti'nin ezeli düşmanı olan Memlük Sultanı Baybars, bazı boşluklardan yararlanarak 1277 yılında Anadolu seferi düzenlemekle beraber Türkiye Selçukluları ülkesinde Moğol karşıtı fitne alevlenmeye başlamıştır⁷⁵¹. İlhan Abaka, bu durumu askeri hareket ile çözmeye çalışsa da pek başarılı olamamıştır. Hatta cezalandırma katliamı da yapılmış ve sorunu her zaman sulh yoluyla çözmeye meyilli vezir Şemsüddin Sahib-i Divan, Han'a yalvararak 140 kişinin affedilmesine sebep olmuştur⁷⁵². Abaka Han'ın Anadolu askeri hareketinden sonra Türkiye Selçuklular Devleti büyük istikrarsızlık içinde kalmıştır. Kentler boşalmış ve birçok insan Suriye'ye, Mısır'a göç etmiştir. Sonunda korkutucu manzaranın farkına varan İlhanlı hükümdarı ülkede düzenin yeniden tesisi ve ekonomik durumun düzeltilmesi amacıyla ünlü vezir Şemdeddin Cûveynî 'yi Anadolu'ya göndermeye karar verdi⁷⁵³. Abaka Han tarafından bizzat Şemseddin Cûveynî 'ye verilen görev de halkın isteklerine göre cevap vermek, ülkeyi

---

⁷⁵⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1105-1107.

⁷⁵¹ Detaylı bilgi için bkz: İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı ilişkileri (1258-1308)*, s.243-259; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.565-569; Claudia Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çeviren Yıldız Moran, İstanbul, 1979, s.284-286.

⁷⁵² İbn Bibi (el-Hüseyn bin Muhammed bin Ali el-Ca'feri er-Rugadi), *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l Ala'ie (Selçuk name)*, s.197

⁷⁵³ İlhan Erdem, "Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*. Ankara, BY, 2003, s.333-334.

imar etmek, memleketi elde tutmak, asilerin ve sapıkların emlakının ve malının hesap listesini çıkarmak, insanların korku sebeplerini öğrenmek, sınır boylarını korumak, fesatları ıslah etmek, hasetlere ders vermek ve ülkenin düşmanlarını kahretmek olmak üzere kalkınmaya yönelik nitelikteydi⁷⁵⁴. Görev icabı gereğince vezir Şemseddin Cûveynî , yanında Gühergay ve Erksun adlı iki Moğol komutanla beraber 17 Eylül 1277 tarihinde Anadolu'ya gönderilmiştir⁷⁵⁵. Sahib-i Divan Anadolu'ya gelince önce, asayişî sağlamak için Karamanoğulları üzerine yürümüş ve bu hareket başarıyla sonuçlanmıştır⁷⁵⁶. Sahib-i Divan, asayişî bir ölçüde sağladıktan sonra Kaz-Ova kıışlağında Kastamonu Simre, Sinop gibi Uç bölge sahiplerine hilat ve hediyelerle birlikte, onları kendilerine çekmek için mektup gönderdi. Önce uygunsuz kanun ve yükümlülükleri kaldırıp herkesin gücüne göre ödeyebileceği miktar kadar vergiler ihdas etti. Bu bağlamda halkın vergilerini yıldan yıla ödemesi ve bundan başka hiç kimsenin herhangi birinden resm-i müsadere istememesi hükmü getirildi⁷⁵⁷. Bununla beraber Anadolu'da harab olmuş şehirleri tekrar imar edilmiş ve Anadolu'da ilk kez tamga vergisini uygulamaya konulmuştur⁷⁵⁸. Bu verginin konulmasındaki amaç, yıllardır

---

⁷⁵⁴ İbn Bibi (el-Hüseyn bin Muhammed bin Ali el-Ca'feri er-Rugadi), *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l Ala'ie (Selçuk name)*, s.641.

⁷⁵⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1104-1105.

⁷⁵⁶ İlhan Erdem, "Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları"., *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*. s.335-336.

⁷⁵⁷ İbn Bibi (el-Hüseyn bin Muhammed bin Ali el-Ca'feri er-Rugadi), *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l Ala'ie (Selçuk name)*, 2014, s.643.

⁷⁵⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1104.

İlhanlılar'a vermekte yükümlü olduğu haraç ve angaryaları ödemekte güçlük çeken Selçuklu Devleti'nin gelirlerine el koyarak, bunları doğrudan İlhanlı hazinesine aktarmak ve sonra da Anadolu'nun ihtiyaçları için gerekli parayı İlhanlı hazinesi vasıtasıyla ödemekti. Bu suretle Selçuklu ülkesi de doğrudan İlhanlı mali sistemi içine alınmış oldu. Bu uygulama sonucunda Anadolu'da olumlu gelişmeler meydana gelmiş ve 1284 yılına kadar devam etmiştir⁷⁵⁹. Şemseddin Cûveynî , Anadolu'dan ayrıldıktan sonra Derbend-i Elburz ve Legzistan'a girerek, oranın kavimlerini de itaat altına almıştır⁷⁶⁰.

Böylece Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî ve ekibi İlhanlı ülkesinin iktisadı başta olmak üzere iç politikasını düzenlemeye uğraşırken daha sonra onun trajedik kaderini belirlemek için aleyhine düzenlenen entrika ve muhalefete de maruz kalmıştır. İlk saldırı H.662/1263-64 yılında Karabuka Noyan Bağdad şihneliği göreve gelir gelmez Ata Melik Cûveynî 'ye karşı suç ithamda bulunup tutuklamaya kalkışmakla başlamıştı. Ata Melik Cûveynî de hemen kaçıp öz ağabey Şemseddin Cûveynî vasıtasıyla İlhan Abaka tarafından beraat kararı almıştı⁷⁶¹. Asıl darbe H.677/1278-79 yılında müstevfi Mecdü'l-mülk Yezdî tarafından gelmiştir. Bağdad hakimi Ata Melik Cûveynî 'nin naibi olan Mecdüddin Esir tarafından Mısır ordusunun kuvveti ve azameti hakkındaki sözleri, anında Moğol emiri Yisu Buka Gürekan vasıtasıyla Abaka Han'a iletilerek soruşturma açılmasına sebebiyet olmuştur. Mecdü'l-mülk Yezdî entrikayı

---

⁷⁵⁹ İlhan Erdem, "Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*. s.337-338.

⁷⁶⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1104.

⁷⁶¹ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.209.

sağlama almak adına Mart 1280 tarihinde şehzade Argun'a da şikayetini bir rapor halinde sunmuştur. Rapora göre, Şemseddin Cûveynî, Mısır sultanıyla gizli ilişki kurduğu, 1277 yılında vukubulan İlhanlılar'ın Elbistan yenilgisi için Muineddin Pervane ile işbirliği yaptığı, yolsuzluk yaparak devlet malından 4 bin tümenlik arazi, 2 bin tümen nakit para vurgun yaptığı, kardeşi olan Ata Melik Cûveynî de Bağdad'da aynı yolsuzluk yaptığı ve bunları örtbas etmek için kendisi başta olmak üzere haberdar olan memurlara rüşvet verdiği ileri sürülmüştür. Çok geçmeden bu rapor Abaka Han'a da sunulunca divanın bütün naipleri tutuklanarak diğer vilayetlerdeki vergi defterlerine kadar soruşturma yapılmıştır⁷⁶². Bu noktada bazı Moğol emirler tarafından hazırlanan başka bir raporda, kardeşi Ata Melik Cûveynî , Bağdad'dan 600 tümenlik geliri⁷⁶³ ve oğlu Bahaeddin Cûveynî de Irak hakimliğinden 300 bin tümenlik geliri⁷⁶⁴ hazineye teslim etmeden kendi zimmetlerine kaçırdığı da güçlü bir şekilde iddia edilmekteydi. Durumun vahametini anlayan Sahib-i Divan Şemseddin, Hülagu'dan Abaka'ya emanet olarak geçen Olcay Hatun'un himayesine sığındı. Tüm mal ve mülkünü İlhan'a takdim

---

⁷⁶² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1111-1113; Mîrhand'a göre, Şemseddin Cûveynî'nin yürüttüğü mallardan nakidi 1 bin tümen olarak verilmektedir. Bkz: Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.2127; Geç dönem kaynaklarda olay daha özetli ve vesile olan kişilerin ismi zikredilmemektedir. Bkz: Muhammed Mufid bin Mahmûd Müstevfî Bâfekî, *Câmi Mufidî*, Be kuşeş İrec Âfşâr. Enteşerat-i Esatir. Tahran, 1385, s.123; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.273; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.111.

⁷⁶³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.60.

⁷⁶⁴ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.2127.

etmeye hazır olduğunu Olcay Hatun vasıtasıyla Abaka Han'a iletmiştir. Bu çaba bir miktar netice vererek Sahib-i Divan beraat ederek soruşturma durdurulmasına rağmen Mecdü'l-mülk Yezdî israf-i memalîğe terfi edilerek konumu da vezir-i Memâlik ile ortak olmuştur⁷⁶⁵. Hatta mülk, hazine ve *eraht* (yedek atlı asker)⁷⁶⁶, hesap tahkikatı⁷⁶⁷ gibi önemli işlerde tek yetkili olarak kendi naipleri başta olmak üzere memurlardan teşekküllü bürokratik bir makam sahibi olmuştur. Mecdü'l-mülk Yezdî, Han tarafından israf-i Memâlikliğe yarlık ile atanmış olup⁷⁶⁸ özel hil'at (teşrif-i has) ve kâse⁷⁶⁹ ile şereflendirilmiştir. Hatta yetkisi de o kadar genişlemiş ki İlhan'ın mühürlü fermanın sağ köşesinde Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî ve sol köşesinde İşraf-i Memâlik Mecdü'l-mülk Yezdî'nin imzası atılırdı⁷⁷⁰. Bu yüzden bazı araştırmacılar da Mecdü'l-mülk

---

⁷⁶⁵ Abaka Han'ın yarlığında “... *Mecdü'l-mülk i Yezdî der tamâmet-i memâlik âz kenâr-i Âb-i Âmûyîye tâ Mısır müşerrif bâşed ve bâ Sâhib-i Dîvân der hükmü müşârrek.*” denmektedir. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1114. Vassaf'a göre Mecdü'l-mülk Yezdî'nin makami müşrif-i Memâlik'tir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.60.

⁷⁶⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1114.

⁷⁶⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.60.

⁷⁶⁸ Reşîdüddin'e göre “hiç bir zaman Moğol hükümdarları bir Tacik'e böyle bir yarlığı verilmediği” öne sürülmektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1114.

⁷⁶⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.60.

⁷⁷⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.68.

Yezdî'yi vezirlik makamına eş değer yetkili olduğunu varsayarak “müşref ül-mülk” sıfatıyla Vezâret yaptığını öne sürmektedir⁷⁷¹.

Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî, hem güçlü biri olan Olcay Hatun'un himayesinde olması, hem de İlhan Abaka tarafından beraat ettirilmesi sonucu Mecdü'l-mülk Yezdî'nin hedefi başarısız olsa gerek, davanın seyri, birden 1280 yılında Bağdad naibi Ata Melik Cûveynî'ye karşı yönelmiştir. Ata Melik Cûveynî'nin naibi Mecdüddin İbnü'l-Esir tekrar tutuklanarak Cûveynî ailesinin Bağdad'daki mal varlığı hakkında ifade vermeye zorlandı. İfadeyi Mecdü'l-mülk Yezdî bizzat kendisi almıştır⁷⁷². Mecdü'l-mülk Yezdî ve ekibi, Bağdad'dan Emval-i Divana toplanması gereken yıllık miktarı 20 bin tümen altınla hesaplanabileceğini iddia ederek Ata Melik Cûveynî, son 10 yılda toplam 200 bin tümen altını kendi zimmetine geçirdiği kanaatine varmıştır. Ata Melik Cûveynî, bu iddiaya güçlü bir şekilde itiraz ederek tam aksine hazineden şahsına 200 bin tümen altın alacağı olduğunu öne sürmüştür⁷⁷³. Ata Melik Cûveynî'nin bu savunması netice vermedi. Mecdü'l-mülk Yezdî ekibi 1281 yılın ortasında soruşturma raporunu Abaka Han'a sundu. Rapora göre iddia edilen yolsuzluk meblağı 250 bin tümen altına yükselmiş⁷⁷⁴ ve artık aynı yılın Ekim ayına gelindiğinde Ata Melik Cûveynî'nin, iddia edilen meblağı şahsı malından ödemesine dair ferman çıktı⁷⁷⁵. Ama

---

⁷⁷¹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*. s.311. Pratikte de bazı zamanlarda gerçekten başvezire eşdeğer yetkiye sahip olsa da vezir-i Memâlik ya da Sahib-i Divan ünvanı almadığı aşıkardır.

⁷⁷² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1115.

⁷⁷³ Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.96.

⁷⁷⁴ Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.101.

⁷⁷⁵ Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.113.

Ata Melik Cûveynî'nin itirazı doğrultusunda bu rakam 100 bine inmesine rağmen sonradan asıl miktar istenmiştir. Bu meblağı ödemek için şahsi hazine, mücevher, ev, hane, hamam, köle, hayvan hatta harem ve çocuklarını da satmak zorunda kalmıştır. Yine de istenen miktara ulaşamayınca çeşitli işkencelere maruz bırakılmıştır. Hatta zincirle Bağdad köprüsünde bağlı tutulduğu da söylenmektedir⁷⁷⁶. Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî de Bağdad'a gelerek tüm Cûveynî ailesi mülkünü de birleştirdiler hatta başkalarından borç da topladılar. Buna rağmen el konulan tüm mallar ve eşyaların değeri istenilen 250 bin tümen altının 1/10 bile olmadığını Ata Melik Cûveynî kendi kaleminden aktarmaktadır⁷⁷⁷. Ama muasır kaynağın bildirdiğine göre 170 tümen altın değerinde mal ve mülke el konulmuştur⁷⁷⁸. Geriye kalan 130 bin tümeni de toplamak için Tağaçar Yarguçı⁷⁷⁹ ve Ordu Kiya⁷⁸⁰ adlı iki Moğol memur görevlendirilmiş ve onlar Bağdad'a gelerek onu son derece şiddetli işkence ve aşağılamaya maruz bırakmıştır⁷⁸¹.

Artık durum öyle hale gelmiştir ki Abaka han'ın huzurundayken Sahib-i Divan, Mecdü'l-mülk Yezdî'den daha aşağı pozisyonunda diz çökme, ziyafette yemek payından

---

⁷⁷⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1115.

⁷⁷⁷ Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.118. Vassaf'a göre miktarın 1/100'e bile yetişemediği de bildirilmektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.65.

⁷⁷⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1117.

⁷⁷⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.65.

⁷⁸⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1117.

⁷⁸¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1117; Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.119.

mahrum bırakılma gibi onur inciten muamelelere de maruz kaldı⁷⁸². Eskiden Cûveynî ailesi ile samimi bir ilişkide bulunan Abaka Han'ın en sevdiği Bulgan Hatun ve şehzade Kongurtay başta olmak üzere çok sayıda Moğol emir ve hatunlar Abaka Han'ın huzuruna çıkarak onların bağışlanması gerektiğine ısrar ettiler⁷⁸³. Aynı zamanda Bağdad halkının feryadı da saraya ulaşılmıştır⁷⁸⁴. Bu nedenle Ata Melik Cûveynî 17 Aralık 1281 tarihinde azad olmuştur⁷⁸⁵. Yine de dava kapanmadığı gerekçesiyle 1 Nisan 1282 tarihinde Ata Melik Cûveynî , Hemedan'da bulunan Abaka Han'ın huzuruna çağrılmıştır ve yoldayken İlhan'ın ölüm haberini almıştır. Bunu fırsat bilen Mecdü'l-mülk -i Yezdî de onu Hemedan'da tutuklatmıştır⁷⁸⁶.

İlhan Abaka'nın ansızın ölümünden sonra Moğol ileri gelenleri tarafından alınan karara göre Tekudar Ahmed 21 Haziran 1282 tarihinde İlhan seçilmiştir⁷⁸⁷. Tekudar Ahmet başveziri seçme konusunda tereddütlü durumdaydı. Çünkü Şemseddin Cûveynî 'ye karşı kurulan entrikalar, şehzade Argun başta olmak üzere önemli Moğol emirler

---

⁷⁸² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.62.

⁷⁸³ Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.136-137.

⁷⁸⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.65.

⁷⁸⁵ Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed, *Teslîyet'ül-Ihvân*, s.137.

⁷⁸⁶ *Teslîyet'ül-Ihvân*'ın zeyli olarak aynı yazar tarafından kaleme alınan isimsiz risalede bu hadise geçmektedir. Bkz: Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed. *Tarih-i Cihangüşa*. C. I, s.35-36. Ata Melik Cûveynî, Bağdad'dan Hemedan yolculuk boyunca zincirlendiği de söylenmektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.66.

⁷⁸⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1126; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.68.

tarafından desteklenmekteydi. Hatta bu entrikanın başında olan Mecdü'l-mülk de tekrar işraf-i Memâlik makamına talip olması ve eski ortağı Yisubuka tarafından desteklenmesi, durumu daha karışık hale getirmiştir. Bu yüzden Şemseddin Cûveynî , Ermeni Hatun'un himayesine girmek zorunda kalmıştır⁷⁸⁸. Ama dindaşlık duygusu ve sadakatine bağlı olsa gerek, Tekudar Ahmed Han'ın ilk fermanı da Hemedan'da tutuklu bulunan Ata Melik Cûveynî 'nin serbest bırakılması ve göreve tekrar atanması idi⁷⁸⁹. Artık İslam devleti uygulaması söz konusu olması⁷⁹⁰ ve ülkenin israfı artmasından⁷⁹¹ dolayı Vezâret için Şemseddin Cûveynî 'den başka için düşünülemezdi. Özellikle gereksiz harcamalar bu dönemde çoğalmıştır. Hülagu döneminde Bağdad ve Suriye ganimetinden müteşekkil olan devlet hazinesi de boşalmaya yüz tutmuştur. Hazinenin bulunduğu Urmiye gölü kenarındaki Tille ve Şaha kaleleri yıkılmaya başladığından

---

⁷⁸⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1127.

⁷⁸⁹ Dâvûd bin Muhammed Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.438; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.111.

⁷⁹⁰ Tekudar Ahmed Han'ın İslamı politika hakkında bkz: Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.89-90; Abbas İkbâl Aştıyani, *Târîh-i Mogol*, s.221-224; Adel Allouche, Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu, *AÜDTCFD*, 46,1. Çev. Mustafa UYAR, Ankara, 2006, s.243-254.

⁷⁹¹ Tekudar Ahmed, İlhan seçilir seçilmez devlet hazinesi açılmasını emretmiş ve tüm devlet erkanlarına kademe kademe bağışta bulunmuştur. Her askere 120 dinar dağıtıldı. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1127. Tekudar Ahmed Han'ın dağıttığı hazinesi ve cömertliği hakkında bkz: Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraes), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.610.

kayıtsız vurgunlar başlamakla beraber kalan kısmı askerlere dağıtılmıştır⁷⁹². Tekudar Ahmet Han'ın izni ile Fahrüddin İdacı adlı şahıs sarayın özel kullanımı için yüklü miktarda para harcama izni almıştır. Şemseddin Cûveynî de buna her ne kadar itiraz ettiyse de 40 tûmenden aşağıya indirmedi. Bu durumda Şemseddin Cûveynî de saray harcamalarını kontrol altına almak amacıyla hatunlar ve şehzadelere yıllık maaş niteliğinde 80 tûmen altından oluşan bütçe ayırmıştır⁷⁹³.

İkinci kez vezirliğe tayin edilen Şemseddin Cûveynî, kendisine rahat bir ortam oluşturmak için ezeli düşmanı Mecdü'l-mülk'i ortadan kaldırması zaruret haline gelmiştir. Zaten Mecdü'l-mülk de boş durmayıp onu Abaka Han'ı zehirlemekle suçlamış ve şehzade Argun başta olmak üzere bazı Moğol ileri gelenleri inandırmıştır⁷⁹⁴. Bu iddiayı güçlendiren bir husus ise Abaka Han Bağdad'a gelirken Ata Melik Cûveynî tarafından ağırlandığı ve şarap içtikten sonra fenalaşmaya başlamasıdır. Bu fenalaşma, Hemedan yolunda daha ağırlaşması suretiyle vefata neden olduğu da dedikodular arasındaydı⁷⁹⁵. Böylece, her iki tarafın arasındaki mücadelenin tam kızıştığı dönemde Mecdü'l-mülk'in yeğeni olan ve hazinedar-i işraf-i Memâlik görevli Saadettin'in özel husumeti nedeniyle Şemseddin Cûveynî tarafına geçmesi ile tüm

---

⁷⁹² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1349.

⁷⁹³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.70.

⁷⁹⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1128; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4137; Alaaddin Ata Melik Cûveynî. *Tarih-i Cihangüşa*. s.36-37.

⁷⁹⁵ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4134. Hamdullah Kazvini de bu iddiayı meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bkz: Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.593.

dengeler değişivermişti. Taraf değiştiren Saadettin de Mecdü'l-mülk'in şehzade Argun ile olan ittifakı deşifre edince İlhan'ın nazarında Cûveynî ailesi tam anlamıyla beraat etmekle kalmayıp musadere yoluyla el konulan tüm mal ve eşyalarını geri almayı başardı. Hatta Şemseddin Cûveynî 'nin gizli müttefiği olan Şeyh Kemaleddin Abdurrahman er-Rafia tarafından düzenlendiği iddia edilen büyü nitelikli muska, Mecdü'l-mülk'in eşyaları arasından bulunması ile davanın seyri belirlenmiştir. Saltanat naibi Suncak Aka ve Aruk Noyan başkanlığındaki mahkeme heyeti Mecdü'l-mülk'i suçlu bulduğundan onun idamı 14 Ağustos 1282 tarihinde Aladağ'da gerçekteşmesi ile Cûveynî ailesi artık rahat bir nefes almıştır. Ünlü tarihçi Atamelik Cûveynî de Bağdad hakimliği makamını geri kazanmıřtır⁷⁹⁶.

Artık İşlam devleti uygulaması söz konusu olduğundan Şemseddin Cûveynî ve ekibi de devlet nizamını buna göre düzenlemeye yönelik çalışmaları ele almıştır. İlk aşamada devlet geleneği ile ilgili bazı Moğol terimlerinin İşlamı kavramına göre değiştirilmesi gündem arasındaydı. "Yarlığ" yerine ferman, "Elçi" yerine resul demekle beraber İlhan da şarap yerine kırmızı içmeyi tercih etmeye başlamıştır. Bu durumda dini lideri ihtiyacı da doğduğundan Şemseddin Cûveynî 'nin sadik dostu olan Şeyh Kemaleddin Abdurrahman er-Rafia, Şeyhül-İşlam ünvanıyla Evkaf-i Memâlik makamına tayin edilip Amuye'den Mısır'a kadar salahiyet sahibi olmuştur. Dini faaliyetlerin yürütülmesi için divandan gereken bütçeyi ayırarak harcama usul ve kaideler de evkaf naiplerine verilmiştir. Başka bir karara göre yahudi hekim ve topluluklar evkaf defterinde kayıda alınarak gerekli yardımlara da tabi tutulmuştur. Müslüman cemaatin kaydı da yapılarak her yıl hac kafilesine Bağdad'a yollanıp oradan

---

⁷⁹⁶ Reşdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1129; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4137-4139.

Ata Melik Cûveynî tarafından Kabe'ye gönderilmesi de resmi kararla belirlenmiştir⁷⁹⁷. Hatta çoğu puthane ve diğer mabedlerin mescide dönüştürme faaliyetleri de başladı⁷⁹⁸.

Ülkenin ticari hayatını canlandırmanın bir yolu, dış ticaret özellikle Mısır ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi olduğu da Şemseddin Cûveynî tarafından teklif edilmiştir. Bu teklife Şeyh Kemaleddin Abdurrahman er-Rafia tarafından İslamı usule göre uygun olduğu ileri sürülünce artık Mısır ile ilişkilerin normalleştirme teşebbüsü de meşrulaşmıştır. 22 Ağustos 1282 tarihli ilk mektubun ihtivasında İlhanlı ve Memlük ilişkilerinin temelli olarak tüccarların serbest dolaşımı da önemle vurgulanmaktadır⁷⁹⁹. Ticari hayatının en önemli unsuru olan sikke darp işlemi de Şemseddin Cûveynî'nin inisiyatifi altında gerçekleşerek isim ve lakap konusunda değişik şekli bulmuştur⁸⁰⁰. Gerçekten de onun döneminde darp edilen sikkelerin çoğu Tekudar isminden daha

---

⁷⁹⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.69.

⁷⁹⁸ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4141.

⁷⁹⁹ İbn el-İbrî, *Muhtasar Târîh üd-Duvel*, s.402; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.71-72; el-Kalkaşandi, *Subh el-a'şâ*, Kahire, 1913-1918, C. VIII, s.65-68. İlhan Tekudar'ın Mısır ile ilişkileri normalleşmeye yönelik teşebbüsü ve sonucu hakkında bkz: Adel Allouche, Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu, *AÜDTCFD*. s.243-254.

⁸⁰⁰ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4140.

ziyade Ahmed ismini taşımaktaydı⁸⁰¹. Böylece, Şemseddin Cûveynî , İlhanlı Devleti'nin iktisadî başta olmak üzere refah yolu arayışında büyük başarıyı yakalamıştır⁸⁰².

Ama Cûveynî ailesine karşı ta Abaka döneminden gelişen entrika bu dönemde şehzade Argun tarafından kudretle devam ettirilmiştir. 24 Eylül 1282 tarihinde bir Moğol noyan olan Emir Ali Çingsang ve onun oğlu Kutlukşah, şehzade Argun'un huzurunda Şemseddin Cûveynî'nin şehzade Argun'u zehirlemek için Hâce Veciheddin ile işbirliği yaptığına dair ihbarda bulunmakla Cûveynî ailesine karşı olan entrika artık başka bir boyuta ulaşmıştır. Bunu duyan şehzade Argun, Hâce Veciheddin'in Kuçan'daki evini yağmalamış ve Bulugan Hatun'un arabulucuk yapması ile kan akmadan durdurulmuştur. Ama öfkelenen Argun, Rey hakimini değiştirmiş ve tehditkar dolu mektubu da Şemseddin'e göndermiştir. Bu yılın kış aylarını Bağdad'da geçiren Argun, Ata Melik Cûveynî 'ye karşı Abaka döneminde açılan davayı tazelediğinden durum daha vahim haline gelmiştir. Bundan rahatsızlık duyan Ata Melik Cûveynî de 5 mart 1283 tarihinde Arran'da vefat etmiştir. Artık hükümdarlık iddiasından bulunan Argun, Tekudar Ahmed'den Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî 'nin kendisine gönderilmesini istemekle isyan bayrağı da açmış oldu⁸⁰³.

Taht kavgası sonunda 10 Ağustos 1284 tarihinde şehzade Argun zafer kazanmakla Şemseddin Cûveynî de görevden azledilmiş sayılmaktadır. Ahmed'in yasaya

---

⁸⁰¹ Nyamaa Badarch, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, s.215

⁸⁰² Kaynaklarda onun döneminde refah düzeyi artırılmış ve ülke abad edildiğine dair söylemler az değildir. Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4140; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.70.

⁸⁰³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1131-1133

çarpıtıldıktan sonra Şemseddin Cûveynî de İsfahan'a kaçmıştır. Ama İsfahan yöneticilerinin Argun taraftarı olduğunu öğrendikten sonra artık teslim olmaya karar vermiştir. Onun nökerleri tarafından Hormuz'a yönelmesi tavsiye edilse de ailesi Moğolların elinde kaldığından Kurbanşire'deki Buka Noyan otağına teslim olmaya gelmiştir. Bu sırada Argun Han tarafından bağışlandığı haberi de gelmiştir. Gerçekten de Argun Han'ın huzuruna varıldığında pek hoş karşılanmasa da umutlu bir davranış sergilenmiştir. Ama Fahreddin Müstevfî ve Hüsameddin Hacib adlı memurlar Buka Noyan'ın huzurunda Şemseddin Cûveynî'nin ortadan kaldırılmasını öngören tavsiyede bulunduktan sonra vezirden iki tümen altının ödenmesi hususta ferman çıkarılmış ve Yahya başta olmak üzere yakınları da tutuklanmıştır. Hemen arkasından Doladay yargıcı ve Kadan başkanlığında mahkeme kurulmuş ve 16 Ekim 1284 tarihinde Ebher şehri kapısında idam edilmiştir. İdam edilmeden önce vasiyetnamesinin yazılmasına müsaade edilmesine rağmen daha sonra onun vasiyetnamesi dikkate alınmadığı da görülmektedir⁸⁰⁴.

Böylece İlhanlı Devleti'nde tenfiz niteliğinde vezirlik müessesinin kurulmasına önemli rol üstlenen Şemseddin Cûveynî daha sonraki dönemin tarihçileri tarafından şehit olarak anılmaktadır⁸⁰⁵.

---

⁸⁰⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1157-1161.

⁸⁰⁵ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.285.

B. GEÇİŞ DÖNEMİ VEZİRLERİ

1.Bûkâ Çingsang

Argun döneminin başlangıcında ünlü vezir Şemseddin Cûveynî katledildikten sonra devlet vezirliği görevi, ilk kez Moğol hiyerarşi içinden önemli nüfuz sahibi olan emir Bûkâ'ya devredilmiştir.

Ortaçağ Moğol boyları arasında önemli yer alan Celayır kabilesinden Cengiz Han'ın sadık dostu Mukali ve Mengü Han'ın başyarguçu Mengesar noyan başta olmak üzere birçok devlet adamları yetişmiştir.

Celayır kabilesi Ūrîyât kolundan Ūklâyî (Hûgûlâyî) adlı *korçi*⁸⁰⁶ rütbeli bir noyan, Hülagu Han'a *karavul*⁸⁰⁷ görevi ifa etmek için İran'a gelmiş ve Ârûk ve Bûkâ olmak üzere iki oğlu da Abaka Han'ın kurmayları (*melâzim-i bendegî*) derecesine yükselmiştir. Büyük oğlu Ârûk da bir zaman Kubilay Kaan'ın yanına elçi olarak gönderilmiş ve oradan *kök tamga*⁸⁰⁸ getirmişti. Daha sonra *şûsenç*⁸⁰⁹ işlerini ikdam ederek ve *tûsâmîşî*⁸¹⁰ unvanıyla onurlandırılmıştır⁸¹¹.

---

⁸⁰⁶ Cengiz döneminde keşikten ordusu içinde silah taşıyıcı görevli birimi idi. Bkz: Paul de Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, The Scarecrow Press, Lanham, Maryland and Oxford, 2003, p.177.

⁸⁰⁷ İlhanlı döneminde karavul ise keşif birliği niteliğindedir. Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, A.Ü.S.B.E, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.143

⁸⁰⁸ Emin Şerik bunu mavi mühür olarak zikretmektedir. Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.206. Clauson ise bu terim mavi ya da gök tamga manasında olabileceğini çekimser şekilde anlatmıştır. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, p. 640.

Reşidüddin'in bildirdiğine göre Ûklâyî *korçi* erken vefat ettiğinde diğer oğlu Bûkâ da henüz yetişkin olmadığından doğrudan Abaka Han'ın himayesinde terbiye edilerek büyütüldüğüne bakılırsa⁸¹² muhtemelen 1260'lı yılların başında İranda doğan ikinci nesil Moğolların öncüsüdür. 1279 yılında Bûkâ *inak*⁸¹³ ünvanına sahip olup *tamgâçi*⁸¹⁴ görevine tayin edilmiş ve kürk hazinesinden mesul idi⁸¹⁵. Dönemin kürk hazinesi Narin hazinesi olarak anılır ve Bûkâ da *altamga* sahibi olmuştur. Böylece, Bûkâ büyük emirler derecesine yükselmiştir⁸¹⁶. Abaka Han döneminin hiyerarşi seviye açısından, yani,

---

Kanaatimizce yargıç veya adalet görevlisi tarafından kullanılacak mühür olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Moğol devlet geleneğinde mavi renk ise yargıçlara has özellik taşımaktadır. Örneğin, Cengiz döneminden beri görülen dava zapt defterinin rengi de mavi idi. Bkz: *Mongolin Nuuts Tovçoo*, S.155.

⁸⁰⁹ Gıda işlerinden sorumlu memur. Bkz: Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.165.

⁸¹⁰ Emir veren kişi anlamındadır. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. IV, s.2343.

⁸¹¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.70.

⁸¹² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1110.

⁸¹³ İtimad sahibi emir, sağ kolu ve nedim anlamındadır. Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.50.

⁸¹⁴ Ticari vergisinden sorumlu memur. Bkz: Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.101.

⁸¹⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. I, s.70.

⁸¹⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1110.

emirler arasında 11. sırada ismi geçmekle beraber kardeşi Ârûk da 10. sırada yer almaktadır⁸¹⁷.

Emir Bûkâ'nın İlhanlı siyasi tarihinde etkin biri olarak zikredilmeye başlaması, Tekudar Ahmed dönemindedir. Emir Bûkâ bu dönemde de yine en etkili noyanlar arasındaydı⁸¹⁸. Bilindiği üzere, Tekudar Ahmed 21 Haziran 1282 tarihinde İlhan seçilirken⁸¹⁹ bazı muhalefet güçleri şehzade Argun çevresinde toplanmaya başlamıştır. Şehzade Argun da ilk günden beri iktidar iddiasındaydı. Buna karşın Tekudar Ahmed de Argun'un gönlünü kazanma suretiyle yatıştırmaya gayret gösterdi⁸²⁰. Bazı Moğol emirler Argun'u desteklemeye başlaması ile artık isyan arzusu körüklenmeye başlamıştır. Bu kritik dönemde Emir Bûkâ, inisiyatif sahibi konumda tarafları uzlaşmaya yönelik gayret gösterip defalarca Argun'un huzuruna çıkmasına rağmen bir türlü netice çıkmamıştır⁸²¹. Şehzade Argun'un Irak ve Şiraz tümenliği ve Bağdad bölgesinde hak talep etmesi ve Rey gibi merkezi vilayetlerinin yerel yönetime el koyması ile artık taraflar savaş haline geçmiştir⁸²².

Buna rağmen Emir Bûkâ, Tekudar Ahmed'in huzurunda olan inisiyatif ve etkisini sürdürmekteydi. Ama ordu yönetiminin Alinak Noyan'ın elinde olması ise durumu

---

⁸¹⁷ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, s.83

⁸¹⁸ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.80

⁸¹⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1126; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.68.

⁸²⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1128.

⁸²¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1130; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4141.

⁸²² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.75.

uzlaşma yolunda halledilmekten alıkoyuyordu⁸²³. 4 Mayıs 1284 tarihinde Kazvin havalisinde bulunan Akhoca yakınında olan savaşta şehzade Argun yenik düştüğünde Horasan'a kadar yapılması öngörülen harekatta Bûkâ'nın komuta etmesine dair ferman çıkarılması Alinak'ın tepkisini çekmiştir⁸²⁴. Emir Bûkâ, saltanat krizini istişare ve uzlaşma yoluyla halletme peşindeydi. Dolayısıyla, her ne kadar savaş devam etmesine rağmen Tekudar Ahmed'i ikna ederek geçici sulh sağladıktan sonra 3 Haziran 1284 günü elçilik heyetin başında bulunarak Argun ile görüşmeye yola çıkmıştır. Fakat Tekudar Ahmed tek taraflı olarak harekete geçip Damgan'a ulaşması ile Bûkâ taraf değiştirmeye zorlanmıştır. Bu yüzden yoldan geri dönüp hükümdar ile münazara ettiği için artık elçilik görevinden azledilmiştir⁸²⁵.

Artık saltanat savaşı Tekudar Ahmed'in zaferiyle sona ermiş ve şehzade Argun tutuklanmıştır. Ama Tekudar Ahmed'den vazgeçme hirsında olan Bûkâ, şehzade Cuşkab, Hülacü ve kendi akrabasından olan Aruk, Yisu Buka, Tikna başta olmak üzere önemli Moğol asillerle danışarak yeni bir darbe hazırlığı yapmıştır. Bu istişarede ilk Bûkâ söz alarak "Tekudar Ahmed Han müslüman olmakla beraber Cengiz uruğundan vazgeçerek Sahib-i Divan başta olmak üzere müslümanlara ehemmiyet vermesi"⁸²⁶ ve

---

⁸²³ Şehzade Argun ise Tekudar Ahmed Han'a şerzeniş ederken Alinak'ın sertlik ve zülümünden şikayet ediyordu. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1139.

⁸²⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1139

⁸²⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1140-1141.

⁸²⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.77-78; Muhammed bin Hâvândşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4153

“Argun tarafını tutmakla şüphelenen emirler, derhal ortadan kaldırılacağı”⁸²⁷ gibi nedenlerden Argun’u desteklemenin doğru olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine darbe de gerçekleşerek Alinak Noyan öldürülmüş ve şehzade Argun gözaltından kaçırılarak 3 Temmuz 1284 günü emir Bûkâ’nın evinde ilk istişare yapma fırsatına kavuşmuştur⁸²⁸.

Böylece güç dengesi değişmeğe beraber yeni İlhan seçimi gündeme gelmiştir. Şehzade ve emirler her ne kadar Argun’u kurtarmasına rağmen seçim konusunda ciddi bir ihtilafa düşmüştür. Emir Bûkâ, Argun’u desteklerken Aruk, Cuşkab’ı, Tikna da Hülacü’yü seçmeye taraftar idi. Münazara o kadar sertleşti ki şehzade Argun kendi rızasıyla adaylığını geri çekmeye zorlandı. Bu sırada Bûkâ söz alarak Abaka Han’ın mirasının Argun’un olması gerektiği ve bu uğurda ölmeye bile razı olduğunu gösterince herkes Argun’un adaylığını kabul etmiştir⁸²⁹.

Emir Bûkâ’nın desteği ve diğer şehzade ve asillerin hem fikri üzerine Argun, 11 Ağustos 1284 tarihinde tahta geçmiştir⁸³⁰. Artık İranlı veya müslüman unsuru yerine bozkır devlet geleneği önemsenmeye başlamıştır. Anadolu yönetimi Hülacü ve Geyhatu’ya, Gürcistan Acay Noyan’a, Horasan, Mazenderan, Kumis ve Rey bölgesi şehzade Gazan’a verilmiştir. Vezâret makamına emir Bûkâ vezir-i Memâlik unvanıyla

---

⁸²⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârih*, C. II, s.1143.

⁸²⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârih*, C. II, s.1144.

⁸²⁹ Münazara kızıştığı sırada Bûkâ, Tikne’ye karşı kılıç çektiği bile söylemler arasındaydı. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârih*, C. II, s.1146-1147.

⁸³⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârih*, C. II, s.1146-1147. Vassaf ve Mirhovand’a göre 21 Temmuz 1284 olarak verilmektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.86; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü’s-sefâ*, s.4158.

getirilmiştir⁸³¹. 15 Eylül 1284 gününde İlhan tarafından sayısız altın ile şereflendirildikten sonra tedbir ve düşünce açısından tüm işleri onun mutlak emrine bağlanmıştır⁸³². Çok geçmeden 23 Şubat 1286 tarihinde Pekinden gelen Kaan'ın fermarıyla *Çing-Sang* unvanı kazandıktan sonra Bûkâ Çing-sang olarak anılmaya başlayacaktır⁸³³. Çing-Sang unvanı ise Cengiz döneminde baş yarguçu için kullanılmışsa da⁸³⁴ daha sonraki dönemde idareci, devlet katibi, başvezir ve hükümdar naibi olanlara verilmiştir⁸³⁵.

İlhan tarafından Bûkâ Çing-sang'a 9 gınahtan bağışlanma, onun yanında padişahdan başka kimse söz almadan konuşmaması, vezirlik altamga, kırmızı mühür olmadan hiç bir işlemin yapılmaması ve onun mührü olmadan hiç bir evrakın İlhan'a takdim edilmemesi gibi çok özel imtiyazlara sahip olmuştur⁸³⁶. Dönemin ünlü isimlerinden Celâlüddin Melik Semnanî, Hüsamüddin Kazvinî ve Fahrüddin Müstevfi olmak üzere üç memur vezir naipliğine atanıp daima Bûkâ'nın yanında bulunmakta

---

⁸³¹ Kaynakta *Yarlîğ-i vezâret-i memâlik be nâm-i Bûkâ nâfiz gerdânîd* denmektedir.

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1156.

⁸³² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1157.

⁸³³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1162. Fakat Vassaf'a göre İlhan tarafından bu unvan verildiği söylenmektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.129.

⁸³⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, s.129.

⁸³⁵ Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Divânî Devrân-i Mogûl*, s.122.

⁸³⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.129.

idi⁸³⁷. Öz kardeşi Aruk Bağdad hakim olarak 12 Eylül 1285 tarihinde atamış⁸³⁸ ve 1286 yılın Mart ayında Bağdad'a ulaşıp göreve başlamıştır⁸³⁹.

Bûkâ Çing-sang ünvanı ile göreve başlarken ülke büyük bir iktisadi buhran içindeydi. Devlet hazinesindeki nakit miktarı 150 tünden az idi. Argun Han'ın emri ile tüm değerli maddeler Suğurluk'ta toplamasına rağmen yolsuzluk ve usulsuzluk nedeniyle tamamen harcanmıştır⁸⁴⁰. Ülke çapında yolsuzluk vakaları çoğaldıkça devletin geliri de azalıyordu. Örneğin, *âş-i ordû* denilen ordu erzağı vergisi her vilayetten tahsis edilmeye başlanmasına rağmen hakim, mütesarrif (vergi tahsildarı) ve ev oğlan (ev hizmetçisi) arasındaki gizli anlaşma nedeniyle hiç bir zaman doğru düzgün toplanmıyordu⁸⁴¹. Bu açığı telafi etmek için Bûkâ, vergilerin artırılması ve istenilen meblağı zorla toplama yoluna başvurdu. Kerman vilayeti tüm vergisi 600 bin dinar iken Bûkâ'nın talimatıyla 690 bin dinara çıkarılmıştır. Bu meblağ, dağılım açısından saltanat sarayının ihtiyacı 100 bin dinar, askeri ihtiyacı 120 bin dinar, erzak 90 bin dinar, içecek 30 bin, öncü ve karavul ihtiyacı 10 bin, kale ve sur onarımı 10 bin, yam ihtiyacı 10 bin, kahve ihtiyacı 10 bin ve divan amelesi ihtiyacı 10 bin olarak hesaplanmıştır⁸⁴². Şemseddin Cûveynî'nin Anadolu'da koyduğu iktisadi düzen de ağır vergi yüzünden

---

⁸³⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.129;

Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4172.

⁸³⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1162.

⁸³⁹ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.269.

⁸⁴⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1350.

⁸⁴¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1505-1506.

⁸⁴² Nâsirüddîn Monşî Kermânî, *Semt el-Alî el-Lihazret el-Alîyâ*, Tashih Abbas İkbâl Aştîyani, Enteşerat Esatir, Tahran, 1362, s.57.

bozulmaya başlamıştır. 1285 yılında Anadolu'ya gelen şehzade Hülagü ve Geyhatu'nun istediği *tagar* vergisinin miktarı Anadolu Selçuklu Devleti'nin 50 yıldır biriktirmiş zenginliğini aşacak halindeydi. Bu yüzden bir *tagar*'ın değeri 70 dirhemden fazla olmuştur. Talep edilen miktarı karşılanamayınca Anadolu Selçuklu Devleti saltanat naibi Mücireddin Emir Şah ve Beğlerbeği Azizeddin yarguya tabi tutulmuş ve dava orduya ulaşınca sonunda belli düzeye kadar af çıkmıştır⁸⁴³. Fars bölgesinde de eskiden Sayin Ecen (Hülagu Han)'in özel harcamaları için yıllık 100 bin dinar, Atabek için yıllık 50 tümen ve naibi için yıllık 20 tümenlik vergi alınıyordu. Ama Bûkâ zamanında geçen yıllardan bakiye olarak 500 tümen altın istenmiş ve büyük bir çaba sonunda hazineye aktarılmıştır⁸⁴⁴. Bûkâ Çing-sang, hem vergi politikasının acımasızlığı ve hem de dini inanç yüzünden kaynaklarca tenkit edilmektedir⁸⁴⁵.

Klasik bir Moğol aristokrat olan Bûkâ, ordu işlerinde de etkili olmakla diğer vezirlerden farklıydı. 1288 senenin Mayıs ayında bir Kıpçak hanı olan Tamay Tuktay Murtag beş bin atlı ile Derbend'den geçip oradaki bütün ortaklar ve tüccarları yağmaladığı haberi geldiğinde Bûkâ, Konçukbal ile beraber öncü kuvveti komuta ederek onu geri dönmeye zorlamıştır⁸⁴⁶.

---

⁸⁴³ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.115-117.

⁸⁴⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.126-127.

⁸⁴⁵ Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der Îrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.421.

⁸⁴⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1164; Faruk Sümer, İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir, *Belleten*, C. LIII, Sayı 206, 1989, s.186.

Bu arada samimi bir Budist olan Argun Han, devlet işlerinden uzaklaşarak dini işlerle ilgilenmesi ve inzivaya çekilmesi⁸⁴⁷ ile ortaya çıkan siyasi boşluk, Bûkâ için önemli bir fırsat olmuştur. Kardeşi Aruk ile devletin tüm işlerine el koyarak kısa bir süre içinde sınırsız bir yetki kazanmıştır. Hatta ün ve nüfuz açısından Argun ile yarışır hale geldi. Halkın büyük çoğu Argun Han'dan daha ziyade Bûkâ'yı efendi bilmeye başladığı da iddialar arasındaydı⁸⁴⁸. Gerçekten de Bûkâ'nın konumu ve yetkisi tartışılmaz hale gelmiştir⁸⁴⁹. Hatta onun elinde *çerik-i bozorg* yani ordu komutanlık görevi de bulunmaktaydı⁸⁵⁰. Artık elinde olan yetkiyi mutlak haline getirmek için incü vilayetler ve merkez ordu emirliğine talip olmasıyla Argun Han da ondan endişe etmeye başlamıştır⁸⁵¹.

Moğol askeri aristokrat sınıfı, bu durumdan rahatsızlanmaya başlamıştı. Bûkâ'nın şahsı tavrı ve mağrurluğundan incinmiş olan Tagaçar, Konçukbal, Doladay İdaçi, Cuşi ve Ordu Kiya başta olmak üzere noyan ve emirler Sultan İdaçi ve Togan çevresinde

---

⁸⁴⁷ 11 Nisan 1288 tarihinde Buddha'nın şaril olarak anılan bir kemiği getirildiğinde Argun Han tarafından büyük bir tören düzenlenmiştir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1163-1164.

⁸⁴⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1167.

⁸⁴⁹ Bar Hebraes de Bûkâ'nın bütün ordular, hükümdarlar, valiler ve bütün memleketin katiplerine riyaset ettiğini açıkça söylemektedir. Bkz: Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.622.

⁸⁵⁰ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4172.

⁸⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1167.

toplanıp fırsat kolluyordu⁸⁵². Şehzade Geyhatu da Bûkâ'nın öz kardeşi olan Bağdad hakimi Aruk'a karşı kin beslemesi, bu gruba daha da özgüven vermektedir⁸⁵³.

Vassaf, Şiraz'ın önde gelenlerinin verdiği malumata istinaden 1286/1287 senesinde Emir Togan'ın Kuhistan şihneliği görevindeyken Bûkâ'nın naibi Seyid Fahrüddin'in onu bir emlak davasından sorumlu tutarak ve 17 sopa cezasına mahkum ettirdiğini nakletmektedir. Buna öfkelenen Emir Togan, diğer emirler ve İlhan'ın huzurunda 17 sopanın Han'ın yanında bulunan 70 tane emire gönderme olduğunu iddia etmiştir⁸⁵⁴. Hatta bu cürmün yasa namına tekrarlandığı da söylenmektedir⁸⁵⁵.

Diğer yandan Bûkâ'nın kardeşi ve Bağdad hakimi olan Aruk'a karşı da geniş çapta suçlama yürütülmeye başlandı. Reşidüddin'e göre kardeşi Aruk da Bağdad'da padişahlar gibi ihtişamlı bir hayat sürmekteydi⁸⁵⁶. Eski Bağdad hakimi Alaaddin Ata Melik Cûveynî'nin bendezadesi (kurmay) olan Kutlukşah başta olmak üzere bir grup

---

⁸⁵² Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1166.

⁸⁵³ 1286 yılında Aruk'u şikayet etmek için ordugah'a gelen Bağdad'ın üç müteber şahsiyet her ne kadar Argun han tarafından güvence altına alınsa da Bûkâ'nın emriyle derhal öldürülmüştür. Bkz: Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.622. Ama bu üç şahsiyetin biri Mecdeddin İbnü'l-isir ise şehzade Geyhatu'nun incüsü olmasından dolayı bir fitneye yol açmıştır. Nihayetinde Aruk'un hizmetinde bulunan Hâce Harun bu olaydan sorumlu tutularak Aladağ'daki Geyhatu'nun karargahında idam edilmesi ile geçici çözüme ulaşmıştır. Bkz: Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1162-1163.

⁸⁵⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.130-131.

⁸⁵⁵ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1166.

⁸⁵⁶ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1166.

tarafından ordugah'a sürülen Sa'düddeve⁸⁵⁷ de Ordukiya'nın desteği ile Argun Han katında artan itibarını Aruk aleyhinde kullanmaya başladı⁸⁵⁸. Dönemin Bağdad halkını zor durumda bırakan vergi politikası ve verimsiz tarım, kıtlık ve hastalıklar gibi sıkıntılardan dolayı pek başarılı olmadığı söylenebilir. Bunlara ilaveten para tedavülünde olumsuz bir durum ortaya çıkmış ve dirhem in ayarı ile sık sık oynanmıştı. Sonuçta geliri düşen devlet, tüccarlardan zorla büyük miktarda paralar toplamıştı⁸⁵⁹. Bağdad'ın bu durumunu İlhan'a arz edip 1288 senesinde emir Ordukiya ile beraber teftiş için Bağdad'a gitmeyi başaran Sa'düddeve, her yıl 500 tümenlik mal hazineye tahsis edilmeden Aruk'un zimmetine geçirdiğine dair rapor hazırlamıştır⁸⁶⁰. Bu rapora hayli öfkelenen Argun Han, Aruk'u görevinden azlederek 6 Haziran 1288 tarihinde Bağdad emirliğine Ordukiya'yı getirmiştir⁸⁶¹.

Böylece, Bûkâ'nın itibari ve nüfzü tartışılır haline geldi. İlk saldırı Emir Togan tarafından gerçekleşti. Togan, Moğol emirlere hitaben Bûkâ'nın İlhan gibi ihtişam göstermeye başladığını ve Sultan Ahmed'de hiyanet ettiği gibi bir gün de Argun Han'a karşı olacağını öne süren serzenişte bulunmuştur⁸⁶². Hemen ardından Tagaçar Noyan'ın

---

⁸⁵⁷ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.270.

⁸⁵⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1165.

⁸⁵⁹ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, C. 21, Sayı 33, 2003, Ankara, s.133.

⁸⁶⁰ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4175.

⁸⁶¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1165; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4176; Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.273.

⁸⁶² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.131.

naibi olan Sadrüddin-i Zencanî da bu iddiaya teyit nitelikli serzenişte bulunup Bûkâ ve Tebriz valisi Emir Ali arasında olan İlhan'a karşı ittifakı da deşifre etmiştir⁸⁶³. Artık ülkenin her bir bölgesinden Bûkâ aleyhine şikayetler yağmaya başlayınca herkes ondan uzak durmaya başladı. Hatta bir kez İlhan'ın Aladağ sarayında tertip olunan bir şarap meclisi sırasında bazıları Bûkâ'yı rencide eden laflar söylemiş fakat hiçkimse onu savunmamıştır⁸⁶⁴. Bu yüzden Argun Han duruma el koyarak divan ve defterlere el konulması ve naipler başta olmak üzere onun bütün çevresinin divan işlerinden azl edilmesine dair yarlık çıkarmak zorunda kalmıştır⁸⁶⁵.

Durumun vahametini sezen Bûkâ artık kendini savunmak için isyan bayrağı kaldırmaktan başka çaresi olmadığı kanaatine varmıştı. Rüşvet ve ikram yoluyla önemli Moğol komutan ve emirleri kendi tarafına çekme girişimde bulunmaya karar verdi. Kardeşi Aruk ile beraber Celayir kabilesinden olan tümen emiri Hindu Noyan'ın oğlu Kurmişi, silah emirlerinden Ucan, Kadan İlçi, Naya noyan'ın oğlu Zengi, Olcay Hatun'un otağ emiri, binlik emiri Maycu, Tukluk Karauna, Gazan bahadır, dört binlik emiri İşak Tugli ve başka kabileden Bayan, Algu Bitikçi'nin oğlu Mikritay ve Çirik bitikçi başta olmak üzere az olmayan taraftarlar toplamayı başarmıştır. En son Fırat kıyısında bulunan şehzade Cuşkab'a gizlice elçi gönderip Argun Han'a karşı isyana müttefiklik teklif ederek başardığı takdirde Cuşkab'a İlhan tahtını vaat etmesi ile bu planı gün yüzüne çıkmıştı. Şehzade Cuşkab, hile sonucunda adı geçen bu noyanların

---

⁸⁶³ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4176

⁸⁶⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.131.

⁸⁶⁵ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4176; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1167-1168.

möçelgasını * yazılı şekilde ele geçirdikten sonra Argun'a ulaştırmıştır. Bu zamana kadar fırsat kollayan Sultan İdaçi, Doladay ve Togan da elini çabuk tutarak Olcay Hatun'un otağında saklanan Bûkâ'yı yakalayıp 16 Ocak 1289 gününde Argun Han'ın emriyle Kür nehri kenarında yasaya çarptırıp ve başını Çagan Köprüsünden asmıştır⁸⁶⁶. Bûkâ'nın infazını müteakiben onun oğulları Abaçi, Melik, Tarhan Timur ve Kutluk Timur ve kardeşi Aruk, çevresinden Emir Ali Tamgaçi, Hüsameddinî Kazvinî, İmadeddin Münecim, Bahaüddeve Ebu'l Keremi Nasrani, Gazan, Ucan ve Emir Zengi başta olmak üzere birçok kişi de aynı kaderi paylaşmıştır⁸⁶⁷.

Böylece, İlhanlı tarihinde ilk kez bir vezirin İlhan'a karşı isyana teşebbüsü başarısız sonuçlamakla beraber devlet bürokrasindeki İran-Moğol unsur arasındaki dengenin ne kadar önemli olduğu da anlaşılmıştır.

---

* Taraflar arasında karşılıklı olarak bir iş için sorumluluk yüklediği ve eğer sorumluluğunu yerine getirmediği takdirde cezaya razı olduğuna dair hükümlü belgedir. Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.230-231.

⁸⁶⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1168-1171; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.139; Masûme Madankan, *Be Yâsâ Resîdegân der Asr İlhanî*, Merkez Neşir Daneşgahi, Tahran, 1375, s.69-70

⁸⁶⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1171

2. Melik Celâlüddin Muhlis Semnanî

Tam ismi Melik Celâlüddin Muhlis Semnanî olan bu şahis Sultan Muhammed Harezmşah'ın bendezadesi olan Emir Ziyaüddin'in torunu idi⁸⁶⁸. Kendisi Argun Han döneminde ilk olarak Horasan'da emir-i vilayet görevi üstlenmiştir⁸⁶⁹. Böylece Argun Han'ın nezdinde güvenilir bir emir konumundaydı⁸⁷⁰. Bu nedenle olsa gerek 1284 yılında Emir Bûkâ Vezârete tayin edildiğinde onun naibi makamına atanmıştır⁸⁷¹.

Onun Vezâreti hakkında ilk malumatı veren Hamdullah Müstevfi Kazvînî, "Bûkâ Çingsang görevinden azledilince *Vezâret-i İrân* makamına atandığını bildirmektedir⁸⁷². Hatta geç dönem kaynakları onun Vezâretinin 5 yıl sürdüğünü de iddia etmektedir⁸⁷³. Söz konusu olan bu kaynaklarda İlhanlı vezirlerinin silsilesini yazarken İslam geleneğine uyan kişileri ön planda çıkardığı gibi aslen Moğol olan Bûkâ'nın Vezâretini inkar etmiştir. Aynı kaynakta Bûkâ'nın Vezâreti de kafirlik ile karartılmaya

---

⁸⁶⁸ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.295.

⁸⁶⁹ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.295.

⁸⁷⁰ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.279.

⁸⁷¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.129; Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4172.

⁸⁷² "... *vezâret-i İrân ber Melik Celâlüddîn Semnânî mukarrar sod*". Bkz: Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s.597.

⁸⁷³ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.279.

çalışılmıştır⁸⁷⁴. Geç kaynaklardaki onun Vezâreti bazı günümüz araştırmacılar tarafından da kabul görmektedir⁸⁷⁵.

Dönemin şartlarını göz önüne bulduğumuzda, Bûkâ'nın ortadan kaldırılması ile Vezâret makamında geçici bir boşluk meydana gelmiştir. Yani, 6 Ocak 1289 ve Haziran 1289 arasındaki süre içinde Vezâret makamı Celâlüddin Muhlis Semnanî tarafından vekaleten yürütüldüğü düşünülmektedir. Böylece, Melik Celâlüddin Muhlis Semnanî'nin Vezâreti sadece 5 ay gibi kısa sürede gerçekleştiğinden onun faaliyet ve uygulamaları hakkında malumat son derece sınırlıdır. Ancak, Bûkâ'nın ortadan kaldırılmasından sonra kendisi Bûkâ ile işbirliği suçlamasına maruz kalmış ve Baranda Bahşi'nin savunması ile bağışlandığı ve onun kardeşi olan Şerefeddin-i Semnanî, Bağdad vergilerinin bakiyesi nedeniyle hapiste olduğu bilinmektedir⁸⁷⁶. Yine bilindiği üzere, Sa'düddeve'nin Vezârete getirilmesinden sonra devlet işinden uzaklaşarak inzivaya çekilmişti. Hatta, Sa'düddeve'nin Vezâretine mühalif düşüncesine de sahip idi. Bir gün, bu düşüncesini Bolad Aka'ya beyan etmesi ile Argun Han'ın tepkisini çekmiştir. Bu nedenle 7 Ağustos 1289 tarihinde Siyahkuh'un Muzafferiye Sarayı'nda yasaya çarptırılmıştır⁸⁷⁷.

---

⁸⁷⁴ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.295

⁸⁷⁵ Hâşim Recebzade, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh*, s.21.

⁸⁷⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1173.

⁸⁷⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1173-1174; Masûme Madankan, *Be Yâsâ Resîdegân der Asr İlhanî*, s.112-113.

3. Sa'düddeve bin Hibbetullah bin Mühezzibü'd-Devle Ebherî

İlhanlı Devleti'ndeki Moğol unsurların ağır basması nedeniyle taht mücadelesinin devleti felakete götüreceğinin farkına varan Argun Han, Farslıların boşluğunu Yahudi unsuru ile doldurmaya çalışmıştır⁸⁷⁸.

İlhanlı tarihinde önemli rol üstlenen onun soyadından anlaşılacağı üzere Cibal bölgesinde Kazvin yolu üzerinde bulunan Ebherli olduğu anlaşılmaktadır⁸⁷⁹. İsim künyesini Vassaf, Sa'düddeve bin es-Safiyü'd-Din Ebherî⁸⁸⁰, Reşidüddin de Sa'düddeve bin Hibbetullah bin Mühezzibü'd-Devle Ebherî⁸⁸¹ ve Benaketi ise Sa'düddeve bin Safiyü'd-Devle bin Hibbetullah bin Mühezzibü'd-Devle Ebherî⁸⁸² olarak vermektedir. Hamdullah Müstevfî daha ayrıntılı bir şekilde Sa'düddeve bin Safiyü'd-Devle bin Hibbetullah bin Mühezzibü'd-Devle Ebherî Yahudi⁸⁸³ olarak zikretmektedir. Geç dönemin tarihçisi olarak Akili, Hâce Sa'düddeve bin Safiyü'd-Din el-Yahudi el-ibherî⁸⁸⁴ ve Handmîr ise, Sa'düddeve veled Safiyü'd-Din el-Ebherî⁸⁸⁵ olarak kaydetmiştir.

---

⁸⁷⁸ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTÇFTAD*, s.129-130.

⁸⁷⁹ Murtezî Dâverî, *Vezâret-i S'adüddeve: bâ Negâhî be ferâz ve furûd-i muk'ayît-i Yahûdiyân der 'asr-i İlhanî*, *AT*, şomare 19, dovre-yi şişom, tabestun-i 1384, s.25.

⁸⁸⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.139

⁸⁸¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1164.

⁸⁸² Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.444.

⁸⁸³ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s.598.

⁸⁸⁴ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.281.

Doğum yılı belli olmamakla beraber gençliği Musul'da geçmiştir⁸⁸⁶. Ömrünü tıbbî adanış⁸⁸⁷ ve kendisini iyi yetiştirmiş, kemal biriydi⁸⁸⁸. Ebu'l-Fida, onun ilk başlarda Musul'da bulunan zanaatçılar çarşısında tellallık yaptığını belirtmektedir⁸⁸⁹ ki onun sonraki parlak kariyeri göz önüne bulduğumuzda doğruluk payının olduğu kuvvetle muhtemeldir⁸⁹⁰. Ama onun Bağdad'a gelişinden sonra devlet kariyeri başladığı konusunda araştırmacılar hemfikirdir⁸⁹¹. Bağdad'dayken Moğolca, Türkçe⁸⁹² ve Arapçayı⁸⁹³ iyi bir derecede öğrenmiştir.

---

⁸⁸⁵ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.296.

⁸⁸⁶ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.131; Murtezî Dâverî, *Veżâret-i S'adüddeve: bâ Negâhî be ferâz ve furûd-i muk'ayit-i Yahûdiyân der 'asr-i İlhanî*, *AT*, s.25.

⁸⁸⁷ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.131.

⁸⁸⁸ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.281.

⁸⁸⁹ El-Melik el-Müeyyed İsmail Ebi'l-Fida, *El-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Kahire, 1286, c IV, s.18

⁸⁹⁰ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.132.

⁸⁹¹ Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e*, s.238; Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.132; Murtezî Dâverî, *Veżâret-i S'adüddeve: bâ Negâhî be ferâz ve furûd-i muk'ayit-i Yahûdiyân der 'asr-i İlhanî*, *AT*, s.25.

⁸⁹² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.132

⁸⁹³ Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der İrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.422.

1284 yılında Tunskay adlı bir Moğol şihnesi Bağdad'a geldiğinde Sa'düddeve'nin kabiliyeti ve Bağdad'ın durumuna vakıf olması nedeniyle şihne naibi ve hacipliğine tayin etmiştir⁸⁹⁴. Onun şöhrete erişmesi ve tüm yetkileri ele alması, Sahib-i Divan Alaâddin Ata Melik Cûveynî'nin ekibini rahatsız etmeye başlamıştır. Bu nedenle 1287 senesinde Argun Han Sugurluk Yaylasında iken Sa'düddeve aleyhine şikayette bulunulmuştur. Fakat İlhan'ın yanında bulunan bazı emirler, Sa'düddeve'nin hekimlik yeteneklerini takdir etmesi üzerine Tebriz'e çağırılmıştır. İlhan'ın sarayındayken Ordukiya adlı Moğol emirle dostluk kurmuş ve artık gün be gün Moğol aristokrati önündeki güvenini kaybetmekte olan Bûkâ ve Aruk'a karşı müttefiklik oluşturmuştur⁸⁹⁵. Bu esnada Argun Han'ın aniden hastalandığında onu iyileştirdiği için İlhan nezdinde itibarını da arttırmıştır⁸⁹⁶.

Artık devlet işlerini ve Bağdad durumu hakkında kendi görüşünü de İlhan'a sunma ve istişare edecek kadar nüfuzu ilerlemişti⁸⁹⁷. Sa'düddeve'nin, Bağdad'da yolsuzluğun yaşandığı ve 500 tümen emvali Aruk'un kendi zimmetine geçirdiğine dair ihbarı üzerine kendisi de dahil olmak üzere bir müfettiş grubun Bağdad'a gönderilmesi sağlamıştır. İhbarın doğru çıkması ve görevi yerine getirdiğinden dolayı Sa'düddeve, 6 Haziran 1288 tarihinde Bağdad müşrifliğine atanmıştır⁸⁹⁸. 1289 yılında Aruk Noyan Bağdad hakimliğinden azl edilince Sa'düddeve Irak Divan'ın müşrifliğine

---

⁸⁹⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1164.

⁸⁹⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1165.

⁸⁹⁶ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.296.

⁸⁹⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.133

⁸⁹⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1165.

yükseltilmiştir. Böylece Irak'ın tüm gelir ve vergi sisteminin kontrolü onun eline geçti. Büyük miktarda zorla alınan borçları geri ödemiş, toplanması gecikmiş olan vergileri toplamış, bütçeyi düzenlemiş, vergilerden elde edilen geliri ikiye katlamış, devlet hazinesini ve Argun'un şahsi hazinesi doldurmakla başarısı günden güne artmıştır⁸⁹⁹. Bağdad hakimliğini sağlamlaştırmak için Ordukiya ile işbirliği yaparak Kutlukşah başta olmak üzere eski Bağdad yöneticilerinin görevden alınmasını ve ortadan kaldırılmasını da sağlamıştır⁹⁰⁰.

Bûkâ ortadan kaldırıldıktan sonra İlhan'ın huzurunda Vezâret makamına kimin geleceği hakkında istişare gerçekleşmiştir. Bu esnada Ordukiya söz alarak Sa'düddeve'nin gayreti ile istenen gelirin sağlandığını ve eğer tüm ülkenin gelir işleri de ona verilirse hazine daha çoğalacağını savunması üzerine⁹⁰¹ 1289 yılın Haziran başlarında Sugurluk'daki Argun Han'ın sarayında vezir tayin edilmiştir⁹⁰².

Yönetim şeması ve Moğol-İran unsurlar arasındaki dengeyi iyi kavradığından olsa gerek kendi hem naipliği hem de nöker olarak Ordu Kiya, Cuşi ve Kuçan olmak üzere üç Moğol'u emiri seçmiştir. Tüm işler ve müracaatlar, adı geçen bu üç emir vasıtasıyla

---

⁸⁹⁹ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.134.

⁹⁰⁰ 1289 yılında Bağdad'dan toplanan gelir ve vergiyi Kongurulan'daki Argun Han'ın karargahına getirirken Bağdad bitikilerini suçlama yoluyla rakiplerininin cezalandırılmasını sağlamıştır. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1173.

⁹⁰¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.133.

⁹⁰² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1173.

kendisine ulaştırılması gibi ilginç bir uygulamayı başlatmıştır. Bunun dışında kendi ekibini daha çok akraba odaklı üyelere oluşturmuştur. Bağdad hakimliğine öz kardeşi Fahrüddeve, Mühezzib'üddeve ve Cemâleddin Destcirdani, Fars bölgesine Müntecibüddeve Münecciminin oğlu Şemsüddeve, Diyarbakır'a diğer kardeşi Eminü'd-Devle, Tebriz işraflığına amcasının oğlu Mühezzibü'd-Devle Ebu Mansur-i Tabib'i tayin etmiştir⁹⁰³.

Sa'düddeve, Vezâret makamına gelir gelmez çıkardığı ilk hükmünde her işte adil ve insaflı davranılması, tüm davaların şariat hükmüne göre çözülmesi, insanların ulufat ve ulugat gibi ağır yüklerle ezilmemesi ve şihne, melikler raiyalara ağır vergi koymamasını ilan etmiş ve İlhan'ın tasdiki ile tüm ülkeye dağıtılmıştır. Argun Han'ın özel hazinesi de Sa'düddeve'ye emanet edilmiş ve 1000 tümen altın biriktirmeyi başarmıştır⁹⁰⁴. Devlet kontrolünü sağlamak için mürekkep sayımı da gerçekleştirdi⁹⁰⁵. Halkın gönlünü kazanmak için Bağdad'dan hac ibadeti için kutsal toprağa gidenlere kolaylık sağlanması için özel bir hükmü 1289 yılın Eylül/Ekim ayına denk gelen Ramazan ayında çıkarmıştı⁹⁰⁶. Askeri kişilerin yargının işine karışmasını yasaklayarak yargı kararını desteklemelerini emretmiştir. Saray ve çevresinin harcamalarına kısıtlama getirilmiş, vergilerin zamanında ve tam olarak toplanabilmesi için memurlar göndermiş ve toplanan vergiler belirli zamanlarda eyaletlerdeki sivil ve askeri görevliler tarafından

---

⁹⁰³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1175.

⁹⁰⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.133.

⁹⁰⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.135

⁹⁰⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.135

saraya gönderilmiştir. Onun vakıf kuruluşlarına büyük önem verdiği ve sayılarını artırdığı da görülmektedir⁹⁰⁷.

Ama iş uygulamayaa gelince özellikle vergi tahsilatında bazen aksaklıklar da çıkmaktaydı. Örneğin, Celaleddin Serustani, Şiraz gelirinin yıllık 100 tümen olduğunu hesaplamış ve daha sonra bu miktar 500 tümene çıkarılmıştır. Bu emvalın ödenme süresi geçtiğinden Şiraz'da görevli bulunan bölük emirler ve bitikçiler yasaya çarptırılmıştı⁹⁰⁸.

Buna rağmen devlet gelirinin artması, ülke refahına yönelik imar işlerinin çoğalmasına neden olmuştur. 1290 yılında Tebriz'de dört minberin yapılmasıyla başlanan imar işleri Tebriz'in Şam mevkiinde Arguniye şehrin kurulması kadar uzamıştır. Şehrüyaz'da büyük bir şehrin temeli atılmış ve imar için çok büyük miktarda paralar harcanmıştı⁹⁰⁹.

Devlet kademesinde Yahudi memurların çoğalması ve müslümanlara karşı politikasından dolayı Sa'düddeve, hem müslüman hem de hristiyan zümreler tarafından suçlanmaya başlamıştır⁹¹⁰. Böylece, diğer zümrelerden duyulan rahatsızlık, onun siyasi

---

⁹⁰⁷ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCTAD*, s.135.

⁹⁰⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1175-1176.

⁹⁰⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1179; Dâvud İsfahânîyân, Alîrrizâ Hezâlî, Şehr-hâyî tâze bunîyâd der dovre-ye İlhanî, *Nâme-i Encümen*, 1384, s.65.

⁹¹⁰ Murtezî Dâverî, *Vezâret-i S'adüddeve: bâ Negâhî be ferâz ve furûd-i muk'ayît-i Yahûdiyân der 'asr-i İlhanî*, *AT*, s.26-27. Onun döneminde Yahudi memurların

çöküşüne zemin hazırlamıştı. Çok geçmeden 1291 yılında Musul'daki yahudi, Hıristiyan memurlar ve Tebriz'deki Sa'düddeve'ye yapılması öngörülen suikast planını ortaya çıkarmışlardır⁹¹¹.

Diğer taraftan Sa'düddeve'nin güçlenmesinden rahatsız olan Moğol zümresi de mevcut idi. Bu Moğol zümresinin başında yine Emir Togan yer almaktaydı. Togan, Sa'düddeve'nin gücü ve Argun Han'ın ona duyduğu itimad yüzünden kendisini ihmal edilmiş hissetmekle beraber Sa'düddeve'nin kibirli davranışları karşısında aşağılandığı zannına kapılıyordu⁹¹². Hemen ardından Konçukbal, Tukul ve Tagaçar da Emir Togan'ı destekleyerek 16 Şubat 1291 gününde aralarında yemin ederek artık Sa'düddeve'ye karşı fırsat kollamaya başlamıştı. Bu kritik zamanında Argun Han'ın birden hastalanması da Sa'düddeve muhaliflerine bir fırsat oldu. Argun Han'ın varlığının da kendisinin yaşamıyla alakalı olduğunun farkına varan Sa'düddeve onun iyileştirmek için büyük bir çaba harçamıştır⁹¹³. Argun Han'ın sağlığı kötüleştikçe vezir de her türlü yola başvurur haline geldi. İnsanların sıkıntıya sokulmaması, fakirlere yardım etmesi ve mahkumları salıverme gibi halkın gönlünü kazanma nitelikli mektupları günde 70 tane imzalayıp gönderiyordu. Bağdad halkına dağıtılmak üzere 30000 ve Şiraz'daki fakirlere

---

çoğaldığı ve diğer zümrelere karşı zulüm edildiğine dair ağır bir eleştiri Abul Farac tarafından kaleme alınmıştır. Bkz: Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.636-637.

⁹¹¹ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.635.

⁹¹² Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.138.

⁹¹³ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.637.

dağıtılmak üzere 10000 dinar tahsis etmiştir. Hatunlar, şehzadeler ve prensesler, iyilik ve hayır işlerine harcamak dışında tam malı harcama yetkilerinden men edilen hükmü de çıkartmıştır⁹¹⁴.

Fakat onun çabaları fayda sağlamadığı gibi 2 Mart 1291 gününde Tagaçar tarafından verilen ziyafet sırasında Ordukiya ile beraber tutuklanarak ertesi gün idam edilmiştir. Hemen ardından Cuşi ve Kuçan da öldürülmüştür⁹¹⁵. Yukarıda ismi zikredilen Fahrüddeve başta olmak üzere akrabaların çoğu da onunla aynı kaderi paylaşmıştır⁹¹⁶. Cezalandırma sadece onun çevresi ile bitmedi, ülke çapında Yahudilere karşı büyük bir zulüm ve kıyım yaşandığı da kaydedilmiştir⁹¹⁷.

Böylece, Sa'düddeve döneminde ünlü vezir Şemseddin Cûveynî 'den sonra bozulan İran-Moğol unsurlar arasındaki denge yeniden tesis edilmekle beraber artık Vezâret müessesesi klasik bir biçimi bulmaya başladığı da daha sonraki olaylardan belirlenecektir.

---

⁹¹⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.135.

⁹¹⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1181

⁹¹⁶ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTÇFTAD*, s.140.

⁹¹⁷ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.637.

C.KLASİK DÖNEMİN VEZİRLERİ

1. Sadrüddin Ahmed Hâlidî Zencanî

Gerçekleştirdiği uygulamalar ve şahsiyet açısından kaynaklarca en çok sorgulanan kişi ise Sadr-ı Cihan olarak anılan Sadrüddin Ahmed Hâlid-i Zencanî'dir.

İsim künyesi olarak Reşidüddin, Sadrüddin Zencanî⁹¹⁸, Benaketi, Sadrüddin Zencanî⁹¹⁹, Vassaf, Sadrüddin Ahmed Halîdi Zencanî⁹²⁰, Hamdullah Müstevfi Kazvini, Hâce Sadrüddin Ahmed Halîdi⁹²¹, Mirhand, Sadrüddin Ahmed Halîdi⁹²², Handmir, Hâce Sadrüddin Ahmed el-Halîdi el-Zencanî⁹²³ ve Akilli, Hâce Sadrüddin Ahmed el-Halîdi el-Zencanî⁹²⁴ olarak kaydetmiştir. Abu'l-Farac ise onu sadece Sadrüddin olarak anmaktadır⁹²⁵.

Aslen Zencanlı bir kadı ailesinden gelmiş ve doğum tarihi bilinmemekle beraber genç yaşında Emir Tagaçar'ın hizmetinde naip olarak çalıştığı bilinmektedir⁹²⁶.

Onun siyasi faaliyetlerle ilgili ilk malumat 1280 yılında başlamaktadır. Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'ye karşı Mecdü'l-mülk Yezdî entrika kurarken emir

⁹¹⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195.

⁹¹⁹ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.448

⁹²⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.118.

⁹²¹ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.600.

⁹²² Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4188.

⁹²³ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.305.

⁹²⁴ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.282.

⁹²⁵ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.643.

⁹²⁶ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.305; Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.282

Tagaçar'ın desteği ile Abaka Han'a ulaşmayı başarmıştır. İlk girişimde başarılı olan bu operasyon Mecdü'l-mülk Yezdî'nin İsrâf-i Memâlik olmasıyla beraber emir Tagaçar ve Ordukiya ile beraber çalışmaya başlamıştı. Bu sırada Sadrüddin Zencanî, Mecdü'l-mülk Yezdî ile beraber Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'ye karşı müttefik olmuştur⁹²⁷. Her ne kadar bu ittifak başarılı olmamasına rağmen emir Tagaçar, Tekudar Ahmed döneminde şehzade Argun'u desteklediğini göz önüne bulduğumuzda Sadrüddin Zencanî'nin siyasi hareketine dair genel tahminde bulunmak mümkündür.

1280 yılında Fars vilayetinin geliri için Suncak Noyan görevlendirilmesine rağmen yerel yöneticiler ile ihtilafa düşmüştür. Abaka han tarafından bu davaya Tagaçar Noyan'ı görevlendirmişti. Davayı yerinde incelemesi için bu kez Sadrüddin Zencanî, Şiraz'a yollanmış ve Abaka Han'ın aniden vefati nedeniyle dava sonuçsuz kalmıştır⁹²⁸. Ama Argun döneminde Bûkâ Çing-sang, söz konusu olan Fars vilayeti gelirinin bakiyesini Sadrüddin Zencanî'den istemesinden dolayı arası açılmış ve Bûkâ'nın azledilmesine yol açmıştır. Bûkâ aleyhine ilk şikayet böylece, Sadrüddin Zencanî tarafından edilmiştir. O, kendi efendisi olan Tagaçar'a Bûkâ'nın sınırsız yetkisinden dolayı Argun Han'ın itibari zedelendiği ve Bûkâ ve ekibinin de ülke iktidari ele geçirdiğini söylemiştir⁹²⁹. Bu şikayetin akabinde Bûkâ ve ekibi tamamen ortadan kaldırılmıştı.

Daha sonra Sa'düddeve döneminde de siyasi etkinliğini muhafaza etmişti. Sa'düddeve, İslamiyete karşı yeni bir din oluşturmak için Argun Han'ı ikna etmeye çalışıyordu. Sadrüddin Zencanî, Vassaf'a bizzat kendisi naklettiği malumata göre, bu

---

⁹²⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1113-1114.

⁹²⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.118-119.

⁹²⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1167.

esnada Sadrüddin Zencanî bir kaç emir ve Sa'düddeve ile bu konuyu değerlendirirken onu uzağa çekip *elnâs 'ala dîn melûkehüm* hadisine atıfta bulunarak ikna etmeye çalışmıştı. Yine de Vassaf'ın naklettiğine göre Sadrüddin buna şiddetle karşı çıkmıştır⁹³⁰.

Argun Han'ın ölümüne müteakiben Moğol emirler aralarındaki istişare sonucunda Abaka Han'ın ikinci oğlu olan şehzade Geyhatu'yu İlhan seçmişler. Pek istekli olmasa da Geyhatu bu teklifi kabul ederek 23 Temmuz 1291 tarihinde Ahlat mevkiinde taht töreni gerçekleştirdi⁹³¹. Ama Sadrüddin Zencanî'nin efendisi olan Tagaçar Noyan, yine İlhan'a karşı darbe teşebbüsüne adı karıştı. Bu kez Hülagu Han'ın torunu olan şehzade Anbarçı bir tümen askerle Horasan'da ikamet ederken Geyhatu Han'ın Anadolu seferini fırsat bilerek İlhan tahtına heveslenmişti. Dolayısıyla, 1291 yılın kış mevsiminde soğuk siddetlendiği bahanesi ile kendi ordusunu alıp Rey'e kadar ilerlemiştir⁹³². Bu esnada Sadrüddin Zencanî da kendi kardeşi Kutbeddin'e elçi göndererek Geyhatu Han'ın Anadolu'da Türkmenler'e karşı mağlubiyet yaşadığı ve artık tüm emirlerin şehzade Anbarçı'yı İlhan seçmeye görüş birliğine vardığını iddia ederek Anbarçı'yı teşvik

---

⁹³⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.146.

⁹³¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1190; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.149; Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s.444; Aksarayı ise yalnız yıl olarak 1291 tarihi vermektedir. Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.135. Abûl-Farac ise 23 Haziran 1292 tarihi vermekle beraber Geyhatu'nun gönlü Anadolu'ya alışık olduğu için pek isteksiz bu teklifi kabul ettiği öne sürülmektedir. Bkz: Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.638-639.

⁹³² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.149-150.

etmesini istemişti. Ama bu sırada Geyhatu Han hakkında iddianın asılsız olduğu ortaya çıkınca Anbarçı kendisini kolayca temyiz etmiş ve entrikanın tüm faturası Tagaçar ve Sadrüddin Zencanî üzerine kesilmiş hemen gözaltına alınmışlardır⁹³³. Tebriz zindanında mahbus yatan ikili bahar aylarında Geyhatu Han tarafından bağışlanarak azadlığa kavuşmuştur⁹³⁴.

Söz konusu bu dönemde İlhanlı Devleti'nin iktisadî hayatı da en büyük buhranı yaşamaktaydı. Zaten Argun Han'ın ölümünden sonra Sugurluk'ta topladığı devlet hazinesi tamamen boşalmıştı⁹³⁵. Üstelik Ögedey Kaan'ı aratmayacak şekilde bahşiş ve hediye dağıtması da devlet hazinesini büyük bir müşkülata düşürmüştür⁹³⁶. Hatta onun bir defalık ihsan ve bahşişinin 20 ya da 30 tümeni aştığı da söylemler arasındaydı⁹³⁷. Bir kez hatunlar için 600 bin dinarlık eşyayı ihsan etmiştir⁹³⁸ ve daha sonra hazinede bulunan tüm mücevheratı da hatun ve prenseslere dağıtmıştır⁹³⁹. Onun cömertliği, çağdaşı olan Aksarayî tarafından: “*gerçekten de mükemmel cömertlikten dolayı, dünyanın mevcut bütün malları, onun gönül gözüne hakir bir sivrisinek gibi görünürdü.*

⁹³³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1193-1194.

⁹³⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.150.

⁹³⁵ Reşîdüddin, hazine boşaldığına dair: “*ve Geyhâtû hód çiz-î hâsil nakerd. Ve eger bakîyeyî ez hezâne Ârgûn Hân mânde bûd be merdom dâd. . . ez ân emvâl guzaşte hiç nemânde bûd*” demektedir. Bk: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1350.

⁹³⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.151.

⁹³⁷ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4189.

⁹³⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.151.

⁹³⁹ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4188.

*Dünya hazineleri onun bağışı karşısında değersiz bir toprak parçası gibi kaldı” diye özetlenmektedir*⁹⁴⁰. Bu yüzden onun devlet hazinesini boşalttığı ve ülke hayatını tehlikeye soktuğu da dönemin tarihçiler tarafından teessüfle bahsedilmektedir⁹⁴¹.

Geyhatu, bu durumda gerek iktisadi buhranı atlatmak ve gerekse şehzade Baydu ve Gazan’ın başta olmak üzere Moğol aristokrat kısmından gelen muhalefeti önlemek adına vezirlik makamına İranlı unsurun atanmasını uygun bulmuştu. Bu yüzden Vezârete uygun ve talip olan isimlerin hazırlanmasını emretti⁹⁴² ve Şemseddin Ahmed-i Lakuşi⁹⁴³ başta olmak üzere Moğol emirlerden onay alan kişilerden oluşan liste hazırlanmıştır. Fakat bu listede Sadrüddin Zencanî’nin ismi yazılmamıştı⁹⁴⁴. Bu sırada Sadrüddin Zencanî, Argun Han döneminde idam edilenlerden topladığı ganimeti Burakçin İgaçi başta olmak üzere önemli kişilere dağıtarak Vezâret namzedeliğini açıklamıştır. Uzun bir uğraş sonunda Geyhatu Han’a yakınlığı ile bilinen emir Akbuka’nın desteğini kazanmakla hedefe ulaşmayı başarmıştır⁹⁴⁵. Geyhatu Han da Sadrüddin Zencanî’nin namzedliğine ikna edilmiş olsa gerek listeyi gözden geçirdikten

---

⁹⁴⁰ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü ’l-Ahbâr*, s.136.

⁹⁴¹ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, s.644; Reşidüddin Fazlullah Hemedan-i. *Camiütevârikh*. 1383, cild-i dovvom, s.1197.

⁹⁴² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.150; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.306

⁹⁴³ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi ’ut-tevârîh*, C. II, s.1195.

⁹⁴⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.150; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.306

⁹⁴⁵ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi ’ut-tevârîh*, C. II, s.1195.

sonra onun isminin neden olmadığını sorması üzerine⁹⁴⁶ 18 Kasım 1292 tarihinde Sahib-i Divani Memâlik⁹⁴⁷ ünvanıyla İlhanlı Devleti veziri olarak seçilmiştir. İlhan tarafından Sadr-ı Cihan lakabıyla beraber *al zerrin* (al tamga), *tuğ*, *gurgay* (ipek) ve 10 bin asker tahsis edilmiştir. Yetki açısından da onun izni olmadan hiç bir şehzade ve emir harcama (*mal-i tasarruf*) yapmayacak ve aynı zamanda şikayet etme hakkı da olmayacaktır⁹⁴⁸. Kadı'ül-kudâtlığı dışında beytül-mal, sadaka, şariat ve dini işleri görevini onun kardeşi Kutbeddin'e verilmiş ve Kutb-i Cihan lakabıyla onurlandırılmıştır⁹⁴⁹. Amcasının oğlundan biri Kivamü'l-mülk olarak lakaplandırılmış ve Tebriz hakimliğine atanmıştır⁹⁵⁰. Reşidüddin'e göre tüm lakap ve atamalar Sadrüddin Zencanî'nin isteği doğrultusunda yapılmıştır⁹⁵¹. Adı geçen iki kardeşi Melik derecesinde olup naipler de atanmıştır. *Aş-i Buzurg* (saray erzakları), *ulufe-i sipah* (askeri erzak), ferman hükmü ve Sahib-i Divan ile danışma görevine Fahrüddin İdaçi atanmıştır⁹⁵². İlhan'ın yeni vezirden beklentisi ise ülke iktisadının iyileştirilmesi yönünde kararlı ve isabetli adımın atılması idi. Onun ilk uygulaması ülkenin her mıntikasına atanan emir ve şihneleri görevden azletmiştir. Bu sırada Hasan ve Taycu adında incü sorumlusu olarak

⁹⁴⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.151; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.306.

⁹⁴⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195; Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.444.

⁹⁴⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.151

⁹⁴⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.151

⁹⁵⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195-1196.

⁹⁵¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195-1196.

⁹⁵² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.151.

atanan⁹⁵³ kişileri görevden almakla beraber incü'yü dalay ile birleştirmişti⁹⁵⁴. Memleket toprakları, arazi mülkiyeti ve vergi işleri itibariyle incü ve dalay olarak ikiye ayrılırdı. İncü, çoğu hükümdar ailesi ve hazineye ait olan araziler, dalay ise halkın hususi mülkü ve vergi itibariyle Umumi Divan'a ait olan bölgeler idi⁹⁵⁵. Bu açıdan değerlendirdiğimizde araziye devletleştirme teşebbüsü olarak görmemiz mümkündür⁹⁵⁶. Söz konusu olan bu uygulama sonucunda belli miktar nakit toplamayı başarmıştı. 1292/1293 yılında Şeyhül-İslam Cemalüddeve ve'd-din İbrahim bin Muhammed el-Tibi, Fars eyaletinin son dört yıllık incü ve dalay meblağının 4 bin tümen olduğunu hesapladıktan sonra bazı masrafları çıkartmış ve her yıl 114 tümen olarak karar vermiştir. Hatta aynı yılda devlet hazinesi için 100 tümen altın ve 1500 men inci istendiğinde, Şeyhül-İslam Cemalü'd-devle ve'd-din İbrahim bin Muhammed el-Tibi şahsi hazinesinden 30 bin tümen nakit ödeyerek kapatmıştı⁹⁵⁷.

İncü arazisinin böylece devletleştirilmesi, doğal olarak bazı Moğol zümreyi rahatsız etmeye başlamıştı. 1293 senesi Kasım ayında sabık incü hakimi olan Devletşah, Hasan ve Taycu Noyan, Geyhatu Han'ın huzuruna çıkarak Sadrüddin Zencanî aleyhine şikayette bulunmuştu. Ülke gelirini kendi hesabına geçirdiğinden dolayı ısrafın çoğaldığını öne sürerek örneğin, devlet hazinesi boşken Tebriz tamgasından meydana

---

⁹⁵³ Onların görevi incü hakimi idi. Bkz: Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4188.

⁹⁵⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.152.

⁹⁵⁵ Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.238.

⁹⁵⁶ Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Belleten*, çev. Mehmet Altay Köymen, 23-24 sayılardan ayrı basım, TTK, Ankara, 1942, s.283.

⁹⁵⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.152.

gelen 80 tümen den 30 küsürünü şahsı hazinesine aktardığını iddia etmiştir. Fakat Geyhatu Han bu iddiaya ciddilik göstermemekle beraber onları Sadrüddin Zencanî'ye teslim etmiştir. Sadrüddin Zencanî da bunları hapis cezasına çarptırdıktan sonra bağışlamıştı⁹⁵⁸. Bundan etkilenen Geyhatu Han, Sadrüddin Zencanî'nin selahiyeti ve yetkisini tasdik eden yeni bir yarlık çıkarılmasını uygun görmüştür. Bu yarlığa göre ülke çapında şehzade, emir ve baskakların yanında bulunan tüm memurlar Vezâretin emrinde olmakla beraber iâşe, askeri ücret ve ikta masrafları için bile Sadrüddin Zencanî'den başkası karışmaması emredilmişti⁹⁵⁹.

Böylece, Sadrüddin Zencanî, ülke çapında neredeyse diktatör denilebilecek seviyede yetki sahibi olunca devlet hazinesine istikrar kazandırma yönde çalışmalar başlatmıştı. Devlet hazinesi neredeyse boşalmaya yüz tuttu. Bu kritik dönemde Sadrüddin Zencanî, devlet hazinesini doldurmak için gayr-i hukuki yollara da başvurmaktan başka çare bulamamıştı. Önemli makama atamalar para karşılığında gerçekleşmeye başlamıştı. Örneğin, Sadrüddin Zencanî ve onun ekibi, para karşılığında kadılık ve adalet makamları atamaya başlaması ile ülkenin adalet sisteminde yolsuzluk ve güvensizlik başta olmak üzere birçok olumsuz etkiler başgöstermeye başlamıştı⁹⁶⁰. Bu yüzden Hülagu Han döneminden gelen her hangi davanın 30 yıllık zaman aşımı sınırı da bozulmuş ve parası olan herkes istediği davaları açıp kazanması da yaygın hale gelmiştir⁹⁶¹. Hatta bazı suçluların para ödeme şartıyla salıverilmesi de gündeme

---

⁹⁵⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.153;

Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4189-4190.

⁹⁵⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.153.

⁹⁶⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1410-1412.

⁹⁶¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1413.

gelmiştir. Argun Han zamanında iki ve üç vilayetten hazineye vergi toplamaya görevlendirilmiş Celâlüddin Serustanî adlı bir memur vazifesini yerine getiremediğinden hapiste idi. Sadrüddin Zencanî, onun af dileyen mektubu görünce 1000 tümen karşılığında tahliye edileceği sözünü verince bazı emirler bu durumu ülkenin yargı sistemini bozacak niteliği taşıdığını hükümdara iletmesine rağmen başaramamıştır⁹⁶².

Gün be gün boşalmaya yüz tutan devlet hazinesine takviye için faizciliğin de bir çare olarak kabul edilmesine rağmen faizin ilk günden beri olumsuzluğu görüldü. Çünkü devlet hazinesine sonradan faiziyle ödeme şartla mal ve hizmet alımı, vergi mültezimlerinin doğrudan aracılık etmesiyle rüşvet ve yolsuzluğa dönüşmüştür. Bu meyanda Reşidüddin'in verdiği malumat ise olayın iç yüzünü anlamakta son derece önemlidir. Vergi mültezimleri, on dinarlık meblağa faiz dahil 20 dinarlık fiyata alır ve Sadrüddin Zencanî'ye 30 dinara verirken eğer itiraz olursa bu paranın toplanması için sarfedilen müşkülâtı öne sürerdi. Çaresiz vezir de buna hazineden 40 dinar tahsis vaadini verip alır ve nakit ihtiyacı duyulduğunda gerçek değeri olan 10 dinardan daha ucuza yani 6 dinara ancak satabilirdi. Yine, Reşidüddin'in verdiği bir anekdota göre Vezâret mensuplarından biri, hazine için bir tüccardan her birine 5 dinarı iki ay sonra ödemek üzere birkaç bin koyun satın almıştı. Fakat, vakit geldiğinde borcu ödemeye para yoktu. Hem bu esnada koyunların büyük bir kısmı telef olduğundan geriye kalan kısmını satarak ancak talep edilen borcun faizini ödeyebilmişti. Bu yüzden ödeme süresi daha iki aylığına temdit edilmişti⁹⁶³. Bu yöntemle hazineye iki sene içinde ancak 500 tümen sağlayabilmiştir⁹⁶⁴.

---

⁹⁶² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.153-154.

⁹⁶³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1496-1497.

Gerek yersiz uygulamaları ve gerekse vergi politikasının şiddetlenmesi ile iktisadi buhranı had safhaya ulaşmıştır. Vergi tahsilatı istenilen miktara ulaşamadığından berat yazma gibi sanal uygulamalara başvurmaya başlanmıştır. Reşidüddin'in naklettiğine göre 1292 yılında Yezd vilayeti Firuzabad kasabasından alacağını tahsil etmeye gelen biri karşısında aynı berat sahibi olan 17 kişi ile rastlamıştı⁹⁶⁵. Bu yüzden kasaba ve köyler, vergi tahsildarlarının gelmesini haber vermek için nöbet tutar ve görünce hemen gizlenirlerdi. Hatta evin içinde çukur kazarak gizlenme yöntemi de yaygınlaşmıştı⁹⁶⁶. Hatta durum bu kadar vahimleşti ki Abûl-Farac'ın naklettiği rivayete göre İlhan'ın sarayında aşçıbaşı olan Reşidüddeve, saray aşısı için kendi kesesinden paralar harcadıktan sonra karşılığını bulamayınca çaresizce kaçmış ve böylece Geyhatu Han'ın yemeği için koyun bulmak bile zorlaşmıştı⁹⁶⁷.

Para nizamında da büyük sıkıntılar meydana gelmiştir. Argun Han döneminden gümüş sikke ayarı 9/10 olarak kararlaştırılmasına rağmen uygulamada 7 ya da 8/10'a ancak tekabül ediyordu. Dönemin en istikrarlı sayılan Rum akçesi ayarı 2/10 kadar düşmüş ve geriye kalanı bakırdan müteşekkil idi⁹⁶⁸. Maaş başta olmak üzere hazine para tahsilatı büyük ölçüde noksana uğradığı için vezir Sadrüddin Zencanî tarafından onaylanmış beratlar çıkarılmasına rağmen, mesela, 500 dinarlık beratın piyasadaki

---

⁹⁶⁴ Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Belleten*, s.285.

⁹⁶⁵ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1422-1423.

⁹⁶⁶ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1420-1422.

⁹⁶⁷ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.644.

⁹⁶⁸ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1457.

değeri 100 akçeye bile değmezdi. Bu yüzden ülkenin batı kısmına büyük bir göç dalgası başlıyordu⁹⁶⁹.

1294 yılına geldiğinde hazinenin yıllık geliri 1800 tümen olarak hesaplanmıştı. Bundan 700 tümeni Divânlara tahsis edilmiş ve nakit sıkıntısından dolayı artık hükümdar tarafından dağıtılacak bahşiş ve ihsanlar kesilme noktasına ulaşmıştır. Bunun dışında Şiraz ve Bağdad'dan gelmesi beklenen varidatta da sorun çıkması üzerine artık hazine boşalmaya yüz tutmuştu⁹⁷⁰.

Bağdad, Musul, Diyarbakır ve Horasan'da buluna ve *Yut* olarak adlandırılan askeri birliklerin sürüleri salgın hastalığına maruz kalması⁹⁷¹ da çoğu göçebe hayat sürmekte olan İlhanlı ordusuna büyük bir darbe olmuştur⁹⁷².

Böylece Vassaf'ın özellikle vurguladığına göre kağıt para usulünün ihdasına Argun Han'ın vefatından sonra vukubulan büyük hayvan salgını, İlhan değişmesi ve orduya taksim edilen aşırı meblağdan dolayı hazinenin boşalması, herkesin gönlünü kazanmak için aşırı maaş ve hediyeler veren Sadrüddin Zencanî'nin cömertliği ve İlhan'ın da aynı tutumda bulunması gibi dört büyük nedeni olmuştur⁹⁷³.

Dolayısıyla, Sadrüddin Zencanî, kendi bendelerinden biri olan İzzeddin Muzaffer bin Muhammed bin Umid ile danıştıktan sonra kağıt para-çav'un tedavülü hakkında

---

⁹⁶⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1419

⁹⁷⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.155.

⁹⁷¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.154.

⁹⁷² Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Belleten*, s.273.

⁹⁷³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.154; Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Belleten*, s.272-273.

hemfikir oldu⁹⁷⁴. Pilesuvar'da gerçekleşen askeri geçit törenin hemen arkasından 29 Nisan 1294 gününde bu konuda kengeş yapılmış⁹⁷⁵ ve Geyhatu Han da konuyu Bolad Çing-sang ile istişare etmesini buyurmuştu⁹⁷⁶. Bolad Çing-sang da çav ise hükümdar tamgalı olup Çin'in tamamında sikke ve dirhem yerine kullanıldığı ve devlet azinesinde bulunan baliş ile değeri biçildiğini söylemiştir⁹⁷⁷. Gerçekten de Çin'de Kubilay Kağan'ın emriyle halkın elindeki altın, gümüş ve mücevherat başta olmak üzere değerli eşyalar hazine memurlar tarafından paha biçildikten sonra ona mukabil al tamgalı kağıt parası tahsis edilirdi⁹⁷⁸. Yani, titiz bir düzenleme ile devlet hazinesi mevduatı kağıt paranın teminatı olmaktaydı.

Kağıt para çav'ı tedavüle koymak için kısa bir istişare gerçekleşmişti. Bu esnada Şiktür Noyan, bu uygulamanın “memleketlerin bozulmasına ve padişahın adının kötüye çıkmasına, halk ve askerinin dağılmasına neden olacağını” ileri sürerek mühalefet gösterdi. Fakat Sadrüddin Zencanî de Geyhatu huzurunda “Şiktür Noyan, ileri derecede altın sever olduğundan çao'nun iptaline taraftar olduğunu” iddia ederek yarlık çıkarmayı başarmıştır. Akbuka, Tagaçar, Sadrüddin Zencanî ve Tammaçi İnak başta olmak üzere kurulan ekip Çav'ın uygulaması için ilk Tebriz'e geldi ve 12 Eylül 1294 tarihinde Tenriz'de ilk uygulamaya konuldu. Eğer Çav'ı alışverişte reddeden olursa yasaya

---

⁹⁷⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.155;

Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4190-4191.

⁹⁷⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1196.

⁹⁷⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1197.

⁹⁷⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1197.

⁹⁷⁸ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan Filiz Dokuman, C.I, Tercüman Gazetesi, 1001 temel eser, İstanbul, 1979, s.125.

çarpıtılması da duyuruldu⁹⁷⁹. Tedavüle çıkan Çav, kağıttan yapılmış, uzun dörtgen şekilde olup iki üst kenarında “Lailaheil Allah Muhammed Resul Allah”, onun altında Geyhatu Han’ın diğer bir ismi olan “İrincindorji” yazılmıştır. Diğer iki kenarında Çince hattıyla bir kaç kelime hem yazmıştı. Ortasında bulunan daire içinde onun değeri olan yarım dirhemden on dinar kadar rakam yazılmış ve üstünde “Cihan Padişah’ın emriyle 693 senesinde bu mubarek Çav memlekette uygulamaya konulmuştur. Bunu taklit veya değiştirmeye kalkan her kimse karısı ve çocuklarıyla beraber yasaya çarpıtılacak ve divan tarafından malına müsadere edilecektir” ibaresi yazılmıştır⁹⁸⁰. Bunun dışında para üzerinde kırmızı işaret de konulmuştu⁹⁸¹. Bu kırmızı işaret ise Moğol hükümdarlarının Al tamgası olabileceği de araştırmacılar tarafından iddia edilmektedir⁹⁸². İbn Fuwati tarafından nakledildiğine göre Çav üzerinde padişah mührünün bulunması da bunu teyit etmektedir⁹⁸³.

Çav yarlığına göre Büyük emirler yönetiminde Irak-i Arab, Irak-i Acem, Diyarbakır, Diyar-i Rabia, Musul, Meyyafarikin, Azerbeycan, Horasan, Kirman ve Şiraz’da *Çavhane* olarak adlandırılan matbaa merkezleri açılmış ve mütesarrif, tedbir ve haznedar memurlar da tayin olmuştur⁹⁸⁴. Sikkeleri çav’a çevirdiğinde her on dinara 9 dinarlık kağıt parası tahsis etmekteydi⁹⁸⁵. Şiraz’da bu paranın tedavüle girme maliyeti 5

---

⁹⁷⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârih*, C. II, s.1197-1198.

⁹⁸⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.155-156.

⁹⁸¹ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.644.

⁹⁸² Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Bellekten*, s.299.

⁹⁸³ Kemâl eddîn ‘Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi’a*, s.287.

⁹⁸⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.155.

⁹⁸⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.156.

tümene ulaşmıştı. Çavname olarak adlandırılan emirde çav'ın fakirlik ve sefaleti ortadan kaldırma suretiyle zengin ve fakir arasındaki farkı yok edeceği bildiriliyordu. Bu yüzden Şirazlı bir şair tarafından kaleme alınan beytte “Çav eğer cihana yayılabilirse/ mülk ihtişamı ebediyen kılınacaktır” denmekteydi⁹⁸⁶.

Fakat Çav parası Tebriz’de uygulamaya konulduktan bir hafta içinde olumsuz etkisi göstermeye başlamıştır. Bunun nedeni ise hazinede bulunan teminat mallarının yetersizliği ve halkın dilinde bu uygulamanın sonucu sadece sikkeler değil tüm değerli madenleri hazineye doldurmak için hile olduğuna dair şüphe dolaşmasıdır⁹⁸⁷. Hatta Tebriz’deki döviz işlemleri de halkı zarara uğratma niteliğindedir⁹⁸⁸. Bu yüzden Tebriz pazarında mamül sıkıntısı yaşanmaya başladığından halk şehir dışına kaçmaya başlamıştır⁹⁸⁹. Böylece, üç gün içinde şehirdeki tüm dükkanlar kapanmış⁹⁹⁰ ve şehir adeta hayalete bürünmüştü. Erzak kıtlığı başladığından elinde erzak taşıyan biri olursa haydutlar yolunu kesip zorla alırken istediği kadar Çav verir ve yiyeceğin nereden alındığını ısrarla sormaktaydı⁹⁹¹. Bir men hamur fiyatı bir dinara yükseldi. Normalde 15 dinarlık atın fiyatı Çav karşılığında 50 dinardan fazla çıktığını⁹⁹² göz önüne bulduğumuzda enflasyon oranının 300% olarak hesaplanması mümkündür. Hatta

---

⁹⁸⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.156.

⁹⁸⁷ Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Bellekten*, s.292.

⁹⁸⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârîh*, C. II, s.1198.

⁹⁸⁹ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, s.645.

⁹⁹⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.156.

⁹⁹¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârîh*, C. II, s.1498.

⁹⁹² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.156.

Karl Jahn'a göre fiyatlar 10-12 misli arttığı da tahminler arasındadır⁹⁹³. Bağdad'a çav uygulamak için Lekzi Noyan görevlendirilmesine rağmen Tebriz'de yaşananlardan haberdar olan Bağdad halkı bir türlü yanaşmamıştı⁹⁹⁴.

İlhanlı tarihinde en büyük olarak nitelendirilen bu buhrandan Geyhatu Han yeterince bilgilendirilmediği de kaynaklarca yansımaktadır. Buhranın had safhaya ulaştığı bir günde Geyhatu Han, Tebriz pazarından geçerken pazarın boş olduğunu görünce Sadrüddin Zencanî'ye nedenini sormuştu. O da “*Tebriz'in önde gelenlerinden Şerefeddin Lakuşi vefat etti ve Tebriz halkın adetine göre yas tutmak için herkes pazardan gittiği*”ni söylemiştir⁹⁹⁵.

Çav paranın tedavülden kalkması ve maden para ile alışverişin yapılması için halk baskısı da artmıştır. Bir Cuma namazı sırasında çav uygulamasının babası olarak nitelendirilebilecek kişi İzzeddin Muzaffer, cemaat tarafından lanetlenmiş ve galeyana gelenler tarafından linç edilerek öldürülmüştür⁹⁹⁶. Başka bir Cuma namazı sırasında cami köşesinde yiyeceği altınla sattığı gerekçesiyle bir kaç şahsın Kutbeddin tarafından idam edilmesi ile büyük bir protesto da gerçekleşmiştir. Bu halk protestosu o kadar ilerledi ki pazarda bir derviş Sadrüddin Zencanî'nin atının dizginden tutup “*Yanmış ciğer kokusu dünyayı sardı/ Duymadıysan yazıklar olsun sende olan buruna*” demişti⁹⁹⁷. Horasan'da çavhane kurmak üzere Ordubuka adlı memur görevlendirilmiş ve bir kaç

---

⁹⁹³ Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Bellekten*, s.306.

⁹⁹⁴ Kemâl eddîn ‘Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.287.

⁹⁹⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1198.

⁹⁹⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.156-157;

Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4193.

⁹⁹⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1198.

eşek yükü çav, beyaz ve kırmızı kağıt ve aletler getirdiğinde şehzade Gazan, nemli havada bunların dayanamayacağını ileri sürüp derhal yaktırması⁹⁹⁸ da bir nevi itiraz olarak değerlendirilebilir.

Bütün bu olumsuzluktan etkilenen Sadrüddin Zencanî, erzak maddelerinin alışverişi altınla gerçekleşeceğini ilan etmesi üzerine aşama aşama hayat normal seyirine dönmeye başlamıştır⁹⁹⁹. Abu'l-Farac'a göre Çav uygulaması iki ay sürdüğünü¹⁰⁰⁰ hesaba kattığımızda 1294 senesi Kasım ayının ortasında maden para uygulamasına yeniden başlandığı tahmin edilebilir. Geyhatu Han'ın emri ile bu tarihte Çav'ın kaldırılmasına dair yarlık çıktığında halk büyük bir sevinçle karşılamıştır¹⁰⁰¹. Böylece, çao parayı tedavüle sokan Sadrüddin Zencanî'nin bu macerası son bulmakla beraber tarihte Sadr-i çav¹⁰⁰² olarak anılacaktır.

Bu olayın hemen arkasından İlhan tahtı için şehzade Baydu'nun isyan çıkarmanın neticesinde 6 Nisan 1295 günü Geyhatu Han mağlup düşerek idam edilmesi ile Sadrüddin Zencanî da vezirlik görevinden fiilen azledilmiş sayılmaktadır¹⁰⁰³.

Geyhatu Han'ın ölümünden sonra Sadrüddin Zencanî görevden azledilmiş ve Baydu Han'ın emri ile Anadolu'ya Tagaçar Noyan'ın naibi olarak görevlendirilecekken

---

⁹⁹⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1244.

⁹⁹⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1199.

¹⁰⁰⁰ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.645.

¹⁰⁰¹ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.645.

¹⁰⁰² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1496.

¹⁰⁰³ Muhsin Mürselpur, *Vezâret der Fıtrat-i Evvelîye Hukûmet-i İlhanî: ez Ârgûn ta Bâidû (Hicri 683-694)*, *MPTİİ*, şomare 11, 1391, s.117.

kendisi kasıtlı olarak gecikme gibi bahanelerle gidişini erteliyordu¹⁰⁰⁴. Zaten Vezâretin elinden alması nedeniyle Baydu Han ve Cemâleddin Destcerdanî'ye karşı düşmanlık beslemeye başlamıştır. bu yüzden Cemâleddin Destcerdanî, onu gözden uzak tutmak için efendisi olan Tagaçar Noyanla beraber Anadolu'ya sürmek istemişti¹⁰⁰⁵. Cemâleddin Destcerdanî de hazineden 100 tümen altını zimmetine geçirmekle suçlamaya başlamıştı¹⁰⁰⁶. Artık rüzgar yönü terse döndüğünün farkına varan Sadrüddin Zencanî de buna mükabeleten Tagaçar Noyan'ı Baydu ve Cemâleddin Destcerdanî'ye karşı tahrik girişiminde bulundu¹⁰⁰⁷. O zaman Baydu'nun zaafiyetinden yararlanarak İlhan'lık tahtına namzedeliğini ileri süren şehzade Gazan'a sığınmaya karar veren Sadrüddin Zencanî, öz kardeşi Kutbeddin ve Kivamü'l-mülk ile anlaşarak Tebriz'den 1295 yılın Ağustos ayında firar etmiştir¹⁰⁰⁸. Evvelen Gilan'a kaçmış¹⁰⁰⁹ ve 20 Ağustos 1295 tarihinde Sabzevar yakınındaki Firuzkuh otağında bulunan şehzade Gazan'ın huzuruna yetişmiştir¹⁰¹⁰. Ulaştığında Tagaçar Noyan'ın Gazan'a olan niyeti, gönül birliği ve Baydu Han'ın zaafiyeti başta olmak üzere önemli bilgileri arzetmiştir¹⁰¹¹. Bunun üzerine Nevruz ve Kutlukşah başkanlığında emirler kengeş yapmış ve burada Sadrüddin

---

¹⁰⁰⁴ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4210.

¹⁰⁰⁵ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.455.

¹⁰⁰⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.181.

¹⁰⁰⁷ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.455.

¹⁰⁰⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Behmen Kerimi, s.909.

¹⁰⁰⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.181;

Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4210.

¹⁰¹⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Behmen Kerimi, s.910.

¹⁰¹¹ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.455.

Zencanî, Tagaçar Noyan ile gizli ittifacı sağlayabileceklerini vaad edip gerçekleştiği takdirde Vezâretin kendisine verilmesini talep etti. Şehzade Gazan da bunu kabul etmiş ve Sadrüddin Zencanî tarafından derhal bir casus Tagaçar'ın yanına gönderilmiştir. Buna müteakiben Sadrüddin Zencanî, Nevruz kumandasındaki öncü birliği içinde yer alarak Baydu'ya karşı harekete geçmiştir¹⁰¹². Gerçekten de Tagaçar başta olmak üzere önemli emirler Gazan'a bağlılığını bildirmekle beraber taht kavgası Gazan'ın lehine nihayet bulmuştur¹⁰¹³.

Baydu'nun mağlubiyete uğradıktan sonra Gazan Han'ın ilk veziri Sadrüddin Zencanî olmuştur. Her ne kadar Vezâret Sadrüddin Zencanî'ye verilmesine rağmen maliye ve iktisadi meselelerde emir Nevruz son kararı vermektedir¹⁰¹⁴. Bu yüzden onun ikinci Vezâreti o kadar etkisiz olmuş ki Handmir ve Vassaf dışındaki kaynaklarda malumat yoktur. Vassaf'a göre Sadrüddin Zencanî bizzat Nevruz tarafından azledilmiş ve yerine Cemâleddin Destcerdanî tayin edildiği bildirilmektedir¹⁰¹⁵. Reşidüddin de onun ikinci Vezâretini teyid niteliğinde dolaylı bir malumat vermektedir. Gazan Han muzaffer olarak 4 Ekim 1295 gününde Tebriz'e geldiğinde Sadrüddin Zencanî onu karşılamaya çıkmış ve at üstünde laf ettiğinden dolayı Mulay Noyan tarafından bir kaç kamçı yediği anlatılırken Sadrüddin Zencanî'nin mağrurluğu kendi mertebesini halka

---

¹⁰¹² Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Behmen Kerimi, s.911-912.

¹⁰¹³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.182.

¹⁰¹⁴ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.309.

¹⁰¹⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.184.

göstermek olduğu vurgulanmaktadır¹⁰¹⁶. Kanaatimizce, Sadrüddin Zencanî'nin bu tavrı, onun vezirlik makamına olan özgüveninden gelmektedir. Fakat gün be gün devlet yönetiminde güçlenen emir Nevruz onu Vezâretten azledip yerine Cemâleddin Destcerdanî'yi getirmiştir¹⁰¹⁷. Sadrüddin Zencanî Vezâretten azledilmesine rağmen Sahib-i Divanlık görevinde kalmayı başarmıştır. 1295 Kasım ayında Gazan Han Mugan kışlağına hareketi esnasında Sadrüddin Zencanî'yi Sahib-i Divanlığa, Melik Şerefüddin Simnani'yi Ulug Bitikçiliğe, Muineddin'i İstifa-i Divanlığa, Melik Fahrüddin Hasan'ı İşraf Divanına atamıştır¹⁰¹⁸.

Eskiden birbirine olan rekabetinden dolayı Cemâleddin Destcerdanî de ona karşı dava açarak zimmete geçirildiği iddia edilen malları istemişti. Tağaçar Noyan'ın itibari azaldığından Bulugan Hatun'un himayesine sığınarak Mart 1296 civarında bu davadan kurtulmayı başarmıştır¹⁰¹⁹.

Artık tek kurtuluş yolu Cemâleddin Destcerdanî'nin ortadan kaldırılması olduğunu gören Sadrüddin Zencanî, Gazan Han'ın huzurunda Emir Nevruz'un Memlûklerle gizlice iş birliği nitelikli yazıyı Cemâleddin Destcerdanî'nin yazdığını iddia etmiş¹⁰²⁰ ve Şeyh Mahmud ile müttefiklik kurduktan sonra ikna etmeyi

---

¹⁰¹⁶ “*Sadrüddin Zencanî. . . mî-hvâst ke mertebe hûvîş bâ merdom nemâyîd*”. Bkz:

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1459.

¹⁰¹⁷ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.309,313.

¹⁰¹⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Karl Jahn, İsfahan, 1368, s.96.

¹⁰¹⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1265.

¹⁰²⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1273.

başarmıştır. Neticesinde 27 Ekim 1296 gününde Cemâleddin Destcerdanî yasaya çarptırılmıştır¹⁰²¹.

Gerek Sadrüddin Zencanî'nin gayreti ve gerekse boşalan Vezâret makamına aceliyet nedeniye Gazan Han'ın emri ile Sadrüddin Zencanî üçüncü kez Vezârete getirilmiştir. Cemâleddin Destcerdanî'nin yasaya çarptırıldıktan 3 gün sonra, yani, 30 Ekim 1296 gününde Gazan Han tarafından suyurgamiş¹⁰²² görüp Vezârete atanmıştır¹⁰²³.

Vezârete getirildikten sonra kendi nüfuz ve hakimiyetini sağlamak için Emir Nevruz'u ortadan kaldırma faaliyeti üstlemişti. Zaten Sadrüddin Zencanî, Cemâleddin Destcerdanî'nin Vezârete atanmasına olan desteğinden dolayı Nevruz'a kırgınlığı vardı¹⁰²⁴. Nevruz'a karşı fırsat kollarken Bağdad'da gelişen bir olay, Sadrüddin Zencanî'nin lehine dönmüştü. Nevruz'un nökerlerinden biri olan ve Memlûklere elçi olarak gönderilen Alemüddin Kayserî, 13 Mart 1297 gününde Bağdad'da Şeyh Mahmud tarafından yakalanmıştı¹⁰²⁵. O sırada Sadrüddin Zencanî ve kardeşi Kutbeddin Zencanî, yakalanan Alemüddin Kayserî'nin eşyası arasına emir Nevruz tarafından Mısır sultanına yazılmış gibi sahte 6 tane mektubu hazırlayarak yerleştirmişti. Sahte

---

¹⁰²¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1271; Vassaf ise belli tarih vermemektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.187.

¹⁰²² İlhan tarafından verilen bahşîş ve ihsan. Şems Şerik Emin, *Farhang-i Estlahat-i Divan-i Dovran-i Mogol*, s.155.

¹⁰²³ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4218-4219.

¹⁰²⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1274.

¹⁰²⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Karl Jahn, s.109-110.

mektubun içeriği ise Gazan Han her ne kadar müslüman olmasına rağmen İslam dinini kuvvetlendirme hevesinden yoksun olması dolayısıyla kardeşi Lekzi ve Hacı ile beraber bir darbe hazırlığında olduğu ve başardığı takdirde Mısır sultanına tabi olacağı gibi planını anlatıyordu¹⁰²⁶. Sadrüddin Zencanî ve Şeyh Mahmud tarafından kurulan bu entrika da muvaffakiyete ulaşmıştır ki 14 Ağustos 1297 gününde Nevruz ve kardeşleri Gazan han'ın emri doğrultusunda yasaya çarptırılmıştır. Emir Nevruz'un katlinden sonra Sadrüddin Zencanî'nin kariyeri yükselmeye başlamış ve 14 Eylül 1297 tarihinde suyurgamış ve altamga ile şereflendirilmişti¹⁰²⁷.

Böylece Vezârete mutlak hakimiyeti ele geçirdikten sonra ülkenin iktisadi işlerini düzeltmek için bir kaç önemli uygulamalara imza atmıştır. Ülke çapında elçi için harcanan ulağın fazladan alınması ve yam teşkilatında görünen zaafiyetinden dolayı ticari yolların emniyetsizliğini gidermek için yeni düzenlemeler gerçekleştirmiştir¹⁰²⁸. Aslında Gazan Han reformu çerçevesinde değerlendirilen bu düzenlemeler¹⁰²⁹, İlhanlı Devleti'nin iktisadi hayatında önemli konuma sahiptir. Söz konusu dönemde yam-posta teşkilatında çok ciddi aksaklıklar yaşanmaktaydı. Aslında elçi gönderme yetkisi hükümdara ait olmasına rağmen her kademe memurlar ve asiller ufak bir iş için bile elçi görevlendiriyordu. Bu nedenle her yam'da bazen beş bin at hazırlansa dahi yetmez haline gelmiştir. Bunun dışında ulağ için elçiler halkın mallarını musadere etmek ve yolda karşılaşan tüccar ve alt kademe elçilerin bineklerini zorla alıkoymak artık

---

¹⁰²⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1274-1275.

¹⁰²⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1281-1282.

¹⁰²⁸ Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Târih-i Güzîde*, s.603.

¹⁰²⁹ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, s.338.

alışkinlık haline gelmişti¹⁰³⁰. Bu yüzden Gazan Han'ın emri doğrultusunda her 3 ferseng¹⁰³¹ mesafede yam'ın kurulması, her yamda 15 tane atın hazır bekletilmesi ve *emir-i buzurg* tarafından yönetilmesi, sadece *elçi yaraltu* (acil elçi) için olanakların sağlanması kararlaştırılmıştır¹⁰³². Yamdan geçen elçiler üzeri *tamga-yi sebz* ile mühürlenmiş ve acele olduğu belirtilen bir resmi mektubun arka kısmına, nereden nereye ulaştırılacağı yazılır. Ayrıca, her menzilde, hangi elçinin ne zaman hareket ettiği kaydedilmekle beraber zamanında yetişip yetişmediğine dair işaret de konulurdu¹⁰³³.

Bu döneme kadar merkezden uzak bölgelerde, yollar eşkiya ve haydutların kontrol altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın yolların güvenliği için özel düzenlemelere gidilmiştir. Yolların güvenliğini sağlamak için her bir valinin kendi idaresindeki bölgelerde gerçekleştirilecek soygunlardan sorumlu olduğu kararlaştırılmıştır. Yolların emniyetini sağlayan *rahbaran* görevlileri, etkin hale getirilip yaptıkları hizmete karşılık iki deve ya da dört eşek veya katır yükünden yarım akçe ücret almaları ve tahıl nakleden ve yük taşımayan hayvanlardan ücret talep edilmemesi belirtilmiştir¹⁰³⁴.

Aslında göçebelere mahsus olan *kobçur* vergisinin şehir halkından da alınmaya başlanması bu dönemde yaygınlaşmış ve şehir halkının uzak bölgelere kaçması gibi ciddi bir sıkıntıya yol açmıştır. Örneğin, bu uygulamadan dolayı Kazvin'de Cuma

---

¹⁰³⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1444-1448.

¹⁰³¹ Walther Hinz tarafından fersa olarak değerlendirilen uzunluk ölçüsü ise yaklaşık 6 km'dir. Yani söz konusu bu mesafe yaklaşık 18 km eder. Bkz: Walter Hinz. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. MÜY, s.76.

¹⁰³² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1449.

¹⁰³³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.214.

¹⁰³⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1452-1456.

namazı cemaatsiz hale gelmişti. Bu durumu düzeltmek için Sadrüddin Zencanî, şehir halkından *kobçur* toplamayı kaldırmış ve sadece gelir vergisi olan *tamga*'nın geçerliliği yürürlüğe girmiştir. Dolayısıyla ülkenin refah düzeyi yükselmesi gibi olumlu neticelerin kaydedildiği de gözlemlenmektedir¹⁰³⁵.

Bütün bunların yanı sıra olumsuz sayılan neticeler de başgöstermekteydi. Gazan Han'ın ilk yıllarında payza ve yarlık sahibi olan hakim, başkak ve kadıların görevi kötüye kullanma hadisleri çoktu. Bu yüzden Gazan Han, eski ve hatta onun ilk üç yılda verilen yarlık ve payzaların iptal edilmesine ve yeni düzenleme yapılmasına karar vermiştir. Ama bu konuda Sadrüddin Zencanî ekibi ihmalkar davranıp kendi isteği ile payza ve yarlık vermeye devam ettiği için Gazan Han tarafından uyarılmıştı¹⁰³⁶. Bunun dışında yine aşırı harcamalar da söz konusu olmaktadır. Sadrüddin Zencanî, üçüncü kez Vezârete getirildikten sonra 1297 yılın Mayıs ve Haziran ayında Arran kışlağında Kür ırmağı sahilinde yeni şehir kurmaya gayret etmişti. Her ne kadar iklim uygunsuzluğu olmasına rağmen her vardiyada 1000 işçi çalıştırıyordu. Bu şehir kurulduğunda Bağdad ile rekabet edeceğini iddia etmesi de tepki toplamıştı. Fakat bahar mevsiminin gelişiyile nehir suyunun yükselmesi ve Elburz ve Abaz dağlarının eriyen kar suyu birleşince şehir inşaaı sel altında kalmıştı¹⁰³⁷.

Faizcilik de aşırı derecede çoğalmış ve bazen borca batan insanların üzüntüden öldüğü veya intihara kalkıştığı da olmaktaydı¹⁰³⁸. Bu gibi olumsuz durumlardan dolayı Sadrüddin Zencanî'nin itibari da sarsılmaya başlamıştı. Hatta Bağdad başta olmak üzere

---

¹⁰³⁵ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.603-604.

¹⁰³⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârih*, C. II, s.1474.

¹⁰³⁷ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü 'l-Ahbâr*, s.189.

¹⁰³⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârih*, C. II, s.1497-1498.

büyük kentlerde vukubulan buhranı, insanlar onun önceki döneminde uygulanan Çav ile bağdaştırmaya başlamıştı¹⁰³⁹. Böylece Sadrüddin Zencanî'nin hatası onun düşmanlarına iyi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Gazan Han'ın nazarında itibar gören Seyyid Kutbeddin-i Şirazî ve Muineddin-i Horasanî başta olmak üzere bazı ileri gelenler 28 Mart 1298 tarihinde Gazan Han'ın huzuruna çıkıp Sadrüddin Zencanî'nin vergi konusunda yolsuzluk yaptığını ileri sürmüştü. Bu iddiayı Reşidüddin Fazlullah Hemedanî da desteklemesiyle davanın seyri onun aleyhine dönmüştü¹⁰⁴⁰. Hemen arkasından 15 Nisan 1298 gününde emir Kutlukşah ile Gürcistan'ın vergileri üzerinde büyük bir ihtilaf yaşamış ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî aleyhine iftira atmakla beraber artık suçlu bulundu. Dolayısıyla, 4 Mayıs 1298 gününde Sadrüddin Zencanî, emir Kutlukşah tarafından idam edilmiş ayrıca 3 Haziran'da Tebriz'de onun kardeşi Kadı Kutbeddin ve Kivamülmülk'ün idami da gerçekleşmiştir. Zencanî ailesinden olan Kadı Zeyneddin, Gilan'a kaçmış ve 3 sene sonra yakalanıp idam edilmiştir¹⁰⁴¹. Bazı muasir tarihçiler, onun suçsuz yere idam edildiği¹⁰⁴² ve hatta şehadet derecesinde sayılabileceğini de iddia etmişlerdir¹⁰⁴³. Sadrüddin Zencanî'nin idam edildikten sonra arkasında büyük miktarda borç bıraktığı ve bundan zarar gören insanların binlerce haksızlığı ve şikayeti kaldığı da söylenmektedir¹⁰⁴⁴.

---

¹⁰³⁹ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.298.

¹⁰⁴⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1283.

¹⁰⁴¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1284-1285.

¹⁰⁴² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.209.

¹⁰⁴³ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s.604.

¹⁰⁴⁴ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1497.

Böylece Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ile olan münakaşadan dolayı çoğu kaynaklarda sorgulanan Sadrüddin Zencanî, her ne kadar büyük hayale kapılıp ekonomiyi olumsuz yöne sürüklediği ve entrika dolu hayat geçirmesine rağmen tarihte Gazan Han adına kaydedilen reformlarda önemli bir katkıda bulunan şahıstır. Bu yüzden de İlhanlı tarihinde üç kez Vezârete atanan nadir şahsiyet olarak değerlendirilebilir.

2. Cemâleddin Destcerdanî

İlhanlı tarihinde vezirliği kısa süren devlet adamı ise Cemâleddin Destcerdanî'dir. Tarihi kayıtlarda doğum yeri belli olmamakla beraber soyadı olarak belirlenen Destcerdanî ise Meşhed'e yakın dağlık bölgesinin adıdır¹⁰⁴⁵.

İsim künyesi açısından Hâce Cemâleddin Destcerdanî¹⁰⁴⁶, Cemâleddin Ali Destcerdanî¹⁰⁴⁷, Cemâleddin Destcerdanî¹⁰⁴⁸, Cemâleddin Destgirdani¹⁰⁴⁹ ve Kemaleddin Destcerdanî¹⁰⁵⁰ olarak zikredilmektedir.

---

¹⁰⁴⁵ Ali Akbar Dehhuda, *Lugatnâme-i Dehhudâ*, Enteşerat-i daneşgah-i Tahran, cild 14, Tahran, 1958, s.153.

¹⁰⁴⁶ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.283; Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.603

¹⁰⁴⁷ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.274.

¹⁰⁴⁸ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.455; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.161; Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1256; Muhammed bin Ali bin Muhammed Şebânkârâyî, *Mecmua el-insâb*, s.267; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4200

Genç yaştaiken Bağdad medresesinde ilim öğrenmekle meşgul olmuş ve muhasebe, istifa dalında uzmanlaşarak ulema derecesine erişmiştir¹⁰⁵¹. Kariyer açısından isminin ilk kez zikredilmesi 1289 yılındadır. Sa'adüddeve, Vezârete atandıktan hemen sonra 26 Ağustos 1289 gününden kendi kardeşi olan Fahrüddeve ve Mühezzibüddeveyi Cemâleddin Destcerdanî ile beraber Bağdad hakimliğine göndermişti¹⁰⁵². Bu zamanda Cemâleddin Destcerdanî'nin görevi *debir* idi¹⁰⁵³. 1291 yılına gelindiğinde Cemâleddin Destcerdanî, Irak katibi görevine yükselmiş ve Sa'düddeve'nin ortadan kaldırılmasından sonra Bağdad'da tek söz sahibi olmuştur. Bu yüzden Tebriz'den gelen elçiler, Cemâleddin Destcerdanî'yi muhatap alarak ona Sa'düddeve'nin iki kardeşini tutuklayıp gönderme görevi vermiş ve o da başarıyla yerine getirmiştir¹⁰⁵⁴. 1292 yılında Geyhatu Han tarafından Bağdad'a Sati ve Bektimur adlı iki memuru yollamasına rağmen Cemâleddin Destcerdanî inisiyatifi kendi elinde tutarak Irak vergisini tek başına toplamıştı. Bu yüzden Geyhatu Han tarafından takdir edilmiş ve Irak üzerinde tüm yetkiye sahip olmuştur¹⁰⁵⁵. Daha sonraki yıllarda da Bağdad yönetiminde kaldığı anlaşılmaktadır. 1294 yılında çıkan Çav krizinden Bağdad pek zarar görmemesinden olsa gerek Cemâleddin Destcerdanî, 1295 senesi Ocak ayında

---

¹⁰⁴⁹ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.168.

¹⁰⁵⁰ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.313.

¹⁰⁵¹ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.283.

¹⁰⁵² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1175.

¹⁰⁵³ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.274.

¹⁰⁵⁴ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.279.

¹⁰⁵⁵ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.282.

Irak valisi olarak atanmıştır¹⁰⁵⁶. Ama Geyhatu Han'ın yarlığı gereğince Bağdad şahnesi olan Muhammed Şökürçi'nin öldürülmesi Cemâleddin Destcerdanî'yi derinden etkilemiştir. Onun ekibini de Hille başta olmak üzere Irak şehirlerine atayarak merkezden uzak yerde saklamaya çalıştığı gözlemlenmektedir¹⁰⁵⁷. Bu yılın Irak bakiyesini topladıktan sonra İlhan'a karşı isyan hazırlığında olan Baydu'nun yanına kendisi götürmüştür¹⁰⁵⁸. Bu şekilde açıkça Baydu'ya müttelikliğini ilan etmiş oldu. Onun getirdiği Bağdad bakiyesi ise silah, hayvan, araç, tagar ve ihtiyaç duyulan eşyalardan oluşmaktaydı¹⁰⁵⁹. Bağdad bakiyesi ile eli güçlenen Baydu da kendi yanında kurduğu Sahib-i Divan-i Memâlik aracılığıyla çökmüş vaziyette bulunan ülkenin iktisadî hayatına katkıda bulunma suretiyle taraftar toplamaya başlamıştı¹⁰⁶⁰.

Böylece, taht kavgasından galip çıkan şehzade Baydu 1295 yılın Nisan ayında Hemedan'da İlhan seçilmiştir. Bu defa Moğol aristokratının ağır bastığı atamalar arasında Cemâleddin Destcerdanî, Sahib-i Divan unvanı ile Vezârete atanmıştır. Ama önceki vezirlere nazaran mal ve mülk işlerinden kısıtlı olup maliye ve gelir işlerinden mesul olarak görevlendirilmiştir¹⁰⁶¹. Devlet gelirini güçlendirmek için vilayetlerde yeni atamalar gerçekleştirmiştir. Anadolu'da Muineddin Muhammed Beğ pervaneliğe, Cemâleddin Muhammed vezirliğe, Kemaleddin Tiflisî saltanat naipliğine, Şerefeddin Osman istifaya tayin edilmiş ve aynı zamanda Anadolu'da uygulanan dört tür vergi

---

¹⁰⁵⁶ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.289.

¹⁰⁵⁷ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.290.

¹⁰⁵⁸ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.290.

¹⁰⁵⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1199-1200.

¹⁰⁶⁰ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.290.

¹⁰⁶¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.161.

hükmü de bu dört şahıs arasında paylaşılmıştır¹⁰⁶². Ama Anadolu'da yetkinin dört şahıs arasında paylaşılmasının gerek siyasi ve gerekse iktisadi açıdan sıkıntılar doğurduğunu Aksarayî uzun uzun anlatmaktadır¹⁰⁶³.

Baydu dönemindeki Cemâleddin Destcerdanî'nin faaliyeti hakkında pek malumat mevcut değildir. Bunun nedeni ise hem Baydu döneminin çok kısa sürmesi hem de Cemâleddin Destcerdanî'nin yetkisinin sadece mali işleri üzerinde olmasıdır¹⁰⁶⁴.

Yine de Moğol şehzadeleri arasındaki taht kavgasında şehzade Gazan galip çıkmış ve Arran'da gerçekleşen kurultay neticesinde 3 Kasım 1295 tarihinde İlhan olarak seçilmiştir¹⁰⁶⁵. İlk zamanda ülkenin Vezâret işleri, Sadrüddin Zencanî¹⁰⁶⁶ ardından Emir Nevruz¹⁰⁶⁷ ve Şerefeddin Simnani¹⁰⁶⁸ tarafından kısa süreli olarak yürütüldükten sonra Cemâleddin Destcerdanî'ye tekrar verilmiştir. Onun Vezârete atanma tarihi kaynaklara pek yansımamıştır. Bazı kaynaklara göre 7 Eylül 1296¹⁰⁶⁹ ya da 26 Eylül 1295 tarihinde Şerefeddin Simnani'nin azl olduğu ve aynı günde Cemâleddin Destcerdanî'nin Vezârete

---

¹⁰⁶² Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.168.

¹⁰⁶³ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.174-185.

¹⁰⁶⁴ Muhsin Mürselpur, *Vezâret der Fıtrat-i Evvelîye Hukûmet-i İlhanî: ez Ârgûn ta Bâidû (Hicri 683-694), MPTİİ*, şomare 11, 1391, s.117-118.

¹⁰⁶⁵ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayını, İstanbul, 2009, s.108.

¹⁰⁶⁶ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.313.

¹⁰⁶⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.312.

¹⁰⁶⁸ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.457; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1199-1200.

¹⁰⁶⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1271.

atandığını söylemektedir¹⁰⁷⁰. Onun Vezârete tekrar atanmasından etkilenen en büyük faktör ise anlaşılacağı üzere Emir Nevruz'un desteğidir. Gazan Han'ın ilk günlerinde Vezârete atanan Sadrüddin Zencanî'nin azline Nevruz vesile olmuşsa¹⁰⁷¹ Cemâleddin Destcerdanî'nin atanmasını da doğrudan etkilemişti¹⁰⁷². Ama onun Vezârete atanma tarihinin ise Baydu'nun ölümünden önce olması çok ilginçtir. Baydu Han'ın 5 Ekim 1295 tarihinde idam edildiğini¹⁰⁷³ göze aldığımızda Cemâleddin Destcerdanî, mühtemelen taht kavgası neticesini önceden sezmiş ve Gazan Han'ın sadik müttefiği olan Emir Nevruz ile işbirliği yapmış olmalıdır. Zaten Emir Nevruz, Baydu ve Gazan arasındaki çekişmeler sürecinde taraflar arasında aracılık etme maksadı ile Baydu'nun yanına gitmiş ve döndüğünde Baydu'nun zaafiyeti hakkında istihbari malumat sahibi olmuştu¹⁰⁷⁴. Mühtemelen bu sırada Cemâleddin Destcerdanî ile ittifak kurmuş ve onun maliye alanındaki bilgisini de takdir etme suretiyle Vezârete atanmasına vesile olmuşluğu kuvvetle muhtemeldir. Zaten onun Vezârete atanmasından önce Nevruz'un naibinin görevi üstlendiği¹⁰⁷⁵ de kanaatimizi güçlendirmektedir.

Cemâleddin Destcerdanî, Vezârete atanır atanmaz kendi çevresini çeşitli görevlere tayin etmiştir. Öz kardeşi olan Ümidüddin Destcerdanî'yi Bağdad naipliğine atamıştır. Fakat Ümidüddin Destcerdanî, Bağdad hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığından

---

¹⁰⁷⁰ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.457.

¹⁰⁷¹ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.313.

¹⁰⁷² Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4214.

¹⁰⁷³ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.103

¹⁰⁷⁴ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.653.

¹⁰⁷⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1274.

uygulamada tüm yetki İzzeddin Muhammed Şami'nin elindeydi¹⁰⁷⁶. Bunun dışında ülke çapında her vilayet hakiminin yanındaki naipleri değiştirmişti¹⁰⁷⁷.

Fakat Cemâleddin Destcerdanî'nin Vezâreti uzun süre devam etmemişti. Vezâret makamı elinden alındağı için Sadrüddin Zencanî'ye duyduğu rahatsızlığını gizlememiş ve fırsat buldukça onun aleyhine çalışmıştır. Zaten Cemâleddin Destcerdanî da Vezârete başladıktan hemen sonra Mart 1296 civarında Sadrüddin Zencanî'yi zimmete geçirilen malların tazminatını istemişti¹⁰⁷⁸. Bu yüzden Sadrüddin Zencanî de Gazan Han'ın huzurunda Emir Nevruz'un Memlûklerle gizlice iş birliği yaptığı konusunda nitelikli yazıyı Cemâleddin Destcerdanî'nin yazdığını iddia etmiş¹⁰⁷⁹ ve Şeyh Mahmud ile müttefiklik kurduktan sonra ikna etmeyi başarmıştır. Neticesinde 27 Ekim 1296 gününde Cemâleddin Destcerdanî yasaya çarptırılmıştır¹⁰⁸⁰.

---

¹⁰⁷⁶ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.294.

¹⁰⁷⁷ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.292-293.

¹⁰⁷⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1265.

¹⁰⁷⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1273.

¹⁰⁸⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1271; Vassaf ise belli tarih vermemektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.187.

3. Hâce Sa'düddin Muhammed Müstevfi Savecî

İlhanlı tarihinde gerek Vezâret süresi ve gerekse gerçekleştirdiği icraat açısından en istikrarlı vezirlerden biri de Hâce Sa'düddin Muhammed Müstevfi Savecî'dir. Onun ismi kaynaklarca Sahibi-i Azam Hâce Sa'düddin¹⁰⁸¹, Hâce Sadüddin Muhammed Müstevfi Savecî¹⁰⁸², Sa'düddin Savecî¹⁰⁸³, Hâce Sa'düddin Muhammed Savecî¹⁰⁸⁴, Sa'düddin Âvecî¹⁰⁸⁵, Sa'dül-Hakk v'üddin Muhammed el-Save-yî¹⁰⁸⁶, Hâce Sa'düddin Muhammed Âvecî¹⁰⁸⁷ ve Hâce Sa'düddin Muhammed el-Savecî¹⁰⁸⁸ olarak zikredilmektedir.

Doğum tarihi belli olmamakla beraber aslen Irak-i Acem'deki Save şehrinden olduğu tamin edilmektedir¹⁰⁸⁹. Bilindiği üzere genç yaşta Horasan'da bulunan emirlerin divan işlerinde hizmet etmeye başlamıştır. Bu sırada şehzade Gazan'ın

¹⁰⁸¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1286.

¹⁰⁸² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.193

¹⁰⁸³ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.463; Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyât*, s.28.

¹⁰⁸⁴ Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s.604.

¹⁰⁸⁵ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, Behtmam Hânâbâ Beyânî, Enteserat-i Encümeni Asare Milli, Tahran, 1350, s.95.

¹⁰⁸⁶ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, Tashih Celâlüddin Muhaddis Hüseyini Urmevi, Enteserae Daneşgah-i Tahran, Tahran, 1959, s.114.

¹⁰⁸⁷ Gâyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.313.

¹⁰⁸⁸ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.283

¹⁰⁸⁹ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, s.133.

takdirini kazanma yoluyla Horasan bölgesinin ikta, tagar ve hazinesinden sorumlu bitikçi görevine yükselmiştir¹⁰⁹⁰. 1292 yılında da şehzade Gazan tarafından terfi edilerek Sahib-i Azam unvanıyla tagar sağlaması ve Horasan, Mazenderan, Kumis ve Rey'in vergilerinden sorumlu divan reisi olmuştur¹⁰⁹¹. Onun görevine bakarsak şehzade Gazan tarafından 1295 senesinde Geyhatu Han tarafından tedavüle koyulan Çav uygulamasına muhalif olmasında¹⁰⁹² Sa'düddin Savecî'nin payı olması da kuvvetle muhtemeldir. Hem muhasebe işleri dışında siyasi olaylara da etkin olduğu gözlemlenmektedir. Nişabur bölgesinde şehzade Gazan'a karşı fitne ve isyan çıktığında Ekim 1294 civarında Hâce Sa'düddin Savecî, Nişabur halkının zarar görmemesi adına şehre girmiş ve isyandan sonraki olası büyük bir faciayı önlemiştir¹⁰⁹³.

Gazan Han tahta geçtikten sonra vezir Sadrüddin Zencanî'nin idamı gerçekleşmiştir. Bu olaydan sonra Gazan Han tarafından Hâce Sa'düddin Savecî, eskiden vefakardalık göstermiş olduğu ve çeşitli hizmetlerde bulunduğundan dolayı vezir-i Memâlik görevine atanmıştır. Onun atanması, Gazan Han'ın Tebriz'den Ucan'a hareket esnasında 11 Eylül 1298 gününde gerçekleşmiştir¹⁰⁹⁴. Makamı Sahib-i Divan olup onun naibi ve vezirliğe Reşîdüddin Fazlullah Hemedanî atanmıştır¹⁰⁹⁵. Görev

---

¹⁰⁹⁰ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.114.

¹⁰⁹¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1233.

¹⁰⁹² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1244.

¹⁰⁹³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1239-1240.

¹⁰⁹⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1287; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s.604. Vassaf ise gün ve ayı vermemektedir.

Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.193.

¹⁰⁹⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.193.

dağılımı açısından Sa'düddin Savecî maliye işleri yürütürken¹⁰⁹⁶ Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ise daha çok kanun işleriyle ilgileniyordu¹⁰⁹⁷. Gerçekten de Sa'düddin Savecî, istifa, siyakat, inşa, kitabet ve defter ilmi ile divan işlerinde mahir biri olarak anılmaktadır¹⁰⁹⁸.

Dolayısıyla, tarihte Gazan reformu olarak adlandırılan ve İlhanlı devleti'nde gerçekleşen büyük ıslahatın iktisadî ayağı, Sa'düddin Savecî'nin katkı ve gayreti doğrultusunda yürütüldüğü rahatça tahmin edilebilmektedir¹⁰⁹⁹. İlk başta kaynaklarca eleştirilen yolsuzluk ve fazla masrafı kısıtlama yönünde yeni uygulamalar söz konusu olmuştur. *Aş-i hass ve şarab-i ordu-yi muazzam* olarak adlandırılan saray erzak ve gıda malzemelerine aracılık eden kişi ve makamlardan dolayı büyük miktarda usulsuzluk olmaktadır. Bu yüzden ilk adımda katı bir kuralla israfı önleyip tasarrufa gidilme amacıyla günlük yemek için harcamaları 6 ay öncesinden planlamıştı. Hatta satın alma işleminde pazarlık yoluyla fiyatı düşürme ve saray ihtiyacı için vilayetlere elçi göndermesini yasaklama suretiyle planlanan nakdinden tasarruf sağlamaya başladı. Uygulama neticesinde eskiden fiyatı 30-40 dinar olan bir men şarabın ücreti 5 dinara düşmüştü. Bu tasarruf sayesinde 2 yıldır birikmiş parayla 500 deve ve 500 katır satın alınmıştır. Bu işin başarısı ve adil uygulamalarından dolayı Sa'düddin Savecî ve ekibi takdirle anılmaktadır¹¹⁰⁰.

---

¹⁰⁹⁶ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, s.256.

¹⁰⁹⁷ Zeki Velidi Togan, Reşid-Üd-Din Tabib, *İA*, C. IX, MEB Yayını, İstanbul, s.706.

¹⁰⁹⁸ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.114.

¹⁰⁹⁹ Gazan Han reformununun iktisadî yönüne dair geniş değerlendirme hakkında bkz:

Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, s.269-306.

¹¹⁰⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1506-1507.

Gazan Han'ın dahili idaredeki düzenlemeleri çerçevesinde 3 Ağustos 1301 tarihinde Sa'düddin Savecî'yi al-tamga verme suretiyle önemli yetkilerle donatmış ve Sahib-i Divan işleri tamamen onun uhdesine bırakılmıştır¹¹⁰¹. Böylece Sadrüddin Zencanî'yi aratmayacak şekilde yetki sahibi olması da Sayın Kadı, Şeyh Mahmud, Şirazlı Seyyid Kutbeddin, Muineddin Horasanî, Eminüddin İdaçi ve Sa'düddin Habeş başta olmak üzere bazı yöneticileri rahatsız etmiştir. O yüzden Şiraz'daki uygulamasından dolayı takdir gören Basmış adlı görevliyi Vezârete uygun kişi olarak Gazan Han'a bildirmişti¹¹⁰². İttifak eden bu yöneticiler, iki vezirin usulsuz harcama yapma suretiyle hazineye zarar verdiğini öne sürerek azl olunmasını talep etmişti¹¹⁰³. Fakat Sa'düddin Savecî ve meslektaşı Reşidüddin Fazlullah Hemedanî aleyine işlenen bu dava Gazan Han ikna edemediğinden dolayı başarısız olmuş ve Şeyh Mahmud dışında herkes yasaya çarptırılmıştır¹¹⁰⁴. 1304 yılında Mazdeki mezhebinden bir topluluk şehzade Alafireng'i etkileme yoluyla devlet yöneticileri arasına sızmak istemiştir. Bu cemaatın başında Sadrüddin Zencanî'nin şeyhi olan Şeyh Reşid'in bulunması da Sa'düddin Savecî'nin dikkatinden kaçmamıştı. Herhalde bunun ileride kendisine karşı bir entrika olacağından korkmuş olmalıdır ki Gazan Han'ın huzurunda bunların Sadrüddin Zencanî'nin adamları ve uzantısı suçuyla cezalandırılmasında Sa'düddin Savecî'nin rolü vardı¹¹⁰⁵.

---

¹¹⁰¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1299-1300.

¹¹⁰² Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1300.

¹¹⁰³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.231.

¹¹⁰⁴ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1300-1301;

Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.231.

¹¹⁰⁵ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1318-1319.

Böylece kendisine karşı açık ve muhtemel muhalefetleri ortadan kaldırması ile Sa'düddin Savecî'nin makamı ve nüfuzu sağlamıştı. Artık gerek Sahib-i Divan ve gerekse başveziri olarak ülkenin iktisadi hayatı iyileştirme yönünde çaba harcamıştır. Bu yüzden, ülkenin iktisadi durumuna katkıda bulunmak isteyen bilginlerin başvurduğu makam da Sa'düddin Savecî idi. Ülkenin iktisadi durumunda önemli yer alan istifa görevlileri için 1300 yılında Ala-i Tebrizî'ye emir vererek "Saadet name" adlı muhasebat ilmine dair kitap yazdırmıştır¹¹⁰⁶.

Gazan Han reformunda olan rolü ve başarısı nedeniyle İlhan'ın takdirini kazanan Sa'düddin Savecî, devlet işlerinde olan mahareti ve bilgi bakımından meslektaşları Reşidüddin Fazlullah Hemedanî tarafından da övülmekle beraber onun yetkisi "*daha fazlası hayal bile edilemez*" olarak yorumlanmaktadır¹¹⁰⁷. Gazan Han da 1304 yılında ona özel bir suyurgamışı verip yanında bin Moğol askeri, tuğ ve köhürge (davul) tahsis etmiştir¹¹⁰⁸. Gazan Han hayatının son zamanına doğru Nisan 1304 civarında onun memleketi olan Save şehri ziyaret ettiğinde Sa'düddin Savecî, ahaliyi temsilen özel bir toy hazırlamıştır¹¹⁰⁹.

Gazan Han'ın vefatından sonra kardeşi Olcaytu 19 Temmuz 1304 tarihinde İlhan tahtına oturmuştur¹¹¹⁰. Aynı kurultaydan alınan karara göre Sahib-i Divan ve Vezâret

---

¹¹⁰⁶ Ahmet Zeki Velidi Togan, Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti, *TKİTM*, C. I, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931, s.14.

¹¹⁰⁷ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1321.

¹¹⁰⁸ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1321.

¹¹⁰⁹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1323.

¹¹¹⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.252; Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyû*, s.24. Hafız Ebru ise yıl

makamının Sa'düddin Savecî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî tarafından devam ettirileceği ilan edilmiştir¹¹¹¹. Ama bu kez mertebe açıdan Reşidüddin Fazlullah Hemedanî üstün kılınmıştır¹¹¹². Sa'düddin Savecî, Sahib-i Divani olarak Kubilay döneminde icat edilen phags-pa alfabesi¹¹¹³ ile çince olarak *wang-fu-zi-yin* yani *divan reisi* yazılı altamga kullanmaktaydı¹¹¹⁴. Sahib-i Divan olarak ülkenin maliye işlerine çeki düzen vermek ve Gazan Han ıslahatını muhafaza etmek amacıyla özellikle muasebe alanını kurumsallaştırmaya yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur. Kendi oğlu Şerefeddin'e muasebe öğretmek amacıyla Felek Alayı Tebriz'e görev vererek 1309 yılında "Saadetname" adlı muhasebe defteri yazdırmaya başlamıştır¹¹¹⁵. Bu kaynağa göre dönemin muhasebe usulunda merdiven yönetimi kullanılmış ve muhasebe kaydında hesabın başlığından sonra tarih yazma, bugünümüzde "yevmiye madde numarası"

---

ve ay olarak bu tarihi doğrulamaktadır. Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşidî*, s.66.

¹¹¹¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.53; Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.28; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.242.

¹¹¹² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.253.

¹¹¹³ Kubilay Kağan'ın emriyle Tibetli Phagba Bahşı tarafından icat edilen alfabedir. Bkz: Nicolas Poppe, *The Mongolian Monument in Phags-pa Script*, Wiesbaden, 1957, s.8-9.

¹¹¹⁴ Yasuhiro Yokkaichi, Four Seals in "Phags-pa and Arabic Scripts on Amir Čoban's Decree of 726AH/ 1326 CE", *Orient, Volume 50*, Tokyo, 2015, s.30.

¹¹¹⁵ Cemal Elitaş, Bilge Leyli Elitaş, Ortadoğu'da Yazılı ilk Muhasebe Öğreti eseri: Saadetname, *MFTAD*, C. 2, 2012, s.105.

olarak bilinen muhasebe kaydının bir sayı ile gösterilmesi, hesabın toplama ve tamamlama usulu, işlem iptali ve hata düzeltme, muhasebe kavramları, gelir ve giderin hesaplanması ve divanda kullanılan çeşitli defterlerin kayıt usulu başta olmak üzere önemli bilgiler içermekle beraber Ortadoğu’da yazılı ilk muhasebe öğretisi kaynağı olarak değerlendirilmektedir¹¹¹⁶.

Olcaytu Han’ın mezhep değiştirmesi ile para politikasında da değişiklik meydana gelmiştir. Sikke üzerindeki yazılarda kelime-i tevhid’den sonra “Ali Velîullah” yazısı eklenmiştir¹¹¹⁷.

Olcaytu Han’ın ilk ve en büyük imar işi de Sultaniye şehrin inşasını tamamlaması idi¹¹¹⁸. Gazan Han ıslahatı neticesinde vukubulan ekonomi ferahlığı ve refah düzeyi sayesinde bu kadar muazzam bir projenin zemini hazırlanmıştır¹¹¹⁹. Bilindiği üzere 1305 yılın bahar ayında Olcaytu Sultan’ın fermanı doğrultusunda Konkor-Ulan adlı yerde Argun döneminde inşası başlayan yeni yerleşim yerinin adı Sultaniye olarak değiştirilmiş ve İlhanlı Devleti’nin yeni başkenti ilan edilmiştir¹¹²⁰. Şehrin inşasını

---

¹¹¹⁶ Cemal Elitaş, Bilge Leyli Elitaş, *a.g.m, MFTAD*, C. 2, 2012, s.105-118.

¹¹¹⁷ Muhammed bin Hâvândşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü’s-sefâ*, s.4261.

¹¹¹⁸ Seyîd Âbû’l-Fazl Rızavî, *Şehir, Sîyâset ve İktisâd der ahd-i İlhanân*, s.261.

¹¹¹⁹ Olcaytu Han tarafından Fransız kralı Philipp’e gönderilen mektupta Cengiz Han’ın uruğu arasındaki 45 yıllık ihtilaf son bularak Çin’den Talu dalayı (Akdeniz)’a kadar toprakta huzur ve refahın hakim olduğu bildirilmektedir. Bkz: Kotviç V, XIII Zuunı Ehen Üyed Mongolçuud Delii Niitiin Enh Taivni Sanaag Sedej Üüsgeşen Boloh ni, *Hel Zohiol Sudlal*, Tom IX, Fasc 20, Ulaanbaatar, 1972, s.208-213.

¹¹²⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.254; Muhammed bin Hâvândşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü’s-sefâ*, s.4263.

süratle bitirmek için her vilayete ayrı ayrı ek vergi konulduğunu¹¹²¹ göz önüne bulduğumuzda Sa'düddin Savecî de Sahib-i Divan olarak inisiyatifi ele aldığı kuvvetle muhtemeldir. Zaten şehrin inşasında önemli yer tutan iki büyük minare, iki taraf duvar, darüşşifa ve hankahların büyük kısmı da Sahib-i Divan Sa'düddin Savecî'nin himmet sağlaması ile imar edilmiştir¹¹²². Hem de Büyük Sarayın yanında *Divanhane* olarak adlandırılan iki bin kişilik binanın yapılması¹¹²³ ile artık Sahib-i Divanlığının daimi konumu hakkında bilgi edinmekteyiz.

Her zamanki gibi Bağdad başta olmak üzere çeşitli eyaletlere önemli atanmalar da Sa'düddin Savecî tarafından gerçekleşmiştir. Hâce Asilüddin, Bağdad hükümetinde 1 yıl kaldığında oranın vergisini ve tahsilini iyi toplamamış ve halkın zimmetli malını Moğollara havale etmeye kalkıştığından görevinden azl edilmiştir¹¹²⁴. Hemen arkasından Şihabeddin Mubarekşah'ın Ekim 1308 tarihinde Bağdad hakimliğine atanmasına Sa'düddin Savecî vesile olmuştu¹¹²⁵.

Önceki vezirlerin kaderinden etkilenmiş olsa gerek Sa'düddin Savecî, İlhan Moğol umera ile olan münasebete özen gösterirdi. Dolayısıyla, 5 Mart 1305 tarihinde Moğol Emir Tumnas'ın kızını kendi oğlu Hacı için istemiş ve büyük bir düğün

---

¹¹²¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.254.

¹¹²² Hâfîz Ebrû, *Zeyl-i Câmi 'ut-tevârîh Reşîdî*, s.69. Şehrin inşası ve maliyet ile ilgili bilgileri bkz: Hûşeng Sobûtî, *Berrasî-ye Âsâr-i Târîh-i Sultânîye*, Kitapfuruşîye Setareye Zencan, Zencan, 1370, s.32-55.

¹¹²³ Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4263-4264; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Meâsiru'l-muluk*, s.160

¹¹²⁴ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.88.

¹¹²⁵ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.83

yaptırmıştır¹¹²⁶. Yine de Olcaytu Han ile sıcak münasebetinin delaleti olarak 18 Eylül 1307 tarihinde Hemedan'da Olcaytu han'ın av merasimini müteakiben büyük bir toy Sa'düddin Savecî başkanlığında gerçekleştiği de bilinmektedir¹¹²⁷. Buna rağmen vezire karşı komplolar, Olcaytu döneminin başından beri kurulmuştur. 1306 yılın başlangıcında Tâcüddin adlı bir üst düzey memur, Sa'düddin Savecî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'ye karşı yolsuzluk ittihamda bulunmuştu. Bu memur, Nisan 1306 civarında Sunc Noyan'ın desteğini almakla dava Sultan katına çıkmıştır. İki vezir yüzlerce bin dinarı kendi hesabına aktardığı ve dolayısıyla memleket hesabını da doğru beyan etmediği iddia edilmekteydi. Söz konusu olan bu davanın ilk başlangıcında Olcaytu Sultan da müddei tarafına itimad ettiği görünmektedir. Bu nedenle Yargucular atadı ve meclisi hazırda bekletti. Emir'ül-umera olan Kutlukşah Noyan başkanlığında müfettiş ekibi kurulmuş ve Gazan döneminden beri hazine hesabının tüm işlemleri teftiş etmişlerdir. Bu arada Kutlukşah Noyan da iki vezirle anlaşarak Gazan döneminden gelme 1000 tümen altınlık mülkü aralarında paylaştığı da dedikodular arasındaydı. Ama şahitler huzurunda bu iddia kanıtlanamayınca Tâcüddin iftira suçuyla yasaya tabi tutulmuş diğer müddeiler ise 100 copluk ceza almıştır¹¹²⁸. Cop cezası alanların başında Şerefeddin İdaçî ve Kemal Tiflisî gibi müşahhas olan memurlar yer almaktaydı¹¹²⁹.

Fakat Sa'düddin Savecî'ye karşı açılan son dava amacına ulaşmıştır. Bu kez Olcaytu Sultan'a yakınlığı ile tanınan Tebriz veziri Tâcüddin Alişah, Sa'düddin

---

¹¹²⁶ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.42

¹¹²⁷ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.73.

¹¹²⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.255-256.

¹¹²⁹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.49-50.

Savecî'ye muhalefet etmeye başlamıştır.¹¹³⁰ Bu sırada Sa'düddin Savecî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin arasının da açılıp İlhan'ın huzurunda hararetli bir münakaşayı gerçekleştirmesi de olayın Sa'düddin Savecî'nin aleyhine dönüşmesine sebebiyet vermiştir¹¹³¹. Bunu fırsat bilen Tâcüddin Alişah, Olcaytu Sultan'ın huzuruna çıkıp Sa'düddin Savecî ve onun naipleri yolsuzluk yaparak devlet hazinesinden mal kaçırdığını iddia etmişti. Bunun delaleti olarak her üç günde 20 tümen hazineye geldiğine şahitlik etmiştir. Sultan Olcaytu, Sa'düddin Savecî'den İlhan hazinesi geliri hakkında soru yönelttiği ve o da yıllık gelirin 500 tümene ulaştığını bildirmiştir. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, bu çelişkiden yola çıkarak o zaman Bağdad'da bulunan Olcaytu Han'ı ikna etmeyi başarmıştır¹¹³². Hemen Sa'düddin Savecî ve naipleri tutuklanarak yarguya tabi tutulduktan sonra suçlu bulunmuştur. Dolayısıyla, Sa'düddin Savecî ve ekibi 19 Şubat 1312 gününde¹¹³³ Bağdad'da¹¹³⁴ idam edilmiştir. Bu sırada 500 tümenlik yolsuzluğun telafisi için ölenlerin ev ve mülkü musadere edilmiştir¹¹³⁵.

Böylece Gazan Han'ın reformunda iktisadı ayağı gerçekleştiren ve Olcaytu dönemi refah ve ferahlığının mimarı olan Sa'drüddin Savecî, çift vezirlik müessesesinin ilk kurbanı olmuştur.

---

¹¹³⁰ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyütü*, s.122.

¹¹³¹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyütü*, s.123.

¹¹³² Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyütü*, s.125-127.

¹¹³³ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyütü*, s.128;

Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.287.

¹¹³⁴ Hâfîz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.97-98.

¹¹³⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî. *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*. s.287.

4.Reşidüddin Fazlullah Hemedanî

İlhanlı Devleti'nde gerek siyasi kariyeri, gerek ilmi çalışmaları ve gerekse devlet adamlığı yönünden en meşhur veziri ise Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'dir.

İsim künyesi de dönemin müverrihleri tarafından farklı şekilde verilmektedir. Daha çok onun lakabını Reşidüddeve, Reşidüddin ya da Reşidül-hakk olarak farklı kaydetmiştir. Benaketi, Hâce Reşidüddin¹¹³⁶, Hamdullah Kazvini ve Kirmani, Hâce Reşidülhakk ve-üddin¹¹³⁷, Handmir, Hâce Reşidüddin Tabib¹¹³⁸ ve Hâce Reşidüddin Fazlullah Hemedanî¹¹³⁹, Vassaf, Reşidül-hakk ve-üddin ve Reşidül-hakk ve-üddünya ve-üddin¹¹⁴⁰, Hafız Ebru, Hâce Reşidüddin ve-üddin Tabib¹¹⁴¹, Abdullah Kaşani, Hâce Reşidüddeve¹¹⁴² ve Akilli, Hâce Reşidüddin Tabib¹¹⁴³ olarak zikretmektedir.

¹¹³⁶ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, s.29.

¹¹³⁷ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.562; Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.112.

¹¹³⁸ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.192; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.315.

¹¹³⁹ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Meâsiru'l-muluk*, s.155.

¹¹⁴⁰ Şihâbeddîn (Şerefüddîn) Abdûllah bin İzzeddin Fazlûllah Şîrâzî, *Târîh-i Vassâf el-Hazret*, Tashi Alîrezâ Hâcîyânnecâd. Enteşerat-i Daneşgah-i Tahran, Tahran, 1388, s.196.

¹¹⁴¹ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.62

¹¹⁴² Âbû'l-Kâsim Abdullâh bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.28.

¹¹⁴³ Seyyfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.284.

Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, kendi eserinde ise Fazlullah bin Abi el-Hayır bin Ala el-Müştahir bi'l-Reşid el-Tabib el-Hemedanî olarak vermektedir¹¹⁴⁴.

Doğum tarihi hakkında araştırmacılar farklı kanaate sahiptir. Tarihi kayıtlardaki olayları mukayese ederek Petruşevskii onun doğum tarihini 1247¹¹⁴⁵ olarak veriyorsa da A.Z.Togan ise 1248 tarihinde Hemedan'da bir tabib ailesinde dünyaya geldiğini¹¹⁴⁶ söylemektedir. Reşidüddin'in kendisi yazdığı dini metinler niteliğinde olan “*Beyan ül-Hakayık*”ın içinde yer alan ve H 710/M 1310-1311 yılında yazılan risalede 62 yaşında olduğunu söylemekle beraber Miladi takvimi açıdan yukarıdaki tarihe denk gelmektedir.

Büyük babası olan Muvaffaküddeve Hemedanî, zamanında Hâce Nasireddin Tusi ile beraber İsmaililer'in elinde Kuhistan kalesinde kalmış ve Hülagu Han İran'a geldiğinde Hâce Nasireddin Tusi ile beraber Moğolların hizmetine girmiştir¹¹⁴⁷.

Babası da tabib olan Reşidüddin genç yaşından beri tıp bilimi üzerinde yetişmiş ve Abaka Han döneminde ilk devlet hizmetine girmiştir¹¹⁴⁸. Argun Han döneminde kariyeri birden parlamış ve bazı meselelerde etkili olmaya başlamıştır¹¹⁴⁹. Bu dönemde

---

¹¹⁴⁴ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Beyân ül-Hakâyık*, Tashih Haşim Recebzade, Enteşerat-i Miras Mektoob, Tahran, 1386, s.95.

¹¹⁴⁵ İ.Petruşevskiy, Feodalnoe hozyaistvo Raşid-ad-dina, *Voprosı İstorii*. Nisan 1951, Moskova, s 87.

¹¹⁴⁶ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, C. IX, MEB Yayını, İstanbul, s.705.

¹¹⁴⁷ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, C. IX, MEB Yayını, İstanbul, s.705.

¹¹⁴⁸ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.112.

¹¹⁴⁹ Akili onun yükselişini böyle özetlemektedir: “*der Salek-i manzûrân-i nazar âtifat ve inâyet-i Pâdşâhân enherât yâft*”. Bkz: Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.285.

Hindistan'a elçi olarak gönderildiğine de kendi eserinden şahit olmaktayız. Umman Denizi yolculuğuyla Dahar'a kadar gitmiş ve Hindistan Sultanı Alaaddin Muhammed Halâcî tarafından devlet töreniyle karşılanmıştır¹¹⁵⁰. Onun elçilik görevi ise İlhanlı Devleti'nin iyi niyetini belirtmek idi¹¹⁵¹. Hindistan Sultanı ile görüşme esnasında çeşitli hediyeler ve dört kasaba ile ödüllendirildikten sonra Multan şehrinden Kabil yoluyla Horasan'a ulaşmış ve oradan Tebriz'e dönmüştür¹¹⁵². Argun Han'ın son yıllarında merteye açısından daha yükselerek ülkenin umumi işleri meşveretine de katılmaya başlamıştır¹¹⁵³. Bunun nedeni ise hem Hindistan'a elçilik görevini başarıyla yerine getirmesi hem de vezir Sa'düddeve Ebherî tarafından devlet dairelerinde Yahudi kökenli memurların çoğaltılması ile bağlanabileceği kanaatindeyiz.

Geyhatu döneminde de tabiblik yeteneğinden ötürü İlhan'ın yakın kurmaylarından biri olmuş ve Vezâret memurları arasında özellikle tedbir konularında söz sahibi olmuştur¹¹⁵⁴. Geyhatu zamanındaki onun kariyeri göz önünde bulundurulduğu takdirde Abu'l Farac'ın zikrettiği Reşidüdevle adlı saray aşçıbaşının da Reşidüddin Fazlullah Hemedanî olması kuvvetle muhtemeldir. Buna göre Reşidüddeve, saray yemeğinden sorumlu olan memurluğa tayin edilmiş ve hazineye para kalmadığından daha sonra

---

¹¹⁵⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Tabîb (Hemedânî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, Tashih Muhammed Şefih, Pencab Üniversitesi Press, Lahor, 1945, s.161-162.

¹¹⁵¹ Kendisi görevi "*Vasif-i şevket İlhanî ... râ resânam*" demektedir. Bkz: Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.161.

¹¹⁵² Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.168.

¹¹⁵³ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.285.

¹¹⁵⁴ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.112; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.316.

tahsis edilme şartıyla kendi servetinden on binlerce koyun ve erzak satın almıştır. Ancak senetler boş çıkınca istifa ettiği görünmektedir¹¹⁵⁵. A.Z.Togan'a göre, Reşidüddin, bu esnada bir alim sıfatıyla şehzade Gazan'ın dikkatini çekmiş olmalıdır¹¹⁵⁶. Hatta Gazan Han'ın maiyetinde tabib değil bir siyaset adamı kimliğiyle bulunduğu da Gazan Han'ın hastalanırken tedavi eden tabibler arasında yer almamasından görünmektedir¹¹⁵⁷. Şehzade Geyhatu, Baydu ve Gazan arasında vukubulan İlhan taht kavgası sırasındaki Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin akabeti ve kariyeri pek bilinmemektedir. Ancak bu süreç içindeki şehzade Gazan ve onun faaliyetlerinin “*Camîu't-tevarîh*”te bazen gün be gün olarak zikredilmesi ve bazı çok özel konuşmaların kaydedilmesinden¹¹⁵⁸ Reşidüddin'in bu esnada Gazan'ın yanında bulunduğu kuvvetle muhtemeldir.

Yine de, Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, Sadrüddin Zencanî'nin üçüncü Vezâret dönemi yani 1296 yılından beri divanda görev aldığı bilinmektedir¹¹⁵⁹. Bu zaman içinde Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ve Sadrüddin Zencanî arasında uyumlu bir çalışma söz konusuydu fakat bu Mart 1298 yılında bazı divan üyelerinin dedikodu açmasına kadar devam etmiştir. Ancak bu dedikodudan dolayı vezir Sadrüddin Zencanî, Gazan Han'ın huzuruna çıkarak Reşidüddin Fazlullah Hemedani hakkında şikayette bulunmuştu. Ama bu sırada ülke iktisadının olumsuz durumlarından dolayı Gazan Han'ın nazarında itibar gören Seyyid Kutbeddin-i Şirazî ve Muineddin-i Horasanî başta olmak üzere bazı ileri gelenler 28 Mart 1298 tarihinde Gazan Han'ın huzuruna çıkıp Sadrüddin Zencanî'nin

---

¹¹⁵⁵ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.644.

¹¹⁵⁶ Zeki Velidi Togan, *Reşid-üd-Din Tabib*, *İA*, C. IX, MEB Yayını, İstanbul, s.706.

¹¹⁵⁷ Zeki Velidi Togan, *Reşid-üd-Din Tabib*, *İA*, C. IX, MEB Yayını, İstanbul, s.706.

¹¹⁵⁸ Bkz: Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi 'ut-tevârîh*, C. II, s.1236-1261.

¹¹⁵⁹ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.34.

vergi konusunda yolsuzluk yaptığını ileri sürmüştü. Bu iddiayı Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin de desteklemesi ve Sadrüddin Zencanî'nin idam edilmesi ile dava son bulmuştur¹¹⁶⁰.

Yeni vezirlerin atanması, Gazan Han'ın Tebriz'den Ucan'a hareket esnasında 11 Eylül 1298 gününde gerçekleşmiştir¹¹⁶¹. Sa'düddin Savecî, makamı Sahib-i Divan olduğunda onun naibi ve vezirliğe Reşidüddin Fazlullah Hemedanî atanmıştır¹¹⁶². Görev dağılımı açısından Sa'düddin Savecî maliye işleri yürütürken¹¹⁶³ Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ise daha çok kanun işleriyle ilgileniyordu¹¹⁶⁴. İlhan nazarında Reşidüddin'in başlıca görevlerinden biri hayır kurumu işleriydi. Tebriz'de 1297-1303 yıllar arasında Şenb-i Gazan adlı bir mahalle inşaaı yapımı için hazineden 1000 miskal altınlık bütçe ayırmış ve 1303 yılında 1000 dinar altın harcaması sonunda devasa bir kübbe inşaa ettirmiştir. Bu kubbenin çevresinde mescit, hankah, Şafi mezhebine hass eğitim ve ilmi merkezi, darüşşifa, beytülmutevelli, kitaphane, rasathane, hikmi eğitim merkezi, Hanefe mezhebine has eğitim ve ilmi merkezi, havuz, beytel-siyade (seyidler evi) ve bir bina olmak üzere 12 tane yapı inşaa edildi. Bu hayır mahallenin yıllık aidatı 100 tümen altın olarak hesaplanmış ve vilayet vergilerinden bu miktarın alınıp harcanması görevi de

---

¹¹⁶⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1283.

¹¹⁶¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1287; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.604; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.193.

¹¹⁶² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.193.

¹¹⁶³ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, s.256.

¹¹⁶⁴ Zeki Velidi Togan, *Reşid-üd-Din Tabib, İA*, s.706.

Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'ye verilmiştir¹¹⁶⁵. Kanaatimizce Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin daha sonraki dönemde izlediği büyük çaptaki hayır ve vakıf işleri de Gazan döneminde hayır kurumunda olan etkinliğinden gelmektedir¹¹⁶⁶.

Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, devlet ve ilim işleri için kadro devşirmesi ve alimler meclisi alanında da Gazan Han tarafından bazen özel görevlendirme alıyordu. 1295 yılında aslen Türkistanlı olup Horasan'da bulunan ve Süryanice ve Türkçe iyi bilen Hibbetullah adlı bir alimi Tebriz'e getirtmiş ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin himayesine vermişti. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî de daha sonra sonra onun bilgisi hakkında bazı şüpheler duyduğunu Gazan Han'a iletmesine rağmen onun bilgi ve tecrübesi işe yarayacağı hakkında uyarı almıştır¹¹⁶⁷.

Artık Gazan Han'ın siyasi danışmanı haline gelen vezir Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, harp zamanında da onun yanında bulunmaktaydı. 1300 yılında vukubulan Gazan Han'ın birinci Suriye seferinde iştirak etmişti. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî bu savaşta sadece vezir olarak değil aynı zamanda tabib olarak Han'ın yanında çifte görevli bulunmaktaydı¹¹⁶⁸. Böylece, bu sefere katılmakla hem de söz konusu askeri sefer ve savaş seyri hakkında önemli bilgileri de kendi eserinde işlemiştir¹¹⁶⁹. Daha

---

¹¹⁶⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.210-212.

¹¹⁶⁶ Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin hayır ve vakıf işleri hakkında bkz: Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.374-385.

¹¹⁶⁷ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1336.

¹¹⁶⁸ Reuven Amitai-Preiss, New Material from the Mamluk Sources for the Biography of Rasid al-Din, *The Court of the İl-khans 1290-1340*, ed. Julian Raby, Teresa Fitzherbert, Oxford, 1996, s.28-29.

¹¹⁶⁹ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, s.143.

sonra 1303 yılın başlangıcında vukubulan üçüncü Suriye seferinde Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ve Sa'düddin Savecî olmak üzere iki vezir de katılmıştır. 18 Mart 1303 tarihinde İlhanlı ordusu Rahbetü's-Şam'a vardığında yerel halk Rahbe kalesine sığınmıştı. Kalede sığınan halkın itaat etmesi için Sutay ve Sultan Noyan ile beraber iki vezirin de gidip kale halkı ikna etmesi emir olunmuştu. Bu elçi niteliğindeki görevin başarılı olabilmesi için Arapça bir yarlık da yazılmıştır. Yarlık, savaşın bütün mesuliyeti Mısırlılar'a ait olduğu ve kale halkının itaat etmesi halinde bağışlanması gibi konuları ihtiva etmekteydi. Hem yorgun düşen ve hem de Mısırlılar'dan ümid kesen kale halkı 21 Mart 1303 tarihinde elçi göndererek teslimiyetini bildirmiştir¹¹⁷⁰.

Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, Gazan Han ile sıcak münasebeti dolayısıyla yakın dostluk ilişkisi de kurmuştur. Yeri geldiğinde siyaset, dini ve günlük hayatı ile ilgili birçok konuda İlhan'ın adeta sırdaşı gibiydi. Gazan Han ihtida ettikten sonra bazı umeralar tarafından müslüman şeyhlerin etkisi altına girdiğine dair dedikodular çıkarmıştı. Bu esnada Gazan Han, Reşidüddin Fazlullah Hemedan ile baş başayken kendi ihtida hikayesini anlatmıştı. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî tarafından uzun uzun verilen bu sohbette Gazan Han, insanların işleyeceği en büyük günahı ise putlara tapması ve kendisi de bunun farkına vardığı ve bazı iyi insanları ölünce putlaştırmanın hiç bir faydası olmadığı için ihtida yolunu seçtiği konuşulmuştur¹¹⁷¹. Böylece, Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, gerek hükümdara yakınlığı ve gerekse siyasi alandaki nüfüzünden dolayı kendi muasır tarihçileri tarafından “*Niyabet-i Cihanbani*” yani hükümdar vekili olarak anılmaktadır¹¹⁷².

---

¹¹⁷⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1311-1312.

¹¹⁷¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1332-1334.

¹¹⁷² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.193.

Ama Gazan Han reformunda Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin oynadığı rolü hakkında bilgisi çok azdır. Reform hakkında en geniş bilgi verilen “Camiüttevarih”te Reşidüddin, kendisinin reformlardaki rolü husunda mütevazi bir şekilde sessiz kalmaktadır. Fakat dönemin şartları ve Reşidüddin gibi alim bir insanın bu reformda önemli yeri olduğuna şüphe yoktur¹¹⁷³. Bazı araştırmacılara göre de Gazan Han reformundaki merkezîyetçi siyaseti politikası Reşidüddin'in öz fikri olduğu savunulmaktadır¹¹⁷⁴. “Camiüttevarih”teki hem Gazan öncesi dönemin eleştirel bakımı hem de İlhan'a karşı muhalefetin çoğu bölgesel ve devlet çapında güç sahibi Moğol aristokratlar arasından çıktığına vurgu yapmaya gayretinden ötürü bu fikre kanaat getirmek mümkündür.

Gazan Han vefat edince kardeşi Olcaytu 19 Temmuz 1304 tarihinde İlhan tahtına oturmuştur¹¹⁷⁵. Aynı kurultaydan alınan karara göre Sahib-i Divan ve Vezâret makamına Sa'düddin Savecî ve Reşidüddin Fazlullah Hemadanî tarafından devam ettirileceği ilan edilmiştir¹¹⁷⁶. Ama bu kez mertebe açısından Reşidüddin Fazlullah Hemedanî üstün kılınmıştır¹¹⁷⁷. Çünkü her ne kadar Sa'düddin Savecî altamgaya sahip

---

¹¹⁷³ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, s.353.

¹¹⁷⁴ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.188-189.

¹¹⁷⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.252; Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, s.24; Hâfiz Ebrû. *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşidî*. s.66.

¹¹⁷⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.53; Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, s.28; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.242.

¹¹⁷⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.253.

olsa dahi Reşidüddin Fazlullah Hemedanî hem Sahib-i Divan hem de Niyabet-i Saltanat makamını işgal ediyordu¹¹⁷⁸. Bu durumda Hâce Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, maliye işleri ve vergi başta olmak üzere iktisadi alanda yetkili değildi¹¹⁷⁹.

Olcaytu dönemin en büyük imarı olan Sultaniye şehri inşaatında Hâce Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'ye verilen görev ise iki büyük minare yanında bin haneden oluşan mahalle ve hankah, medrese gibi yapıtların inşaatıdır¹¹⁸⁰. Böylece Reşidüddin'in nüfuzu en yüksek dereceye ulaşmıştır. Bu zamanda İlhan üzerindeki tesiri de oldukça büyümüş ve Olcaytu'nun Şafi mezhebine geçmesine vesile olmuştur. Kendi çevresinden Şafi imam Nizamüddin Abdü'l-melik'i kaza-yi kuzât tayin tayin ettirmiş. Bağdad ulemalarından biri olan Şihabüddin Sühreverdî ve onun dostları Memlükler'le işbirliği yaptığına itham edilerek idam cezasını çarptırıldığında Reşidüddin'in itibari sayesinde kurtulmayı başarmıştır¹¹⁸¹.

Reşidüddin'in bu yükselişi, ortağı olan Sa'düddin Savecî'yi rahatsız etmeye başlamıştır. Bu iki vezir rekabeti tam olarak ne zaman mücadeleye dönüştüğü pek belli değildir. Ancak 1304 yılında yazımı biten ve Olcaytu Han'a takdim edilen "Camiüttevarih"te vezir Sa'düddin Savecî hakkında övgü dolu bölüm ayırdığına¹¹⁸² göre aralarındaki düşmanlığın sonradan oluştuğu anlaşılmaktadır. Daha sonra 1311

---

¹¹⁷⁸ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.42.

¹¹⁷⁹ Zeki Velidi Togan, *Reşid-Üd-Din Tabib*, *İA*, s.706.

¹¹⁸⁰ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşidî*, s.69.

¹¹⁸¹ Zeki Velidi Togan, *Reşid-üd-Din Tabib*, *İA*, s.707.

¹¹⁸² Sa'düddin Savecî hakkında "...*Hakikat ânke ân zât-i melik sıfât ke mecmua-i fezâyil-i nefsanî ve menbea'e kemâlât-i insânî âst*" demektedir. Bkz: Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1321.

yılında Olcaytu Sultan'a yakınlığı ile tanınan Tebriz veziri Tâcüddin Alişah, Sa'düddin Savecî'ye muhalefet beslemeye başlamıştır¹¹⁸³. Bu sırada Sa'düddin Savecî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî arası da açılmış ve İlhan'ın huzurunda hararetli bir münakaşa gerçekleşmiştir. Münakaşa neticesinde Sa'düddin Savecî, Reşidüddin'e tüm hayatının yalan ve hileden ibaret olduğunu, Moğol şehzadelerini ürküten sihirbazlık faaliyetleri ve hatta yahudilik dinini yaşadığını öne sürmüştür. Reşidüddin ise sukûnetini korumuş ve “*Ey Sa'düddin! Bugüne kadar paha biçilmez bir bendeniz vardı, Hamidullah ki onu azad ettin*” demiştir.¹¹⁸⁴. Bu olaydan hemen sonra Tâcüddin Alişah, Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ile yakınlık kurmuş ve neticesinde Olcaytu Han'ı ikna etmeyi başarmıştır¹¹⁸⁵. Hemen Sa'düddin Savecî ve naipleri tutuklanarak yarguya tabi tutulduktan sonra suçlu bulunup yasaya çarptırılmıştır¹¹⁸⁶.

Çift vezirlik versiyonu çoktan benimsendiğinden Olcaytu Sultan, yeni Sahib-i Divan atama hususunda Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ile danışmıştır. Meşveret sonucunda Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, Tâcüddin Alişah Gîlânî'yi işaret etmesi ile yeni Sahib-i Divan belirlenmiştir¹¹⁸⁷. Böylece 15 Nisan 1312 gününde Tâcüddin Alişah Gîlânî yeni Sahib-i Divan ve vezir seçilmiştir¹¹⁸⁸. Görev dağılımı olarak eski geleneği devam etmiş ve mertebe açısından Reşidüddin üstün kılınmakla beraber¹¹⁸⁹ idare ve

---

¹¹⁸³ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.122.

¹¹⁸⁴ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.123.

¹¹⁸⁵ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.125-127.

¹¹⁸⁶ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.97-98.

¹¹⁸⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.279.

¹¹⁸⁸ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.133.

¹¹⁸⁹ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.115.

siyasi işlerinden sorumlu olmuştu¹¹⁹⁰. İki vezir arasındaki münasebet ilk başta uyumlu şekilde sürdüğü bilinmektedir¹¹⁹¹. Bu süreçte Reşidüddin'in nüfuzu da ülke çapında gün be gün artmaktaydı. 1313 yılında kendi oğlu Abdullatif'ı şehzade Ebu Said'in atabeyi olan Emir Sevinç'in veziri olarak tayin ettirmiştir¹¹⁹².

Böylece iki güçlü vezirin bir arada olması, doğal olarak çeşitli ihtilaf ve sıkıntılar doğurmaya başlamıştır. Yine anlaşılacağı üzere Reşidüddin'in elinde bir kaç tedbir yetkisi kaldığından Vezâret nişanı olarak adlandırabileceği kayıt tescili, hazine havalesi ve geliri ve divan mukatebatı başta olmak üzere önemli yetkiler Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin elindeydi¹¹⁹³. Özellikle, Olcaytu Han'ın son yıllarına gelince Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin İlhan ile münasebeti de çok artmıştır. Önemli işlerde Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ile meşveret yapmadan karar vermeye başlamıştı. Bu durumdan Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin kendisi incinmeye başladığından artık 1315 yılının başlangıcında iki vezir arasında ciddi ihtilaflar yaşanmaya başlanmıştır¹¹⁹⁴. Bu yüzden Reşidüddin Fazlullah Hemedanî de Olcaytu Han'ın huzuruna çıkıp onu iki vezirden herhangi birini seçmeye zorlamıştı¹¹⁹⁵. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî da oldukça kırılgan şekilde “1. Ya tüm yetkinin Tâcüddin Alişah Gîlânî'ye verilip tüm sorumluluğu yönlenecek; 2. Ya da Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin divan işlerine karışmasını sonlandırıp

---

¹¹⁹⁰ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.50-51.

¹¹⁹¹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtı*, s.133.

¹¹⁹² Zeki Velidi Togan, *Reşid-üd-Din Tabib, İA*, s.707.

¹¹⁹³ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.54.

¹¹⁹⁴ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşidî*, s.115-116.

¹¹⁹⁵ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târih-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.199; Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşidî*, s.115-116.

Reşidüddin'e tüm yetkinin verilmesi; 3. Veya tüm ülkeyi ikiye bölüp her iki vezirin kendi bölgesinde tüm yetki sahibi olmak" üzere bu teklifin herhangi birini seçmeye İlhan'ı sıkıştırmıştır. Zor durumda kalan Olcaytu Sultan, Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'ye cevaben "siz ikiniz de devlete hizmette bulunmaktasınız. Reşidüddin'in alimliği, bilgililiği, sanatkarlığı ve pırlığı ve Tâcüddin Alişah'ın gençliği, çalışkanlığı ve yetenekliliği ile sulh içinde devleti yönetmeye devam etmesi ve karşılıklı olarak bir birine saygı göstermesi"ni tavsiye etmekle yetinmiştir¹¹⁹⁶. Buna rağmen Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin nüfzü daha da büyümüş ve hayır işlerine de Reşidüddin ile rekabet etmeye başlamıştır. Ekim 1315 civarında divan malından 50 tümen dinarı İlhan'ın izni ile alıp muhtaçlara sadaka dağıtmıştı¹¹⁹⁷.

Böylece, İlhan sarayında iki vezir arasındaki rekabetin kızıştığı dönemde yani, 1315 yılın sonuna doğru Horasan'da bulunan şehzade Ebu Said tarafından peş peşe elçiler gelerek ordu maaşı için para talebini iletmişti. Olcaytu Sultan da oğlunun bu talebini yerine getirmek adına iki vezirden istenilen miktarın tedarikini istemişti. Devlet hazinesinde bu miktarı karşılayacak para olmadığından dolayı iki vezir arasında hararetli tartışma çıkmıştır. Bu tartışmada Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, kendisinin maliye ve hazine işlerinde mesul olmadığını öne sürerek rakibinin beceriksizlik ve yolsuzlukla itham etmişti. Olcaytu Sultan da Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin divana geçmesini yani Sahib-i Divanlığa atamayı istediğinde red cevabı almıştı. Çaresiz kalan İlhan Olcaytu, bu durumda iki vezir arasındaki görev dağılımını bölge dağılımına çevirmeye karar verdi. Bütün ülkeyi iki kısma taksim edip Miyane'den Irak-i Acem,

---

¹¹⁹⁶ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.199-200; Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.117-118.

¹¹⁹⁷ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.177.

Fars, Kirman, Şebankare, Luristan'dan Horasan sınırına kadar bölgeyi Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'ye, Tebriz, Irak-i Arab, Diyarbakır-i Rabia, Muğan, Arran, Bağdad, Basra, Vasit, Hille ve Küfe'yi Tâcüddin Alishah Gîlânî'ye vermiştir. Ama divan işlerinde iki vezir ortak kılınmıştır. Ayrıca, Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin naipliğine Alaaddin Muhammed bin İmadüddin Müstevfi Horasanî'yi ve Tâcüddin Alishah Gîlânî'nin naipliğine İzzeddin Kuhedî'yi görevlendirmiştir¹¹⁹⁸.

Böylece, Olcaytu Sultan'ın nazarında tüm müşküller selamete çözüldüğü sanılırken 1315 yılın kış ayında, Reşidüddin ansızın hastalanarak 4 ay boyunca Arran'daki kışlağında tedavi görmüştü. Bunu fırsat bilen Tâcüddin Alishah Gîlânî, devlet hazinesinde nakit kalmamasının sebebinin ise Reşidüddin Fazlullah Hemedanî tarafından yapılan yolsuzluk olduğuna Olcaytu Sultan'ı inandırmış ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'ye idam cezası uygulaması fermanı çıkartmıştır. Ama son anda Tâcüddin Alishah Gîlânî, Olcaytu huzuruna çıkıp Reşidüddin'in artık yaşlandığı ve Argun döneminden beri gösterilen hizmet nedeniyle bağışlanmasını istemesi ile bu dava sonuçlanmıştı. Hemen ardından Olcaytu Sultan her iki vezirin baba oğul gibi sulh içinde göreve devam edeceğini buyurmuştur. Durumun vehametini anlayan Reşidüddin de hazinenin açığını kapamak ve şehzade Ebu Said'in istediği miktarı şahsi mülkünden karşılamıştır¹¹⁹⁹.

Artık Tâcüddin Alishah Gîlânî'nin nüfuzu yükselmekle beraber Reşidüddin'in gücü de sürekli düşmekteydi. Bu sırada Olcaytu Sultan, av sırasında hastalanarak 14 Aralık

---

¹¹⁹⁸ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.194-195.

¹¹⁹⁹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.196-197.

1316 tarihinde vefat etmiştir¹²⁰⁰. Hemen arkasından şehzade Ebu Said Horasan'dan Sultaniye'ye gelip 12 yaşındayken 1317 yılın Nisan ortasında İlhan seçilmiştir¹²⁰¹. Bu dönemin özelliği ise Emir'ül-umera olan Çoban'ın devletin tüm yetkisini elinde bulundurmasından Argun dönemini aratmayacak derecede Moğol umeraları güçlenmişti¹²⁰². Vezâret makamı da Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ve Tâcüddin Alişah arasında tefviz edilmiştir¹²⁰³. Bu sırada yaşlı vezir Reşidüddin'in itibarı da iyice azalmıştı¹²⁰⁴. Fakat Reşidüddin'in eski dostu Çoban Noyan'ın hükümet üzerindeki mutlak yetkisi, bu ihtilafı onun lehine çevirmeye elverişli oluşmuştu¹²⁰⁵. Bu ihtimali fark eden Ziyaüddin Ziyaülmülk, Hâce İzzeddin Kuhedî, Hâce Alaaddin Hindu ve Hâce Alaaddin Muhammed başta olmak üzere bazı divan üyeleri Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin huzuruna çıkıp Tâcüddin Alişah Gîlânî'yi ortadan kaldırma vakti geldiğini söyleyerek işbirliği teklifinde bulunmuştu. Ama iktidar kavgasından bıkmış olan Reşidüddin bu teklifi geri çevirmiş ve Tâcüddin Alişah'ı uyaracağını söylemesi

---

¹²⁰⁰ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*. s.222; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.131.

¹²⁰¹ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.123; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.611.

¹²⁰² Neredeyse tüm vilayetlerin başında Moğol emirler atanmıştır. Bkz: Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.123

¹²⁰³ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.123.

¹²⁰⁴ Vassaf'a göre sahip divanlık sadece Tâcüddin Alişah'a verildiği ve tüm kararları tek başına aldığı kaydedilmektedir. Bkz: Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.341.

¹²⁰⁵ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.123.

üzerine söz konusu olan divan üyeleri de Tâcüddin Alişah'a fişlenmekten korkarak hemen taraf değiştirmişti¹²⁰⁶. Tâcüddin Alişah da bu durumdan faydalanarak Çoban Noyan'ın nökeri olan Ebubekir Ağa ile işbirliği yaparak Çoban Noyan'ı da kışkırtmaya çalışmış ve kısmen başarmıştır. Bunun üzerine Ekim 1317 civarında ünlü vezir Reşidüddin Fazlullah Hemedanî görevinden azl edilmiştir¹²⁰⁷.

Fakat devlet idaresindeki Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin yokluğu hemen fark edilmiş ve Çoban Noyan da pisman olmuştu. Dolayısıyla, Çoban Noyan, Reşidüddin'i davet ederek görevine derhal dönmesini istedi. Bu görüşme sırasında Reşidüddin'e hitaben yemeğe tuz gerektiği gibi siz de devlete lazımsınız¹²⁰⁸ gibi iltifat etmekle beraber İlhan'a arz ederek Sahib-i Divanlığa getirebileceği gibi vaatlerde bulunmuştur. Artık siyasi mücadelesinden bıktığını ifade eden vezir, sakın bir hayat sürme arzusunu da cevaben iletmiştir¹²⁰⁹.

Tâcüddin Alişah Gîlânî ve taraftarları bu haberi duyunca hemen telaşa kapılmış ve artık Reşidüddin'in ortadan kaldırılması gerektiğine karar vermiştir. Çünkü Reşidüddin bir daha Vezârete getirilirse Çoban ile müttefikliği sonucunda Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin ortadan kaldırılacağı ihtimali vardı. Dolayısıyla, Reşidüddin, kendi oğlu ve şerbetdar olan Hâce İbrahim'e talimat vererek Olcaytu Sultan'a zehir içirme suretiyle suikast düzenlediğine dair söylenti çıkarmış ve sonunda İlhan Ebu Said ve Çoban Noyan da buna ikna olmuştu. Reşidüddin ve oğlu da hemen göz altına alınarak yarguya

---

¹²⁰⁶ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.318.

¹²⁰⁷ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.127.

¹²⁰⁸ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.319.

¹²⁰⁹ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.128.

tabi tutulduktan sonra suçlu bulunmuş ve 17 Temmuz 1318 tarihinde¹²¹⁰ Ebher'e yakın Haşkdar mevkiinde idam edilmiştir¹²¹¹. İdamdan sonra tüm vücudu parçalanarak ülkenin her vilayetlerine ibretlik olarak gönderilmiştir¹²¹². Ama asil naaşı ise Rub-i Reşidî mescidinde defna edilmiş ve daha sonra Emir Timur'un oğlu Miranşah tarafından Yahudilik gerekçesi ile yağmalanmıştır¹²¹³. Rub-i Reşidi başta olmak üzere tüm malvarlığına el konularak divan mülküne birleştirilmiştir¹²¹⁴.

---

¹²¹⁰ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.129.

¹²¹¹ Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Târîh-i Güzîde*, s.613.

¹²¹² Seyfeddin Hacı bin Nizam Akili, *Âsâr Êl-Vûzerâ*, s.286; Takîü'd-dîn âbî el-Abbâs Âhmed bin Alî bin el-Kâdir el-Ubeyd-î el-Makrîzî, *Es-Sulûk el-Marifet duvel ul-Mulûk*, Tahkik Muhammed Abdulkadir Irta. C. III, Darülkitab el-İlmiye. Beyrut, 1997, s.11.

¹²¹³ Mehdi Girûvî, *Ârâmgâh der Gostare-ye Ferheng-i Êrânî*, Enteserat-i Encümen Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 1376, s.279.

¹²¹⁴ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.129.

5.Hâce Tâcüddin Alishah Gîlânî

İlhanlı Devleti vezirlerinden en nüfuzlü ve kader açısından diğer vezirlerden farklılık taşıyanı ise Hâce Tâcüddin Alishah Gîlânî'dir.

İsim künyesi de kaynaklarca Hâce Tâcüddin Alishah Cilanî¹²¹⁵, Seyid Hâce Tâcüddin Alishah Tebrizi¹²¹⁶, Tacü'l-hakk ve-iddin Hâce Alishah¹²¹⁷, Alishah Tebrizi (Cilan)¹²¹⁸ ve Hâce Tâcüddin Alishah¹²¹⁹ şekilde kaydedilmektedir.

Doğum tarihi bilinmemekle beraber soyadından Tebrizli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat lakabi olan "Cilan" ise onun Tebrizli olduğunu göz önüne bulduğumuzda "Ceylan" manası taşımış olması kuvvetle mühtemeldir.

Kendisi cevahir tellalığı ve ticaretle uğraşan bir tüccar idi. İlhanlı sarayında mücevher alımında arabuluculuk yapma suretiyle Moğol aristokratının gözüne girmeyi başarmıştır¹²²⁰. İlk başta divanda Hâce olarak görev almış ve masraf ve Olcaytu nezdinde tasarruf konusunda yetenekli biri olarak tanınıyordu¹²²¹. Bu yüzden 25 Şubat

¹²¹⁵ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vüzerâ*, s.321; Gîyâsüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.193; Hâfîz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.98.

¹²¹⁶ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.608.

¹²¹⁷ Nâsrüddîn Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.116.

¹²¹⁸ Muhammed bin Ali bin Muhammed Şebânkârâyî, *Mecmua el-insâb*, s.271.

¹²¹⁹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyû*, s.108; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.254

¹²²⁰ Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der Îrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.499.

¹²²¹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyû*, s.108

1311 tarihinde Olcaytu Han tarafından suyurgamış ile şereflendirilerek artık divan büyüklerinden biri olmuştur¹²²². Bilindiği üzere bu tarihten itibaren Tebriz vezirliğine atanmış ve Emir Huseyin Gurgan vasıtasıyla İlhan ile münasebeti artmaya başlamıştır¹²²³. Neticesinde ülke çapındaki imar işlerini yürütme yetkisine sahip olmuştur. Bu yüzden hükümdar nazarında vezir Sa'düddin Savecî'nin nüfzü düşükçe yerini Tâcüddin Alishah Gîlânî doldurmaktaydı¹²²⁴. Böylece Tâcüddin Alishah Gîlânî'nin nüfzü büyümeğe son derece rahatsız olan vezir Sa'düddin Savecî, onu saraydan uzaklaştırmak amacıyla Bağdad'da Firdevsi adlı işyerinin inşası için görevlendirmiştir¹²²⁵. Tâcüddin Alishah Gîlânî da Bağdad'a gelir gelmez 4000 zanaatkarı toplayarak 600 gez¹²²⁶ uzun ve 100 gez genişliğinde olan yapının inşasını 13 gün içinde tamamlamıştır. Bina içi nakkaş ve süsleme işlemi de 40 günden az bir süre içinde bitmişti. Bina yapımında kullanılacak mermer taşı da Fırat nehrinden özel olarak getirdiği de söylenmektedir¹²²⁷. Tâcüddin Alishah Gîlânî'nin bu başarısı da Olcaytu Sultan tarafından takdir edilmiş ve sarayda eğitim ve öğretim hizmetine getirilmiştir¹²²⁸.

Bu sırada Sa'düddin Savecî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin arası da açılıp İlhan'ın huzurunda Tâcüddin Alishah hakkında hararetle bir münakaşa gerçekleştirmesi

---

¹²²² Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.109.

¹²²³ Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.121.

¹²²⁴ Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.122.

¹²²⁵ Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.121.

¹²²⁶ İran'da 1 gez 95-104 cm arasında değişmektedir. Bkz: Walther Hinz, *a.g.e*, s.76.

¹²²⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.279-280.

¹²²⁸ Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.123.

de olayın Sa'düddin Savecî'nin aleyhine dönüşmesine sebebiyet vermiştir¹²²⁹. Bunu fırsat bilen Tâcüddin Alişah, Olcaytu Sultan'ın huzuruna çıkıp Sa'düddin Savecî ve onun naiplerinin yolsuzluk yaparak devlet hazinesinden her üç günde 20 tümen para kaçırdığını iddia etmiştir. İddia kanıtı olarak 3 gün sonra 20 tümenlik meblağı gösterince Olcaytu Sultan da ikna olmuştu. Buna dayanarak yıllık hazine gelirinin 500 tümen olacağı düşünülmüş ve Sa'düddin Savecî'ye bu yönde soru yönelmiştir. Sa'düddin Savecî de bu meblağı kabul etmişti. Ama ertesi sene hazineyi teftiş ettiğinde bu meblağın tamamlanmadığı görüldü¹²³⁰. Hemen Sa'düddin Savecî ve naipleri tutuklanarak yarguya tabi tutulduktan sonra suçlu bulunmuştur. Dolayısıyla, Sa'düddin Savecî ve ekibi 19 Şubat 1312 gününde¹²³¹ Bağdad'da¹²³² idam edilmiştir.

Olcaytu Sultan ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin meşvereti sonu Tâcüddin Alişah Gîlânî'yi işaret etmesi¹²³³ ile 15 Nisan 1312 gününde Tâcüddin Alişah Gîlânî yeni Sahib-i Divan ve vezir olarak olmuştur¹²³⁴. Vezâret nişanı olarak adlandırabileceği kayıt tescili, hazine havalesi ve geliri ve divan mukatebat başta olmak üzere önemli

---

¹²²⁹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.123.

¹²³⁰ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.125-127.

Lakin, bu rakamın yanlış şekilde verildiği mühtemeldir.

¹²³¹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.128;

Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.287.

¹²³² Hâfîz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.97-98.

¹²³³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.279.

¹²³⁴ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.133.

yetkiler Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin elindeydi¹²³⁵. İki vezirin arasındaki münasebetin ilk başta uyumlu şekilde sürdüğü bilinmektedir¹²³⁶.

Yeni vezir de hükümdarın gönlünü kazanmak için imar işlerine de ivme kazandırmaya gayret gösteriyordu. Yeni kurulan ve 16 Haziran 1312 tarihinde yangın çıkması ile büyük zarar gören Sultaniye şehir pazarının onarımı işlemi Tâcüddin Alişah Gîlânî tarafından bir hafta içinde tamamlanmıştır¹²³⁷. 28 Temmuz 1312 gününde Bağdad'ın yeni imarı olan Firdevsi işyeri, Siyar-i ve Giyasiya olmak üzere iki medrese ve Şatiye sarayı da hizmete açılmıştır¹²³⁸. 1314 yılın bahar ayında Sultaniye'de son derece ihtişamlı Sultaniye bahçesi de bizzat Tâcüddin Alişah Gîlânî tarafından imar edilerek Olcaytu'ya takdim edilmiştir¹²³⁹. Hazine gelirini çoğaltmak için yolsuzlukla mücadele de başlatmıştır. 1313 yılında Fars valisi Melik İzzeddin Abdulaziz, Sultaniye'ye gelerek Fars eyaleti vergisi olan 300 tümenlik meblağın ancak 35 tümeni devlet hazinesine kaydettirip bakiyesinin emir ve diğer yetkililerin zimmetine geçtiğini iddia etmesi üzerine Fars eyaletine müfettiş atamıştır¹²⁴⁰.

Ama bu dönemde maliye işlerinde bazı sıkıntılar da söz konusuydu. 1315 yılında Çoban Noyan başkanlığında müfettişler hazinenin 3 yıllık geliri teftiş ettiğinde 300 tümenlik açık bulmuştu¹²⁴¹. Aynı yılın sonunda bir toy için 1 tümen meblağı harcadığı

---

¹²³⁵ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullah*, s.54.

¹²³⁶ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.133.

¹²³⁷ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.136.

¹²³⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.280.

¹²³⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.338.

¹²⁴⁰ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.155-156.

¹²⁴¹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.195.

için emirler tarafından uyarılmıştı¹²⁴². Onun üç yıllık maaşı da 300 tümene ulaşması ve onun hükümdar tarafından tasdik edilmesi Moğol emirlerden şiddetli şekilde eleştirilmişti¹²⁴³.

Tâcüddin Alishah Gîlânî, gerek Olcaytu Han'a mücevher takdim etmekle ve gerekse imar ağırlıklı icraalarından dolayı İlhan'ın gönlünü fazlasıyla kazanmıştı. Olcaytu Han'ın son yıllarında Tâcüddin Alishah Gîlânî'nin nüfuzu o kadar artmış ki hükümdarla meşveret için Emirü'l-ümeranın iznini de atlatmıştı. Bu yüzden Çoban Noyan *“Ey! yazıklar olsun Hülagu ve Abaka dönemine. Birisi padişaha bir şey arz edecek olursa tüm ümera ile istişare etmeden bunu yapamazdı. Fakat şimdi durum o kadar raddeye geldi ki, Tacik, emirlerle istişare etmeden gece yarılarında padişah ile yalnız kalıp istişarede bulunuyor ve ümeranın reyini zayı ediyor! Ace, Emiri ve onun konuşan dilini susturdu!”* diye serzenişte bulunmuştu¹²⁴⁴. Böylece İlhan üzerindeki onun nüfuzu, Olcaytu Han vasiyetnamesinde Ebu Said'i İlhan ve Tâcüddin Alishah Gîlânî'yi Vezârete işaret edilmesine kadar büyümüşü¹²⁴⁵.

Bilindiği üzere, Tâcüddin Alishah Gîlânî, Ebu Said döneminde vezir Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ile yaşanan ihtilafta rakibinin idam edilmesi ile galip çıkmıştı. Böylece, tek başına mutlak vezir olarak yine de ülkede imaret işlerine ağırlık çalışmalarıyla müşahhas olmuştu¹²⁴⁶. Kendi naiplerini seçerken de imar işlerinde mahir

---

¹²⁴² Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.178.

¹²⁴³ Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.195.

¹²⁴⁴ Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.195.

¹²⁴⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.340.

¹²⁴⁶ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.322.

olanlara öncülük veriyordu¹²⁴⁷. Hoy şehrinin harabe kısmını imar ettirmiştir¹²⁴⁸. Reşidüddin'in ölümünden hemen sonra 1318 yılında kendi güç ve ihtişamını göstermek için Tebriz'de Erk-i Alişah olarak adlandırılan büyük bir kale inşası başlatmış ve 1339 yılında ancak bitirilmiştir¹²⁴⁹. Bu kalenin yanında inşaa edilen devasa bir camii de ünlü gezgin İbn Batuta tarafından hayretle övülürken Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin adı minnetle anılmıştı¹²⁵⁰. Söz konusu olan bu camii Mescid-i Camii Buzurg olarak adlandırılmış ve 200x250 gez çapındaydı¹²⁵¹. Bu süre içinde kendisi Moğol umera ile iyi geçinmeye gayret gösteriyordu. Dolayısıyla, Cengiz Han Han'ın uruğundan olan Kerduçin şehzadenin bendesi olmuştu¹²⁵².

Vezir Tâcüddin Alişah Gîlânî, 1318 yılın başında Ucan'dayken vefat etmiştir. Onun naaşı Ucan'dan Tebriz'e getirilerek Mescid-i Cami yanındaki türbede defnedilmiştir¹²⁵³. Ebu Said Han boşalan Vezâret makamına onun oğullarından birini getirmişse de diğer oğlu bunu itiraz etmiş ve kardeşler arasında makam kavgası çıkınca

---

¹²⁴⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A.Sait Aykut, C. I, YKY, İstanbul, 2004, s.291.

¹²⁴⁸ Hamdullâh Müstevfi Kazvîni, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s.85.

¹²⁴⁹ Behram Acurlu, Ali Nimeti Babaylu, Hedef-i Hûviyât Kâcâr-î Ârk-i Alişâh Tebrîz bâ Mermet be Şîyûh-i Pâksâzi Sebekî, *FUPMPHMŞN*, Şomare 37, 1392, s.57

¹²⁵⁰ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C. I, s.328.

¹²⁵¹ Hamdullâh Müstevfi Kazvîni, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s.76-77.

¹²⁵² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzi, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.352.

¹²⁵³ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdi*, s.161-162.

ikisi azledilmiştir¹²⁵⁴. Böylece Tâcüddin Alişah Gîlânî, İlhanlı tarihinde kendi eceliyle vefat eden tek vezir olarak anılmaktadır.

---

¹²⁵⁴ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr. *Düstûr ül-vûzerâ*. s.322; Hâfîz Ebrû.

Zeyl-i Câmi 'ut-tevârih Reşîdi. s.162.

D. ÇÖKÜŞ DÖNEMİ VEZİRLERİ

1. Rukneddin Sayın

Ebu Said döneminde kısa süre Vezârete getirildiği için faaliyeti hakkında kaynaklarda az bilgi bulunan vezir ise Rukneddin Sayın'dır.

Çoğu kaynakta Rukneddin Sayın¹²⁵⁵ olarak zikredilen bu şahsın gerçek ismi Melik Nasire-üddin Adil Nesevi olup Sayın lakabını sonra almıştır¹²⁵⁶. Sayın kelimesi Moğolca'da iyi anlamına gelmekte olup Batu¹²⁵⁷ ve Hülagu¹²⁵⁸ için de kullanılmıştır.

Aile cediti olan Ziya ü'l-Mülk Muhammed bin Mevdud ise Harezmsâh Muhammed döneminde ordu komutanlığı yapmıştır. Daha sonra Cengiz Han'a karşı Sind nehrinde yapılan savaşta yenilince Hindistan'a kaçan taife içindeydi. Celaleddin Sultan Hindistan'dan İran'a dönünce bu aile beraber gelmiş ve yüksek kademelerde görev almıştır¹²⁵⁹. Bu aile Şiraz'da oturmasına rağmen makam ve kariyer açısından

---

¹²⁵⁵ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4360; Hâfiz Ebrû., *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.162; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.323; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.208

¹²⁵⁶ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.616; Ama Hafiz Ebru ve Handmir ise onun adı Rukn eddin Sayın olup lakabı ise Nasirüddin Adil olduğunu savunmaktadır. Bkz; Hâfiz Ebrû., *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.162; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.323.

¹²⁵⁷ S.Tsolmon, *Altan Ordun Uls*, SHUA, Ulaanbaatar, 2006, s.14.

¹²⁵⁸ Hülagu Han'ın ünvanı Sayın Ecen (İyi Efendi)'dir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.126.

¹²⁵⁹ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.323.

Nahçıvanlı olarak adlandırılmaktaydı. Celaleddin Sultan öldükten sonra bu aile Moğol Devleti hizmetine orta sınıftan başlamış ve artık Rukneddin Sayın'a gelindiğinde Çoban Noyan'ın naibliğine kadar yükselmiştir¹²⁶⁰. Onun görevi ise hukuk defteri ve öğretim alanını kapsıyordu¹²⁶¹.

Onun Vezârete getiriliş öyküsü tarihi kaynaklarca tam olarak verilmemekle beraber Tâcüddin Ailşah Gîlânî'nin vefatından hemen sonra 1324 yılın başında olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin şartları ve kaynaklarınca üstü kapalı şekilde kaydedildiğine göre Rukneddin Sayın'ı Vezârete getiren isim ise Çoban Noyan olması kuvvetle muhtemeldir¹²⁶². Bu zamanda Emir Çoban'ın kudreti genç hükümdarı gölgeleyecek kadar yükselmişti. Hatta 1316 yılında Ebu Said Han'ın taht törenini bir müddet ertelemiş ve onu Sultaniye şehrin dışında bekletecek kadar ileri gitmişti¹²⁶³.

Devlet üzerinde Emir Çoban ve ailesinin nüfuzu büyüdükçe vezir Rukneddin Sayın'ın işi de zorlaşıyordu. Bu yüzden yeni vezir, fırsat buldukça İlhan huzuruna çıkıp hiç kimse tarafından seçilmediği halde ülkenin idaresi tamamen Çoban ve oğulların eline geçtiğine dair şikayet ediyordu. Bir gün Rukneddin Sayın, Divan kurulundayken

---

¹²⁶⁰ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.162.

¹²⁶¹ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.323.

¹²⁶² Kaynaklarca onun görevini iyi bir şekilde yapmasına Çoban ve oğulları engel olduğu ve onların etkisi altında kaldığı zikredilmektedir. Bkz: Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.323; Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.162; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.616.

¹²⁶³ Emir Çoban'ın Ebu Said üzerindeki etkisi hakkında bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Emir Çoban Soldoz ve Demirtaşı, *Belleten*, C. XXXI, Sayı 124, Nisan 1967, s.603

Çoban taraftarları onu kötü sözle azarlayıp toplantıdan ihraç edince son çareyi hükümdarın huzuruna çıkmakta buldu. Ebu Said Han'ın huzuruna çıkan Rukneddin Sayın, ülke gelirinin çoğu, Çoban ailesinin selameti için harcanıyor ve geriye kalan kısmını da onlar idare ediyorlar, bu yüzden bir iki dinar ya da bir men mahsulatı bile padişah için harcamama izin vermiyorlar demişti¹²⁶⁴. Artık bu şikayetler Ebu Said Han'ı kışkırtmaya yetmişti.

Emir Çoban da bundan hemen haberdar olmuş ve vezire karşı planını yapmaya başlamıştı. Tam bu sırada yani 1326 yılında Horasan tarafında Çağatay Ulusu tehdidi büyümeye başladığına dair istihbaratlar gelmiştir. Bunun üzerine, Emir Çoban, Bağdad'da bulunan Ebu Said Han ile görüşüp Horasan'da büyüyen tehlikeyi önlemek için bizzat kendisi sefere çıkmasını arz etmiş ve gereken izni almıştır. Aslında Çoban'ın amacı ise İlhan'ın yanında bulunup kendisine karşı komplo kuran emir ve veziri yanında götürüp merkezden uzaklaştırmak idi. Bu nedenle yanında vezir Rukneddin Sayın'ı de götürme iznini kolayca almıştı¹²⁶⁵. Zaten Çoban Noyan, Ebu Said ile arası açılmasında vezir Rukneddin Sayın'ın en büyük rolü oynadığını düşünüp onu Bağdad'dan uzaklaştırma yolunu arıyordu¹²⁶⁶.

Emir Çoban, vezir Rukneddin Sayın'ı beraberinde götürürken Ebu Said Han'ın yanında kendi üçüncü oğlu Emir Dimaşk Hoca'yı bırakmıştı¹²⁶⁷. Emir Dimaşk da vezire ait tüm işleri yürütmekle¹²⁶⁸ kalmıyor bazen İlhan ile de rekabete girişiyordu¹²⁶⁹.

---

¹²⁶⁴ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4364.

¹²⁶⁵ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.166.

¹²⁶⁶ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.174.

¹²⁶⁷ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4367.

¹²⁶⁸ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.617.

Bundan rahatsızlık duyan Ebu Said Han, kurmayları ile danıştıktan sonra küçük bir çatışma ve kovalamacı sonunda Dimâşk Hoca'yı yakalayıp Ağustos 1327 civarında idam etmiştir¹²⁷⁰.

O zaman Horasan'da bulunan Çoban Noyan oğlunun idam haberini alınca ilk olarak bunun sebebi vezir Rukneddin Sayın olduğunu düşünmüştür. Bu yüzden vezir Rukneddin Sayın'ı tutuklayıp idam cezasına çarptırmıştır. Onun idamı hakkında kaynaklarda şöyle denmektedir: Onu idam alanına götürünce celladı hangi yöntemle idam edileceğini sormuştu. Vezir Rukneddin Sayın da kılıçla ortasından ikiye bölmesini istedi. Cellad da bunun nedenini sorduğunda Emir Çoban'ı işaret göstermişti¹²⁷¹. Onun idam tarihi hakkında tam bilgi mevcut değildir. Ama olayın akabetine göre 1327 senesi olduğu kolayca tahmin edilmektedir¹²⁷².

Böylece İlhanlı tarihinde Moğol aristokrat tarafından doğrudan Vezârete getirilen Rukn eddin Sayın, efendisine karşı yürüten komplonun kurbanı da kendisi olmuştur.

---

¹²⁶⁹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ut-tevârih Reşîdî*, s.168.

¹²⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Emir Çoban Soldoz ve Demirtaşı, *Belleten*, s.612.

¹²⁷¹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ut-tevârih Reşîdî*, s.173; Muhammed bin Hâvândşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4373.

¹²⁷² Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.314; Masûme Madankan, *Be Yâsâ Resîdegân der Asr İlhanî*, s.35.

2. Gîyasüddin Muhammed bin Reşidüddin

İlhanlı tarihinde ilk ve son kez vezirlik makamı babadan oğula intikal edilmesi Gîyasüddin Muhammed bin Reşidüddin'e nasip olmuştur.

Kaynaklarca Hâce ül-hakk Gîyasüddin Muhammed Reşid¹²⁷³, Gîyasüddünya ve ül-hakk ve üddin el-vezir bin el-vezir Muhammed bin el-Mahdum el-Seyid es-Şehid Hâce Reşid ül-hakk ve üddin Fazlullah¹²⁷⁴, Hâce Gîyasüddin Muhammed bin Hâce Reşid¹²⁷⁵, Hâce Gîyasüddin Muhammed bin Hâce Reşid Tabîb¹²⁷⁶ ve Hâce Gîyasüddin Muhammed ibn Reşid¹²⁷⁷ olarak zikredilmektedir.

Gîyasüddin Muhammed bin Reşidüddin, ünlü vezir Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin altıncı oğlu olarak dünyaya gelmiştir¹²⁷⁸. Gençliğinde nefis fezayıl, insan kemalati üzerinde tahsil yapmış ve hacc ferazetini de yerine getirmiştir¹²⁷⁹. Bunun dışında hat sanatı üzerinde de tahsil görmüşlüğü vardır¹²⁸⁰.

Gîyasüddin Muhammed bin Reşidüddin, reşit olunca Olcaytu Han'ın hizmetine girmiş ve Horasan'da 3 yılı aşkın süredir Sunc Noyan'ın atabeğliğini yaptığı

---

¹²⁷³ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.171.

¹²⁷⁴ Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.621.

¹²⁷⁵ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.324.

¹²⁷⁶ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4370.

¹²⁷⁷ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.215.

¹²⁷⁸ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullah*, s.135.

¹²⁷⁹ Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.215;

Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.324.

¹²⁸⁰ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullah*, s.137.

bilinmektedir¹²⁸¹. Bu dönemde Reşidüddin Fazlullah Hemedanî tarafından oğlu Gıyasüddin Muhammed'e yazdığı mektupta Horasan'da görevi kötüye kullanıp halka zulüm eden bitikçiler ve baskaklar hakkında gelen şikayetleri ve durumu düzeltmek için 48 maddelik nasihatte bulunmuştur¹²⁸².

Olcaytu Han vefatından sonra 1316 yılında şehzade Ebu Said, Sultaniye'ye geldiğinde Reşidüddin Fazlullah Hemedanî tarafından oğlu Gıyasüddin Muhammed karşılamak için görevlendirilmişti¹²⁸³. Babası İlhan sarayından azledilip idama mahkum edildikten sonra Gıyasüddin Muhammed de Yezd hakimliğine atanmıştı¹²⁸⁴.

Dimaşk Hoca Ağustos 1327 civarında idam edilmesinin hemen arkasından Ebu Said Han, yeni vezir seçiminde divan dışında olan ve mülki müşkilatlara çözüm üretebilecek olmak üzere iki şartı koşturmuştu¹²⁸⁵. Bu fikir üzerinde ilk ve tek namzade olan Gıyasüddin Muhammed bin Reşid hakkında umera ile meşveret yapmıştır. Meşveret sonucunda emirler de Gıyasüddin Muhammed bin Reşid'in Vezâretine razı olmuşlardı¹²⁸⁶. Böylece muhtemelen Eylül 1327 civarında Ebu Said Han, Hâce

---

¹²⁸¹ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.137.

¹²⁸² Vilayet yönetimi ve atabeglik görevi hakkında son derece önemli olan bu mektubun ihtivasına dair bkz: Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşidî*, s.145-155.

¹²⁸³ Abbas İkbâl Aştıyani, *Târîh-i Mogol*, s.326.

¹²⁸⁴ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.139.

¹²⁸⁵ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşidî*, s.171.

¹²⁸⁶ Muhammed bin Hâvandışâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4370. Ama Ocak 1327 tarihinde Bağdad'ı ziyaret eden İbn Battuta ise Gıyasüddin Muhammed'i vezir

Giyasüddin Muhammed'ı huzurunda kabul ederken “*babası divandan gittikten sonra hükümet işlerini görmez oldum ve akabinde bu makama laik hiç kimseyi bulamadım bu zamana kadar. Dolayısıyla şimdi Vezâret görevi sana vermekteyim*” gibi teselli ve telkin dolu cümleleri sarfetmiştir. Bu görüşmeden çıkan karara göre çift vezirlik sistemi kabul edilerek Horasan büyüklerinden Hâce Alaâddin Muhammed Vezârete ortak kılınmıştır. Onlara verilen görevi de muhasebat tahkiklerini titizlikle gerçekleştirmesi, kifayet şartlarını doğru şekilde yerine getirmek, tüm işlerde ulema reyilerini alması ve vaziyet hakkında gerçeği yansıtan bilgileri İlhan'a sunması, hazine memurların halka zulmü sonlandırması ve bu doğrultuda masraf ve tasarruf işlemlerde onay alacakları idi¹²⁸⁷. Giyasüddin Muhammed de ilk 6 aylık tahkikat sonunda tek başına mutlak gücü elinde bulunduran vezir haline gelmiştir. Çünkü bu zamanda ortak veziri Hâce Alaâddin Muhammed ilk Memâlik istifası görevini üstlendikten sonra Horasan Vezâretine gönderilmiştir¹²⁸⁸. 1329 yılında Narin Togay Noyan'ın Emir Çoban'ın eski yetkisini ele alma teşebbüsü ve 1332 yılında Bağdad Hatun ile temaslarını devam ettirdiği söylenen

---

olarak tanımlamanın dışında Dimaşk Hocayla beraberken gördüğünü söylemektedir.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s.322.

¹²⁸⁷ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.171; Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4370.

¹²⁸⁸ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.172. Ama Mirhond ve Handmir'e göre 8 ay sonra gerçekleşmiştir. bkz: Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4371; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târih-i Habibüs-sîyer*, C.III, s.216.

Hasan bin Huseyin Celayir'in ortadan kaldırılmasından sonra¹²⁸⁹ Giyasüddin Muhammed de bir vezir olarak İlhanlı tarihinde nadir görülen itibar ve yetki sahibi haline gelmiştir¹²⁹⁰.

Güçlü vezir haline gelen Giyasüddin Muhammed bin Reşidüddin, ülkenin iktisadi hayatını kalkındırmak için ilk olarak şehir ve vilayet şihnelerini değiştirmiş, halkın ağır vergi şikayeti ve ihtilafları çözmek için elçi görevlendirmiş ve eski berat ve emval tahsilatını gözden geçirmiştir¹²⁹¹. İlhanlı Devleti, Gazan Han'ın ölümünden sonra bir çok vilayetde düzensizlik baş göstermesi ve ordu tarafından yağmalanmış olması nedeniyle, eskiden 2100'ü aşkın dinardan oluşan divan meblağı, yarı kadar inmek gibi iktisadi sorunlarla baş başa kalmıştı¹²⁹². Bunun dışında Ebu Said Han'ın da selefleri gibi ihsan ve bahşiş dağıtması da işi zorlaştırıyordu. 1327 yılında Bağdad'da ihsan dağıttığı ve nakit bitince kendi ihtiyaçları için bir tüccardan borç aldığı da söylemler arasındaydı¹²⁹³.

Bu durumda yeni vezir ülke hayatına en çok zarar gösteren keyfi vergilerin kaldırılması ve adaletin yayılmasına yönelik kararlı adımlar atmaya başlamıştır. Gazan Han döneminde keyfi vergi ve usulsüzlükleri önlemek adına 22 Şubat 1304 gününde çıkarılan yarılıkta yer alan "her köy ve kasabanın vergi miktarını ağaç, tahta, taş, bakır ve

---

¹²⁸⁹ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullah*, s.142-144; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.142-143; Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e*, s.341-343.

¹²⁹⁰ Abbas İkbâl Aştıyani, *a.g.e*, s.344.

¹²⁹¹ Allâme Şemseddîn Muhammed bin Mahmûd Âmelî, *Nefâyis el-Funûn fî Arâyis el-Ayûn*, Tashih İbrahim Miyancı, C. II, Enteşerat-i İslamiye, Tahran, 1379, s.263.

¹²⁹² Hamdullâh Müstevfi Kazvîni, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s.27.

¹²⁹³ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s.322.

demir levha... ve kireç levha üzerine nakış yapma suretiyle yazıp köy ve camilerin kapı ve minare ya da başka uygun yere yerleştirme”¹²⁹⁴ yöntemin Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin döneminde tekrar yürürlüğe koyulduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, Ani şehrinden XX. yüzyılın başında bulunan Ebu Said Bahadır Han’a ait vergi kitabesi de 1319-1335 yıllar arasında yazılmış kabul edilmektedir. Ama tetkik sonucu 1320 yılından da daha sonra yazıldığı kanaate varılmıştır¹²⁹⁵. Zaten vezirlik makamının istikrarlılığı ve uygulamaları söz konusu olduğunda bu kitabenin Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin’in Vezâret dönemine tekabül etmesi kuvvetle muhtemeldir. Kitabe içeriğine bakıldığında Ani şehir ve Gürcistan’ın diğer vilayetlerinde kalan, nemi, gayri kanuni havaleler ve tarh toplama sırasında zulüm yapılmış ve ondan dolayı şehir ve vilayetlerden halk kaçıp boşalmıştır. Bu krize son bulmak için tamga ve meşru bac vergisinden başka bir şey alınmaması ve kalan ve nemi bahanesiyle kimseden birşey talep edilmemesi ilan edilmektedir¹²⁹⁶. Gürcistan vilayeti, 1339 yılına geldiğinde 122,2 bin tümenlik divan geliri¹²⁹⁷ olduğuna göre bölgenin iktisadî durumu pek fena sayılmazdır¹²⁹⁸. 1330 yılından biraz öncesine ait olmasına rağmen 1330 yılından sonraki dönemin maliye düzenini söz konusu alan Ankara kitabesinde de para

---

¹²⁹⁴ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârîh*, C. II, s.1436.

¹²⁹⁵ W.Barthold, İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet, *THİTM*, C. I, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931, s.139.

¹²⁹⁶ W.Barthold. İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet, s.138.

¹²⁹⁷ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Nuzhetü’l-Kulûb*, s.93.

¹²⁹⁸ Çünkü dönemin en zengin bölgelerinden biri Anadolu’nun yıllık divan geliri 330 tümene nazaran Gürcistan gibi mesire bölgenin geliri az sayılmaz. Bkz: Anadolu’nun geliri ve özelliği hakkında bkz: Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Nuzhetü’l-Kulûb*, s.94.

ve malın cinsi sabit olup defterde tesbit edilerek şehir tamgası olduğu ve fazla kobçur ve gayri kanuni üşür'ün talep edilmemesi de kararlaştırılmıştı¹²⁹⁹.

Gerçekten de bu dönemde ülke çapında vergi düzenlemesi ve ilgili yönetmeliklerin çıkarıldığını günümüze ulaşan fermanlar ışığında görebilmekteyiz. 3 Ocak 1331 tarihli Ebu Said Han'ın Sahib-i Divan'ın tasdikli yarlığında Tebriz ve çevresi mutasarrıflığını daha önce üç yıl için üzerine alan kimsenin oğluna hitaben önemli hususlar işlenmiştir. Yarıklıkta, vergilerin tahsili ile ilgili bir takım güçlükler çıkması üzerine yeni bir yarluk ile tekid edilerek bu kimseye olan güveni ifade etmiştir. Yine de vergi toplamak için, tahsildarların kendi usullerine göre hareket etmemeleri, bu konuda kanunlara bağlı kalmaları ve halka eziyet etmemeleri emredilmiştir¹³⁰⁰. Ama vergi tahsili işleminde eski noksanlık ve usulsüzlük devam etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Ebu Said Han'a ait 9 Şubat 1331 tarihli fermanında Tebriz'de görevli hakim, naip ve mutasarrıflar, vergi tahsili sırasında fazla vergi toplamaması, diğer görevliler halkın evinde konaklamaması, Bayramlık ve Nevruzluk adı altında para talebinde bulunmaması istenmekle beraber buna aykırı hareket edenlerin cezalandırılması emredilmiştir¹³⁰¹. Yine de, 29 Ocak 1331 tarihli Tebriz'de bulunan dericilerin ödemesi gereken vergi bakiyesinin toplanmasına dair yarıklıkta Sahib-i Divan (Giyasüddin) Muhammed'in muhasebe yönetmeliği hazırladığı ve tüm işlemler bu

---

¹²⁹⁹ P.Witteck, Ankara'da Bir İlhani Kitabesi, *THİTM*, C. I, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931, s.162-163.

¹³⁰⁰ Osman G.Özgüdenli, İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Han'a Ait Dört Yarluk, *Belleten*, C. LXIX, sayı 254, Nisan 2005, s.69-70, 73-74, 100.

¹³⁰¹ Osman G.Özgüdenli, *a.g.m*, s.72, 76, 102.

doğrultuda gerçekleşmesi emredilmektedir¹³⁰². Vezir Gıyasüddin Muhammed, ülkenin iktisadî vaziyete dair yeni fikir ve bilgi arayışında daima bulunmaktaydı. Örneğin, Horasan'dan askeri haracı hakkında bilgi talep ederek yıllık olarak 20 tûmene ulaştığını öğrenmişti¹³⁰³.

Onun İlhan Ebu Said ile münasebetine dair canlı şahıdı olan İbn Battuta'ya göre 1327 yılında Fırat nehirde *şabbare* adı verilen sandal üzerinde beraber geziyordu¹³⁰⁴. Hatta Ebu Said Han da onun hakkında “*Ben ülkenin tüm işlerini vezire bırakmışım. Kendisi de gerçekten isabetli ve yeterli rey sahibidir. O Vezâret işlerini o kadar iyi zapt ediyor ki ülke işleri sağlam yöne yürümektedir. Onun kalemi adeta kılıç işlerini de beraber görmektedir*” demişti¹³⁰⁵. Onun Vezâreti, dönemin başka aydınları tarafından da takdir görmekteydi. Örneğin, bir Nevruz sırasında ulemalar, Gıyasüddin Muhammed adına iki yüz tane kitap hazırlayıp sunmuştu¹³⁰⁶.

Gıyasüddin Muhammed, babası gibi imar işlerine de hevesliydi. Babasının inşaa ettirdiği Rub-i Reşid mahallesine özel ilgi göstermiş ve imar sayısını arttırmıştır¹³⁰⁷. Zencan ve Sultaniye arasında bir konaklama menzil de kendi adına inşaa ettirmişti¹³⁰⁸.

---

¹³⁰² Osman G.Özgüdenli, *a.g.m*, s.71-72, 75.

¹³⁰³ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s.147.

¹³⁰⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s.322.

¹³⁰⁵ Muhammed bin Ali bin Muhammed Şebânkârâyî. *Mecmua el-insâb*, s.285.

¹³⁰⁶ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullah*, s.149.

¹³⁰⁷ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s.76.

¹³⁰⁸ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s.182.

Böylece Gıyasüddin Muhammed, Ebu Said Han döneminin en istikrarlı vezir idi. Ama Ebu Said Han, 30 Kasım 1335 tarihinde ansızın şüpheli bir biçimde vefat etmesi¹³⁰⁹, vezirin kaderini de olumsuz yönde etkilemiştir.

Vezir Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin Aralık 1335 tarihinde yeni İlhan seçimi için kurultay ilan etmiştir. Bu kurultaydan Arikbuka'nın torunu olan Arpa Han seçilmiş ve Gıyasüddin Muhammed de yeni İlhan'a gösterdiği destek nedeniyle vezir tayin edilmiştir¹³¹⁰. Yeni İlhan'a karşı muhalefet de hemen ortaya çıkmıştır. Arpa Han'a bağlılığı nedeniyle vezir Gıyasüddin Muhammed de Hacı Hatun başta olmak üzere muhalif emirleri nasihat ve telkin ile yatıştırmayı başarmıştı¹³¹¹.

Ama bu sırada Ebu Said Han'ın dayısı Emir Ali Padişah, Arpa Han'a muhalif olanları toplayıp Baydu Han'ın torunu olan Musa'yı İlhan seçmiştir¹³¹². Taraflar 1336 yılın Nisan sonunda Meraga civarında savaşmıştı. Bu savaşta Arpa Han tarafı yenik düşmekle beraber vezir Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin esir düştü. Ali Padişah onun canını bağışlamaya çalışsa da Musa Han'ın yanındaki diğer emirler şiddetli bir şekilde itiraz etmesi sonucunda 2 Mayıs 1336 tarihinde ünlü vezir Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin idam edilmiştir¹³¹³.

---

¹³⁰⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.143.

¹³¹⁰ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.188; Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4398-4399.

¹³¹¹ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.190.

¹³¹² Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.193.

¹³¹³ Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4403-4405; Gıyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.331.

Böylece İlhanlı Devleti'nin son veziri Gıyasüddin Muhammed Reşidüddin, her ne kadar devleti kurtarmaya çalışsa da taht kavgası kurbanı olmuştur.

Gıyasüddin Muhammed Reşidüddin'in ilk 6 aylık döneminde Vezâret ortağı olan Hâce Alaâddin Muhammed ise Ebu Said Han'ın ölümüne kadar Horasan divanında görev yapmış ve emir Abdulrezak isyanına karşı savaşırken şehid olmuştu¹³¹⁴.

---

¹³¹⁴ Gıyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.332.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. VEZİRLİK MÜESSESESİ VE İŞLEYİŞİ

A.VEZİRLİK İÇİN GEREKLİ ŞARTLAR VE VEZİRLİĞE TAYİN

İlhanlı Devleti'nde Vezârete getirilen kimseler hakkında öngörülen ve ilan edilen belli başlı şartları kaynaklarda mevcut değildir. Lakin, Vezâret ve aynı zamanda Sahib-i Divanlığa tayin edilen şahıslar arasında görev gereği olan ortak özellikleri görülmektedir.

İlhanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren iktisadi sorunlarla yüz yüze gelmişti. Devlet hazinesi sürekli boşalma tehdidi altında bulunurken¹³¹⁵ ağır vergi politikası da ülke halkını etkilemekteydi¹³¹⁶. Bu durumda, ülke yönetiminin yeniden tesisi için Hülagu Han tarafından gerçekleştirilen reformun mahiyeti de hakim unsur olan Moğollar dışında başka uluslardan, özellikle Farsi unsurlardan oldukça istifade etmeye çalışılmıştır¹³¹⁷. Söz konusu olan Farsi unsurlar ise idari ve mali sahalarda kalem gücünü temsil ediyordu¹³¹⁸. Dolayısıyla, vezirlik makamına gelen kimselerin bu alandaki özellikle maliyede mahiret ve yeteneği göz önüne alındığı görülmektedir.

---

¹³¹⁵ Reşidüddin'e göre Hülagu Han'ın Bağdad fethinden ele geçirilen ganimetlerden devlet hazinesi oluşturulduğu ve Gazan dönemine kadar yolsuzluk ve yağmalama tehlikesine maruz kaldığı dile getirilmektedir. Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1349-1350.

¹³¹⁶ G.İ.Boyle ve diğerler, *Târîh-i Îrân Kembrîj (Mogûlân)*, C.V, Kısım II, Çev. Timur Kaderi, Enteserat-i Muhtab, Tahran, 1389, s.238.

¹³¹⁷ İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCFTAD*, s.7-10.

¹³¹⁸ İlhan Erdem, *a.g.m.* s.9.

Ünlü vezir Şemseddin Muhammed Cûveynî ise köklü maliyeci ailesinden gelmekte olup¹³¹⁹ kendisi de baba mesleğini miras alarak devam ettirmişti¹³²⁰. Bu nedenle Hülagu Han'ın yanında Sahib-i Divanlık görevine atanmıştı¹³²¹. Sa'düddeve Ebherî de Vezâretten önce Bağdad müşrifliği görevindeydi¹³²². Tarihte Sadr-i Çav olarak anılan Sadrüddin Zencanî de incü geliri vergisinden sorumlu memur idi¹³²³. Cemâleddin Destcerdanî da Bağdad'da debir, Irak katibi ve Irak valisi görevinde bulunup faaliyeti de maliye ağırlıklı yürütmüştü¹³²⁴. Sa'düddin Savecî de uzman bir maliyeci olmakla beraber ilk başta Horasan bölgesinin ikta, tagar ve hazinesinden sorumlu bitikçi¹³²⁵, Horasan, Mazenderan, Kumis ve Rey vergilerinden sorumlu divan reisi¹³²⁶ gibi görevlerde bulunmuştur. Tâcüddin Alişah Gilânî ise Vezârete getirilmeden önce divanda Hâce¹³²⁷ ve daha sonra Tebriz vezirliğine atanmıştı¹³²⁸. Hatta siyasetçi kimliği ile ünlü Reşidüddin Fazlullah Hemedanî de saray aşçıbaşısı¹³²⁹ ve daha sonra

¹³¹⁹ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.267.

¹³²⁰ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.102.

¹³²¹ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.201.

¹³²² Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1165.

¹³²³ Onun görevi *Tasarruf-i emval-i incü* olarak kaydedilmiştir. Bkz: Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.267.

¹³²⁴ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.274, 282, 289.

¹³²⁵ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.114.

¹³²⁶ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1233.

¹³²⁷ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyû*, s.108.

¹³²⁸ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyû*, s.121.

¹³²⁹ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, s.644.

divan üyeliğinde çalışmıştı¹³³⁰. İlhanlı tarihinde tek Moğol vezir olan Bûkâ da ilk başta ticari vergi ve belli bir şehrin vergisini toplamaya görevli *tamgâçî* olup kürk hazinesinden mesul idi¹³³¹. Bu bağlamda çoğu vezirler Hâce unvanı taşımaktaydı. Örneğin, Şemseddin Muhammed Cûveynî¹³³², Sa'düddeve¹³³³, Sadrüddin Zencanî¹³³⁴, Cemâleddin Destcerdanî¹³³⁵, Sadüddin Muhammed Müstevfi Savecî¹³³⁶, Reşidüddin Fazlullah Hemedanî¹³³⁷, Tâcüddin Alişah Gîlânî¹³³⁸, ve Giyasüddin Muhammed

---

¹³³⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1283; Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.34.

¹³³¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.70.

¹³³² Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.276.

¹³³³ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.281.

¹³³⁴ Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s.600; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.305; Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.282.

¹³³⁵ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.283; Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Târih-i Güzîde*, s.603

¹³³⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.193; Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s.604; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.313; Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.283.

¹³³⁷ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s.29; Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Târih-i Güzîde*, s.562; Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.112; Gîyâsüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târih-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.192; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.315; Gîyâsüddîn

Reşid¹³³⁹ olmak üzere 8 vezir bu unvan ile müşahhas olmuştur. Hâceler divanda kalem erbabından olup¹³⁴⁰ A.Z.Togan'a göre İranlı katip ve mülki amirler konumunda¹³⁴¹ olduğu anlaşılmaktadır. Gazan döneminde ise, Hâceler, imar işlerindeki masraf ve tasarrufları hesaplamak ve muhtemel yolsuzluğu önlemek adına en güvenilir kişi olarak biliniyordu¹³⁴².

Bunun dışında bazı vezirler Moğol zümresi ile yakınlığı nedeniyle daha çok idareci ve siyasetçi kimliği ile de göreve getirilirdi. Melik Celâlüddin Muhlis Semnanî

Humâmüddîn Handmîr, *Meâsiru'l-muluk*, s.155; Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.62; Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtû*, s.28; Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.284.

¹³³⁸ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.321; Gîyâsüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.193; Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.98; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.608; Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.116; Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtû*, s.108; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.254

¹³³⁹ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.171; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.324; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4370; Gîyâsüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.215.

¹³⁴⁰ Âhmed bin Alî el-Kalkaşandî, *Subh el-a'sa fî Sanâye el-İnşâ*, C. 4, s.424.

¹³⁴¹ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*, *THİTM*, C. I, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931, s.38.

¹³⁴² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1370.

ise şehzade Argun'un yanında Horasan'da *emir-i vilayet* görevi üstlenmiş¹³⁴³ ve daha sonra Emir Bûkâ Vezârete tayin edildiğinde onun naibi makamına atanmıştır¹³⁴⁴. Rukneddin Sayin da Emir Çoban'ın yanında hukuk defteri ve öğretim alanından sorumlu naip idi¹³⁴⁵. Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin, Horasan'da 3 yılı aşkın süredir Sunc Noyan'ın atabeğliği¹³⁴⁶ ve babasından sonra Yezd hakimliği görevini üstlenmişti¹³⁴⁷.

Vezirlerin eğitim durumuna bakıldığında da çoğu muhasebe ve maliye üzerinde tahsil olduğu anlaşılmaktadır. Sadrüddin Ahmed Zencanî üstün gayreti ile devlet memurluğuna uygun görüldüğü kaynakta zikredilmekle¹³⁴⁸ beraber daha sonraki olayın akışını takip ettiğimizde iyi bir şekilde muhasebe ve maliye eğitimi aldığı anlaşılmaktadır. Cemâleddin Destcerdanî, gençken Bağdad'da ulema sınıfına dahil olmuş ve muhasebe ve istifa alanında en iyilerinden biri sayılmakla¹³⁴⁹ beraber Bağdad'ın maliye durumundan en haberdar biri idi¹³⁵⁰. Sa'düddin Savecî de maliye

---

¹³⁴³ Gıyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.295.

¹³⁴⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.129;
Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4172.

¹³⁴⁵ Gıyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.323.

¹³⁴⁶ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullah*, s.137.

¹³⁴⁷ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullah*, s.139.

¹³⁴⁸ Gıyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.305; Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.116.

¹³⁴⁹ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.283.

¹³⁵⁰ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.110-111.

istifa ilmi ve fen-i inşaa üzerinde yüksek tahsil sahibi biriydi¹³⁵¹. Tâcüddin Alişah Gîlânî da genç yaşından beri mücevher satıcılığı ile uğraşan bir tüccar idi¹³⁵². Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin de muhasebe ilmin yanında nefis fezail, insan kemalati ve¹³⁵³ hat sanatı¹³⁵⁴ üzerinde de tahsil görmüştür.

İlhanlı vezirlerinden tıbbî bilgisi ile ünlenen ve hatta bu mesleğinden istifade ederek devlet kariyerini başlatan da vardı. Çünkü Ortaçağ devirlerinde hekim ve doktorluk en popüler meslekler arasında sayılırdı. Zira, söz konusu dönemin şehir ve yerleşik yaşam alanında gıda tüketimi, hava kirliliği ve şehir sakinlerinin hareketsizliliğinden oluşan hastalıklar çoğaldığından doktora ihtiyaçları da çok büyük ölçüde idi¹³⁵⁵. Bunun dışında saray entrikaları başta olmak üzere çeşitli nedenlerden ötürü zehirlenme olayı da yaygındı. Örneğin, Abaka, Argun, ve Olcaytu Han'ın ölümünde zehirlenme şüphesi de vardı. Dolayısıyla, sarayda hekim ve doktorların kolayca şöhret kazanması mümkündür. Sa'düddeve, genç yaşından beri kendisini tıba adanmış ve Yahudi hekim olarak tanınmaktadır. Dolayısıyla, İlhanlı sarayına da evvelen bir hekim olarak hizmete girmişti¹³⁵⁶. Hekim ailesinden gelen Reşidüddin de genç

---

¹³⁵¹ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.313.

¹³⁵² Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der İrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.499.

¹³⁵³ Gıyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.215;
Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.324.

¹³⁵⁴ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.137.

¹³⁵⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.II, s.443.

¹³⁵⁶ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.131.

yaşından beri tıp bilimi üzerinde yetişmiş ve Abaka Han döneminde ilk devlet hizmetine girmiştir¹³⁵⁷.

Vezâret tayinini belirten önemli şart ise İlhan ve Moğol zümresi ile yakınlığı ve samimiyetliliği idi. İlhanlı şehzadeleri arasında taht kavgası yaşandığı zaman galip olup İlhan seçilenin yanında kendi sadakatını kanıtlamak da Vezâret yolunun biriydi. Melik Celâlüddin Muhlis Semnanî şehzade Argun'un yanında Horasan'da emir-i vilayet görevi üstlemiş ve onun en güvenilir bir emir konumundaydı¹³⁵⁸. Bu nedenle 1284 yılında vezir naibi¹³⁵⁹, daha sonra Vezârete getirilmişti¹³⁶⁰. İlhan Tekudar ve şehzade Argun arasında olan taht kavgasında Emir Bûkâ, Argun'u destekleyerek saray darbesi gerçekleştirmesi nedeniyle Argun'un en güvendiği adam aline gelmesi ile¹³⁶¹ vezir seçilmiştir¹³⁶². Cemâleddin Destcerdanî, 1295 senesinde Irak valisi¹³⁶³ olduktan sonra bu yılın Irak bakiyesini İlhan'a karşı isyan hazırlığında olan Baydu'nun yanına kendisi götürerek¹³⁶⁴ onun güvenini kazanmıştı. Bu parayla eli güçlenen şehzade Baydu¹³⁶⁵

¹³⁵⁷ Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.112.

¹³⁵⁸ Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm Akili, *Âsâr ül-vûzerâ*, s.279.

¹³⁵⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.129;
Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4172.

¹³⁶⁰ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.597.

¹³⁶¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1146-1147.

¹³⁶² Kaynakta “*Yarlığ-i vezâret-i memâlik be nâm-i Bûkâ nâfiz gerdânîd*” denmektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1156.

¹³⁶³ Kemâl eddîn ‘Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.289.

¹³⁶⁴ Kemâl eddîn ‘Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.290.

¹³⁶⁵ Kemâl eddîn ‘Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.290.

tahta kavgasında galibiyet kazanarak İlhan seçildiğinde Cemâleddin Destcerdanî'yi Sahib-i Divan unvanı ile Vezârete atamıştı¹³⁶⁶. Sadrüddin Zencanî'nin ikinci kez Vezârete getirilmesi de şehzade Gazan tarafını tutmasından kaynaklanmıştı. Kardeşi ile Tebriz'den kaçarak 20 Ağustos 1295 tarihinde Sabzevar yakınındaki Firuzkuh otlığında bulunan şehzade Gazan'ın huzuruna yetişen Sadrüddin Zencanî¹³⁶⁷, Tagaçar Noyan'ın Gazan'a olan niyeti, gönül birliği ve Baydu Han'ın zaafiyeti başta olmak üzere önemli bilgileri arzetmiştir¹³⁶⁸. Gerçekten de Tagaçar başta olmak üzere önemli emirler Gazan'a bağlılığını bildirmekle beraber taht kavgası Gazan'ın lehine nihayet bulmuştur¹³⁶⁹. Böylece, Gazan Han'ın ilk veziri Sadrüddin Zencanî olmuştur¹³⁷⁰. Vezir Sa'düddin Savecî de şehzade Gazan'ın yakın kurmaylarından biri olmakla beraber eskiden gösteren vefakardarlık sayesinde 11 Eylül 1298 gününde Vezârete atanmıştı¹³⁷¹. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî de bir alim sıfatıyla şehzade Gazan'ın dikkatini

---

¹³⁶⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.161.

¹³⁶⁷ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Behmen Kerimi, s.910.

¹³⁶⁸ Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s.455.

¹³⁶⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.182.

¹³⁷⁰ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.309.

¹³⁷¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1287; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s.604. Vassaf ise gün ve ayı vermemektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.193.

çekmiş¹³⁷² ve daha sonra Şehzade Geyhatu, Baydu ve Gazan arasında vukubulan İlhan taht kavgası sırasında Gazan'ın yanında yer alma suretiyle kariyerini başlatmıştır¹³⁷³.

Bazı vezir adaylar da saray entrikalarına katılıp mevcut Vezâreti suçlama veya ondan daha iyi bir şekilde görev üstleneceğini vaat ederek Vezârete getirilirdi. Bu takdirde genellikle Moğol zümresinin himayesi altına girererek amacına ulaşıyordu. Sa'düddeve, İlhan'ın sarayındayken Ordukiya adlı Moğol emirle dostluk kurmuş ve Bükâ ve Aruk'a karşı ittifak oluşturmuştur¹³⁷⁴. Bükâ ortadan kaldırıldıktan sonra yine de Ordukiya'nın desteği ile¹³⁷⁵ 1289 yılın Haziran başlarında Sugurluk'daki Argun Han'ın sarayında vezir tayin edilmiştir¹³⁷⁶. Ünlü vezir Şemseddin Cûveynî, Tekudar döneminde Vezârete tekrar getirilmesinde Ermeni Hatun'un himayesi etkili olmuştur¹³⁷⁷. Çevirdiği entrika ve başarısızlıkla kaynaklarca itham edilen Sadrüddin Zencanî da ilk kez Vezârete getirildiğinde Burakçin İgaçi ve emir Akbuka tarafından desteklenerek hedefe ulaşmayı başarmıştı¹³⁷⁸. Üçüncü kez Vezârete getirildiğinde Sadrüddin Zencanî, Gazan Han'ın huzurunda emir Nevruz'un Memlûklerle gizlice iş birliği nitelikli yazıyı

---

¹³⁷² Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.706.

¹³⁷³ Metinden anlaşılacağı üzere bu dönemde Gazan'ın yanında bulunmuş olmalıdır.

Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1236-1261.

¹³⁷⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1165.

¹³⁷⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.133.

¹³⁷⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1173.

¹³⁷⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1127.

¹³⁷⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195.

vezir Cemâleddin Destcerdanî'nin yazdığını iddia etmiş¹³⁷⁹ ve bazı Moğol zümresi ile işbirliği neticesinde 27 Ekim 1296 gününde Cemâleddin Destcerdanî'yi yasaya çarptırılmayı başarmıştı¹³⁸⁰. Bazı emirler Sadrüddin Zencanî aleyhine yolsuzluk dava açtığında henüz divan üyesi olan Reşidüddin Fazlullah Hemedanî da bu iddiayı desteklemekle Sadrüddin Zencanî'nin idam edilmesi ve kendisinin Vezârete getirilmesine yol açmıştı¹³⁸¹. Hatta bazı zaman Moğol zümresi o kadar ileri gidiyordu ki yeni veziri seçme ve tayin konusunda inisiyatif sahibi de oluyordu. Ebu Said döneminde Çoban Noyan, Reşidüddin'i davet ederek görevine derhal dönmesi ve İlhan'a arz ederek Sahib-i Divanlığa getirebileceği gibi vaatlerde bulunmuştur¹³⁸². Yine de kaynaklardan anlaşılacağı üzere Çoban Noyan Rukneddin Sayın'ı vezir tayin ettirmiştir¹³⁸³.

Çift vezirlik döneminde vezirlerin yetki ve nüfuzu çok artmıştı. Bu yüzden, mevcut vezir, beraber çalışacak veziri seçip hükümdara tavsiye edebilecek kadar yükselmişti. Sa'düddin Savecî ortadan kaldırıldıktan sonra Olcaytu Sultan, yeni Sahib-i

---

¹³⁷⁹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1273.

¹³⁸⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1271; Vassaf ise belli tarih vermemektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.187.

¹³⁸¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1283.

¹³⁸² Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.128.

¹³⁸³ Kaynaklarca onun görevini iyi bir şekilde yapmasına Çoban ve oğulları engel olduğu ve onların etkisi altında kaldığı zikredilmektedir. Bkz: Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.323; Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.162; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.616.

Divan atama hususunda Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ile danışmış ve o da Tâcüddin Alişah Gîlânî'yi işaret etmesi ile yeni Sahib-i Divan belirlenmiştir¹³⁸⁴.

Bunun dışında, Ebu Said Han, vezirlerin babadan oğula miras yoluyla geçme teşebbüsünde bulunmuştu. Vezir Tâcüddin Alişah Gîlânî, 1324 yılın başında vefat ettiğinde, Ebu Said Han, boşalan Vezâret makamına onun oğullarından emir Giyasüddin Muhammed'i¹³⁸⁵ getirmişse de diğer oğlu bunu itiraz etmiş ve kardeşler arasında makam kavgası çıkınca ikisi de azledilmiştir¹³⁸⁶. Yine de, Ebu Said Han, Ağustos 1327 civarında Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin oğlu Giyasüddin Muhammed bin Reşid'i vezir tayin ettirmişti¹³⁸⁷. Horasan Divanlığı'nda Ulu Bitikçi olan Bahaeddin Cûveynî'nin Moğolların itimadını kazanması, Şemseddin Cûveynî'nin vezir ve sahip divanlığa atanmasının en önemli faktörü idi¹³⁸⁸.

Vezirlerin tayin süreci ilk olarak vezârete talip olan kişilerin ismi Moğol emirler başta olmak üzere İlhan'a yakın isimler tarafından hazırlanıp takdim edilirdi. Bu listeden seçme hakkı İlhan'a layık olduğu da gözlemlenmektedir. Örneğin, 1292 yılında

---

¹³⁸⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.279.

¹³⁸⁵ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.616

¹³⁸⁶ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.322; Hâfîz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.162.

¹³⁸⁷ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4370. Ama Ocak 1327 tarihinde Bağdad'ı ziyaret eden İbn Battuta ise Giyasüddin Muhammed'i vezir olarak tanımlamanın dışında Dimaşk hocayla beraberken gördüğünü söylemektedir. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s.322.

¹³⁸⁸ Onun siyasi kariyeri babasının referansı dolayısıyla başladığı anlaşılmaktadır.

Bkz: Nâsrüddin Münşî Kirmânî, *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*, s.102.

Geyhatu Han tarafından umera ve noyanlarla meşveret gerçekleştirip vezir adayları belirleme görevi verilmişti¹³⁸⁹. Fakat her ne kadar Sadrüddin Zencanî'nin ismi olmamasına rağmen İlhan'ın isteği doğrultusunda vezirliğe seçilmiştir¹³⁹⁰. Böylece, İlhan yeni vezir seçiminde kendi inisiyatifini kullanırken belli şartları öne sürme yoluyla listeye eleme yaptırmaktaydı. 1327 senesinde Ebu Said Han, vezir adaylarından divan dışında olan ve mülki müşkilatlara çözüm üretebilecek olmak üzere iki şart koyduğunda¹³⁹¹ Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin tek başına aday gösterilmişti. Moğol umera tarafından gerçekleştirilen meşveretinde yeni adayın uygun görülmesi ile Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin Vezârete getirilmişti¹³⁹².

Bazen Moğol umera, belli bir adayı destekliyorsa İlhan'ı ikna etme yoluyla amacına ulaşırdı. Argun Han'ın huzurunda vezir tayinine dair istişare sırasında emir Ordukiya, Sa'düddeve'nin gayreti ile istenen gelirin sağlandığı ve eğer tüm ülkenin gelir işleri de ona verilirse hazine daha çoğalacağını savunması üzerine¹³⁹³ 1289 yılın Haziran başlarında Sugurluk'ta vezir tayin edilmişti¹³⁹⁴. Bununla beraber zaten çoğu

---

¹³⁸⁹ Gıyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.306.

¹³⁹⁰ Vezir adaylarının belirlenmesi hakkında şöyle denmektedir: *Sahib-i Divanlığa tayin edilmek isteyen ve bu makama laik olabilecek herkesin isminin yazılıp İlhan'a arz edilmesi emredilmiştir*. Bkz: Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.150.

¹³⁹¹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.171.

¹³⁹² Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4370.

¹³⁹³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.133.

¹³⁹⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1173.

vezirler, herhangi bir Moğol noyan'ın himayesi dahilinde atandığı da bir gerçektir. Fakat İlhanlı Devleti'nin son yıllarında vezirlerin güçlenmesi ile özellikle çift vezirlik sisteminde bazı değişiklikler görünmektedir. Hükümdar üzerindeki nüfuza istinaden Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, Tâcüddin Alişah Gîlânî'yi namzed göstermiş ve umera ile meşveret yapılmadığı anlaşılmaktadır¹³⁹⁵. Hatta daha sonra, Tâcüddin Alişah Gîlânî, Olcaytu Han vasiyetnamesinde daha sonraki dönemde de Vezâret görevinin devam ettirileceğine dair madde koydurtmayı başarmıştı¹³⁹⁶.

Vezir tayini gerçekleşirken hükümdar tarafından suyurgical, hüküm-ü yarlık, hilat (teşrif-i has), altın divit, altın işlemele kemer, al (tamga?), sancak, davul, bayrak ve saf nakkare ile şereflendirilirdi¹³⁹⁷. Çince bir sözcükten Uygurca bir ekle (+rkA-) eylem yapılan ve Buddist Uygur metinlerinde daha çok “acımak, merhamet etmek, şefkat göstermek” anlamında olan Suyurgical¹³⁹⁸, İlhanlı döneminde hükümdar tarafından verilen ikta toprağı idi¹³⁹⁹. Yarlık ise hükümdar fermanının yazılı hali olup¹⁴⁰⁰ Gazan döneminde belli bir kurala göre hazırlanması kararlaştırılmıştır. Buna göre, alınacak önemli önemli kararlar, divan katipleri tarafından yazılı metin şeklinde hazırlanıp

---

¹³⁹⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.279.

¹³⁹⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.340.

¹³⁹⁷ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.76.

¹³⁹⁸ Mehmet Ölmez, Dil Verileri Işığında *Soyurgical* ve Kökeni, *Trans-Turkic Studies: Festschrift in Honour of Marcel Erdal*. İstanbul, 2010, s.173.

¹³⁹⁹ Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.155.

¹⁴⁰⁰ Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.263.

Moğol bitikçiler tarafından titizlikle kontrol edildikten sonra İlhan'a sunulur. İlhan da kelime kelime okuduktan sonra kendi kalemi ile düzeltme yapar ve ona göre hazırlandıktan sonra tekrar İlhan'dan onay alınır. Onaylandıktan sonra İlhan'ın elinde anahtarı bulunan hükümdar mührü (*Tamgaha-yi Buzurg*) basılır ve arka kısmında mühürden sorumlu dört emir ve dört muhafız (*kezik*) da şahit olarak kendilerine has kara mührü (*kara tamgay-i*) de basıyorlardı. Böylece hazırlanan yarlıklar, vezir ve Sahib-i Divânlar tarafından kontrol edildikten sonra divan mührü (*tamga-yi divan*) vurulup muhataba takdim edilirdi. Aynı zamanda al tamga vurulan her yarlığın nüshası da hazırlanıp deftere yazılır ve yarlığın ne zaman, kim tarafından hazırlandığına dair tutanak da tutulurdu¹⁴⁰¹. Vezir tayinine dair Yarlıkta ise namaz zamanından başka gündüzlerde istirahat etmeksizin devlet işlerine bakması tavsiye edilmekle beraber devlet hazinesi, askeri ihtiyaçları, “Ahta” denilen has ahır ve mutfak amirleri başta olmak üzere Divânlara müktedir ve dürüst memur ve katiplerin tayini icap eden metni yazılırdı¹⁴⁰². Ayrıca, yeni vezirin 9 gūnahtan bağışlanma, onun yanında padişahdan başka kimse söz almadan konuşmaması, vezirlik altamga, kırmızı mühür olmadan hiç bir işlemin yapılmaması ve onun mührü olmadan hiç bir evrak İlhan'a takdim edilmemesi¹⁴⁰³, onun izni olmadan hiç bir şehzade ve emir harcama (*mal-i tasarruf*)

---

¹⁴⁰¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1467-1468.

¹⁴⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, İstanbul, 1941, s.228.

¹⁴⁰³ Bûkâ için yazılan fermanı hakkında bkz: Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.129.

yapmayacak ve aynı zamanda şikayete tabi tutulmaması¹⁴⁰⁴ gibi vezirlik imtiyazı ve haklarını ilan eden cümleler de ihtiva edilirdi.

Vezire has olarak verilen *altamga* ise dörtgen şeklinde olup kırmızı mürekkebe ile yazıldığından *altamga*, *tamga-yi al ve alzerin* gibi adlandırılırdı¹⁴⁰⁵. Sadrüddin Zencanî ve Sa'düddin Savecî'ye ait *altamga* yazı günümüze ulaşmıştır. Sadrüddin Zencanî'ye ait ve 1305 tarihli yazıda bulunan *altamga* dörtgen şeklinde olup *phags-pa* alfabe ile Çince olarak *xing-hu-bu shang-shu-yin* yani *maliye nazirliği başkanı* unvanı yazılmış, Sa'düddin Savecî'ye ait ve 1293 tarihli *altamga*'nın üzerinde *wang-fu zi-yin* yani *divan-i ala* ibaresi bulunmaktadır¹⁴⁰⁶.

Vezirlere yukarıda bahsedilen alametler dışında bazen bin¹⁴⁰⁷ veya 10 bin asker¹⁴⁰⁸ de tahsis edilirdi. Bununla beraber altın ve mücevher başta olmak üzere kıymetli eşyalardan oluşan özel ihsan ile de şereflendirilirdi¹⁴⁰⁹.

---

¹⁴⁰⁴ Sadrüddin Zencanî için yazılan fermanına dair bkz: Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.151

¹⁴⁰⁵ Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.15.

¹⁴⁰⁶ Yasuhiro Yokkaichi, Four Seals in "Phags-pa and Arabic Scripts on Amir Čoban's Decree of 726AH/ 1326 CE", *Orient, Volume 50*, Tokyo, 2015. s.30.

¹⁴⁰⁷ Sa'düddin Savecî için tahsis edilmiştir. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1321.

¹⁴⁰⁸ Sadrüddin Zencanî için tahsis edilmiştir. Bkz: Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.151.

¹⁴⁰⁹ Örneğin, "Bûkâ'ya verilen altın o kadar olmuş ki kendisi içinde kaybolacaktı" denmektedir. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1156.

Böylece, yeni vezir tayin edilirken *bitikçi* veya *sahib-i Azam*¹⁴¹⁰, Sa'düddeve¹⁴¹¹, Sadr-i Cihan¹⁴¹², Çing-sang¹⁴¹³, Vezâret-i adil¹⁴¹⁴, Niyabet-i Cihanbani¹⁴¹⁵, ve Gîlânî¹⁴¹⁶ gibi lakab sahibi de olurlardı.

---

¹⁴¹⁰ Seyfeddin Bitikçi için verilmiştir. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C.III, s.987; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.985.

¹⁴¹¹ Sa'düddeve lakabının tam olarak ne zaman verildiği belli değildir. Bkz: Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.132.

¹⁴¹² Sadrüddin Zencanî için verilmiştir. bkz: Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.151

¹⁴¹³ Bûkâ için verilmiştir. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1162. Fakat Vassaf'a göre İlhan tarafından bu unvan verildiği söylenmektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.129.

¹⁴¹⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.161.

¹⁴¹⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.193.

¹⁴¹⁶ Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.321; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Târîh-i Habîbüs-sîyer*, C.III, s.193; Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.98; Muhammed bin Ali bin Muhammed Şebânkârâyî, *Mecmua el-insâb*, s.271.

B. VEZİRLERİN GÖREVİ, YER VE ÜCRETİ

İlhanlı vezirlerinin Amuye'den Mısır'a, Hürmüz sahilinden Derbend'e kadar bölgelerin tüm işlerinden sorumlu kılındığı açıklanır¹⁴¹⁷. Dinin kuvvetlendirilmesi, emanet edilmesi ve dindarlığın gelişmesinde öncülük etmek, vilayetlerin düzeni ve işleri ve tedbirleri emin ve kifayetli davranarak imar etmek, mal ve raiyyeti güçlendirmeye dair her konuda kader ve kudretiyle müteveccihiyeti tayin etmek, zayıflık üstüne kuvvetli yük bırakmamak, büyük divan (*divan-i buzurg*), hazine, silah levazimat, işyeri, at ahır (*ahta*), aşhane (*matbaha*) ve diğer dairelerden oluşan Divânlarda dirayetli ve emin bitikçiler ve kuttabları yönetmek, işleri onlara havale etmek, tüm zaptlar ve harcama kayıtlarında sayım gerçekleştirmek, işibilen ve yetenekli insanları nahiye ve vilayet hükümetlerinin başına atamak, şihnelerin halktan fazla mal ve vergi toplamama konusunda uyararak kontrol etmek, gerekli takdirde bu görevi layık kişiye havale etme¹⁴¹⁸, Sahib-i Divânlar, bitikçi ve diğer divan üyelerinin yanı sıra vilayet hakim, şihnelerini tayin ve azl etmek, vilayetlerin maliye durumundan ülke harcamaları (*ihracat-i Memâlik*) ve tüm muhasebat defteri başta olmak üzere maliye nizamı üzerinde naiplerle beraber mutlak nüfuza sahip olmak¹⁴¹⁹ gibi hususlar vezirlerin başlıca görevi idi. Bununla beraber yam teşkilatı, inşaat faaliyetleri, sikke darbı ve emlak düzenlemesi

---

¹⁴¹⁷ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.75.

¹⁴¹⁸ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.76-77.

¹⁴¹⁹ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.79-80.

ağırlıklı olarak vazifeleri arasındaydı¹⁴²⁰. Hazinesinin büyümesi, divan emvalinin zaptı, ülke işlerinin tanzimi konusunda tam yetkili olup, hükümdar emlakı ve kobçur ve haraç miktarını belirleyen maliye kanununun düzenlenmesi, postaların tertibatı, imar ve inşaat işleri ve sikke darbı, hazine mallarına dair fermanın yazılması veya nüshaları her tarafa göndermek gibi işleri de güncel olarak yürütüyordu¹⁴²¹. Bunun dışında İlhanlı vezirlerinin çoğu Sahib-i Divanlık görevini de üstlenmekteydi. Seyfeddin Bitikçi¹⁴²², Şemseddin Muhammed Cûveynî¹⁴²³, Sadrüddin Zencanî¹⁴²⁴, Cemâleddin Destcerdanî¹⁴²⁵, Hâce Sa'düddin Saveci¹⁴²⁶, Tâcüddin Alişah Gîlânî¹⁴²⁷ ve Vezir Gıyasüddin Muhammed bin Reşîdüddin¹⁴²⁸ olmak üzere en önemli vezirler Sahib-i Divan olarak anılmıştır. Sahib-i Divan makamı ise maliye vezirliği niteliğinde olup

¹⁴²⁰ E.D. Philips, *The Mongols*, Publisher Thames and Sudson, London 1969, p.118.

¹⁴²¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.193.

¹⁴²² Sahib-i Azam ünvanı büyük ihtimalde Sahip Divanlık olsa gerek. Bkz: Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, C.III, s.987; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.985.

¹⁴²³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1050; Fahrüddîn Dâvûd Benâkatî, *Târih-i Benâkatî*, s.425.

¹⁴²⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195; Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s.444.

¹⁴²⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.161.

¹⁴²⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.193.

¹⁴²⁷ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.133.

¹⁴²⁸ Osman G.Özgüdenli, İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Han'a Ait Dört Yarlığ, *Belleten*, C. LXIX, sayı 254, Nisan 2005, s.90.

devletin ve maliyenin idaresi, hazine varidatının arttırılması, has hazinenin beslenmesi, devlet amirlerinin tanzimi, postaların idaresi, nafia işlerinin tanzimi, para bastırılması ve umumiyetle hazinenin ihtiyacı ile ilgili olan her şeyin yaptırılması, nihayet umumi hesapların tutulması, vergi suistiamli, ordu seferlerinde müsaderelerde aşırı gidilmesi hakkındaki şikayetleri inceleme gibi görevi üstlemektedir¹⁴²⁹. Kaynaklardan anlaşılacağı üzere vezirler, aynı zamanda maliye görevini üstlendiğinde Sahib-i Divan olarak anılmaktaydı¹⁴³⁰. Bu yüzden de Baydu döneminde Sahib-i Divanlığı ve Vezâreti birleştirme kararı alınmıştı¹⁴³¹. Ama daha sonra Gazan döneminde çift vezirlik uygulaması ile Vezâret ve sahip divanlığı ayrıldığı görülmektedir. Zaten Hâce veya Sahib-i Divan olarak kastedilen kişilerin aslında vezir ile aynı kişi oldukları malumdur¹⁴³². Vezirlik görevinin diğer bir özeti de Şemseddin Cûveynî 'nin Anadolu'ya görevlendirilmesi zamanında zikredilmektedir: "...[Anadolu'nun] halkın isteklerine cevap vermek, ülkeyi imar etmek, memleketi elde tutmak, asilerin ve sapıkların emlakının ve malının hesap listesini çıkarmak, insarların korku sebeplerini öğrenmek, sınır boylarını korumak, fesatları islah etmek, hasetlere ders vermek ve

---

¹⁴²⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.321-322.

¹⁴³⁰ İ.P.Petruşevskii, *İran, Azerbaican Huleguginhii Noyorhold (1256-1353). Mongol-Tataaruud Azi, Evropt*, Ulaanbaatar, 1984, s.274; Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevul der Târih-i Mi'yâne'-ye İran*, s.66.

¹⁴³¹ “*Ângâh lakab-i Sâhibdîvân-î râ be vezâret bedel sâht*”. Bkz: Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.161.

¹⁴³² “Vezir”, *İA*, C. XIII, s.311.

ülkenin düşmanlarını kahretmek”tir¹⁴³³. Özetle, vezirin görevi, tabi ülkelerin idari ve maliye işleri, memuriyetlerin tayin ve azlı, mal alışveriş işleri hususunda mutlak hakim olup ancak önemli hususlarda hükümdarla istişare eden ve neredeyse kendisi sultan demektir¹⁴³⁴. Ama ülkenin asilleri ve siyasi politika işlerinde umeraların yetki sahibi olduğunu da hatırlatmak gerekir¹⁴³⁵. Dolayısıyla, İlhanlı Devleti’nin ilk döneminde padişaha ait tüm işler ve yetkiler umera ve vezirler arasında paylaşılmış olup hükümdar çoğu zamanını av ve eğlence ile geçirmekte idi¹⁴³⁶.

Böylece vezirler ana görevini ifa etmekle beraber istisna durumlarda ülkenin bazı bölgelerinde çıkan isyan ve düzensizliği bastırmak, savaşa iştirak etme gibi vazifeleri de üstlemekteydi. Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cûveynî, Anadolu’da çıkan isyanı bastırmak ve yeni düzeni koymak için 17 Eylül 1277 tarihinde Anadolu’ya gönderilmiş¹⁴³⁷ ve bu görevi başarıyla tamamlamıştır¹⁴³⁸. Bu nedenle Sahib-i Divan

---

¹⁴³³ İbn Bibi (el-Hüseyn bin Muhammed bin Ali el-Ca’feri er-Rugadi), *El Evamirü ’l-Ala’iye Fi ’l-Umuri’l Ala’iye (Selçuk name)*, s.215

¹⁴³⁴ Âhmed bin Alî el-Kalkaşandî, *Subh el-a’şa fi Sanâye el-İnşâ*, C. 4, 1987, s.422.

¹⁴³⁵ Moğol umeralar hakkında genel değerlendirme için bkz: Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri”, *DTCFD*, XLIX/1 (2009), s.33-48.

¹⁴³⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi ’ut-tevârih*, C. II, s.1342.

¹⁴³⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi ’ut-tevârih*, C. II, s.1104-1105.

¹⁴³⁸ İlhan Erdem, “Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî’nin Anadolu’ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları”, *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman’a Armağan*. s.335-338.

Şemseddin hakkında emir İmameddin Yusuf Lor-i Fazlavi tarafından söylenmiş ve İbn Bibi’de nakledilen bir siirde onu sadece bir vezir değil hem yiğit savaşçı olarak övmektedir. Şiirde Şemseddin Cûveynî’nin Süleyman peygamberinin veziri Asafî ile aynı derecede olduğu iddia edilmektedir¹⁴³⁹. Bu şiir sayesinde İmamaeddin bin dinar-i halifet ile ödüllendirilmiş ve Sahib-i Divan Şemseddin tarafından her yıl bu miktar, kesintisiz ve aksatılmadan ona ulaştırılıyordu¹⁴⁴⁰. Şemseddin Cûveynî , daha sonra Derbend-i Elburz ve Legzistan’a girerek, oranın kavimlerini de itaat altına almıştır¹⁴⁴¹. Ünlü vezir Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, 1300 yılında vukubulan Gazan Han’ın 1. Suriye seferine iştirak etmiş ve bu savaşta sadece vezir olarak değil aynı zamanda tabib olarak Han’ın yanında çifte görevli bulunmaktaydı¹⁴⁴². Daha sonra 1303 yılın başlangıcında vukubulan 3. Suriye seferinde Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ve Sa’düddin Savecî olmak üzere iki vezir de katıldığı görülmektedir. Bu sırada, 18 Mart 1303 tarihinde İlhanlı ordusu Rahbetüs-Şam’a vardığında Rahbe kalesine sığınan halkın itaat etmesi için Sutay ve Sultan Noyan ile beraber iki vezirin de gidip kale halkı ikna etmesi emir olunmuştu. Bu elçi niteliğindeki görevin başarılı olabilmesi için Arapça bir yarlık da yazılmıştır. Yarlık, savaşın bütün mesuliyetinin Mısırlılar’a ait olduğunu ve

---

¹⁴³⁹İbn Bibi (el-Hüseyn bin Muhammed bin Ali el-Ca’feri er-Rugadi), *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l Ala’iye (Selçuk name)*, s.229

¹⁴⁴⁰İbn Bibi (el-Hüseyn bin Muhammed bin Ali el-Ca’feri er-Rugadi), *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l Ala’iye (Selçuk name)*, s.230

¹⁴⁴¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârih*, C. II, s.1104.

¹⁴⁴² Reuven Amitai-Preiss, New Material from the Mamluk Sources for the Biography of Rasid al-Din, *The Court of the İl-khans 1290-1340*, ed. Julian Raby, Teresa Fitzherbert, Oxford, 1996, s.28-29.

kale halkının itaat etmesi halinde bağışlanması gibi konuları ihtiva etmekteydi. Hem yorgun düşen ve hem de Mısırlılar'dan ümid kesen kale halkı 21 Mart 1303 tarihinde elçi göndererek teslimiyetini bildirmişti¹⁴⁴³. Hatta bazen savaş taktiği üzerinde ileri sürdüğü tezini savunma gibi faaliyette de bulunurdu. Hülagu Han'ın huzurunda, 1256 senesinin sonunda kış şartlarından dolayı Meymundiz kalesi kuşatması devam edip edilmeyeceği tartışılmıştı. Orada bulunan devlet erkanları ve komutanların çoğu kuşatmayı kaldırıp kışlağa dönmesi gerektiğini Han'a bildirirken Buka Timur, Kitbuka ve Tayir olmak üzere bazı komutanlar buna karşı çıkarken vezir Seyfeddin Ağa da kuşatmanın devam etmesini savunmuş ve kabul ettirmiştir¹⁴⁴⁴.

İlhanlı Devleti'nde vezir tayin sırasında dönemin vaziyetine göre hangi görevin öncülük edilmesi de belirlenirdi. 1256 yılın yaz ayında Hülagu Han'ın tâlimatı ile Seyfeddin Bitikçi, Habuşan şehrin yeniden yapılandırılması ve imar çalışmalarında üstlemiş ve harap camiinin onarılması ve mezarlığın faal durumuna getirilmesi için şahsi hazineden 3000 altın dinar başışta bulunmuştur¹⁴⁴⁵. Seyfeddin Ağa'nın bu faaliyetinden baktığımız zaman onun görev sahası ise devlet hazinesi başta olmak üzere maliye işleri olmalıdır¹⁴⁴⁶. Şemseddin Cûveynî de Vezârete getirilirken memleket işlerinin zaptı, tertibi ve düzene koyması önemle vurgulanmıştır¹⁴⁴⁷. Emir Bûkâ 15

---

¹⁴⁴³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1311-1312.

¹⁴⁴⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.994

¹⁴⁴⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.981; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.985.

¹⁴⁴⁶ Behmen Şehrîyâr-î. *a.g.m. MRAT*, s.25.

¹⁴⁴⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1049.

Eylül 1284 gününde Vezârete getirildiğinde tedbir ve düşünce açısından büyük küçük tüm işlerinde mutlak kılındığı ilan olunmuştu¹⁴⁴⁸. 1289 yılın Haziran başlarında Sugurluk'daki Argun Han'ın sarayında vezir tayini hakkında kengeş gerçekleştiğinde emir Ordukiya tarafından eğer tüm ülkenin gelir işleri Sa'düddeve'ye verilirse hazinenin daha da çoğalacağını savunması üzerine¹⁴⁴⁹ atanma gerçekleşmişti¹⁴⁵⁰.

Sadrüddin Zencanî, 18 Kasım 1292 tarihinde Sahib-i Divani Memâlik¹⁴⁵¹ ünvanıyla seçildiğinde İlhan'ın yeni vezirden beklentisi ise ülke iktisadının iyileştirilmesi yönünde kararlı ve isabetli adımın atılması idi¹⁴⁵². Cemâleddin Destcerdanî, Sahib-i Divan ünvanı ile Vezârete atanırken maliye ve gelir işlerinden de mesul olduğu önemle vurgulanmaktadır¹⁴⁵³. Ebu Said döneminde Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin ve Hâce Alaâddin Muhammed Vezârete ortak kılınırken verilen başlıca görevler ise muhasebat tahkiklerini titizlikle gerçekleştirmesi, kifayet şartlarını doğru şekilde yerine getirmek, tüm işlerde ulema reylerini alması ve vaziyet

---

¹⁴⁴⁸ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1156.

¹⁴⁴⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.133.

¹⁴⁵⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1173.

¹⁴⁵¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195; Fahrüddîn Dâvûd Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s.444.

¹⁴⁵² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.151

¹⁴⁵³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.161.

hakkında gerçeği yansıtan bilgileri İlhan'a sunması, hazine memurlarının halka zulmünü sonlandırması ve bu doğrultuda masraf ve tasarruf işlemlerde onay alacakları idi¹⁴⁵⁴.

Vezirlerin bulunduğu makamı ve konumu hakkındaki malumat kaynakta yok denilecek kadar azdır. Ancak Sultaniye şehri inşası sırasında Büyük Sarayın yanında *Divanhane* olarak adlandırılan iki bin kişilik binanın yapılması¹⁴⁵⁵ ile Sahib-i Divanlığı'nın daimi konumu hakkında bilgi edinmekteyiz. Bunun dışında vezirler, İlhan'ın av veya gezi sırasında da yanında bulunmaktaydı. Örneğin, Ebu Said Han 1327 senesinde Bağdad'da Dicle nehri üstünde kayıkla gezerken yanında vezir Giyasüddin Muhammed Reşidüddin de bulunmaktaydı¹⁴⁵⁶. İlhan sarayı seyahat halindeyken veziri de katipler ile beraber eşlik eder ve konaklama zamanı geldiğinde ayrı yerde çadırlarını kurardı. Sabah tekrar seyahate çıkmadan önce Büyük Hatun davulunu çalıp komuta verdikten sonra diğer hatunların davulu çalınır ve hemen arkasından vezir de davulunu çalardı¹⁴⁵⁷.

Veziire ödenen ücreti iki şekildeydi. Biri resmi olarak verilen maaş ve diğeri ise İlhan tarafından verilen ihsan ve ödüldür. Vezirler yıllık 150 tümenlik maaş alıyordu ve el-Kalkaşandıya göre bu miktar 1,500,000 dinari rabih olup 9,000,000 dirheme denk geliyordu. Ama vezirler bunun on misli olan miktarını da aldığı söylenmekle beraber bu

---

¹⁴⁵⁴ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.171; Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4370.

¹⁴⁵⁵ Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4263-4264.

Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Meâsiru'l-muluk*, s.160

¹⁴⁵⁶ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s.322.

¹⁴⁵⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s.322.

ülkede maaş ve bağışların haddi hesabı olmadığı da belirtmektedir¹⁴⁵⁸. Vezir maaşı hakkında diğer bir bilgi de Tâcüddin Alişah Gîlânî döneminde 1315 yılında Çoban Noyan başkanlığında müfettişler hazinenin 3 yıllık geliri teftiş ettiğinde 300 tümenlik açık bulmuştu. Vezir Tâcüddin Alişah Gîlânî de açıklığının kendi maaşı olduğunu iddia etmiş ve hükümdar tarafından tasdik ettirmişti¹⁴⁵⁹.

Yeri geldiğinde vezirlere verilen ihsan ve ödülleri de gelirin önemli kısmını teşkil etmekteydi. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, 9 Nisan 1307 tarihinde Olcaytu Sultanın huzuruna çıkarak “Camîu’t-tevârih”i sunduğunda caize olarak 15 tümen mal, çok sayıda emlak, her yıllık mahsulatın belli bir kısmını bağışlamış ve toplam meblağı 20 tümeni bulmuştu¹⁴⁶⁰. Bunun dışında her vilayetten ikişer köy de verilmişti¹⁴⁶¹. Ayrıca her yıl 8 tümenlik maaş ve Bağdad ve Tebriz mahsulatının 1/3 de devamlı olarak tahsis ediliyordu¹⁴⁶². Eğer vezir hastalandıktan sonra iyileşip görev başına dönerse İlhan tarafından yüklü bir ikramla ödüllendirilirdi¹⁴⁶³. Gazan Han Sahib-i Divan Sa’düddin

---

¹⁴⁵⁸ Âhmed bin Alî el-Kalkaşandî, *Subh el-a’şa fî Sanâye el-İnşâ*, C. 4, s.424.

¹⁴⁵⁹ Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.195.

¹⁴⁶⁰ Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.54-55.

¹⁴⁶¹ Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.240; İ.P.Petruşevskii, İran, Azerbaican Huleguginhnii Noyorhold (1256-1353), *Mongol-Tataaruud Azi, Evropt*, s.278.

¹⁴⁶² Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.196-197.

her yıl 20 tümen mal verilmesine kararlaşmıştı. Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.240.

¹⁴⁶³ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârih*, C. II, s.1167.

Savecî'ye sadakat ve görevi iyi bir şekilde yerine getirdiği için her fırsatta ona ihsan ve suyural bağışlıyordu¹⁴⁶⁴.

Bunun dışında vezirler, yolsuzluk ile önemli gelir elde ettiğine dair iddialar da mevcuttur. Divan İşrafi olan Mecdü'l-mülk Yezdî, Mart 1280 tarihinde şehzade Argun'a, vezir Şemseddin Cûveynî'nin yolsuzluk yaparak devlet malından 4 bin tümenlik arazi, 2 bin tümen nakit para vurgun yaptığı, kardeşi olan Atamelik Cûveynî de Bağdad'da aynı yolsuzluk yaptığı ve bunları örtbas etmek için kendisi başta olmak üzere haberdar olan memurlara rüşvet verdiği ileri sürmüştü¹⁴⁶⁵. Vezir Buka da kendi döneminde her türlü yolsuzluk yaptığına dair suçlanmış¹⁴⁶⁶ ve her yıl 500 tümenlik mal hazineye tahsis edilmeden kardeşi Aruk'un zimmetine geçirildiğine dair rapor hazırlanmıştı¹⁴⁶⁷. Sadrüddin Zencanî'nin 1293 senesinde Tebriz tamgasından meydana gelen 80 tümen den 30 küsürünü şahsı hazinesine aktardığı iddia edilmişti¹⁴⁶⁸. Daha sonra Gazan Han döneminde de, Seyyid Kutbeddin-i Şirazi ve Muineddin-i Horasanî başta olmak üzere bazı ileri gelenler 28 Mart 1298 tarihinde Sadrüddin Zencanî'nin

---

¹⁴⁶⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1321.

¹⁴⁶⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1111-1113; Mîrhand'a göre, Şemseddin Cûveynî'nin yürüttüğü mallardan nakidi 1 bin tümen olarak verilmektedir. Bkz: Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.2127.

¹⁴⁶⁶ Gregory, Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac tarihi*, C. II, s.622.

¹⁴⁶⁷ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4175.

¹⁴⁶⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.153; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4189-4190.

vergi konusunda yolsuzluk yaptığını ileri sürmüştü¹⁴⁶⁹. Vezir Sa'düddin Savecî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin de Nisan 1306 civarında yüzlerce bin dinarı kendi hesabına aktardığı ve dolayısıyla memleket hesabını da doğru beyan etmediği iddia edilmekteydi. Hatta iki vezir, Kutlukşah Hoyan ile de anlaşarak Gazan döneminden gelme 1000 tümen altınlık mülkü aralarında paylaştığı da dedikodular arasındaydı.¹⁴⁷⁰ Vezir Sa'düddin Savecî, yıllık gelirin 500 tünden birçoğunu kendi hesabına kaçırdığı da Tâcüddin Alişah Gîlânî tarafından iddia edilmişti¹⁴⁷¹. Ünlü vezir Reşidüddin de zamanında yolsuzluk yoluyla devlet hazinesinde nakit kalmamasına sebebiyet vermekle suçlanmıştı¹⁴⁷².

Böylece, Buka Çingsang dışındaki tüm vezirler görev ve yetki açıdan tenfiz niteliğinde olup ülkenin sivil hayata yön vermekteydi. Bunun dışında hükümdar yanında danışmanlık görevi de üstlenmekle beraber gerek ücret ve gerekse yolsuzluk vasıtasıyla büyük miktarda döviz sahibi idiler.

---

¹⁴⁶⁹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1283.

¹⁴⁷⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.255-256;

Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.49-50.

¹⁴⁷¹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.125-127.

¹⁴⁷² Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.196-197.

C.VEZİRLERİN MAİYETİ VE DİVANLAR

1.Vezirin Maiyeti

Niyabet-i Vezâret

Her hangi bir şahsın İlhanlı Devleti veziri olması, ordu hariç devletin çoğu kurumlarına başkanlık etmek anlamına gelmektedir. Bu yüzden Vezâret maiyetinde birçok görevli ve memurlar bulunmaktaydı.

Vezirlik müessesesinde vezirden sonra *niyabet-i Vezâret* makamı gelmekteydi. Nitelik itibariyle vezirlik işlerinin meşgüliyeti oluşturan meselelerine yardım etmek üzere bir muavin verilmiş ve onun dairesine niyabet-i Vezâret denilmiştir¹⁴⁷³. Yani naib-i Vezâret olarak adlandırılabilen bu şahıs, büyük divan ve diğer görevliler arasında en yüksek ve başkanlık niteliğinde biri olup¹⁴⁷⁴ tüm meblağı tahkikat edip para muadilati ve nisbetleri olmak üzere ödeme şekillerini belirtmekle beraber Büyük divan gündemini de belirtmekteydi. Günlük faaliyeti olarak divanda vezire ait tüm işleri toparlayıp vezire arz etmenin yani sıra divan defterleri, icraat (*avaricat*), düstür, ruznamçeleri, bakiye ve masrafları tetkik edip vezire mütalaat ediyordu. Bu yüzden evraklarda vezir imzasına da eşlik eder ve tamamlanmayan işleri Vezâret ve umeralar huzuruna getirmemekle yükümlüydü¹⁴⁷⁵. Vezir Melik Celâlüddin Muhlis Semnanî, 1284 yılında Emir Bûkâ

---

¹⁴⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.229.

¹⁴⁷⁴ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.122.

¹⁴⁷⁵ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.123.

Vezeârete tayin edildiğinde onun naibi makamına atanmış¹⁴⁷⁶ ve daha sonra 6 Ocak 1289 ve Haziran 1289 arasındaki süre içinde Vezeâret makamını vekaleten yürüttüğü düşünülmektedir¹⁴⁷⁷. Sadrüddin Zencanî ilk kez Vezeârete getirildiğinde hem naibi hem de nökeri olarak Ordukiya, Cuşi ve Kuçan olmak üzere üç Moğol emiri seçmiştir. Tüm işler ve müracaatlar, adı geçen bu üç emir vasıtasıyla kendisine ulaştırılması gibi ilginç bir uygulamayı başlatmıştır¹⁴⁷⁸. Bunun dışında *Aş-i Buzurg* (saray erzakları), *ulufe-i sipah* (askeri erzak), ferman hükmü ve Sahib-i Divan ile danışma görevine Fahrüddin İdaçi atanmış olup maaşı da 30 tümen altın idi¹⁴⁷⁹. Çift vezirlik döneminde de her iki vezire birer naibi da atandığı görülmektedir. 1315 yılın sonuna doğru Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin naipliğine Alaaddin Muhammed bin İmadüddin Müstevfi Horasani'yi ve Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin naipliğine İzzeddin Kuhedi'yi atanmıştı¹⁴⁸⁰.

İşrâf-i Memâlik

Vezerin yanında bulunan gerek yetki ve gerekse imtiyaz açıdan mühim bir görevli ise *işraf-i Memâlik* idi. Bazen *Divan-i İşraf* ve *müşrif* olarak da anılmaktadır¹⁴⁸¹. Onun

¹⁴⁷⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî. *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. s.129;

Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand. *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4172.

¹⁴⁷⁷ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1173.

¹⁴⁷⁸ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1175.

¹⁴⁷⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî. *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. s.151.

¹⁴⁸⁰ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî. *Târîh-i Olcâyâtü*. s.194-195.

¹⁴⁸¹ Şems Şerik Emin. *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*. s.220.

baş görevi, Sahib-i Divanlığı teftiş etmesi idi¹⁴⁸². Kendisi mali ve idari olmak üzere tüm divan ve memleket teftişine ait işleri tahkik ve kontrolü gerçekleştirme suretiyle tüm işlerde vakf olan kişiydi. İşraf-i Memâlik tarafından kimseye işleriyle ilgili soru sorulduğu zaman hemen cevap verip durumu arz etmesi gerekiyordu¹⁴⁸³. Hazine, devlet varidatı ve masraflar, askeri maaşı, kerek yarık, erzak başta olmak üzere önemli meseleleri üzerinde sıkı bir kontrol sahibi olmakla beraber Büyük Divan'ın idari, mali işleri daimi teftiş altında tutmaktaydı. Böylece görevi yaparken emir-i ulus'tan on başına kadar askeri yetkili, Vezâret ve sahip divanlığının tüm memurları kontrol eder ve bilgi alırdı. Dolayısıyla, divanın tüm defterleri (*cemi'a defatir*), düsturler (*desatir*) ve mektubat üzerinde onun nişanı ve pervanesi bulunmaktaydı. Devlet erkanı tayini ve amillerin divana verdikleri takrirlerinde İşraf-i Memâlik'in icazet ve mütalaası alınırdı. Çünkü, her vilayetlere gönderilen onun naipleri olan müşrifler vasıtasıyla bu hususlarda vakif olan kişi ise yine işraf-i Memâlik idi¹⁴⁸⁴. İşraf-i Memâlik'in görev sahası, Amuderya'dan Mısır kapısına kadar bütün memleketlerde geçerli olup mülk, mal, hazine ve erahta işlerinde tam teftiş yetki ile donatılmış olup tüm memleketlerde naipleri de bulunurdu. Hatta onun makam güvenliği İlhan'ın teminatı altında idi¹⁴⁸⁵. Ülke çapında her bölgelerinde onun adına görev yapan naipleri *işraf-i şehir*, *işraf-i vilayet* olarak biliniyordu. Onlar da her yıl bulunduğu bölgenin maliye ve durumunu

---

¹⁴⁸² Bertold Spuler. *İran Moğolları*. s.322.

¹⁴⁸³ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.112.

¹⁴⁸⁴ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.113-114.

¹⁴⁸⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1114.

denetleyerek neticesini üst makama yollamakla mükellif idi¹⁴⁸⁶. Ancak, kaynaklarca, Bağdad müşerrifliğinden başkası zikredilmediğine dair değerlendirme olmasına rağmen¹⁴⁸⁷ Tebriz işraflığı¹⁴⁸⁸ ve Kirman incüsü ve dalay divanı müşrifliği¹⁴⁸⁹ hakkında kısa da olsa malumatlar mevcuttur.

İlhanlı tarihindeki ilk *İşraf-i Memâlik* ise Cemâleddin Has Hacib olarak bilinmektedir¹⁴⁹⁰. Cemâleddin Has Hacip, 1256 yılında Mengü Kağan sarayından *işraf-i yarlıki* olarak Horasan divanlığı teftiş etmişti. Bu teftişi sırasında bazı boşuktan yararlanarak halktan zorla para topladığı da söylenmektedir. Bu sırada Hülagu Han, Haberan'a geldiğinde Cemâleddin Has Hacip onun huzuruna çıkıp teftiş raporunu açıklamış ve Emir Argun'u suçlamıştır. Ama Hülagu Han, Emir Argun'un tarafını tuttuğu için dava sonucunda kendisi tutuklanmıştı¹⁴⁹¹. Böylece, İşraf-i Memâlik olan şahıslar, teftiş ve kontrol yetkisinden yararlanarak çoğu zaman vezirlere karşı gelmiştir. Örneğin, Mecdü'l-mülk Yezd, işraf-i Memâlik makamından yararlanarak Sahib-i Divan

---

¹⁴⁸⁶ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.114.

¹⁴⁸⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.322; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.233-234.

¹⁴⁸⁸ Tebriz işraflığına Sa'düddeve'nin amcaoğlu Mühezzibü'd-Devle Ebu Mansur-i Tabib tayin edilmişti. Bkz: Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1175.

¹⁴⁸⁹ Nâsirüddîn Monşî Kermânî. *Semt el-Alî el-Lihazret el-Alîyâ*. s.64.

¹⁴⁹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *a.g.e.* s.233-234.

¹⁴⁹¹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.743-745.

Şemseddin Cûveynî ve onun ekibine karşı dava yürütmüşse de başaramamıştı¹⁴⁹². Dolayısıyla, İşraf-i Memâlik bazen vezir ile ortak seviyeye yükselmiş¹⁴⁹³ ve bazı araştırmacılar tarafından çift vezirlik uygulamasının proto versiyonu olarak da değerlendirilmektedir¹⁴⁹⁴. Gerçekten de Mecdü'l-mülk Yezdî, İlhan tarafından işraf-i Memâlik'e yarlık ile atanmış olup¹⁴⁹⁵ özel hil'at (*teşrif-i has*) ve kâse¹⁴⁹⁶ ile şerefendirilmiştir. Hatta İlhan'ın mühürlü fermanının sağ köşesinde Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî ve sol köşesinde İşraf-i Memâlik Mecdü'l-mülk Yezdî'nin imzası atılırdı¹⁴⁹⁷.

Müşerrif olarak adlandırılan İşraf-i Memâlik'in naiplerinden Bağdad müşrefliğine dair malumat vardır. Örneğin, Sa'düddeve, 1287-1288 yılları arasında Bağdad'da Divan Müşrifliği görevini üstlemiş ve icabında hazineye gelirin ikiye katlanmasını sağlamıştı. Bu sırada, Bağdad hakimi olarak bulunan Aruk ve ağabeyi vezir Buka'nın yolsuzluk

---

¹⁴⁹² Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1111-1118, 1127-1129.

¹⁴⁹³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1114.

¹⁴⁹⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.308; Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevvel der Târih-i Mîyâne'-ye İran*, s.70.

¹⁴⁹⁵ Reşîdüddîn'e göre "hiç bir zaman Moğol hükümdarları bir Tacik'e böyle bir yarlığı verilmemiş" öne sürülmektedir. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.1114.

¹⁴⁹⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.60.

¹⁴⁹⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.68.

yaptığına dair güçlü bir iddiada bulunmuştu. Dolayısıyla, İlhanlı Devleti tarihinde ilk Yahudi vezir olarak terfi edilmiştir¹⁴⁹⁸.

Müstevfi-i Memâlik

Vezâretin içinde özellikle maliye konusunda ağırlıklı olarak çalışan bir makam ise *müstevfi-i Memâlik* idi. Müstevfilik makamı, ilk zamanında *Defterdari Memâlik* yani, Maliye vekili niteliğinde kurulmuştur¹⁴⁹⁹. Defterdari Memâlik makamında bulunan şahıs, bütün İlhanlı Devleti'nin hasilat ve tekalif defterlerini tetkik etmenin yanı sıra, vergi tahfifi ve af konusundaki müracaatları incelemekteydi. Maiyetinde bulunan görevlilerden emlak ve diğer iktisadi hususstaki şikayetlerini çözerdi. Ülkenin çeşitli nahiye ve vilayetlerinden de bu tür şikayet geldiğinde oranın defterine göre karar verdikten sonra Vezir ve Sahib-i Divânlar'a arz etmekteydi¹⁵⁰⁰. Hülagu Han'ın ilk zamanı, yani Bağdad fethinden sonraki 3 yıl içinde divan zaptı olmadığından dolayı varidat ve masraflar üzerinde bazı sıkıntılar doğmuştu. Bu yüzden geçmiş 3 yılın tüm varidat ve masraflarının kayıt altına tutulması için Hâce Cemâleddin Münşî'yi görevlendirmişti. Hâce Cemâleddin Münşî de Sahib-i Divan'ın al tamgalı beratlarını toplayıp her seneye ait verilen beratları tarih sırasıyla her vilayet, şehir ve nahiyelere göre ayrı ayrı tertip etmiş ve varidat ve masrafları ay ve yıl bazında deftere

---

¹⁴⁹⁸ Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevvel der Târih-i Mîyâne'-ye İnan*, s.70.

¹⁴⁹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.229.

¹⁵⁰⁰ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.125-126.

kaydetmiştir¹⁵⁰¹. Bundan sonra vilayetlerden divana getirilmiş Al tamgalı beratları geri göndermeyerek onların yerine siyakat yazı ve rakamlarla yazılacak varidat ve masraf defterleri düzenleyip göndermiştir. Böylece, harcama ve toplama usulu belirlenip deftere kaydelmeye başladığından gelir ve varidatı da artarak dördüncü senesinde devlet varidatı 50 tümen, beşinci senesinden 100 tümen, altıncı senesinde 200 tümen ve artık yedinci senesinde 300 tümene ulaşmıştır. Bu meblağdan arta kalanlara binaen devlet hazinesi de resmi olarak kurulmuştur¹⁵⁰². Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî, bu durumda vilayet defterlerinin divanda toplanmasını emrederek diyanet ve emanet dolu ve dürüst kalem ile meşhur olan Seyid Sadrüddin Hamza'yı Defterdari Divani Memâlik olarak tayin etmiştir. Bilindiği üzere Seyid Sadrüddin Hamza ömür boyu bu görevi üstlemiştir. Ama kaynaktan anlaşılacağı üzere Gazan döneminde müstevfi makamı ağır bastığından Defterdar-ı Memâlik makamı ihmal edildiği ve yine de Seyid Sadrüddin Hamza'nın şahsı gayreti sayesinde tekrar vucüde getirilmiştir. Seyid Sadrüddin Hamza vefat ettiğinde onun büyük oğlu Seyid Şerefeddin Hasan'a bu görev intikal etmiştir¹⁵⁰³. Gazan döneminden beri, İlhanlı sarayının yanında Defter-i Divân-ı Memâlik makamı için defterhane adında daire açılmış ve orada kağıt, kalem, mürekkeb, defter, tomar ve ruznameleri için hazırlanan mücellit defter hademeleri ve diğer hademeleri muhafaza ediliyordu. İlhan sarayı göç ederken defterhane eşyaları de sandığa doldurulup deveye

---

¹⁵⁰¹ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.127-128.

¹⁵⁰² Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.128-129.

¹⁵⁰³ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.130-131.

yüklenilirdi. Şube defterhaneler de Bağdad, İsfahan, Tebriz, Nahçıvan ve diğer Irak-i Acem vilayetlerinde kurulmuştu¹⁵⁰⁴.

Müstevfi Memâlik ise Zencan, Sultaniye, Teramin, Secas, Şahrud, Ebher, Kazvin, Rey, Varamin, Save, Ave, Kum, Kaşan, Ziya Natanz, Hemedan, Estabad olmak üzere Irak-ı Acem, Küçük Lur ve Kürdistan gibi tüm İlhanlı bölgesinde maliye (*tasarruf ve tedbir*) konusunda mutlak güç sahibi memur idi¹⁵⁰⁵. Müstevfiler, siyakat yazısını bilmeleri zaruri olmakla beraber onun divanında Defter-i Cami, Defter-i Mukarrer, Defter-i Avarice, Defter-i Haraç Mukarrer Divan, Defter-i Kanun, Defter-i Tevcihat, Defter-i Ruznamçe isimleriyle tutulan yedi defter bulunmaktaydı¹⁵⁰⁶. Göreve hükm-ü yarlıg ile geldiği ve özellikle İlhanlı Devleti'nin çöküş döneminde naib-i sultan olarak adlandırıldığından¹⁵⁰⁷ bazı araştırmacılar onun doğrudan İlhan tarafından atandığını da öne sürmektedir¹⁵⁰⁸. Her ne kadar onun görevi ülkenin maliye düzeni olmasına rağmen çoğu zaman ülkenin idari işlerinde de nüfuz sahibi olarak görülmektedir. Çünkü,

---

¹⁵⁰⁴ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.130.

¹⁵⁰⁵ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.102.

¹⁵⁰⁶ Abdullah bin Muhammed bin Kîyâ el-Mâzenderânî, *Risâle-i Felekîyye*, Tashih Walter Hinz, çaphane-i Frans Ştayner, Wiesbaden, 1952, s.80-81.

¹⁵⁰⁷ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.98.

¹⁵⁰⁸ Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevvel der Târih-i Mîyâne'-ye İnan*, s.69.

umeranın icraa görevini yürütmek için hayatı önem taşıyan mali bütçesini karşıladığından ikta tayini ve inak vazifesi gibi işlere müdahil olmaktaydı. Zaten maliye tedbiri ve mahsul miktarı da onun vazifesinde olduğu için askeri muhimmat, ordu sevki ve sipah tayini gibi işlerde de onun fikri sorulmakla kalmıyor bazen izni de veren makam olurdu. Müstevfi makamın yıllık bütçesi 20 bin altın dinar olmakla beraber eğer bu miktar yetmezse vilayet-i has gelirinden faydalanırdı¹⁵⁰⁹. Müstevfi makam, değişik kaynaklar tarafından Zabit-i Divan Memâlik, Hafız-i Mesalih, Hafız-i Kanun ve Sahib-i Divan-i İstifa başta olmak üzere değişik unvanlarla da anılmaktadır¹⁵¹⁰. Bu yüzden, İlhanlı Devleti'nin 1336 senesi Horasan hariç bütçe ve vergi miktarının bir Müstevfi olan Hamdullah Kazvini tarafından yazılması¹⁵¹¹ tesadüf değildir. Bilindiği üzere, Gazan Han devrinde vezir, Hâce Şerefüddin Simnanî yanında müstevfi makamını Muineddin doldurmaktaydı¹⁵¹².

Uluğ Bitikçi

Horasan Divanlığında mevcut bulunan Uluğ Bitikçi makamı da İlhanlı Devleti döneminde Vezâret müessesesine bağlı Uluğ Bitikçi Memâlik adıyla intikal etmiştir. Uluğ Bitikçi, Divan-i Kebir'in baş katibi olup söz konusu divandan çıkan emir ve

---

¹⁵⁰⁹ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.98-99.

¹⁵¹⁰ Hamîd Tenkâbnî, *Der Âmed-î ber Dîvân Sâlâr-î der Îrân*, Enteşerat-i Ulumi ve Ferhengi, Tahran, 1383, s.142.

¹⁵¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.233.

¹⁵¹² Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.130.

kararları yazdırır ve divana ait mali işleri takip ve tahsil etmekle beraber divan sahiblerle görüşüp emvalin artmasına çalışırdı¹⁵¹³. *Defatir-i cem* ve masraf defterlerini tetkik etme ve divanın tüm yazışmaları onun başkanlığında gerçekleşmekteydi. Tüm yazıların arkasında anlaşılması kolaylığı için özetini yazmakla beraber kendi naiplerini tüm ülke çapında tayin etme hakkına da sahipti¹⁵¹⁴.

İlhanlı dönemin başında Uluğ Bitikçilik görevi üstlenen şahıslarından biri de Hüseyin İlkay adında biri olup 1271 senesinde Şemseddin Cûveynî tarafından Fars eyaleti muhasebat ve ek vergi toplamaya görevlendirilmişti. Bu şahıs, 1301 yılında idam edilince Seyid Kutbeddin onun yerine geçmişti¹⁵¹⁵. Bilindiği üzere, 1295 yılın Kasım ayında Gazan Han Mugan kışlağına hareketi esnasında Sadrüddin Zencanî'yi Sahib-i Divanlığa atadığında Melik Şerefüddin Simnanî'yi Uluğ Bitikçiliğe tayin etmiştir¹⁵¹⁶. İlhan Yarığı metni, Uluğ Bitikçi makamında çalışan Moğol bitikçiler tarafından titizlikle kontrol edildikten sonra İlhan'a sunulur. Böylece al tamga vurulan her yarığın nüshası da hazırlanıp deftere yazılır ve yarığın ne zaman, kim tarafından hazırlandığına dair tutanak da tutulurdu. Hatta Gazan dönemine kadar hükümdar mührü anahtarı, bitikçilerin elindeydi¹⁵¹⁷. Her vilayetten gelen ve giden yazışmalarından sorumlu

---

¹⁵¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, s.235.

¹⁵¹⁴ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.107-108.

¹⁵¹⁵ Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevul der Târih-i Mîyâne'-ye İnan*, s.72.

¹⁵¹⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, Tashih Karl Jahn, s.96.

¹⁵¹⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1467-1468.

bitikçiler, büyük divanda bulunmakla beraber sorumluluk sahibi olarak eğer yanlış veya yalan berat yazarsa eli kesilirdi. Dolayısıyla, Gazan Han döneminde Hemedan'da hakimın berat yazmaması kaidesini ihlal edip Melik Rudraver'in emirine uyararak berat yazdığından ilgili bitikçi tutuklanarak eli kesilmişti¹⁵¹⁸.

Nâzır-ı Memâlik

Vezâret müessesesi içinde *Nazırı Memâlik* adlı bir memurun varlığı da zikredilmektedir. Bu memur Büyük Divan işlerini tanzim ve mali hususta hazine işlerini tertip ediyordu. Umera ve Tümen beğleri, İnaklar ve divan katipleri başta olmak üzere çeşitli görevlilerin maaşını tahsil etmekle beraber rutbe ve memuriyet görevlilerin mütalaasını almaktaydı. Tüm divan evrakları ve hükümler, misaller, beratlar, yarguname, aylık nüfus ve ruzname kayıtları üzerine kendi pervane ve nişanıyla imza atar ve emri altında olmak üzere her vilayetlerde memurlara da başkanlık ederdi¹⁵¹⁹. Lakin bu makamda bulunan şahıs hakkında kaynaklarda malumat olmamakla beraber görev niteliği açıdan hem İşraf-i Memâlik ve Uluğ Bitikçi ile benzediğinden dolayı söz konusu iki makamın altında bulunan bir görevli olduğu sanılmaktadır¹⁵²⁰.

---

¹⁵¹⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1425-1426.

¹⁵¹⁹ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.109-111; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.235.

¹⁵²⁰ Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevvel der Târih-i Mîyâne'-ye İnan*, s.70-71.

Münşî-i Divân-ı Buzurg

İnşaa Memâlik veya divan-i resail olarak adlandırılan daire başındaki memurun makamı *Münşî Divani Buzurg* deniyordu¹⁵²¹. Yani Büyük Divan sekreteri olarak adlandırılabilir bu şahıs, Hükümdar, Umera, Vezir başta olmak üzere devlet adamlarına yazılacak name, ferman, berat, misal ve muharebatı yazmakla beraber herkesin rutbe, derece ve mevkiine göre muhtelif tabirler kullanırdı. Söz konusu olan bu yazışmalar son derece mükemmel şekilde ve herhangi imalı kelimelerin kullanılmaması emri baki olunmuştur. Onun diğer bir vazifesi ise İlhan'ın sır katibi olmasıdır. Bu bağlamda onun işlerine hiç kimse mudahil olmaması gerekmekte ve maiyyetinde kuttab denilen kalem heyeti bulunurdu. Onlar Büyük divan görevli maaşı dışında yazmış olduğu berat ve menşur ve misal başına da ek ücret alırdı¹⁵²².

Zabit-i Kar-ı Hezane

Vezâret müessesesi sorumluluğunda bulunan önemli bir daire ise hazine işleri (*zabit-i kar-i hezane*) idi. Devlet hazinesi, anşalıcağı üzere biriktirme amaçlı ve en değerli eşyaların saklandığı ince (*narın*) ve günlük harcamaları karşılama amaçlı kalın (*bidün*) olmak üzere ikiye ayrılırdı. İnce hazinesi başında hazinedar bulunmakla beraber saray Hâceleri (*Hâce-i sarayı*) tarafından denetlenmekteydi. Kalın hazinesi de aynı uygulamalara tabi tutulmuştur. Bu durumda hazine gelir ve giderleri bizzat vezir tarafından kayda geçirilip hükümdara sunulur. Özellikle harcama ve malların hazine çıkışı işlemi vezirin izninden sonra hükümdar onayı ile gerçekleşirdi. Hazine

¹⁵²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, s.236.

¹⁵²² Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.120-121.

varidatında yolsuzluk olayı önlemek adına vezir tarafından her 6 ayda sıkı bir kontrol da yapılırdı¹⁵²³.

Hâkim

Vezâret müessesesi, ülkenin çeşitli mntıklarında naiplik vasıtasıyla yerel yönetiminin sivil ayağını yürütmekteydi. Kaynaklarca *hakim* veya *hükümet-i vilayet* olarak adlandırılan ve günümüz anlayışıyla valilik denilebilecek kurum, özellikle Irak-i Arab ve Irak-i Acem olmak üzere merkezi vilayetlerde etkin idi. Aslında hakimler İlhan tarafından atanmaktaydı. Örneğin, Bağdad naipliğine Ata Melik Cûveynî tekrar, Horasan vezirliğine Hoca İzzeddin Tahir, Fars memleketleri hakimliğine Şemseddin Taziku, Kirman'a Terkin hatun, Tebriz'e Melik Sadreddin, Diyarbakır'a Celaleddin Tarir (Tarrah) ve Melik Razieddin Baba,'ın İsfahan, Yezd vilayeti ve Arak tümenliğine öz oğlu Hoca Bahaeddin Muhammed, Kazvin ile Irak'ın bazı yerlere Melik İftihareddin-i Kazvini, Diyar-i Rebia'ya Melik Fahreddin Karaarslan, Nimruz'a Melik Şemseddin Kert ve Gürcistan'a David ve oğlu Sadun atanmıştır¹⁵²⁴.

Ama vezirlik müessesesi ve vezirin İlhan üzerindeki nüfuzu arttıkça hakim-i vilayet'in atanmasına vezir inisiyatif sahibi olmaya başlamıştır. Sa'düddeve Vezârete getirildiğinde Bağdad hakimliğine öz kardeşi Fahrüddeve, Mühezzib'üddeve ve Cemâleddin Destcerdani, Fars bölgesine Müntecibüddeve Münecciminin oğlu Şemsüddeve, Diyarbakır'a diğer kardeşi Eminü'd-Devle, Tebriz işraflığına amcasının oğlu Mühezzibü'd-Devle Ebu Mansur-i Tabib'i tayin etti¹⁵²⁵. Cemâleddin Destcerdanî,

¹⁵²³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1509-1511.

¹⁵²⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1062.

¹⁵²⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1175.

Vezârete atanır atanmaz öz kardeşi olan Ümidüddin Destcerdanî'yi Bağdad naipliğine atamıştır¹⁵²⁶. Şihabeddin Mubarekşah'ın Ekim 1308 tarihinde Bağdad hakimliğine atanmasına Sa'düddin Savecî vesile olmuştu¹⁵²⁷. Bazı vezirler o kadar güçlü olmuş ki Geyhatu dönemin hakimlerinin tüm lakap ve atamaları Sadrüddin Zencanî'nin isteği doğrultusunda yapılmıştır¹⁵²⁸. Hatta Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin Vezâret döneminde oğlu Sa'düddin, Antakya, Tarsus, Sus, Kinnasrin, Avasim ve Fırat sahiline kadar bölgesi hakimi¹⁵²⁹, oğlu Celaledin, Rum Sahib-i Divan (*hakimi*)¹⁵³⁰, oğlu Abdullatif, İsfahan hakimi¹⁵³¹, oğlu İbrahim, Şiraz hakimi¹⁵³², oğlu Ahmed, Erdebil hakimi¹⁵³³, oğlu Ali, Irak-i Arab hakimi¹⁵³⁴, oğlu Pirsultan, Gürcistan hakimi¹⁵³⁵, oğlu Mahmud, Kirman hakimi¹⁵³⁶, oğlu Şihabeddin, Tuster ve Ahvaz hakimi¹⁵³⁷, oğlu

---

¹⁵²⁶ Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*, s.294.

¹⁵²⁷ Âbü'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.83

¹⁵²⁸ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195-1196.

¹⁵²⁹ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.22.

¹⁵³⁰ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.68.

¹⁵³¹ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.60.

¹⁵³² Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.322.

¹⁵³³ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.296.

¹⁵³⁴ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.9.

¹⁵³⁵ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.262.

¹⁵³⁶ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.10.

¹⁵³⁷ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.93.

Abdulummin, Semnan ve Damgan hakimi¹⁵³⁸ ve yeğeni Maruf ise Bağdad hakimi¹⁵³⁹ olarak atanmıştı.

Buna rağmen Moğol unsurlar güçlendiği zaman hakim-i vilayet'in itibarı ve ağırlığı azalıp onların üstünde Moğol umeraların uygun gördüğü hanedan üyesi ya da Moğol aristokratı arasından yöneticiler atanıyordu. Argun Han döneminde, Anadolu yönetimi Hülacü ve Geyhatu'ya, Gürcistan Acay Noyan'a, Horasan, Mazenderan, Kumis ve Rey bölgesi şehzade Gazan'a verilmiştir. Bağdad hakimliği de kardeşi Aruk'a verilmiştir¹⁵⁴⁰. Ebu Said Han'ın ilk döneminde de neredeyse tüm vilayetlerin başına Moğol umeralar atanmıştır. Anadolu'ya Timurtaş atanmışsa onun Sahip Divanlığına vezir Reşidüddin Fazlullah Hemadani'nin oğlu Hâce Celal tayin edilmişti. Emir İrencin, Memâlik-i Diyarbakır'a, Emir Sutay Zabit-i Memâlik Ermeni'ye ve İsentimur, Horasan'a atanmıştır¹⁵⁴¹.

Hakimler, söz konusu vilayetin maliye, tedbir olmak üzere umumi işlere bakar ve oranın durumu hakkında rapor hazırlayıp Büyük Divan'a verirdi¹⁵⁴². Hakimin görev

---

¹⁵³⁸ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.36.

¹⁵³⁹ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.15.

¹⁵⁴⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1156.

¹⁵⁴¹ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.123.

¹⁵⁴² Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.136.

süresi 3 yıl olmakla beraber yanında çeşitli divan görevliler, vergi tahsildarı olan mutesarraf ve tamgaçi de bulunmaktaydı¹⁵⁴³.

2.Divânlar

Divân-ı Âlâ

Vezirler, aynı zamanda Sahib-i Divan olarak çeşitli Divânlarla da başkanlık veya iştirak ediyordu. İlhanlı Devleti'nde kurultaydan sonra karar alınan en büyük kurum ise kayıtlarda “*Divan-i Ala*”¹⁵⁴⁴, “*Divan-i Hazret*”¹⁵⁴⁵ ve “*Divan-i Saltanat*”¹⁵⁴⁶ olarak zikredilen idi. *Divân-ı Âlâ*'da ülkenin iktisadi ağırlıklı tüm işleri üzerine istişare gerçekleşmekle¹⁵⁴⁷ beraber anlaşılacağı üzere, Emirül'umera tarafından yönetiliyordu¹⁵⁴⁸. Vezir ise *Divan-i Hazret*'te naiblik ediyordu. Örneğin, Gazan Han devrinde Cemâleddin Destcerdani, emirül'umera olan Nevruz tarafından Vezârete

---

¹⁵⁴³ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.137.

¹⁵⁴⁴ İmad al-Din Şayh al-Hukama'i, Study on a Decree of Amir Çoban of 726 AH/1326 CE, *Orient, Volume 50*, Tokyo, 2015, s.11.

¹⁵⁴⁵ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.184.

¹⁵⁴⁶ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.358.

¹⁵⁴⁷ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib* (önsöz kısmı), C.II, s.16.

¹⁵⁴⁸ Günümüze ulaşan ve Kuhak'ta yazılan ve 1326 tarihli altamgalı Divan Ala yarlığı sonunda Emirül'umera Çoban'un tuğrası vardır. Bkz: İmad al-Din Şayh al-Hukama'i, *a.g.m*, s.11, 24.

getirilirken “*Niyabet der Divan-i Hazret*” görevi de üstlemiştir¹⁵⁴⁹. Bu divanda hükümet geliri ve İlhan’ın has hazinesi işleri değerlendirildiği de bilinmektedir. Her yılda vezir tarafından bazen *mal* olarak zikredilen has hazine ve incü hakkında yazdığı maliye raporu *Divân-ı Âlâ*’ya sunardı¹⁵⁵⁰. Divan ve devlet memurlarına ödenecek maaş ve ihsan hakkında önemli kararlar da bu divanda alınmaktaydı. Örneğin, inşaa divan reislerine ödenecek maaş ve bağışlar mutlaka Divan Ala kararına bağlıydı¹⁵⁵¹.

Divân-ı Buzurg

Vezir başkanlığında mevcudiyeti bilinen ve ülke hayatında önemli yer tutan bir divan ise *Divân-ı buzurg*’dur. Her ne kadar Divan-i Ala en büyük olmasına rağmen *Divân-ı Buzurg* icraa ve amel açıdan daha önemli bir yer tutmaktadır. Burada tüm alt divan ve nazirlerin aldığı karar ve teklifler değerlendirilerek son halini bulmaktaydı. Ülke çapındaki tüm Divânlar, aldığı karar ve görüşlerini kendi Sahib-i Divan aracılığıyla vezire iletir ve vezir de *Divân-ı Buzurg*’da bulunan naiblerle danışıp son kararı alırdı¹⁵⁵². *Divân-ı Buzurg*’da çalışanlar görev itibariyle *Uluğ Bitikçi, Müstevfi, Müşrif, Nazir, Hakem, Hafız-i Mal* ve *Münşiler* başta olmak üzere unvan sahibi olmakla

¹⁵⁴⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.184.

¹⁵⁵⁰ Ahmed Furuğ Bahiş, *Se Dîvân-i Mühim der Ahd-i İlhanî, KMTC*, Şomare 81-83, 1383, Tahran, s.81.

¹⁵⁵¹ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.121.

¹⁵⁵² Reşîdüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.19.

beraber genelde “*Ashab-ı Divan Buzurg*” olarak anılmaktaydı¹⁵⁵³. Böylece, *Divân-ı Buzurg*’da görev alacak memurlar *möçelga* esası doğrultusunda tayin edilirdi. *Möçelga*, bir nevi taahhütnamedir. *Divân-ı Buzurg*’da memur ihtiyacı duyulduğunda atanma talimatı İlhan tarafından gelir ve ona göre makama talip olanlardan görevi nasıl yerine getireceğine dair *möçelga* yani taahhütname istenmekteydi¹⁵⁵⁴. *Hakem-i Memâlik*, *Divân-ı Âlâ* ve *Divan-i Buzurg* arasında vukubulan ihtilaflara çözüm getirmeye mesul idi¹⁵⁵⁵. *Hafiz-i Mal*, *Divân-ı Buzurg*’un maliye ve emvali sahasına bakarken¹⁵⁵⁶ *Münşi* ise hüküm ve ferman yazımından sorumlu idi¹⁵⁵⁷. *Divân-ı Buzurg*’da ordu işlerine bakan *Divân-ı Arz* dışında tüm *Divânlar* bağlanırdı. Ama ordu maliyeti ve ihtiyaçları vezirin sorumluluğu altında olduğunu göz önüne bulundururken söz konusu divan’ın önemi anlaşılmaktadır¹⁵⁵⁸.

---

¹⁵⁵³ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.I, s.1.

¹⁵⁵⁴ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.I, s.477, 492.

¹⁵⁵⁵ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.I, s.71.

¹⁵⁵⁶ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.I, s.84.

¹⁵⁵⁷ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.117-118.

¹⁵⁵⁸ Ann Katerin Swynford Lambton, *Tedâvum ve tehevvl der Târih-i Mîyâne’-ye İnan*, s.68.

Divan-i Buzurg'un şeması içinde ülkenin mali sahasından *Divan-i İstifa* mesul olup *Müvtefî Memâlik* tarafından yönetiliyordu. Burada bütün memleketin maliye ve haraç meselesi görüşülüp siyakat ile yazılırdı. Aynı zamanda maaş ve vergi miktarı başta olmak üzere tüm millet ve mıntıkanın maliye sorunları dile getirilmekteydi. Divan-i İstifa bünyesinde “*defatir-i cemi ve haraç*” bulunmakta olup *muharran*, *bitikçi* ve *küttablar* tarafından yürütülürdü¹⁵⁵⁹. Divan-i İstifa'nın ana görevi ve maiyeti hakkında önemli bilgiyi Aksaray vermektedir: *1299 yılında Horasan'ın veziri ve vezir oğlu Nizameddin Yahya Vecihi, maliye ve vergileri çıkarmak, irad ve salma kaynakları bulmak ve vilayetlerinin kanunu koymak için ük-ü yarlığı ile Rum'a geldi...yanında çok sayıda katip, hacib, tahsildar ve diğer memurları getirdi*¹⁵⁶⁰.

Divân-ı İnşa ve Diğer Bürolar

Yazı işleri ve işlemleri *Divan-i İnşa* üstlemekteydi. Kaynaklarda divan-i resail ve divan-i risalet gibi farklı adlarla anılan bu divan, muketebat-i devlet işlerini gerçekleştirirdi¹⁵⁶¹. Bu divana münşi başkanlık eder ve Kirman başta olmak üzere vilayetlerde şubesi de mevcuttu¹⁵⁶².

Ülkenin dini ve hayır işlerinden sorumlu Divan-i Evkaf ise genelde Şeyh başta olmak üzere dini alim başkanlığında faaliyetlerini göstermekteydi. Bu divanda ülke çapındaki tüm vakıfın gelir ve gideri, devlet bütçesinden hayır işlerine harcama miktarı

---

¹⁵⁵⁹ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.94-95.

¹⁵⁶⁰ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s.209-210. .

¹⁵⁶¹ Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.140.

¹⁵⁶² Nâsirüddîn Monşî Kermânî, *Semt el-Alî el-Lihazret el-Alîyâ*, s.65.

ve yeni medrese ve hankah inşası başta olmak üzere sosyal işlerinin yönetimi bulunurdu¹⁵⁶³. Gazan döneminde bu divana ait vakıfların masrafı, has arazısı olan incü gelirinden karşılanırdı¹⁵⁶⁴.

İlhan ve hanedan ailesine ait arazi idaresi *Divân-ı incü* olarak adlandırılmaktaydı¹⁵⁶⁵. Bu divan çalışanları ve usulu hakkında malumat çok azdır. Argun döneminde Şiraz'da bulunan divan-i incü'nün yıllık geliri 600 bin dinar olduğu¹⁵⁶⁶ ve Gazan dönemine gelindiğinde 1 milyonu aştığı görünmektedir¹⁵⁶⁷. Togan'a göre incü arazısı, bütün memleket topraklarının 1/3'i oluşturmaktaydı¹⁵⁶⁸.

Arazi kullanımını geliştirme ve boş arazileri değerlendirmek üzere Gazan döneminde *Divan-i Halisat* adlı müessesesi kurulmuştur. Her vilayette bu müessese tarafından 1 veya 2 görevli atanmaktadır ve işlemlerde altın tamga basardı. Ülke çapında işletilmeyen veya harap olan arazileri mamur etmek için söz konusu vaziyette olan toprağı üç sınıfa ayırmıştır: 1. Yanı başında su kaynağı veya kanal bulunan, yağmur suyundan yararlanabilecek, sulanmasına ihtiyaç duyulmayan ve biçmek için çok emek gerektirmeyen arazi; Burada tarım işleri yapan kişi, ilk yılda vergiden muaf, ikinci yılda 2/6 oranında, üçüncü yılda 4,5/6 oranında haraç ödeyecektir. 2. Tarıma elverişli

---

¹⁵⁶³ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, C.II, s.211.

¹⁵⁶⁴ Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, s.378.

¹⁵⁶⁵ Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.141.

¹⁵⁶⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.130.

¹⁵⁶⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.179.

¹⁵⁶⁸ Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.287.

orta düzeyde olan araziyi işleyen kişi yukarıdaki ile aynı şartta vergi ödeyecek, ama üçüncü senede 4/6 oranında haraç verecek. 3. Tarım işlemi hiç yapılmamış veya tamamen harap vaziyette olan arazi. Burayı işleyen kişi yukarıdaki şartlarının yarısına kadar muafiyet sahibi olacak ve her üçü de artık bu şahsın özel mülkiyeti olacaktır. Moğollar da aynı şartta arazi işletse *Divân-ı Halisat*'ın olanaklarından yararlanabilecek, ama başkalarını zorla çalıştırmayacağı belirtilmiştir. Böylece, *Divân-ı Halisat*, ülke çapındaki boş ve harap arazi kayıtlarını tutar ve her iki yılda arazi sahiplerine verilen *şartnameleri* teftiş ederdi¹⁵⁶⁹.

Bunların dışında sikke ve para ayarından sorumlu *Divân-ı Daru'z-Zarb*¹⁵⁷⁰, kervan yolları, abvab al-birr, medrese, mescid, hamam, kervansaray, hankah, yam ve diğer umumi işlerden sorumlu *Divân-ı Emarat*¹⁵⁷¹ ve divan arazisinden sorumlu *Divân-ı Dalay*¹⁵⁷² gibi kaynaklarda sadece ismi zikredilen veya düzeni ve usulu hakkında yeterli malumat bulunmayan Divânlar da mevcuttur.

---

¹⁵⁶⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1527-1533.

¹⁵⁷⁰ İrec Afşar, *Vakfnâme-yi Se Dîh der Kâşân*, *FÎZ*, C.IV, Tahran, 1335, s.134.

¹⁵⁷¹ Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanî, *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*, (Önsöz), C.II, s.16.

¹⁵⁷² Şems Şerik Emin, *Ferheng-i Estelâhât Dîvânî Devrân-i Mogûl*, s.142.

D. Vezirlerin Emirleri ile İlişkileri ve Muhtemel Sonuçlar

Vezâret müessesesi, İlhanlı Devleti'nde sivil idareyi temsil ederken ülkenin iktisadi hayatına da öncülük etmekteydi. Terazinin diğer tarafında ise Moğol umera sınıfı hem askeri hem de devlet yönetimini temsil ediyordu. Başka bir deyişle devletin kurucusu Moğollar ve Türkler, askeri aristokrasiyi (Kılıç ehli) temsil etmiş; yerleşik ve müslümanlar ise İdari ve mali sahada sivil bir örgüt (Kalem ehli-bürokrasi) oluşturmuşlardır. Nitelik itibarıyla devlette iki başlı yönetim ortaya çıkarken hükümdar ise iki kanadın üzerinde bir hakem rölündeydi¹⁵⁷³. Doğal olarak bu iki sınıf arasında çatışma veya rekabet diyebileceğimiz ilişki, Horasan Divanlığı'ndan beri mevcuttu. Anlaşılacağı üzere Horasan hakimi olan Çintimur ve Tayır Bahadır arasında vuku bulan münakaşa¹⁵⁷⁴, O'nun halefi Körgüz'ün Çağatay emirleri ile olan çatışmalarından dolayı idam edilmesi¹⁵⁷⁵ ile beraber sivil idarenin de Moğol aristokrasisine verilmesi ile son bulmuştur. Böylece, Horasan Divanlığı başına Emir Argun Aka getirilmiş ve İranlı unsur ile işbirliği içinde çalışmışlardır¹⁵⁷⁶. Horasan Divanlığı ve bölgedeki Moğol

---

¹⁵⁷³ İlhan Erdem, Olcaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri, *AÜDTCFTAD*, 2000, s.9.

¹⁵⁷⁴ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.708; Türkçe tercümesi Alaaddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşa*. s.395-396; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.662.

¹⁵⁷⁵ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.726-727; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.682; Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.584.

¹⁵⁷⁶ Alaâddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.729;

ordusu yetkilileri arasında vuku bulan ihtilafın temel nedeni Moğol ordusu ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı meselesi idi. Çintimur, Moğol komutanların bitmek bilmeyen isteklerine belli bir sınır getirmek ve Horasan'da sivil idareyi hakim kılmak için Moğol kağan sarayına başvurmuş ve kısmen de olsa netice almıştır¹⁵⁷⁷. Körgüz döneminde Horasan Divanlığı'nın hakimiyet sahasının Azerbaycan'a kadar uzanması nedeniyle vergi politikasında değişiklik yapılması da Moğol aristokrat sınıfının muhalefetiyle karşılaşmıştı¹⁵⁷⁸. Hatta herkesçe takdir edilen ve Büyük Kağan'a yakınlığı ile tanınan Argun Aka'ya karşı, Elçigiday başta olmak üzere Moğol askerî sınıfınca komplo kurulmuş fakat bu girişim başarılı olmamıştır¹⁵⁷⁹. Horasan Divanlığı'nın karşılaştığı bu sıkıntıların, vezirlerin hayat ve biyografisinde anlatıldığı üzere, İlhanlı Devleti'nde de benzer şekilde devam ettiği görülmektedir.

İlhanlı Devleti'ndeki Moğol umera sınıf ve üyeleri hakkında en detaylı malumat veren kaynak ise Hondmir tarafından kaleme alınan *Muiz el-insab*'dır. Her ne kadar konumuzu dolaylı olarak ilgilendirse de Hülagu'dan Ebu Said'a kadar olan dönemdeki Moğol umera'nın anlaşılabilmesi için söz konusu kaynaktaki malumatın verilmesini uygun gördük. Buna göre, a.Hülagu Han'ın emirleri: 1. *Buka Timur- büyük ve saygın bir emirdir. Olcay hatun'un kardeşi olup Hülagu Han ile beraber İran'a gelmiştir.* 2. *Alkan Noyan- Baş emirdir. Celayir kabilesi mensubu olup Türkistan'dan Hülagu Han ile beraber İran'a gelmiştir.* 3. *Baycu Noyan- Yisut kabilesinden olup*

---

¹⁵⁷⁷ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.708; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. I, s.662.

¹⁵⁷⁸ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.715;

¹⁵⁷⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. II, s.744.

Ögedey döneminde tümen emirliğine terfi edilmiştir. 4. Yika Yisur- Kuralas kabilesi mensubu olup Cengiz döneminden gelen kendi tümeni ile Hülagu Han'a hizmet etmek üzere İran'a gelmiştir. Daha sonra oğlu Hâce Noyan da kendi tümenine miras oldu. 5. Samdukur – saygın Emir. Kat kabilesinden olup Mengü Han'ın emriyle İran'a gelmiştir. 6. Kit Buka Noyan – askeri komutan ve saygın emirdir. Nayman kabilesi mensubudur. 7. Kutu Buka – tümen emiri olup Suanut kabilesindedir. 8. Samgar – Ahtaçi emiridir. Tatar kabilesi Kuyin ailesindedir. 9. Kara Noyan – bütün Korçi'lerin emiridir. Kurlavut kabilesi mensubu olup babası Mazuka da Hülagu Han ile beraber İran'a gelmiştir. 10. Şukuki Noyan – saygın emirdir. Kurlavut kabilesinden olup Yarguçi'dir. 11. Tarakay – Oyrat kabilesinden olup binlik emiridir. Küregen ünvanlıdır¹⁵⁸⁰. 12. Körküz – saygın emirleridir. Uygur asıllı olup bitikçi ünvanına kavuşmuştu. Hülagu Han ile beraber İran'a gelmiştir. 13. Alinak – Kereyt kabilesi mensubu olup Yisu Bitikçi'nin oğludur. Hülagu Han'ın tanınan binlik emirlerinden biridir. 14. Abatay Noyan – saygın emirdir. Kongirat kabilesi mensubu olup tümen komutanıdır. 15. Kuka İlka – saygın emirdir. Yarguçi ünvanlıdır. Hülagu Han ile beraber İran'a gelmiştir. 16. Suncak – saygın emirdir. Süldüz'lü Sargan Şira'nın torunlarından biridir. İran'a geldiğinde Yarguçilik derecesine yükselmiştir; sağ kanat emiridir. Aynı zamanda kezik emiridir. 17. Hindu Bitikçi – saygın emirdir. Sülüz kabilesi İldürkin ailesindedir. Horasan'da karaunas tümeni emiridir. 18. Kihtay Noyan – Suncak'ın kardeşidir. Baş emirdir. 19. Timur Buka – Baş emirdir. Süldüz kabilesi mensubu olup Yisuya'nın kardeşidir. 20. Ala Timur – Baş emir olup idaçi'dir. Süldüz'lü Suncak'ın kardeşidir. 21. Bukay Yarguçi – saygın emirdir. Bayvut kabilesi Caday ailesi mensubudur. 22. Tudan Bahadur – baş emirdir. Suncak'ın kardeşidir. 23. Halifa – saygın emirdir. Mangut

---

¹⁵⁸⁰ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, s.75.

kabilesi mensubu olup askeri komutandır. 24. Kuka Bitikçi – saygın emirdir. Bayvut kabilesi mensubu olup Hülagu Han ile beraber İran'a gelmiştir. 25. Urus – Yisut kabilesi mensubu olup Bildus'un kardeşidir. Kezik ve korçi emirlerinden biri olup Hülagu Han ile beraber İran'a gelmiştir. 26. Manguday – binlik emiridir. Mangut kabilesindedir. 27. Kutu Buka – baş ve saygın emirdir. Suanut kabilesindedir. 28. Çinkun – baş emirlerinden biri olup yasavul emiridir. Ulganut kabilesindedir. 29. Kurcan Aga – Emirler sınıfından saygın emirdir. Halep fethine iştirak etmiştir. 30. Saruk – Baş emirdir. 31. Kuli – Emirler sınıfındandır. Bağdad fethine iştirak etmiştir. 32. Urkutu Noyan – emirler sınıfındandır. Erbil kuşatmasına iştirak etmiştir. 33. Sandargu Noyan – Büyük Emirdir. 34. Seyfeddin Bitikçi – Mamlık'ın babası¹⁵⁸¹. 35. Salciday Noyan – emirler sınıfındandır. 36. Suntay noyan – Emirler sınıfındandır. 37. Argun Noyan – emirler sınıfındandır. 38. Kutay – Saygın emir. 39. Kuyilran noyan – emirler sınıfındandır. 40. Sincay noyan – emirler sınıfındandır. 41. Kara Satu – şahsı mülki emirlerindedir. 42. Salar – Handuka'nın kardeşidir. Kitbuka ile beraber Mısırlularla savaştı ve sonra yasaya çarptırılmıştır. 43. Bayan – Kubilay Han'ın saygın emirlerinden biri olup Hülagu ile İran'a gelmiştir. Baarin kabilesi mensubudur. 44. Şinkur – Saygın emirdir. İlkan Noyan'ın oğlu olup Celayir kabilesindedir. 45. İtkana – Baş ve saygın emirdir. Ulkanut kabilesindedir. 46. Hulacu Noyan – büyük emirdir. Kağan tarafından İran'a görevlendirilmiştir. 47. Urkil korçi – sağ kanat binlik emirlerindedir. Akı ve Buka'nın babası olup Hülagu Han ile beraber İran'a gelmiştir. 48. Uklay – baş emirdir. Olcaytu Hatun'un emirlerindedir. Yisut kabilesi mensubudur. 49. Huşi küregen – büyük emirdir. Kongirat kabilesinden Hutuy Hatun'un kardeşidir. 50. Cum Küregen – saygın emirdir. Nukdan Hatun'un kardeşi ve Cuci'nin oğludur. 51.

---

¹⁵⁸¹ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.76.

Curmagun Noyan – Hülagu Han'dan önce İran'daydı. 52. Tayir Bahadur – Keşmir'de askeri komutan idi. Hülagu Han İran'a geldiğinde onun hizmetine girmiştir. 53. Sali – Tayir gibi tatar kabilesinden olup onun ölümünden sonra O'nun askerini alıp Keşmir'i fethetmiş ve çok sayıda köle ve aileler getirmiştir. 54. Şiramun – saygın emirdir ve Olcay Noyan'ın makamını doldurmuştur. Sünit kabilesinden Curmagun Noyan'ın oğludur¹⁵⁸². 55. Yisu Buka Küregen – baş emirdir ve Dörben kabilesindedir. 56. Kuçila Bahadur – saygın, mert ve cesur emirdir. 57. Kingtay – baş emirdir. 58. Yurçi Küregen – emirler sınıfındandır. 59. Suncak Noyan – saygın emirdir. Hülagu Han'ın Bağdad fethinde ordu komutanlığını üstlenmiştir. 60. Buka – emirler sınıfındandır. 61. Acuy Şükürçi – Emirler sınıfındandır. 62. Baku Noyan – emirler sınıfındandır. 63. Curcan Noyan - emirler sınıfındandır. 64. Burcan Noyan - emirler sınıfındandır. 65. Bulargu Noyan - emirler sınıfındandır. 66. Burungtay Noyan - emirler sınıfındandır. 67. Salciday Noyan- emirler sınıfındandır. 68. Buday - emirler sınıfındandır¹⁵⁸³. Abaka Han'ın emirleri: 1.Argun Aka – Muazzam ve büyük emir. Oyrat kabilesi mensubu olup Hülagu Han ile beraber iran'a gelmiştir. 2. İlukan Noyan – Saygın emirdir. Celayir kabilesi mensubu olup Ebu Said Han'dan sonra yerine geçen Şeyh Hasan'ın atasıdır. 3. Suncak Noyan – saygın emirdir. Bağdad ve Fars valisidir. 4. Suntay Noyan – saygın emirdir. 5. Abatay Noyan – Hülagu döneminde de saygın emir idi. 6. Şintur Noyan – saygın emirdir. Celayirli İlukan noyan'ın oğludur. Rum'da savaşırken ölmüştür. 7. Tuku – saygın emirdir. İlukan noyan'ın oğludur. 8. Uruktu Noyan – şükürçi emiridir. Celayirli olup Rum'da Ebu Tak ile savaşta ölmüştür¹⁵⁸⁴. 9. Kurmişi – Saygın emirdir.

---

¹⁵⁸² Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.77.

¹⁵⁸³ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.78.

¹⁵⁸⁴ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.82.

Celayir kabilesi Kunat ailesinden Hindukur'un oğludur. Tümen emiridir. 10. Uruk/Aruk – Celayir kabilesi Oyrat ailesinden olup Susuga emiridir. Büyük Kağan'ın yanına gidip mavi mühür getirmiştir. 11. Tuka – saygın emirdir. Uruk'un kardeşidir. 12. Udaka – Baycı noyan'ın oğlu olup tümen emiridir. 13. Tagaçar – Saygın emiridir. Suganut kabilesindedir. 14. Huykutu Korçi – saygın emirdir. Kalkut kabilesinden olup Suntay'nın yerine geçmiştir. 15. Tugday – Ahtaçi emiridir. Sünit kabilesinden gelmektedir. 16. Çuntay – İlhan'ın kurmay emirlerinden biri olup şükürçi emiridir. 17. Urcukta- Uygur kökenlidir. Şükürçi emiridir. 18. Dulday Üdeçi – büyük emirdir. Tüm üdeçilerin genel başkanıdır. 19. Cum Küregen – saygın emirdir. Tatar kabilesindedir. 20. Samgan – Hülagu döneminden beri saygın emirdir. Tatar kabilesi Kuyin ailesi mensubu olup askeri emirdir. 21. İdur Buka – tüm Korçilerin emiridir. Öldüğünde oğlu Kara yerine geçmiştir. Kurlavut kabilesindedir. 22. Kihyukay – muazzam ve büyük emirdir. Rum emirliğini yapmıştır. 23. Tarakay Küregen – Oyrat kabilesi mensubu olup binlik emiridir. 24. Taişi Bahşi – Büyük emirdir. Uriyankut kabilesindedir. 25. Lekzi – Çerkes emiridir. Argun Aka'nın oğludur. 26. Yasur – saygın emiri olup şükürçidir. Kongirat kabilesindedir. 27. Carcagar – büyük emirdir. Burgut kabilesindedir. 28. Alinak – büyük emirdir. 29. Daladay Yarguçi – saygın emirdir. Yarguçi emirlerinden biridir. 30. Tura timur – saygın emirdir. 31. Kunçu – büyük emirdir. 32. Kurhan Aka – Saygın emirdir. Tuk timur üdeçi'nin babasıdır¹⁵⁸⁵. 33. Taycu Bahadur – tanınan emirdir. 34. Acilu – büyük emir olup bavarçidir. Kungitan kabilesi mensubudur. 35. Burila Korçi – büyük emiri olup korçi başıdır. Kungitan kabilesindedir. 36. Hanifa – Hülegü döneminden beri saygın emirdir. 37. Tudan – saygın emirdir. Suran şira torunlarından Sudun Noyan'ın oğludur. 38. Mankuday – Hülagu döneminden beri

---

¹⁵⁸⁵ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.83.

binlik emiridir. 39. Yurakay/Turakay yarguči – saygın emir olup yarguçidir. Mankut kabilesi mensubudur. 40. Yargur/Bargur – emirlendendir. 41. Hulkutu Korçi – ilk başta binlik emiri idi ve daha sonra Karaunas tümeni emiri oldu. Mankut kabilesindedir. 42. Kurbukay Noyan – saygın emirdir. 43. Baydukur Noyan – saygın emirdir ve tümen başıdır. 44. Baydu Noyan – emirlendendir. 45. Kutu buka – saygın ve mert emirdir. Tagaçar'ın babasıdır. 46. Buritay Noyan – saygın emirdir. 47. Nikpay Bahadur – mert emirdir. 48. Yika - Hülagu döneminden beri büyük emirdir. Suganut kabilesi mensubudur. 49. Emir Mazuk – büyük ve saygın emirdir. Kuçşibaşıdır. 50. Ayci – büyük ve saygın emirdir. Yisut kabilesi mensubudur. 51. İl Timur – saygın emirdir. 52. Urus – saygın emirdir. Hülagu Han döneminde Abaka Han ile beraber Horasan'a gelmiştir. 53. Curkan Noyan – Diyarbakır ve Diyar-i Rabia valisidir. 54. Burakuy – Şükürçi emirlerinden olup Yisut kabilesindedir. 55. İliktu – Hülagu döneminden beri saygın emirdir¹⁵⁸⁶. 56. Hâce Şemseddin Cûveynî – Hülagu Han döneminden beri vezir ve Sahib-i Divandır. 57. Barak – Hülagu Han döneminden beri büyük emirdir. 58. Şiremün- Curmagun Noyan'ın oğlu olup Gürcistan valisidir. 59. Altaçu – İncü işlerine bakardı. 60. Abdullah – emirlendendir. 61. Yisu Buka – muazzam ve saygın emirdir. 62. Mazuk – saygın ve büyük emirdir. Tüm küşçilerin başıdır. 63. Çardu Bahadur – mert emirdir¹⁵⁸⁷. Tegüder Ahmed Han'ın emirleri: 1. Şigtür – Abaka Han döneminden beri saygın emirdir. Onun sözü sorulmadan son nokta koyulmazdı. Celayir kabilesindedir. 2. Suncak Aka – Abaka Han döneminden beri saygın emirdir. Ahmed Han da onun sözünü dikkate almadan karar vermezdi. 3. Alinak – Yisur bitikçi'nin oğludur. Saygın emir olmakla beraber askeri de emirdir. Kereit kabilesindedir. 4. Yurcu – büyük

---

¹⁵⁸⁶ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.84.

¹⁵⁸⁷ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.85

emirdir. Küregen olup Diyarbakır bölgesi emirdir. Curgan'ın oğludur. 5. Şaday Küregen – saygın emirdir. Kiray'ın oğludur. 6. Caday – Bavarçılardan biridir ve Kiray bavarçı'nın oğludur. Küregendir. 7. Arab – emirlerdendir. 8. Asik – büyük emirdir. 9. Kara Buka – saygın emirdir. 10. Yisu Buka – büyük emirdir. Yiliacaga'nun oğludur. 11. Akbuka – büyük emirdir. Celayir kabilesindendir. 12. Baydu Noyan – büyük emirdir. Koruma tümeni komutanıdır. 13. Küçük Unukacı – büyük emir olup askeri komutandır. 14. Şadi Ahtacı – saygın emir olup askeri emirdir. 15. Takay – saygın emir olmakla beraber Ahmed Han'ın süt kardeşidir. 16. Acu(i) Şükürçi – askeri emirlerdendir. 17. Şadi – büyük emir olup küregendir. Suncak'ın oğludur. 18. Arkşun – büyük emir ve tümen komutanıdır. 19. Buka – büyük emir olmakla beraber Argun Han'ın yakını (muhibb)dir. Celayirlidir. 20. Abukan – büyük emir olmakla beraber Argun'a karşı ordu yönetmiştir. 21. Çamak – büyük ve saygın emirdir. 22. Bugday Yarguçi – büyük emirdir ve yarguçibaşısıdır¹⁵⁸⁸. 23. Kazan Aka – büyük emirdir ve orduda emirül'umeradır. Asik Buka'nın oğludur. 24. Mazuk Kuşçi – büyük emirdir¹⁵⁸⁹. Argun Han'ın emirleri şunlardır: 1. Buka – Abaka döneminde o kadar yetkili değildi, Argun döneminde ülke işlerinde saygın emirler arasından söz sahibi olmuştur. Celayir kabilesi Uyat ailesindendir. 2. Tagaçar – Abaka ve Argun döneminde saygın emir oldu ve tüm incü işlerinden sorumlu olup Suntay tümeni yönetiyordu. Suat kabilesi mensubudur. 3. Tekina – Abaka döneminde büyük emir oldu ve tutkaul emirdir. Argun öncesinde tüm emirlerin başı olmuştu. Saganut kabilesindendir. 4. Arık noyan – Buka'nın kardeşidir ve Ahmed'e karşı Argun Han'ın müttefiki olan emirlerdendir. 5. Şigtür Noyan – Abaka ve Argun döneminde saygın emirdir ve Celayir kabilesindendir. 6. Buralgi Kiyati- Şükürçi

---

¹⁵⁸⁸ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.80.

¹⁵⁸⁹ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.81.

emirlerindendir ve Adal'ın tümeninde 4 binlik emiridir. Baycu'nun oğludur. 7. Adal – Yisut kabilesinden Baycu Noyan'ın oğludur ve tümen emiridir¹⁵⁹⁰. 8. Kazan – Celayir kabilesi mensubu olup İşik Tukla'nın kardeşidir. 9. Şişi Bahşi – saygın emirdir ve Uygur kökenlidir. Emir Suyunç'un babasıdır. 10. Duratu Küregen – saygın emir olup Kuralas kabilesinden Yika Yisur bin Hâce Noyan bin Tuka'dır. 11. Samagar Noyan – saygıntümen emiridir ve Rum'da yöneticidir. 12. Kurçin – yakın emirlerden olup Çupan'ın kardeşidir. 13. Barula ve Kurmişi – bu iki kardeş Argun döneminde saygın emir olup inak'lardandır. 14. Çuşi – saygın emirlerden olup şükürçi ve üdeçi emiridir. 15. Urdukita – şükürçi ve üdeçi emiridir ve Uygur kökenlidir. 16. Tugan – yakın emirlerden olup askeri emirdir. Kitaylı olduğu söylenmektedir ve Geyhatu döneminde ölmüştür. 17. Emir Nevruz – Horasan ve Gurgan'da yöneticidir ve Saygın emirdir. Oyrat kabilesinden Argun Aka'nın oğludur. 18. Duladay Üdeçi – saygın emir olup üdeçibaşısıdır. Tatar kabilesi Çagan ailesindedir. 19. Lekzi – Oyrat kabilesinden Argun'un oğludur. 20. Çuçagan – saygın emir olup Argun Han'ın atabegi'dir. Burgut kabilesindedir. 21. Barkak Noyan – Argun han'ın çocukluğundan beri askeri emirdir ve Celayir kabilesindedir. 22. Buralgu – saygın emirdir ve Argun Han'ın süt kardeşidir. Burgutlu Çuçagan'ın büyük oğludur. 23. İşik Tukla – emirlerdendir. 24. Baydu Şükürçi – Tunsukay'dan sonra Bağdad yöneticisidir¹⁵⁹¹. 25. Kazan Elçi – Yarguçi emiridir ve Kağan'a elçi olarak gönderilmişti. 26. Buraçu – saygın emirdir ve Durbay'nın oğludur. 27. Yasamış kuşçi – saygın emirdir ve tümen komutanıdır. 28. Baruday Ahtaci – saygın emirdir. 29. Çupan – saygın emirdir ve tümen komutanıdır. Süldüz kabilesinden Melik'in oğludur. 30. Aycu – Binlik emiridir ve Buku'nun oğludur.

---

¹⁵⁹⁰ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.89.

¹⁵⁹¹ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.90.

31. *Kunçakir* – saygın emirdir ve *Şükürçi* ve *Üdeçi* emiridir. Binlik emiridir ve *Kongirat* kabilesinden *Baraçun*'un oğludur. 32. *Uçan* – büyük emirdir ve *Nayman* kabilesindedir. 33. *Arbatay* – Büyük emirdir ve *küregendir*. *Huşin* kabilesindedir. 34. *Ramazan* – saygın emirdir ve *bitikçi* emirlerindedir. *Bayvut* kabilesi *Caday* ailesindedir. 35. *Tavakkul* – tümen emiridir ve *Durben* kabilesinden *Yisu Buka Küregen*'in oğludur. 36. *Sarıça Ahtaçi* – ahtaçi emirlerindedir. 37. *Suyusun* – binlik emirlerindedir ve *Cabbar Yisutu*'nun torunlarındandır. 38. *Çin timur Noyan* – *Argun Han*'in büyük emirlerindedir. 39. *İlcay Tutkavul* – *Tutkavul* emiri olup saygın emirdir. 40. *Bugday Ahtaçi* – ahtaçi emirlerindedir. 41. *Caukur* – *Argun Han*'in büyük emirlerindedir. 42. *Ula timur* – büyük emirdir ve başkomutandır. 43. *Saruk Kuşçi* – şükürçi emirlerinden olup saygın emirdir. *Bağdad*'da görev yapmıştır. 44. *Baydu* – *İsfahan* yöneticisi olup büyük emirdir. *Tagaçar Noyan*'ın kardeşidir. 45. *Baycu* – binlik emiridir. 46. *Sarban* – saygın emirdir ve *Sunçak*'in oğludur. 47. *Zangi* – *Olçay Hatun*'un askeri emirdir. 48. *Hindu Noyan* – saygın emirdir. 49. *Abakacı* – tümen emiri olup *Sutay Noyan*'in oğludur¹⁵⁹². 50. *Urdu Buka* – büyük emirdir ve *Horasan*'ın saygılı emirlerindedir. 51. *Bukay Yarguçi* – itibarlı emirdir ve tümen komutanıdır. 52. *Savutay* – emirlerdendir. 53. *Ur Timur Kuşçi* – yakın emirlerdendir. 54. *Aktay* – yakın emirlerdendir. 55. *Tikni Kuşçi* – *Kaçar Ahtaçi*'nin kardeşidir. 56. *Yisu Buka Küregen* – saygın emirdir. 57. *Bula Timur* – *Argun Han*'in yakın ve saygın emirlerdendir. 58. *İlçiday Kuşçi* – Fahri emirdir ve *Küregendir*. 59. *Bugday Üdeçi* – *Üdeçi* başıdır. 60. *Burin Aka* – askeri emirlerden saygın emirdir. 61. *Kurmişi* – tümen emiridir ve *Hindukur*'un oğludur. 62. *Şaday* – saygın emirdir ve *Hubukur*'un oğludur. 63. *Emir Kutlukşah* – büyük emirdir. 64. *Yisun Buka* – büyük emirdir ve *Bulugan hatun*'un askeri

---

¹⁵⁹² Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.91.

komutandır. 65. Burcay – büyük ve saygın emirdir. 66. Mikritay – Celayirli Alguy bitikçi'nin oğludur. 67. Bayan Bitikçi – emirdir. 68. Sultan Üdeçi – saygın emirdir. 69. Mumin – binlik emiridir ve Celayirli'dir. 70. Kuramişi – binlik emiridir ve Ali inak'ın oğludur. 71. Tugrilça – binlik emiridir.¹⁵⁹³ Geyhatu Han'ın: 1. Şigtür Noyan – Geyhatu Han onu en yüksek yere getirmiş ve Rum'a giderken tüm yetkiyi vermiştir. 2. Hasan – saygın emirdir ve tüm incü işlerinden sorumluydu. Celayirli Buku'nun oğludur. 3. Akbuka tüm emirlerin başıdır ve Celayirli İlkana noyan'ın oğludur. 4. Tagaçar – saygın emirdir ve Suganut kabilesindedir. 5. İranka – Celayirli İşik tukli'nin kardeşidir. 6. Arab – saygın emir ve askeri emir olup Rum'daydı. Tatar kabilesi Kuyin ailesinden Samgan'ın oğludur. 7. Taycu – muazzam ve saygın emirdir. Incü işlerine Hasan ile ortak bakardı. 8. İkbal – emirdir ve Celayirli Abukan noyan'ın oğlu Uruktu'nun oğludur. 9. Tugan – saygın emirlerdendir ve şükürçi emiridir. Kuçan'ın oğludur. 10. Takudar – yakın emirlerden olup Uygurlu Dukta'nın oğludur. 11. Muhammed – saygın emirdir ve padişah'ın üdeçisidir. Tatar kabilesi Çagan ailesindedir. 12. Muhammed – yakın emirlerdendir ve şükürçi emiridir. Çuyin'in oğludur. 13. Şaman/Şamağan – Geyhatu Han'ın saygın emiridir ve Rum saygın emirlerindedir. Tatar kabilesi Kuyin ailesindedir. 14. Kuyday – saygın emirdir ve küregendir. Tatar kabilesinden Çagan ailesi mensubudur. 15. Kurbuka Bahadır – saygın emirdir ve Tatar kabilesi Çagan ailesindedir. 16. Lekzi – Oyratlı Argun Aka'nın oğludur¹⁵⁹⁴. 17. Taymas Kuşçi – saygın emirdir. 18. Karaça – Büyük emirdir. 19. Tikin Tutkavul – büyük emirdir ve tutkavul emirdir. Suganut kabilesindedir. 20. Çiçek Küregen – emirdir ve Oyrat kabilesindedir. 21. Duladay Üdeçi – büyük emirdir. 22. Emir Çupan – saygın emirdir

---

¹⁵⁹³ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.92.

¹⁵⁹⁴ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.86.

ve Süldüzlü Melik'in oğludur. 23. Ramazan – bavarçi saygın emirlerindedir. Bayvut kabilesi Caday ailesindedir. 24. Burakay Yarguçi – saygın emirdir ve Mankut kabilesindedir. 25. Murtad – saygın itibarlı emirdir ve Mankutlu'dur. 26. Harbende – yakın emirlerindedir ve Yisut'lu Karatiri'nin oğludur. 27. Tavakkul – Korçilerden olup tümen emiridir. Yisu Buka Küregen'in oğludur. 28. Zangi – binlik emiri ve Yisut kabilesindedir. 29. İlbukay – emirlerindedir. 30. İtogli – yakın inaklardandır. 31. Tamaci İnak – yakın emirlerindedir. 32. Duladay – İnak ve emirdir. 33. Bugday Ahtaçi – saygın emirdir. 34. Timurbuka – büyük ve saygın emirdir. 35. Baybuka Kuşçi – tümen emiridir. 36. Tudaçi Yarguçi – emirlerindedir. 37. Muhammed Şükürçi – Geyhatu Han'in inaklarından ve Bağdad'da Bitikçi idi¹⁵⁹⁵. 38. İlçiday Kuşçi – emirlerindedir. 39. Barim – binlik emiridir. 40. Gurbatay Küregen – tümen emiridir ve Huşin kabilesi mensubudur. 41. İltimur – emirdir ve Handukur'un oğludur. 42. Kunçukbal – emirdir ve Nurbatay Küregen'in oğludur. 43. Bugday – emirdir¹⁵⁹⁶. Baydu Han'ın emirleri yazılmamış ve Gazan Han'ın emirleri: 1. Nurin – saygın emirdir ve emirül'umera'dır. Kiyat kabilesindedir. 2. Emir Çupan – Geyhatu döneminden beri saygın emirdir ve Süldüzlü'dür¹⁵⁹⁷. 3. Emir Pulad Çingsang – kaptavul binlik emiridir. 4. Emir Tagaçar – büyük emirdir ve Rum valisidir. 5. Emir Sutay – büyük emirdir ve tüm ahtaçi başıdır. 6. Emir Algu – büyük ve saygın emirdir. Askeri yargıçların emiridir. 7. Bargun haci – saygın emirdir ve Argun Aka'nın oğludur. 8. Tekina Hutkavul – Argun döneminden beri Horasan'da Gazan Han'ın hizmetindeydi. 9. Bukay Yarguçi – büyük emirdir ve Argun döneminden beri Horasan'da Gazan Han'ın hizmetindeydi. 10. Nevruz – saygın emirdir

---

¹⁵⁹⁵ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.87.

¹⁵⁹⁶ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.88.

¹⁵⁹⁷ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.93.

ve Emirül'umera'dır. Argun Aka'nın oğludur. 11. Narin haci – Gazan Han'ın yakın emirlerindendir ve Argun Aka'nın oğludur. 12. Oyraday Gazan – saygın emirdir ve Argun Aka'nın oğludur. 13. Tugaçar – Sülamiş'in binliğinde komutan idi. 14. Emir Kutlukşah – Gazan Han'ın ordusunda başkomutandı. Mankut kabilesindendir. 15. İday – tümen emiridir ve İşik Tukli'nin kardeşidir. 16. İkbal – Celayirli Araktu'nun oğludur. 17. Şülamiş – İni bigim tümeni yönetiyordu ve Yisutlu Baycu Noyan'ın oğlu Adala'nın oğludur. 18. Emir Sultan Yasavul – saygın emirdir ve tümen emiridir. Naymanlı Kitbuka Noyan'ın oğludur. 19. Emir Kurtimur – yakın emirdir ve bölgeler işlerinden sorumluydu. Divân-ı imarat'ta görevliydi. 20. Emir Satılmış – saygın emirdir ve tüm incü işlerinden sorumluydu. Küregen olup Yisut kabilesi mensubudur¹⁵⁹⁸. 21. Lekzi Küregen – saygın emirdir ve Argun Aka'nın oğludur. 22. Uygurtay Gazan – saygın emirdir. 23. Şeyh Yarguçi – tüm Suçilerin başıydı. Taiçut kabilesi mensubudur. 24. Saygan Abaçı- askeri emirlerdendir. 25. Buralgi – saygın emirlerdendir ve Suganut kabilesi mensubudur. 26. Algu – saygın emirdir ve yarguçi emiridir. 27. Kara Noyan – büyük emirdir ve Cavurçi'nin oğludur. 28. Aratimur Korçi – binlik emiridir ve Curiyat kabilesindendir. 29. Barulay – saygın emirdir ve tümen emiridir. Tatar kabilesi kuyin ailesindendir. 30. Muhammed Üdeçi – saygın emirdir ve İsfahan yöneticisidir. 31. Abişka – saygın emirdir ve Rum valisidir. Tatar kabilesindendir. 32. Buçkur – saygın emirdir ve Şükürçi emiridir. 33. Kutluktimur – emirdir. 34. Celaleddin – yakın emirdir ve korçibaşıdır. Mankut kabilesi mensubudur. 35. İrmini Bala – emirdir. 36. Kunçak – emirdir. 37. Balatu – Rum'da saygın emirlerdendir. 38. Bayancar – saygın emirdir ve Rum işlerine bakardı. 39. Bugay – karaunas başıdır. 40. Aladu – saygın emirdir ve Tagaçar'dan sonra Süka tümeni komutanı oldu. Tatar kabilesindendir. 41. Sarkadu –

---

¹⁵⁹⁸ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.94.

binlik emiridir ve Mankut kabilesindedir. 42. Barula – binlik emiridir. 43. Kukay Bahadır – askeri emirdir ve mert bir savaşçıydı. 44. Hüseyin – büyük emirdir ve Curiyatlı Gazan'ın dedesidir. 45. Kuka – büyük emirdir ve askeri emirdir. 46. Kuktay – binlik emiridir¹⁵⁹⁹. 47. Şadi – büyük emirdir ve Bugu'nun oğludur. 48. Sali – binlik emiridir ve Lauçi'nin oğludur. 49. Tuğrilça Bahadır – binlik emiri ve şükürçidir. 50. Karavun – binlik saygın emirlerindedir ve Uryangut kabilesindedir. 51. Sincan – binlik emiridir ve Oyratlı Tingiz küregen'in torunudur. 52. Arab – Rum emiridir ve Tatar kabilesi Kuyin ailesinden Samaka'nın oğludur. 53. Uygurtay Gazan – saygın emirdir. 54. Timurbuka – saygın emirdir ve binlik emiridir. Mankut kabilesindedir. 55. Emir Baytimur – büyük emirdir. 56. Kutluk Kiya – yakın emirlerdendir ve Dimaşk'ı ele geçirdiğinde Darugaçi oldu. 57. Hurkudan – saygın emirdir. 58. Ramazan – Bitikçi emiridir. 59. Çubilan – yakın emirlerden olup Bura ikçigi'nin oğludur. 60. Mikritay – Argun döneminden beri saygın emirdir ve Mankutlu'dur. 61. Sarban-i Sunçak – saygın emirdir. 62. Arıgtay Tarhan – büyük emirdir ve Çanga'nın oğludur. 63. Buralgu Kiyatay – Argun döneminden beri şükürçidir ve 4 binlik komutanıdır. 64. Taklak – büyük emirdir ve askeri emirdir. 65. Yisunbuka Küregen – saygın emirdir ve Bukay yarguçi'nin oğludur. 66. Emir Hacı Ahtaçi – büyük ve sayın emirdir. Tüm ahtaçilerin emiridir. 67. Emir Hirmançi – emirdir. Uygur kökenlidir. 68. Kar – Emir Cebe soyundandır ve Sali noyan'ın oğludur. 69. Baydu – saygın emirdir ve Uygur kökenlidir. 70. Bukur Timur – saygın emirdir ve Rum'da Baycar'ın nökeri idi¹⁶⁰⁰. 71. Urugi Noyan – büyük emirdir ve askeri emirdir. Kitbuka'nın oğlu Kurçi'nin oğludur. 72. Buka bigim – binlik emiri olup şükürçi emirlerindedir. 74. Hulakar – saygın emir olup tümen

---

¹⁵⁹⁹ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyin Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.95.

¹⁶⁰⁰ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyin Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.96.

komutanıdır. 75. Murtad – saygın emir olup tümen komutanıdır. 76. Kurbuka – büyük emirdir. 77. Tugatimur – mankut kabilesindedir¹⁶⁰¹. Olcaytu Sultanın emirleri: 1. Kutlukşah Noyan – Gazan an döneminde emirül'umera idi ve Olcaytu döneminde de emirlerin büyüğü idi. Daha sonra Gilan'da ölmüştür. 2. Emir Çupan – Kutlukşah'ın ölümünden sonra Emirül'umera oldu ve Süldüzlü'dür. 3. Fulad Çingsang – saygın emirdir. 4. Emir Hüseyin – saygın emirdir ve Emir Şeyh Hasan Noyan'ın babasıdır. Celayirli Uyka'nın oğludur. 5. Emir İsenkutluk – saygın ve Olcaytu Sultan'ın yakın emirlerindedir. Uygur kökenlidir. 6. Emir İrançi(n)- saygın emirdir ve Sariça'nın oğludur. 7. Emir Hulakar – Gazan döneminden beri saygın emirdir. 8. Uldar – Geyhatu'nun yakınlarındandı ve saygın binlik emiridir. Uygur kabilesinden Urukt'un oğludur. 9. Emir Ali Kuşçi – saygın emirdir ve padişah'ın yakınıdır. 10. Tagay – emirdir ve Emir Şaban'ın oğludur. 11. Emir Mulay – Gazan han'ın saygın emirlerindendi. Bu dönemde de mevkiini korumuştur. 12. Emir İketimur – büyük emirdir. 13. Emir Suyurgatmış – Emir Çugu'nun kardeşidir ve kardeşinin ölümünden sonra yerine geçmiştir. 14. Duladay – Bitikçi emirlerindedir. 15. Emir Sulta Yasavul – Gazan döneminden beri saygın emirdir. 16. Aladu Sangçang – Gazan döneminden beri saygın emirdir. 17. Emir Çavugu – yakın emirlerden biridir ve Mumin Aka'nın oğludur. 18. Tagay – yakın emirdir. Burgutlu'dur. 19. Uygurtay Gazan – büyük emirdir. 20. Emir Sutay – Gazan döneminden beri saygın emirdir. 21. Tukaçar Baadur – binlik komutandır¹⁶⁰². 22. Emir Algu – saygın emirdir ve yarguçi emiridir. 23. Emir Çiçak – büyük emirdir. 24. Harbende Noyan – yakın emirdir ve Yisu Aka'nın oğludur. 25. Sankusun Noyan – büyük emirdir ve binlik emiridir. 26. Abişka – büyük emirdir. Rum

---

¹⁶⁰¹ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyini Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.97.

¹⁶⁰² Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyini Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.98.

memleketi askeri komutandır. Aludu'nun kardeşidir. 27. Emir Kurmişi – büyük emirdir. Alinak'ın oğludur. 28. Turinça Bahadır – binlik komutanıdır. 29. Emir Danişmend – saygın emirdir. 30. Emir Karabçak – saygın emirdir ve Rum'da görevliydi. Kutlukşah'ın oğludur. 31. Ramazan – büyük emirdir. 32. Bayan – büyük emirdir ve binlik komutanıdır. Abdullah Kaşani'ye göre Olcaytu Sultan'ın emirleri: 1. Emir Kutluğşâh Noyan; 2. Çoban Noyan; 3. Emir-i muazzam Pulad Çinsang; 4. Emir Hüseyin; 5. Emir Sevinç Aka; 6. Büyük emir İrencin; 7. Emir Muiziddin İsen Kutluk; 8. Emir Togan; 9. Emir Ali Kuşçi; 10. Emir Sutay Ahtaci; 11. Emir Körbuka; 12. Emir Casamura Sultan; 13. Emir Algu; 14. Emir İlyasmış; 15. Emir Bektut; 16. Emir Turumtaz; 17. Emir Dana; 18. Emir Noldar; 19. Emir Ramazan Gürkan; 20. Karaçuk; 21. Emir Baydu; 22. Emir İnak Tokmak; 23. Emir Hirze Muhammed; 24. Emir Sorakan Başkird; 25. Emir Taştëmür¹⁶⁰³. Ebu Said Han'ın emirleri: 1. Emir Çupan – Emirül'umera. 2. Emir İsenkutluk – en saygın emirlerdendir ve Uygur kökenlidir. 3. Emir Suyunç – saygın emirdir ve Uygur kökenlidir. 4. Emir İrançi(n) – Naymanlıdır. 5. Emir Mahmud-i İsenkutluk – saygın emirlerdendir. 6. Emir Kurumişi – Alinak'ın oğludur. 7. Emir Tarabay – Derbent ve Şirvan yöneticisidir. 8. Emir Lukman – Kuramişi ile müttefik idi. 9. Aras/Araş – Tukmak'ın büyük ağabeyi idi. 10. Balargu – Ulturmuş hatun'un teba emiri idi. 11. Şeyh Ali – Emir İrançi(n)'in oğludur. 12. Emir İkranc – saygın emirdir ve Uygurlu Şişi Bahşi'nin oğludur. Emir Suyunç'un da kardeşidir. 13. Emir Hüseyin – Horasan yöneticisidir. Küregendir. Celayirli Akbuka'nın oğludur. 14. Fulad Kata – emir Katvan'ın ..... ailesindedir. 15. Emir Şeyh Hasan – Emir Hüseyin'in oğludur¹⁶⁰⁴. 16. Emir Abdullah Mulay – Kuhistan yöneticisidir. 17.

¹⁶⁰³ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.8-10.

¹⁶⁰⁴ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.101.

Emir Şeyh Hasan bin Timurtaş bin Çupan. 18. Emir Dimaşk Hâce bin Emir Çupan. 19. Emir Alatimur. 20. Emir Abu Melik – emir İsenkutluk'un oğludur. 21. Emir Tavakkul. 22. Emir Devletak. 23. Emir Ali paşa – Oyrat ailesindedir. 24. Emir Algu. 25. Emir Muhammed Çiçak. 26. Emir İsenbuka. 27. Emir Nurhal. 28. Emir Sariçkan. 29. Emir Nikruz – emir Nureddin'in oğludur. 30. Emir – Oyratlı Ali Padişah'nun kardeşidir¹⁶⁰⁵.

Görüldüğü üzere değişik dönemlerde sayı olarak 20 ve 77 arasında noyan ve emir devlet idaresinde görev yapmaktaydı. Ama konumuz olan Moğol zümresinin maiyeti hakkında bilgi yok denilecek kadar azdır. Dolayısıyla, Cengiz döneminde keşiktin ordusuna mensup askerlerin maiyeti hakkında Yasa temel alınırdı. Bu mana da İlhanlı Devleti'nde vazife sahibi olan Moğolların sayısının yaklaşık olarak tahmin edilebileceği kanaatindeyiz. Yasaya göre, binlik noyanı oğlu keşikten'e kabul edildiğinde yanında on nöker ve öz kardeşlerinden birini getiriyor, yüzlük noyanı oğlu ise beş nöker ve öz kardeşlerinden birini getiriyordu¹⁶⁰⁶. İlhanlı emirleri olarak zikredilen şahısların rütbeleri en aşağı binlik emirinden başlamaktadır. Bu doğrultuda bakıldığında bir emirin maiyetini en az 10 kişi olarak hesaplırsak Moğol zümresinin 200 ile 770 arasında olduğu tahmininde bulunulabilir. Ayrıca, her ne kadar tümen emirlerin maiyeti yazılmamışsa da 100 nöker olabileceği de kolaylıkla tahmin edilebilir. Bu yüzden, ortalama olarak İlhanlı Devleti'nde görev alan Moğol zümre sayısı 1000 ile 2000 kişi arasında olduğu düşünülebilir. Vezirlik makamı olan ve Sultaniye'de *Divanhane* olarak

---

¹⁶⁰⁵ Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Muiz el-ens'ab*, 2006, s.102.

¹⁶⁰⁶ *Mongolın Nuuts Tovçoo*, s.147; türkçesi için bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s.150.

adlandırılan binanın kapasitesinin iki bin kişilik olduğunu¹⁶⁰⁷ göz önünde bulundurduğumuzda, İlhanlı Devleti bünyesindeki *kalem* ve *kılıç* ehli arasındaki dengeyi de gözeterek, sayının hemen hemen eşit durumda olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu, noyanlardan oluşan Moğol zümresi, en başta Beylerbeyi, onun altında ulus emiri olan üç kişi ve rütbe itibarıyla ülke emiri, tümen, binlik, yüzlük ve onluk emiri şeklinde nizama sahip idi¹⁶⁰⁸. Özellikle beylerbeyi olarak tanımlanan noyan, güç ve nüfuz açısından ağırlığını sürekli hissettirmiş ve Ebu Said zamanında Çoban Noyan tüm ülke idaresini ele geçirecek kadar nüfuz sahibi olmuştu¹⁶⁰⁹. Umera olarak adlandırılan bu sınıfın elinde tüm ordu yönetimi bulunmaktaydı¹⁶¹⁰.

Ordu dışında Moğol zümresinin elinde büyük bir iktisadi güç de mevcuttu. Moğol umerasının elinde *incü* olarak adlandırılan araziler bulunmaktaydı. İncü, İlhan ve onun hatunları, şehzadeler ve akrabalarına tahsis edilen arazilerdir¹⁶¹¹. Bunun en büyük kısmı İlhan'a ait idi. Dört vilayet çapında Gazan Han'a ait olan incü arazisi 20 bin feddan yani 120-140 bin hektar civarındaydı¹⁶¹². Şiraz'da bulunan İlhan'a ait incü toprakların, Argun Han zamanında 600 bin ve Gazan zamanında 1 milyon dinara kadar gelir

---

¹⁶⁰⁷ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4263-4264;

Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr, *Meâsiru'l-muluk*, s.160

¹⁶⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, s.238.

¹⁶⁰⁹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.163.

¹⁶¹⁰ Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri", *AÜDTCFD*, s.36.

¹⁶¹¹ İ.P.Petruşevskii, *a.g.m*, s.277.

¹⁶¹² İ.P.Petruşevskii, *Zemledelie i Agrarnie Otnoşeniya İrane v XIII-XIV v*, s.242.

sağladığı görünmektedir¹⁶¹³. İncü arazisi, bütün memleket topraklarının 1/3'i oluşturmaktaydı¹⁶¹⁴. İncü idaresi, daima Moğol emirlerin elindeydi. Abaka döneminde incü işleri Altacu Aka'ya verilmiştir¹⁶¹⁵. Bununla beraber ikta sistemi de Moğol emirlerin elindeydi. Örneğin Hülagu döneminde memleketin ikta işleri Argun Aka Noyan'ın elinde bulunmakta idi ve Abaka döneminde ise Suncak Aga'ya verilmişti¹⁶¹⁶. Ülke iktisadi hayatından sorumlu vezirlerin, zaman zaman incü'ye dokunma teşebbüsü de Moğol zümresini oldukça rahatsız etmiştir. Şehirleri canlandırmak için Vezir Şemseddin Cûveynî, Moğol aristokratlar tarafından “incü” olarak ilan edilen İran'ın başlıca büyük şehirlerini ve köylerini satın alıp imar ve maliyede mütahassıs olan bürokratları ataması ile İlhanlı devleti içindeki kendi ağırlığını gittikçe hissettirmeye başlamıştır¹⁶¹⁷. Sadrüddin Zencanî de Vezârete atanır atanmaz ilk iş olarak Hasan ve Taycu adındaki incü sorumlularını¹⁶¹⁸ görevden almış, incüyü dalay ile birleştirmiştir¹⁶¹⁹. Bu da araziye devletleştirme teşebbüsü demektir¹⁶²⁰. Söz konusu olan

---

¹⁶¹³ Osman G. Özgüdenli, İncü, *DİA*, C. 22, İSAM, İstanbul, 2000, s.281.

¹⁶¹⁴ Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.287.

¹⁶¹⁵ “*Înçû-hâ râ be Âltâcû Âkâ havâlet fermûd*”. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1062

¹⁶¹⁶ “*Ârgûn Âkâ râ ke mukât'a-i memâlik bûd ber karâr mukarrar dâşt*”. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1062.

¹⁶¹⁷ Şirin Beyani, *Dîn ve devlet der Îrân ahd-i Mogûl*, C. II, s.391.

¹⁶¹⁸ Onların görevi incü hakimi idi. Bkz: Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4188.

¹⁶¹⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.152.

bu uygulama sonucunda belli miktar nakit toplamayı başarmıştır. 1292/1293 yılında Şeyhül-İslam Cemalüddevle vüddin İbrahim bin Muhammed el-Tibi, Fars eyaletinin son dört yıllık incü ve dalay meblağının 4 bin tümen olduğunu hesapladıktan sonra bazı masrafları düşerek her yıl 114 tümen olmasına karar vermiştir. Hatta aynı yıl devlet hazinesi için 100 tümen altın ve 1500 men inci istendiğinde, Şeyhül-İslam Cemalüddevle vüddin İbrahim bin Muhammed el-Tibi şahsi hazinesinden 30 bin tümen nakit ödeyerek aradaki farkı kapatmıştır¹⁶²¹. İncü arazisinin bu şekilde devletleştirilmesi, doğal olarak bazı Moğol zümreyi rahatsız etmeye başlamıştı. 1293 senesi Kasım ayında sabik incü hakimi olan Devletşah, Hasan ve Taycu Noyan, Geyhatu Han'ın huzuruna çıkarak Sadrüddin Zencanî aleyhine şikayette bulunmuşlardı. Ülke gelirini kendi hesabına geçirdiğinden dolayı israfın çoğaldığını öne sürmüşler, devlet hazinesi boşken Tebriz tamgasından elde edilen 80 tünden 30 küsürünü şahsi hazinesine aktardığını iddia etmişlerdir. Fakat Geyhatu Han bu iddiayı ciddiye almamış, Onlar'ı Sadrüddin Zencanî'ye teslim etmiştir. Sadrüddin Zencanî de bu ikisini hapis cezasına çarptırdıktan sonra bağışlamıştır¹⁶²².

İlhanlı Devleti'nde Moğol ve Fars unsurlar arasındaki çatışmalar, dini vesilesiyle de alevleniyordu. İlhan'ın İslamiyet'e ilgi duyması ve ihtida etmesi Moğol umerayı ziyadesiyle rahatsız ediyordu. Çünkü İlhan'ın müslüman olması, vezirler başta olmak üzere İrani unsurların güçlenmesi ve dengenin bozulması anlamına gelmekteydi. Bu

---

¹⁶²⁰ Karl Jahn, İranda Kağıt Para, *Belleten*, çev. Mehmet Altay Köymen, 23-24 sayılardan ayrı basım, TTK, Ankara, 1942, s.283.

¹⁶²¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.152.

¹⁶²² Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.153; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4189-4190.

yüzden, Moğol noyanlar, müslüman olan İlhan'ı Cengiz Yasası ve Gök tanrı inancına sürekli davet etmekteydi. Polad Çingsang, Gazan Han'a hitaben Kutula Han'ın ağaca tapması ile büyük iş başardığını hatırlatıp ata kültüründen vazgeçilmemesi gerektiğini telkin ederek İlhan'ı ağacın altında sema yaptırmayı da başarmıştı¹⁶²³. Olcaytu Sultan'ın huzurunda Hanefi ve Şafi mezhebi tartışması kızıştığında emir Kutlukşah söz alarak “Cengiz'in Yasa ve Yesur'unu bırakıp Arab'ın köhne dinine girdik” diye serzenişte bulunmuştur¹⁶²⁴. Hatta Moğol unsurunu daha güçlendirmek isteyen Emir Çoban ve Polad Çingsang önderliğinde bazı emirler Olcaytu Sultan'ın huzuruna çıkıp “mutad bir şekilde yapılan *yargu* işleminin neden uzun zamandır yapmadığını” sormuşlardı¹⁶²⁵. Olcaytu Han'ın şahit olduğu bazı tatsız olaylardan dolayı umera, ona eski töreler ve Cengiz Han'ın yasasına göre yaşamasını tavsiye etmekle beraber her kötü olayın sebebinin de İslamiyet olduğunu söyleyerek onu 3 aylık süreyle ibadetten uzaklaştırmayı başarmıştı¹⁶²⁶.

Böylece, Moğol emirler nüfuz ve itibarını başarıyla korumaktaydılar. Bu yüzden de çoğu zaman vezirlerden daha etkili oluyorlardı. Hükümet fermanlarında İlhan isminden sonra ulus emirleri adı, daha sonra vezir/Sahib-i Divan adı anılırdı. 1293 tarihli Geyhatu Han yarlığı “(*İrencindo*)rci Yarlığından/ *Şiktür, Akbuka, Togacar*

---

¹⁶²³ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1308.

¹⁶²⁴ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.96-97.

¹⁶²⁵ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.239.

¹⁶²⁶ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâytû*, s.98.

sözünden/Ahmed Sahib-i Divan sözü”¹⁶²⁷ diye başlamaktadır. Bu geleneğin Ebu Said Han döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. 18 Ocak 1330, 29 Ocak 1311 ve 9 Şubat 1331 tarihli Ebu Said Han’ın yarlığı, Allah’ın adından sonra “Ebu Said Bahadır Han’ın Yarlığından/Filan, filan ve filan’ın sözünden (Burada emir isimler zikrediliyor olmalıdır)/ Sahib-i Divan’ın sözü” ibaresi ile başlamaktadır¹⁶²⁸. Zaten İlhanlı saray protokölünde vezirler, umera ile kengeş yapmadan herhangi bir konuyu İlhan’a takdim edemezdi. Olcaytu Han’ın son yıllarında Tâcüddin Alişah Gîlânî, yapılan bir yolsuzluk iddiası nedeniyle gece yarısı hükümdarla meşveret ettiğinde, Çoban Noyan “Ey! yazıklar olsun Hülagu ve Abaka dönemine. Birisi padişaha bir şey arz edecek olursa tüm ümera ile istişare etmeden bunu yapamazdı. Fakat şimdi durum o raddeye geldi ki, Tacik, emirlerle istişare etmeden gece yarılarında padişah ile yalnız kalıp istişarede bulunuyor ve ümeranın reyni zayi ediyor! Ace, Emiri ve onun konuşan dilini susturdu!” diye serzenişte bulunmuştu¹⁶²⁹. İlhanlı Devleti’nin ilk döneminde yabancı elçiler geldiğinde umeralar İlhan ile danışıp yabancı elçilere verilecek cevabı belirtiriyordu. Vezirler, bu usulden memnun kalmadığı için her elçi geldiğinde vezir ve umera arasında sürekli ihtilaf yaşanıyordu¹⁶³⁰.

---

¹⁶²⁷ Âbol’alâ Soudavar, Farman of The İl-Khan Gaykhatu, *Art of The Persian Courts*, New York, 1992, pp.34.

¹⁶²⁸ Osman G.Özgüdenli, İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa’id Han’a Ait Dört Yarlık, s.74-76.

¹⁶²⁹ Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.195.

¹⁶³⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârîh*, C. II, s.1342.

Devlet bütçesinden yapılacak harcamalar ve özellikle askeri ihtiyaçların karşılanması konularında Vezâret ve Moğol aristokrasisi arasında sürekli ihtilaf yaşanmaktaydı. At, silah ve diğer askeri teçhizat alımı işlerinde korçî, ahtaci ve bitikçiler başta olmak üzere Moğol zümresi aracılık yapıp fazla mal satın alma veya kağıt üzerinde alım işlemi gerçekleştirmek suretiyle devlet hazinesini zayıflatmaya başlamışlardı. Tüccarlar, sarayda bulunan korçî ve ahtacılara rüşvet vererek hazineye at, silah ve askeri teçhizat sağladığına dair imzalı kağıt alıp, Divan'dan ödeme beratı çıkarma yoluyla, talep edilen meblağı vilayetlerden alırdı¹⁶³¹. Bu yolsuzluğun yanında, Moğol zümresi ve Uygur tüccarlar faiz ile para sağlayıp diğer aracılık eden kişilerle beraber hazine ihalelerini de almaya başlamıştı¹⁶³². Bu durum, Gazan dönemine kadar devam etmiştir. Nitelik itibarıyla, bu amiller, devletin mali sistemi içerisindeki yolsuzluklardan ziyade, gerek mali ve gerekse askeri sistemdeki adem-i merkeziyet, askeri aristokrasi ve aristokrat olmayan sivil memur arasındaki ayrışma, emir ve kumandanların kendi kişisel ve yerel eğilimleri olarak da yorumlanmaktadır¹⁶³³. Devlet içindeki bu uyumsuzluğa, Şemseddin Cûveynî , Bûkâ ve Sa'düddeve olmak üzere güçlü vezirler, mali merkeziyetleşme politikası ve yerel yönetimdeki temsilcileri güçlendirme yoluyla çözüm getirmeye çalışmışsa da mali ve sivil alanlar üzerindeki Moğol zümresi baskısını azaltmada pek de başarılı olamamışlardır.

Öte yandan Moğol ve İrani olarak nitelendirilebilecek sivil ve askeri kökenli unsurlar arasındaki çatışmalara zaman zaman değişik yollarla çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Argun döneminde, Moğol devlet geleneğine dayalı yarı askeri düzenin

---

¹⁶³¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1490.

¹⁶³² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1495.

¹⁶³³ Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s.80.

benimsenmesi sonucunda Vezârete güçlü bir Moğol emir olan Bûkâ getirilmişti. Fakat güçlü bir Moğol emirin yönetime gelmesi sonucunda Celayir kabilesi güçlenmiş; Bûkâ, kardeşi Aruk ile devletin her kademesinde hakimiyeti ele geçirmeye çalışmıştır. Pekin'den Çing-sang unvanı elde edince 9 gûnahtan bağışlanma, onun yanında padişahdan başka kimsenin söz almadan konuşamaması, vezirlik altamga, kırmızı mühür olmadan hiç bir işlemin yapılmaması ve onun mührü olmadan hiç bir evrakın İlhan'a takdim edilmemesi gibi çok özel imtiyazlara sahip olmuştur¹⁶³⁴. Hatta ün ve nüfuz açısından Argun ile yarışır hale gelmiştir. Halkın büyük çoğunluğunun Argun Han'dan ziyade Bûkâ'yı efendi bilmeye başladığı da iddialar arasındaydı¹⁶³⁵. Gerçekten de Bûkâ'nın konumu ve yetkisi tartışılmaz hale gelmiştir¹⁶³⁶. Hatta onun elinde *çerik-i bozorg* yani ordu komutanlık görevi de bulunmaktaydı¹⁶³⁷. Elinde olan yetkiyi mutlak hale getirmek için incü vilayetler ve merkez ordu emirliğine talip olmasıyla, Argun Han da ondan endişe etmeye başlamıştır¹⁶³⁸. Moğol aristokrat sınıfı, bu durumdan rahatsızlanmaya başlamıştı. Noyanlar arasında gizli savaşa yol açtığının ve durumun vehametinin farkına varan Argun Han, Sultan İdaçi ve Togan çevresinde toplanan

---

¹⁶³⁴ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî. *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*. s.129.

¹⁶³⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1167.

¹⁶³⁶ Bar Hebraes de Bûkâ'nın bütün ordular, hükümdarlar, valiler ve bütün memleketin katiplerine riyaset ettiğini açıkça söylemektedir. Bkz: Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraes). *Abûl-Farac Tarihi*. C. II, s.622.

¹⁶³⁷ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand. *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4172.

¹⁶³⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1167.

Tagaçar, Konçukbal, Doladay İdaçi, Cuşi ve Ordukiya başta olmak üzere noyan ve emirlerden oluşan muhalifleri destekleyerek Bûkâ'yı ortadan kaldırmıştı¹⁶³⁹.

Böylece, güç ve yetki açısından neredeyse mutlak hakimiyete sahip olan Moğol aristokrasisi, vezirin atanmasına vesile olduğu gibi çoğu vezirin azl ve idamında da doğrudan etkili olmuştur. Yani, vezirlere karşı idam ile sonuçlanan entrika ve suçlamaların neredeyse tamamının arkasında Moğol aristokrasisi vardı. Bu suçlamaların çoğu yolsuzluk iddialarına dayanmaktaydı. Abaka döneminde, 1280 tarihinde Yisubuka Küregen çevresindeki grup, Mecdü'l-mülk Yezdî vasıtasıyla Şemseddin Cûveynî aleyhinde bir iddianame hazırlamış; Mısır sultanıyla gizli ilişki kurduğu, 1277 yılında vukubulan İlhanlılar'ın Elbistan yenilgisi için Muineddin Pervane ile işbirliği yaptığı, yolsuzluk yaparak devlet malından 4 bin tümenlik arazi, 2 bin tümen nakit para vurgun yaptığı, kardeşi olan Atamelik Cûveynî 'nin de Bağdad'da aynı yolsuzluğu yaptığı ve bunları örtbas etmek için kendisi başta olmak üzere haberdar olan memurlara rüşvet verdiğini ileri süren bu iddianame, şehzade Argun tarafından da desteklenmişti¹⁶⁴⁰.

---

¹⁶³⁹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1171; İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCFTAD*, s.9.

¹⁶⁴⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1111-1113; Mîrhovând'a göre, Şemseddin Cûveynî'nin yürüttüğü mallardan nakidi 1 bin tümen olarak verilmektedir. Bkz: Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.2127; Geç dönem kaynaklarda olay daha özetli ve vesile olan kişilerin ismi zikredilmemektedir. Bkz: Muhammed Mufîd bin Mahmûd Müstevfî Bâfekî, *Câmi Mufîd-î*, s.123; Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.273; Gîyasüddîn Humâmüddîn Handmîr. *Târîh-i Habîbüs-seyîr*. C.III, s.111.

Böylece, Cûveynî ailesine karşı gelişen bu entrika Ahmed döneminde, şehzade Argun tarafından kudretle devam ettirilmiştir. 24 Eylül 1282 tarihinde bir Moğol noyan olan Emir Ali Çingsang ve O'nun oğlu Kutlukşah'ın, şehzade Argun'un huzurunda Şemseddin Cûveynî'nin, şehzade Argun'u zehirlemek için Hâce Veciheddin ile işbirliği yaptığına dair ihbarda bulunmasıyla Cûveynî ailesine karşı olan entrika artık başka bir boyuta ulaşmıştır. Öfkelen Argun, Rey hakimini değiştirmiş ve tehdit dolu bir mektubu da Şemseddin'e göndermiştir. Hükümdarlık iddiasında bulunan Argun, Tekudar Ahmed'den Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî'nin kendisine gönderilmesini istemekle isyan bayrağını açmış oldu¹⁶⁴¹. Taht kavgasından galip çıkan Argun Han'ın ilk icraası Cûveynî ailesini ortadan kaldırmak idi. Tutuklanan Şemseddin Cûveynî, Kurbanşire'deki Buka noyan otağına teslim edilerek mahkemeye çıkarılmış ve 16 Ekim 1284 tarihinde Eher şehri kapısında idam edilmiştir¹⁶⁴².

Moğol emiri Ordukiya'nın kıskırtması ile Sa'düddeve tarafından Bûkâ'nın öz kardeşi Aruk aleyhine açılan yolsuzluk davası da Bûkâ'nın sonunu hazırlamıştı¹⁶⁴³. Davayı takiben 1288 senesinde Sa'düddeve, Emir Ordukiya ile teftiş için Bağdad'a gitmiş ve her yıl 500 tümenlik mal hazineye tahsis edilmeden Aruk'un zimmetine geçirildiğine dair rapor hazırlamıştır¹⁶⁴⁴. Bu rapora hayli öfkelenen Argun Han, Aruk'u görevinden azlederek 6 Haziran 1288 tarihinde Bağdad emirliğine Ordukiya'yı

---

¹⁶⁴¹ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1131-1133

¹⁶⁴² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1157-1161.

¹⁶⁴³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1165.

¹⁶⁴⁴ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4175.

getirmiştir¹⁶⁴⁵. Devamında Emir Togan, Moğol emirlere hitaben Bûkâ'nın İlhan gibi ihtişam göstermeye başladığı ve Sultan Ahmed'e hiyanet ettiği gibi bir gün Argun Han'a karşı olacağını öne sürerek serzenişte bulunmuştur¹⁶⁴⁶. Neticesinde, Bûkâ Vezâretten azledilip divan defterlerine el konulmuştur¹⁶⁴⁷. Durumun vahametini sezen Bûkâ, artık kendini savunmak için isyan etmekten başka çaresi kalmadığını düşünmüştür. Şehzade Cuşkab'ı Argun'a karşı kışkırtma teşebbüsünde bulundu fakat başaramadı. Derhal yakalanarak 16 Ocak 1289 gününde Argun Han'ın emriyle Kür nehri kenarında cezalandırılmıştır¹⁶⁴⁸.

Vezir Sa'düddeve'nin gücü ve Argun Han'ın ona duyduğu itimat yüzünden Moğol aristokrasisi, ihmal edilmiş hissetmekle beraber Sa'düddeve'nin kibirli davranışları karşısında aşağılandığı zannına kapılıyordu¹⁶⁴⁹. Bu yüzden Konçukbal, Tukul ve Tagaçar, Emir Togan'ı destekleyerek 16 Şubat 1291 gününde yeminleşmişler ve artık Sa'düddeve'ye karşı fırsat kovalamaya başlamışlardı. Bu kritik zamanında

---

¹⁶⁴⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1165; Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4176; Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk İbn Fûtî, *el-Havâdis el-Câmi'a*. s.273.

¹⁶⁴⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.131.

¹⁶⁴⁷ Muhammed bin Hâvandşâh Mîrhand, *Târih-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4176; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1167-1168.

¹⁶⁴⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1168-1171; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.139.

¹⁶⁴⁹ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFTAD*, s.138.

Argun Han'ın birden hastalanması da Sa'düddeve muhaliflerine bir fırsat oldu. 2 Mart 1291 gününde Tagaçar tarafından verilen ziyafet sırasında Ordukiya ile beraber tutuklanarak ertesi gün idam edilmiştir¹⁶⁵⁰.

Moğol aristokrasisinin tepkisini fazlasıyla çeken vezir Sadrüddin Zencanî'nin çao ve faizcilik başta olmak üzere hatalı uygulamaları, düşmanlarınca iyi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Gazan Han'ın nazarında itibar gören Seyyid Kutbeddin-i Şirazi ve Muineddin-i Horasani başta olmak üzere bazı ileri gelenler 28 Mart 1298 tarihinde Gazan Han'ın huzuruna çıkıp Sadrüddin Zencanî'nin vergi konusunda yolsuzluk yaptığını ileri sürmüşlerdir. Bu iddianın Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin de desteklemesiyle davanın seyri O'nun aleyhine değişmiştir¹⁶⁵¹. Hemen arkasından 15 Nisan 1298 gününde emir Kutlukşah ile Gürcistan'ın vergileri üzerinde büyük bir ihtilaf yaşamış ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî aleyhine iftira atmasıyla da suçlu bulunmuştur. Netice olarak 4 Mayıs 1298 gününde Sadrüddin Zencanî, emir Kutlukşah tarafından idam edilmiştir¹⁶⁵².

Ebu Said döneminde Çoban Noyan tarafından Vezârete atanan Rukn eddin Sayin'in sonu da Çoban tarafından hazırlanmıştır. Çoban Noyan ile Horasan'da bulunurken Çoban oğlu Dimaşk Hoca'nın idamında gizli işbirliği yaptığı gerekçesi ile 1327 senesinde Çoban Noyan'ın emiri doğrultusunda idam edilmiştir¹⁶⁵³.

---

¹⁶⁵⁰ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1181

¹⁶⁵¹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1283.

¹⁶⁵² Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1284-1285.

¹⁶⁵³ Bertold Spuler, *a.g.e*, s.314; Masûme Madankan, *Be Yâsâ Residegân der Asr İlhanî*, s.35.

Ünlü vezir Reşidüddin'in oğlu vezir Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin, Ebu Said Han'ın ölümünden sonra Arikbuka'nın torunu olan Arpa Han'ı desteklemiştir¹⁶⁵⁴. Buna karşı Ebu Said Han'ın dayısı Emir Ali Padişah, Arpa Han'a muhalif olanları toplayıp Baydu Han'ın torunu olan Musa'yı İlhan seçmesi¹⁶⁵⁵ ile taht kavgası meydana gelmiştir. Taraflar 1336 yılın Nisan sonunda Meraga yanında savaşmıştır. Bu savaşı Arpa Han kaybetmiş vezir Gıyasüddin Muhammed bin Reşidüddin esir düşmüş ve 2 Mayıs 1336 tarihinde idam edilmiştir¹⁶⁵⁶.

Ama Gazan ve daha sonraki dönemlerin vezirlerinin çoğu, meslektaşları tarafından kurulan entrika sonucunda görevden alınmış veya idam edilmişti. Çünkü, Vezâret makamının tenfizden tefvize dönüşünü engellemek ve müessese içindeki kontrolü sağlama almak adına çift vezirlik modeline geçildiği zaman doğal olarak vezirler arasında ihtilaf çıkmıştır. Cemâleddin Destcerdanî, Vezârete atandıktan hemen sonra Mart 1296 civarında sabık vezir Sadrüddin Zencanî'den, zimmetine geçirdiği malların tazminatını istemişti¹⁶⁵⁷. Bu yüzden Sadrüddin Zencanî de Gazan Han'ın huzurunda Emir Nevruz'un Memlûklerle gizlice iş birliğini gösteren yazıyı Cemâleddin Destcerdanî'nin yazdığını iddia etmiş¹⁶⁵⁸ ve Şeyh Mahmud ile müttefiklik kurduktan

---

¹⁶⁵⁴ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.188; Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4398-4399.

¹⁶⁵⁵ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.193.

¹⁶⁵⁶ Muhammed bin Hâvandsâh Mîrhand, *Târîh-i Ravzat ü's-sefâ*, s.4403-4405; Gıyâsüddîn bin Humâmüddîn Handmîr, *Düstûr ül-vûzerâ*, s.331.

¹⁶⁵⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1265.

¹⁶⁵⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1273.

sonra kendine inandırmayı başarmıştır. Neticesinde 27 Ekim 1296 gününde Cemâleddin Destcerdanî cezaya çarptırılmıştır¹⁶⁵⁹.

Vezir Sa'düddin Savecî de meslektaş Reşidüddin Fazlullah Hemedanî ile yaşanan ihtilafın kurbanı olmuştur. Sa'düddin Savecî ve Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin arası açılıp İlhan'ın huzurunda hararetli bir münakaşası gerçekleştirmesi de olayın Sa'düddin Savecî'nin aleyhine dönüşmesine sebebiyet vermiştir¹⁶⁶⁰. Bunu fırsat bilen Tebriz veziri Tâcüddin Alişah, Olcaytu Sultan'ın huzuruna çıkıp Sa'düddin Savecî ve O'nun naiplerinin yolsuzluk yaparak devlet hazinesinden mal kaçırdığını iddia etmiştir. Bunun delili olarak her üç günde 20 tümen hazineye geldiğine şahitlik etmiştir. Sultan Olcaytu, Sa'düddin Savecî'ye hazine geliri hakkında soru yöneltmiş ve O da yıllık gelirin 500 tümene ulaştığını bildirmiştir. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, bu çelişkiden yola çıkarak o zaman Bağdad'da bulunan Olcaytu Han'ı ikna etmeyi başarmıştır¹⁶⁶¹. Hemen Sa'düddin Savecî ve naipleri tutuklanarak yarguya tabi tutulduktan sonra suçlu bulunmuştur. Bunun sonucunda, Sa'düddin Savecî ve ekibi 19 Şubat 1312 gününde¹⁶⁶² Bağdad'da¹⁶⁶³ idam edilmiştir.

---

¹⁶⁵⁹ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1271; Vassaf ise belli tarih vermemektedir. Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.187.

¹⁶⁶⁰ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.123.

¹⁶⁶¹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.125-127.

¹⁶⁶² Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.128; Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.287.

¹⁶⁶³ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.97-98.

Tâcüddin Alişah Gîlânî de kendi hocası olan Reşidüddin Fazlullah Hemedanî aleyhine sürekli entrika düzenlemekteydi. Ama Ebu Said döneminde Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin göreve tekrar gelmesi söz konusu olunca hemen telaşa kapılmış ve artık Reşidüddin'in ortadan kaldırılması gerektiğine karar vermiştir. Çünkü Reşidüddin bir daha Vezârete getirilirse Çoban ile müttefikliği sonucunda Tâcüddin Alişah Gîlânî'nin ortadan kaldırılacağı ihtimali vardı. Dolayısıyla, Reşidüddin, kendi oğlu ve şerbetdar olan Hâce İbrahim'e talimat vererek Olcaytu Sultan'a zehir içirme suretiyle suikast düzenlediğine dair söylenti çıkarmış ve sonunda İlhan Ebu Said ve Çoban Noyan da buna ikna olmuştu. Reşidüddin ve oğlu da hemen göz altına alınarak yarguya tabi tutulduktan sonra suçlu bulunmuş ve 17 Temmuz 1318 tarihinde¹⁶⁶⁴ Ebherî'ye yakın Haşkdar mevkiinde idam edilmiştir¹⁶⁶⁵.

Böylece, İlhanlı vezirlerinden Tâcüddin Alişah Gîlânî dışında herkes kurumlar arası çatışmanın kurbanı olmuştur. Her ne kadar Tâcüddin Alişah Gîlânî, kendi eceli ile ölen tek kişi olarak anılırsa da Çoban Noyan'ın ağır baskısı altında görevini icraa ettiği ve sürekli yolsuzlukla suçlandığı aşikardır.

---

¹⁶⁶⁴ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ut-tevârih Reşîdî*, s.129.

¹⁶⁶⁵ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.613.

BEŞİNCİ BÖLÜM. VEZİRLERİN SERVETLERİ VE SOSYAL FAALİYETLERİ

A. Vezirlerin Servetleri

İlhanlı vezirleri, ülkenin sivil yönetiminin en büyük kişileri olması nedeniyle çok varlıklılardı. Vezirlerin, İlhan'a ve Moğol emîrlere sürekli ihsan ve hediyelerde bulunup makamlarını sağlamlaştırması da zarurî idi. Bundan dolayı, maaşları dışında meçhul kaynaklardan elde ettikleri büyük bir servete sahip olmuşlardı.

Şemseddin Cûveynî'nin gelirinin neredeyse hükümdar hazinesi ile aynı derecede olduğu iddia edildiği gibi, elinde 2 bin tümen nakit, sürü ve hayvan olmakla beraber 4 bin tümenlik arazi satın aldığı belirtilmektedir¹⁶⁶⁶. Bu meblağ, o dönemde orta dereceli bir köye 10 bin dinar biçildiği hesaplandığı zaman 4 bin tane köy ve kasabaya tekabül etmektedir¹⁶⁶⁷. Anadolu'da 1277 yılında yaşanan katliam sırasında bir kaç şehrin Şemseddin Cûveynî tarafından satın alındığı da belirtilmektedir¹⁶⁶⁸. Şemseddin Cûveynî idam edildiğinde tüm mal varlığına el konularak incü divanına nakl edilmişti¹⁶⁶⁹. Bunun toplam tutarı 360 bin tümene ulaşmaktaydı¹⁶⁷⁰.

Yahudi vezir Sa'düddeve'nin toplam mal varlığına dair kayıtlarda belli bir meblağ mevcut değildir. Ancak 1291 yılında Argun Han'ın iyileşmesi şerefine Bağdad

¹⁶⁶⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1113.

¹⁶⁶⁷ İ.P.Petruşevskii, *a.g.m*, s.278.

¹⁶⁶⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1102.

¹⁶⁶⁹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.84.

¹⁶⁷⁰ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.40.

halkına dağıtılmak üzere 30 000 ve Şiraz'daki fakirlere dağıtılmak üzere 10 000 dinar tahsis ettiği¹⁶⁷¹ göz önüne bulundurulduğu zaman şahsî servetinin az olmadığı anlaşılmaktadır.

İlhanlı tarihinde çevirdiği entrika ve yolsuzluklarla anılan Sadrüddin Zencanî'nin şahsî servetinin, 1292 yılında öldürttüğü kişilerin mallarından oluştuğu iddia edilmektedir¹⁶⁷². Hayattayken rüşvet ve faizi teşvik ederek elde ettiği paranın ne kadarının devlet hazinesine ne kadarının şahsî hazinesine aktarıldığını ayırt etmek oldukça zordur. Sadrüddin Zencanî idam edildikten sonra arkasında büyük miktarda borç bırakmıştır. Bundan zarar gören insanlardan binlerce şikayet kaldığı da söylenmektedir¹⁶⁷³.

İlhanlı vezirleri arasında şahsî zenginliği ile en çok ünlene kişi ise tartışmasız Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'dir. Reşidüddin'in mektuplarına göre, 'özel toprağı' (*emlak-i ma*) olarak adlandırılan mülkleri, İlhanlı Devleti'nin birçok bölgesinde bulunmaktaydı. Bunlar; Bam ve Habis bölgesinde (Kerman vilayeti)¹⁶⁷⁴, Basra bölgesinde¹⁶⁷⁵, Avasime'de¹⁶⁷⁶, Musul bölgesinde (Tigr nehrinin başında)¹⁶⁷⁷, Ahvaz,

---

¹⁶⁷¹ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.135.

¹⁶⁷² Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1195.

¹⁶⁷³ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârih*, C. II, s.1497.

¹⁶⁷⁴ Reşîdüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.12, 20.

¹⁶⁷⁵ Reşîdüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.14.

¹⁶⁷⁶ Reşîdüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.26.

¹⁶⁷⁷ Reşîdüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.244-245

Bayat ve Destabad'da (Huzistan vilayeti)¹⁶⁷⁸, Ramcerd, Baiza, Kerbal ve Firuzabad'da (Fars vilayeti)¹⁶⁷⁹ ve Tebriz'de¹⁶⁸⁰ idi. Bu topraklar genel olarak mülk şeklinde bulunmaktaydı¹⁶⁸¹. Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, 9 Nisan 1307 tarihinde Olcaytu Sultan'ın huzuruna çıkarak "Camîu't-tevarih"i sunduğunda Olcaytu ona caize olarak 15 tümen mal, çok sayıda emlak, her yıllık mahsulatın belli bir kısmını bağışlamış ve toplam meblağ 20 tümeni bulmuştu¹⁶⁸². Her yıl 8 tümenlik maaş ve Bağdad ile Tebriz mahsulatının 1/3'ü de ona devamlı olarak tahsis edilmekteydi¹⁶⁸³. Bunun dışında her vilayetten ikişer köy de verilmişti¹⁶⁸⁴. Hamdullah Kazvinî'ye göre İlhanlı ülkesinin 19-

---

¹⁶⁷⁸ Ahvaz'da Reşid üd-din'e ait 12 kasaba mevcuttu; 1.Hacı İsmail. 2.Ebu-Bekr. 3.Behzad. 4.Lahras. 5.Kuşad. 6.Lirav. 7.Kenar. 8.H-H-R-V (bunu okuyamadı). 9.Nahri. 10.Kariye-i Cedid (yeniden kurulmuş). 11.H-nan (bunu da okuyamadı). 12.K-lazu (bu da aynı). Bu kasabalardan yıllık gelir 16 bin dinara ulaşmaktadır. Bkz: Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.177-182.

¹⁶⁷⁹ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.252-256.

¹⁶⁸⁰ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.52-53.

¹⁶⁸¹ İ.P.Petruşevskii, Feodalnoe hozyaistvo Raşid-ad-dina, *Voprosı İstorii*. Nisan 1951, s.89.

¹⁶⁸² Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, s.54-55.

¹⁶⁸³ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, s.196-197, 240.

¹⁶⁸⁴ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târih-i Olcâyâtü*, s.240.

20 vilayetten oluştuğu¹⁶⁸⁵ göz önüne bulundurulduğunda bu, toplam 38 kasaba etmektedir¹⁶⁸⁶.

Rus bilgin İ.P.Petruşevskii, Reşidüddin'in mektuplarına dayanarak onun mülk toprağı miktarını hesaplamıştır:

Memleket	ölçü (fedan olarak)	Miras sahibi	'Mukatı at-i Raşid kitabındaki sa numarası
Irak (Mezopotam)	3400	Belli değil	225
Diyarbakır	500	Oğlu Humam üd-din'e	231
Rum (Küçük Asya)	1590	Rum amir olan oğlu Celaleddin'e	226-228
Rum	300	Sivas'ta Mevlana İmadüddin için satın alacak	232
Büyük Ermenistan (Doğu Anadolu)	100	Belli değil	229
Büyük Ermenistan ve Gürcistan	300	Gürcistan ve kuzey Ermenistan amiri olan oğ Pir sultan'a	231
Azerbaycan	940	Belli değil	228-229
Kürdistan	300	Mengli-Buka	228
Irak-Acemi	1000	Belli değil	228
Irak-Acemi (Kılan ve Hemed Kürdistan'ın tüm vilayetleri)	200	Seyyid üd ve Şahın Rumi'ye	232
Irak-acemi	640	Mevlana Celaleddin İsfahanlı'ya	229
Damgan, Curcan ve Semnan	170	Aynı	229-230
Huzistan (Lurdekan vilayeti)	50	aynı	230
Huzistan (Huveiza ve Diz vilayeti)	50	Hâce Server'e	232
Fars (Genduman ve Sum vilayeti)	80	Mevlana Celaleddin İsfanlı'ya	230
Fars (Aberkuh, İkrid, Sermek Şiraz vilayeti)	100	Hâce Anbar ve Sandal'a	230
Fars (Fars'ın diğer vilayeti)	500	Belli değil	231
Fars (Kuh-i Giluyie dağı)	200	Hoca Celaleddin ve Sadr Zeytan'a	232

¹⁶⁸⁵ Hamdullâh Müstevfi Kazvîni, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s.28-63.

¹⁶⁸⁶ İ.P.Petruşevskii, *Feodalnoe hozyaistvo Raşid-ad-dina, Voprosı İstorii*. s.89.

Şebankare (Fars ve Kerman'ın t vilayeti)	100	Şebangare medresesine vakıf olarak	232
Yezd ve Tebes	50	Belli değil	232
Kirman	500	Belli değil	232
Horasan	1000	Oğlu Ahmed'e	231
Horasan (Herat ve komşu vilaye	200	Tebriz'deki Rub-i Reşid'deki medreses vakıf olarak	230
Avgan (Afganistan!)	100	Mevlana Muhammed Aberkuhi'ye	231
Afganistan (Gazni, Kabul, Laha vilayeti)	200	Hâce Mahmud Kabul'a	232
Secestan (Sistan)	200	Sistan meliki ve melik Muzafferüddin'e	232

Böylece hayattayken mülk edindiği toprak ölçüsü toplam olarak 12770 feddan'a¹⁶⁸⁷ ulaşmaktadır¹⁶⁸⁸. Bu toprakta çalışan ve yaşayan aile sayısı takriben 38310 olarak hesaplanabilir ve bir aile üyesinin 4–5 kişiden oluştuğunu göz önünde bulundurursak Reşidüddin'in mülkünde yaklaşık 170 bin çiftçinin çalıştığı tahmin edilmektedir¹⁶⁸⁹.

Reşidüddin'in özel topraklarından Anadolu'da bulunan mülkün şehirlere göre dağılımı şöyledir: Erzincan'da 100 feddan, Sivas'ta 50 feddan, Tokat'ta 100 feddan, Bayburt'ta 50, Curşin (!)'da 100, Çapakçur'da 50, Kayfa (Hisn Kayfa)'da 100 feddan, Palu'da 100 feddan, Divrigi (Tefrika)'da 50 feddan, Harput'ta 50 feddan, Amid'de 50 feddan, Kayseri'de 100 feddan, Malatya'da 100 feddan, Tarsus (Tars)'ta 100 feddan, Antakya'da 50 feddan, Ab-k-l (!)'da 20 feddan, Güzel-hisar'da 10 feddan, C-m-z güzel'(!) de 10 feddan, Angurya (Angora)'da 20 feddan, Kırşehir'de 20 feddan,

¹⁶⁸⁷ 1 feddan'ın 24 kirat ile eş değer olmasından hesaplandığında 1 feddan günümüz ölçü sistemi üzerinden 6368,04 m², 6034 ve 5929 m² arasında değişmektedir.

Cengiz Kallek, Feddan, *DİA*, c.12, 1995, s.293.

¹⁶⁸⁸ İ.P.Petruşevskii, Feodalnoe hozyaistvo Raşid-ad-dina, *Voprosi İstorii*. s.91.

¹⁶⁸⁹ İ.P.Petruşevskii, Feodalnoe hozyaistvo Raşid-ad-dina, *Voprosi İstorii*. s.93.

Amasya’da 50 feddan, Donguzlu’da 50 feddan, Esnaf’ta 20 feddan, Kutayin (Kütahya)’da 30 feddan, Konya’da 50 feddan, Arapgird’de 20 feddan, Kemah kalesinde (Farsça olarak kal-i) 20 feddan, Samsun’da 10 feddan, Hani’da 20 feddan, Hattah’ta 10 feddan, Laranda’da 20 feddan, K-rsı (Kermastı!)’da 10 feddan, Alfani (!)’da 50 feddan; toplam 1590 feddan¹⁶⁹⁰.

Onun mülk toprağında çiftçiliğin de büyük ölçüde geliştiğini Irak, Fars, Kirman ve Kuhistan bölgelerinde toplam 39 bin hurma ağacı yetiştirilmesinden öğrenmekteyiz¹⁶⁹¹. Bunun dışında, 30 bin at, 10 bin deve, her biri 500 koyundan oluşan 500 sürü toplam olarak 250 bin koyun, 10 bin inek, 10 bin tavuk, 10 bin kaz, 10 bin ördek, 1000 tane boğa ve tosun, 1000 tane eşek, 200 tane katır ve 2000 kadar Arap atından meydana gelen büyük bir çiftlik işletilmekteydi¹⁶⁹².

Bununla beraber, Tebriz’de “Rub-i Reşid”’de 30 bin ev (nüfus olarak yaklaşık 135 bin kişilik), 24 saray, 1500 bakkal ve hamam, bahçe, değirmen, terzihane (karhaneha şer’bafi), kağıt fabrikası (kagazsazı), boyacı (rengrez-hane), Gümüşhane¹⁶⁹³, hastane, 1000 öğrencinin okuduğu medrese, 60 bin kitaptan oluşan kütüphane¹⁶⁹⁴ mevcut idi.

---

¹⁶⁹⁰ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.226-228. Detaylı bilgi hakkında bkz: A.Zeki Velidi Togan, Reşidüddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadi ve Medeni Hayatına Dair Kayıtlar, *İÜİFM*, XV/1-4, 1954, s.33-50.

¹⁶⁹¹ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.233-234.

¹⁶⁹² Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.235-236.

¹⁶⁹³ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.318.

¹⁶⁹⁴ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.236-237.

Nakit parası hesaplandığında toplam 3500 tuman=35 milyon dinara ulaşmaktadır¹⁶⁹⁵. Gazan döneminde büyük divan gelirinin 17¹⁶⁹⁶-21¹⁶⁹⁷ milyon dinar arasında olduğu hesaplandığı zaman Reşidüddin Fazlullah Hemedani'nin şahsi mülkünün büyüklüğü anlaşılmaktadır. Bu nakit paranın 2,5 milyon dinarlık kısmı onun şahsi hazinesinde muhafaza edilmekteydi, geriye kalan 32,5 milyonu ise ortak tüccarlara dağıtılmış olup ticaretten elde edilen kâr payı ipek, kumaş, deri, kıymetli av derileri, ilaç ve parfüm başta olmak üzere mal şeklinde ödenmekteydi¹⁶⁹⁸.

---

¹⁶⁹⁵ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.183-289.

¹⁶⁹⁶ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.155.

¹⁶⁹⁷ Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, s.27.

¹⁶⁹⁸ İ.P.Petruşevskii, İran, Azerbaican Hulegugiihnii Noyorhold (1256-1353), *Mongol-Tataaruud Azi, Evropt*. s.278.

B. Vezirlerin Hayrâtı ve Kùltür Faaliyetleri

İlhanlı vezirleri, gerek halkın gönlünü kazanma gerek inançları gereği sadakat amaçlı hayır işlerine de meyilli idiler.

İlhanlı Devleti'nin ilk veziri olan Seyfeddin Bitikçi 1256 yılının yaz ayında Hùlagu Han'ın tâlimatı ile Habuşan şehrinin yeniden yapılandırılması ve imar çalışmalarını üstlendiğinde harap camiinin onarılması ve mezarlığın faal durumuna getirilmesi için şahsî hazinesinden 3000 altın dinar bağışta bulunmuştur¹⁶⁹⁹. Daha sonra 1260 yılında Necef'te bulunan Hz. Ali'nin türbesinin hiçbir zarara uğramadan devlet himayesine alınması hususunda İlhan Hùlagu'ya müracaat etmiş ve neticesinde 100 Moğol askerinden oluşan bir taburun Necef'e gönderilmesine karar verilmiştir¹⁷⁰⁰.

Sahib-i Divan Şemseddin Cùveynî de inançlı bir Müslüman olarak birçok hayır işlerine imza atmıştır. Onun yaptırdığı eserlerden Sivas şehrinin orta kesiminde Çifte Minareli Medrese adıyla kurulan medrese günümüze ulaşmıştır. Kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla 1271 yılında, Külük Abdullah mimarlığında yapıldığı bilinmektedir. Kurulduğu dönemde İslam hukuku alanında eğitim verilmiş ve günümüze ancak ön cephesi ulaşmıştır. 37,54 metrelik cepenin ortasında taç kapı, onun üzerinde iki köşesine gelecek şekilde planlanmış, medreseye adını veren minareler yer almaktadır. Son 30 yıl içinde yapılan kazılardan, medresenin açık avlulu-dört eyvanlı planda ve iki katlı olarak inşa edildiği, ayrıca iki yanında bulunan bina temellerinden önceden burada bir külliye birimi olduğu anlaşılmaktadır. Bu temellerden, bir tanesinin

---

¹⁶⁹⁹ Alaâddîn Atâ Melik Cùveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, C. III, s.981; Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.985.

¹⁷⁰⁰ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, C. II, s.988.

etrafında su künkleri ve su ile ilgili başka malzemeler bulunan bir hamama, diğerinin ise bir zaviyeye ait olduğu zannedilmektedir¹⁷⁰¹. Yezd'de Darüşşifa-i Sahibî adıyla bilinen bimâristan 1266 yılında Şemseddin Cûveynî tarafından yaptırılmıştır. İçinde hastane, toplantı odası, tabibler mekanı ve istirahat mekanlarından oluşan bu darüşşifa, Yezd'in baş imaretlerinden biriydi. Daha sonra dört mihrablı bir mescid de eklenerek tüm masraflarının Yezd'de bulunan iki köy gelirinden karşılanmasına karar verilmiştir¹⁷⁰². Cûveynî , 1272 yılında Buhara'da yaşanan çatışma sonucunda yıkılmaya yüz tutan ve ünlü yönetici Mesudbek tarafından kurulan Buhara medresesinin restore ve tamirati için özel ödeme de yapmıştır¹⁷⁰³. Onun edebiyat ve şiir alanındaki yeteneği de muasır tarihçiler tarafından dile getirilmektedir. İbn-i Bibi, bu konuda “*O ülke işlerini yoluna koymaktan ..... arta kalan vakitlerinde kitaplar yazmaya, şiirler eleştirmeye, ortaya yeni ve orjinal eserler koymaya çalıştı... Rum diyarında söylediği şiirlerden dolayı o ülkede yaşayanlar tarafından “Muhammedi” adıyla anıldı*” demektedir¹⁷⁰⁴. Hâce Nasireddin Tusî tarafından kaleme alınan ve günümüze ulaşmayan “*Şehname-yi Küçük*” adlı

---

¹⁷⁰¹ Özkan Ertuğrul, Çifte Minareli Medrese, *DİA*, C.VIII, TDVY, İstanbul, 1993, s.312.

¹⁷⁰² Cafer bin Muhammed bin Hasan Caferî, *Târîh-i Yezd*, Tashih İrec Âfşâr. Enteşerat-i Ulumi ve Ferhengi, Tahran, 1384, s.111-113.

¹⁷⁰³ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.52.

¹⁷⁰⁴ İbn Bibi (el-Hüseyn bin Muhammed bin Ali el-Ca'feri er-Rugadi), *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l Ala'ie (Selçuk name)*, s.220.

manzumi eserin Bağdad'da istinsah edilmesi de Şemseddin Cûveynî 'nin himayesinde gerçekleşmişti¹⁷⁰⁵.

Vezir Sa'düddeve'nin, bir Musevî olarak hayır işlerine el attığı görünmektedir. Kendisi, Bağdad'dayken Musa bin Cafer'in türbesine giderek elindeki Kuran'dan “Ey, İsrail oğulları, biz sizi düşmanlarınızdan kurtardık. . . ve size kudret helvası ve bildircin indirdik” (XX/80) ayetini okuduktan sonra sevinip çevrede bulunan Alevilere yüz dinar dağıttığı söylenmektedir¹⁷⁰⁶. Sa'düddeve, Argun Han'ın sağlığı bozulduğunda onu iyileştirmek adına da hayır işlere girişmişti. İnsanların sıkıntıya sokulmaması, fakirlere yardım edilmesi ve mahkumların salıverilmesi gibi halkın gönlünü kazanma nitelikli mektuplardan günde 70 tane imzalayıp gönderiyordu. Bağdad halkına dağıtılmak üzere 30 000 ve Şiraz'daki fakirlere dağıtılmak üzere 10 000 dinar tahsis etmişti¹⁷⁰⁷. Sa'düddeve adalet ve hayır sahibi bir vezir olarak dönemin bazı Arap ve Fars şairleri tarafından övülmüştü. Bu konuda kitapların yazıldığı da bilinmektedir¹⁷⁰⁸. Kendisi bizzat bilimi ve şiiri desteklemiş, alimler ve şairlere büyük miktarda para dağıtmakla kalmamış, kitap tarzında düzenlenmiş nesirler ve şiirler de kaleme almıştır¹⁷⁰⁹.

---

¹⁷⁰⁵ Şeylâ Blair, *Mimârî İlhâhân der Natanz: Mecmua-ye Mezâr-i Şeyh Abdul'Samed*, Tercüme Vâlî Âllâh Kâvesî. Enteşerat-i Ferhengistan-i Hüner, Tahran, 1387, s.22.

¹⁷⁰⁶ Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinde Yahudi bir Vezir: Sa'düddeve, *AÜDTCFD*, s.135.

¹⁷⁰⁷ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.135.

¹⁷⁰⁸ Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, s.134.

¹⁷⁰⁹ Mustafa Uyar, *a.g.m*, s.135.

İlhanlı vezirlerinden hayır ve kültürel işler açısından en çok tanınan kişi ise Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'dir. Neredeyse yarım asır İlhanlı Devleti'nin hizmetinde bulunması nedeniyle yaşadığı dönemin en zenginlerinden sayılabilecek kadar servet sahibi olmuştur. O, servetinin büyük bir bölümünü hayır işlerine vakfetmiştir. Bizzat kaleme aldığı "Letâyîf el-Hekâyîk" adlı eserinde "*zayıf bendesi olan benim, halkın en muhtaç kısmına Allah'ın hayır ve rahmetinden paylaşmayı düşünmekte idi. Çoğu hayırseverler vakıf kurma suretiyle bu işi güdermekteydi; ama baktığımda vakıf edilen mahsulün çoğu gayr-i şart altında telef olmaktadır. Biz de iyice düşündükten sonra bu yolundan dönüp yeni bir uygulamaya geçmeye karar kıldık ve vakfiye niteliğinde Rub-i Reşid'i kurduk*" demektedir¹⁷¹⁰. Bu yüzden kendi mal varlığının büyük kısmını ile amme hizmetine uygun yapıların sorunlarıyla ilgilenen vakıf (*bunyad*) kurulmasını vasiyet etmişti. Bu vasiyetini oğulları ve yakınlarına duyurmak amaçlı yazdığı mektuplar¹⁷¹¹, "Muketebat-i Reşidî"nin büyük bölümünü oluşturmaktadır. Böylece, servetini vakıf işlerine harcamasının ana sebebini "*fani malları ebediyet gayesine hasil etmek*" olarak açıklamaktadır¹⁷¹². Onun kurduğu vakfiyeler içinde amme hizmeti dışında, mesleği olan tabibliğe duyduğu sevginin de göstergesi olan "Darüşşifa" büyük önem taşımaktadır. Bu yüzden oğlu Celaleddin'e yazdığı mektubunda her yıl darüşşifa kurduğunu ve onun önemini anlatmıştı¹⁷¹³.

---

¹⁷¹⁰ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.374-375.

¹⁷¹¹ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebat-i Reşidî*, s.13, 26-27, 77-88, 145, 59-154.

¹⁷¹² Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebat-i Reşidî*, s.224.

¹⁷¹³ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebat-i Reşidî*, s.93.

Reşidüddin'in mektuplarından Tebriz ve Rub-i Reşidi'de darüşşifa¹⁷¹⁴, Hemedan'da eczane (*daruhane*) ve darüşşifa¹⁷¹⁵ bulunduğu bilinmektedir. Bunun dışında hayır amacıyla Kirman'da konak yeri (*darülmisafiri*)¹⁷¹⁶, Hemedan'da hankah ile aşhane ve Erzincan'da bir medrese¹⁷¹⁷ kurmuştur.

Olcaytu döneminde Sultaniye şehrinin inşası tamamlanırken 1000 evden oluşan bir mahallenin, 10 medrese, 20 ibadethane, bimaristan ve hankahın inşaat masrafını şahsî hazinesinden karşılamıştır. Her medrese için 20 sufi, 11 hafız, 8 müezzin ve 4 muallîm görevlendirilmiş olup 15 000 dinar harcanmıştır. Her ibadethane için gereken personeller görevlendirilmiştir. Darüşşifa için de 300 dinarlık bütçe hazırlanmıştır¹⁷¹⁸. Yezd'de medrese, hankah ve pazar kurmak için şahsî servetinden para harcadığı ve benzer mekanları Kirman, İsfahan, Şiraz'da yaptırdığı da söylenmektedir¹⁷¹⁹. Tebriz'de kurulan "Rub-i Reşid"de 30 bin ev (nüfus olarak yaklaşık 135 bin kişilik), 24 saray, 1500 bakkal, hamam, bahçe, değirmen, terzihane (karhaneha şe'rbafı), kağıt fabrikası (kagazsazı), boyacı (rengrez-hane), Gümüşhane¹⁷²⁰, hastahane, 1000 öğrencinin okuduğu medrese ve 60 bin kitaplı kütüphane¹⁷²¹ mevcut idi. Onun kurduğu hayır müesseseleri Irak ve Azerbaycan'da XV. yüzyılda da varlığını sürdürmüştür¹⁷²².

---

¹⁷¹⁴ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.53-56.

¹⁷¹⁵ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.59, 256.

¹⁷¹⁶ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.12.

¹⁷¹⁷ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.183.

¹⁷¹⁸ Abbas İkbâl Aştıyani. *Târîh-i Mogûl*, s.315.

¹⁷¹⁹ Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşidüddîn Fazlullah*, s.379.

¹⁷²⁰ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.318.

¹⁷²¹ Reşidüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*, s.236-237.

Reşidüddin Fazlullah dönemin en büyük alimlerden biri sayılmakta idi. Onun kaleme aldığı eserlerden en meşhuru iki kısımdan oluşan “Camiu’t-tevarih”tir. Eserin ilk cildi, Türk ve Moğol tarihine, 2. cildi İslâm, Çin, Hind, İsrail ve Frenk tarihine aittir. Eserin aslı Moğolca olup daha sonra Farsça’ya çevrildiği düşünülmektedir¹⁷²³. İlk başta Moğol ve Türk tarihini Gazan Han adına yazmayı düşünmüş ve Polad Çingsang, bazı Çinli müverrihler ve Uygur bilginlerinin yardımıyla 1303 yılında bitirmiştir. Ancak hükümdara sunmaya fırsat kalmadan Gazan Han vefat ettiğiinden 17 Mayıs 1304 tarihinde Olcaytu Sultan’a takdim etmiştir¹⁷²⁴. Bu cildi yazarken İlhan’ın hazinesinde muhafaza edilen ve sadece Moğol ümeralarının okumasına müsaade edilen “*Altan defter*” adlı Moğol tarihinden büyük ölçüde yararlanmışır¹⁷²⁵. Kitabı inceleyen Olcaytu Sultan, bu tarihin isminin “Tarih-i Mübarek Gazanî” adını taşımasını ve kendi adına da ayrıca bir genel tarih yazılmasını emretmiştir¹⁷²⁶. Bu emir üzerine “Camiu’t-tevarih” in ikinci cildi de yazılmışır. İkinci cildi yazarken Taberi’nin “Tarih’ul-Umem ve’l-Mülük”, İbn el-isir’in “el-Kâmil”, Ravendî’nin “Rahatü’s-Sudur” başta olmak üzere önemli kaynaklara da başvurmuştur¹⁷²⁷. Bu kitabın câizesi olarak Olcaytu Sultan tarafından 15 tümen mal, çok sayıda emlak, her yıllık mahsulatın belli bir kısmı

---

¹⁷²² Giyaseddin Humamüddin el-Hüseyni Handmîr, *Düstür ül-Vuzara’i*, s.317.

¹⁷²³ Zeki Velidi Togan, Reşid-Üd-Din Tabib, *İA*, s.709.

¹⁷²⁴ M.Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihleri*, s.281. Kaşani’ye göre 9 Nisan 1307 tarihinde takdim etmiştir. Bkz: Âbû’l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâyâtü*, s.54-55.

¹⁷²⁵ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârîh*, C. I, s.227.

¹⁷²⁶ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi’ut-tevârîh*, C. I, s.8.

¹⁷²⁷ M.Şemseddin Günaltay, *a.g.e*, s.281.

bağışlanmış ve toplam meblağ 20 tümeni bulmuştur¹⁷²⁸. Her vilayetten ikişer köy de verilmiştir¹⁷²⁹. Ayrıca her yıl 8 tümenlik maaş ile Bağdad ve Tebriz mahsulatının 1/3'ü de devamlı olarak tahsis ediliyordu¹⁷³⁰. Reşidüddin bu meblağın çoğunu “Camiu't-tevarih” in temize çekilmesi, ciltlenmesi ve istinsahına harcamıştır. Taberi ve İbn el-isir gibi büyük tarihçilerin eserlerinin daha sonra nasıl parçalandıklarını ve ne derecede tahrif edildiklerini gören Reşidüddin, kendi eserlerini böyle bir sondan kurtarmak için Rub-i Reşidi'ye büyük bir kütüphane eklemiştir¹⁷³¹. Bu kütüphanede 200 küttab çalışmakta olup 1000 adet temel musahaf eserler konulmuştur. Reşidüddin'in “Camiu't-tevarih” ve diğer eserleri her yıl Bağdad kağıdı üzerine en güzel hatla yazılıp ikişer adet olmak üzere diğer şehir ve vilayetlere gönderilirdi. Dolayısıyla burası, İlhanlı ülkesinde Sultaniye ve Bağdad'dan sonra üçüncü büyük kütüphane sıfatını hak etmiştir¹⁷³².

---

¹⁷²⁸ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.54-55.

¹⁷²⁹ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.240; İ.P.Petruşevskii, *a.g.m*, s.278.

¹⁷³⁰ Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.196-197. her yıl 20 tümen mal verilmesine kararlaştırmıştı. Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, s.240.

¹⁷³¹ M.Şemseddin Günaltay, *a.g.e*, s.282.

¹⁷³² Yakûb Âjend, *Kitâbethâne ve Sûrethâne der Dovre-ye İlhanân ve Celâyîryân*, *NHZ*, şomare 33, bahar-i 1387, s.71

“Camiu’t-tevarih” eseri gerek yazılış şekli gerek kapsamı açısından dünyanın ilk umumî tarih kitabı olarak ilim dünyasınca kabul görmektedir¹⁷³³.

Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, tarafından kaleme alınan bir çok eser mevcuttur. Tarih konusunda yazılan “*Şu’ab-i pañçgâna*” adlı eseri, Arap, Türk, Beni İsrail, Frenk ve Çinlilerin sülale secerelerini, Türk ve Moğol Hanlarının aile fertlerini, büyük memurlarını ve ordu mevcudiyetini kapsamaktadır¹⁷³⁴.

Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, Gazan Han zamanında Vangisuku adlı bir Çinli alimin kitabını “*Tansukname-i İlhan der Fününü Ulumu Hatay*” adıyla çevirmiştir. Bu kitabın önsözü, bizzat Reşidüddin tarafından yazılmıştır. Kitapta Hind ve Çin medeniyetlerinin özelliği, insanlar arasında ortak dil ve yazının gerekliliği, Çin matbuatlarının özelliği, kağıt para ve musiki notları gibi geniş bilgiler yer almaktadır¹⁷³⁵.

İlhanlı döneminin ziraat ve tarım işlerine dair önemli bilgi içeren “*Asar ve Ahya*” adlı eserinde tarım ve mahsulat türleri, tarım yöntemleri ve mahsul miktarını azami dereceye ulaştırma metodlarından bahsetmektedir¹⁷³⁶. Bu eserin diğer 23 cildi günümüze ulaşmamıştır¹⁷³⁷.

---

¹⁷³³ John Andrew Boyle, Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî: Nehostîn-i Nevîsende-ye Târîh-i Cihân, *KMTC*, tercüme Muhammed Nazirî Hâşimî. Tir ve Murdad ve Şehriyur, 1383, s.36.

¹⁷³⁴ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.710.

¹⁷³⁵ Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, *Tansukname-i İlhan der Fününü Ulumu Hatay: Mukaddimesi*, Çev. Baki Gölpınarlı, İÜTTE, İstanbul, 1939, s.10-14.

¹⁷³⁶ Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *Âsâr ve Âhyâ*, Tashih Mehdî Muhakkak, Enteşerat-i Daneşgah-i Tahran ve Daneşgah-i Mc Gill, Tahran, 1368, s.13.

Gazan döneminde kaleme alınan ve Çin ile Moğolların devlet idare usulüne dair malumatlar içeren “*Kitab-i Siyasat ve Tedbir-i Mülk-i Hitayan*” adlı eserin varlığı bildirilmesine rağmen günümüze ulaşamamıştır¹⁷³⁸.

Yine Gazan Han zamanında kaleme alınmış olup coğrafyaya dair bilgiler ihtiva eden “*Şuvar al-Akalim*” eseri de günümüze ulaşmayı başaramamıştır. Ancak, Hamdullah Kazvini ve Amin Ahmed Razi kendi eserlerini yazarken bu eserden istifade etmişlerdir¹⁷³⁹.

Olcaytu döneminde kaleme aldığı “*Miftah al-Tafasir*” adlı eserinde hayır ve şerri, cebiri, kaderi, özellikle Budist tenasubun batil olduğunu Kuran fasahatı ve münferid ayetlerle izah ederek 8 risale halinde yazmıştır¹⁷⁴⁰.

Aynı dönemde kaleme aldığı “*Tavzihat-i Reşidi*” adlı eserinde Olcaytu Sultan’ın Türk, Moğol ve İlhanlı tarihi yazılması ve buna dair konuşmalarını, Gazzali’nin müdafaasını ve muhtelif dinî ve felsefî mevzularda Yahudilerin fikri başta olmak üzere 19 konuyu 19 risale halinde yazmıştır¹⁷⁴¹.

Reşidüddin’in en ünlü eserlerinden biri olan “*Letayif al-Hakayik*”te dünyanın yuvarlıklığı, vahdet-i vücut, Peygamber’in ümmîliği, kendisinin el-Birunî’ye karşı hayranlığı, Çağatay Han’ın veziri Mesud Yalavaç ile Olcaytu’nun Kuran’ın aynı ayetlerine ilgi duyması gibi konuları işlemiştir¹⁷⁴².

---

¹⁷³⁷ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.709.

¹⁷³⁸ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.709.

¹⁷³⁹ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.710.

¹⁷⁴⁰ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.710.

¹⁷⁴¹ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.710.

¹⁷⁴² Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.710-711.

Olcaytu döneminde kaleme aldığı “*Bayan al-Hakayik*” adlı eserinde Olcaytu’yu ilgilendiren meselelerin izahını ihtiva eden 20 risale mevcuttur. Burada kendisinin ve ailesinin hayatını, hastalık tedavisini ve kendisinin devlet ve dünya ile ilgili görüşlerini yazmıştır¹⁷⁴³.

Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, “*Asila ve Acviba*” adlı eserini tarih, siyaset ve dinî konularda kendisine sorular yöneltip cevaplama şeklinde kaleme almıştır. Özellikle dinî konulara ağırlık veren bu eserde farklı ayetleri bir araya getirip henüz İslamiyet’i kabul etmeyen Moğol emîrlere karşı müsamaha gösterilebileceğini ifade etmiş ve eseri ihtida eden Gazan ve Olcaytu Han’ın arzularına uyararak yazmıştır¹⁷⁴⁴.

Olcaytu Han ile dinî ve fikrî sahadaki görüşmelerini ihtiva eden “*Favaid-i Sultaniya*” adlı eserinde güzellik, muvaffakiyet, istidat, ilham, vahilik, nübüvvet, mebda ve me’ad meselelerini anlatmıştır. Bir ara eserlerini Moğolca yazarak Olcaytu’ya takdim ettiği ve müfakat aldığı, Olcaytu’nun tarih kitabının tanzimi meselesi ile meşgul olup müellife talimat verdiği gibi son derece ilginç bilgiler de bu eserinde mevcuttur¹⁷⁴⁵.

Reşidüddin, kendi feodal sahipliği ve özel toprağı-mülkü hakkında en derin bilgiyi “*Mukatebat-i Reşidî*” adlı mektup mecmuasında vermektedir. Bu mektuplardan 27’si bütün şekilde olmak üzere 53 tanesi Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Doğu Bilim Enstitüsü kütüphanesinde bulunmaktadır¹⁷⁴⁶. Sadece Reşidüddin’in özel mülkiyeti ile sınırlı kalmayıp İlhanlı Devleti’nin iktisadî tarihine ışık tutacak derecede

---

¹⁷⁴³ Reşidüddîn Fazlullâh Hemedânî, *Beyân ül-Hakâyik*, s.6.

¹⁷⁴⁴ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.711.

¹⁷⁴⁵ Zeki Velidi Togan, Reşid-üd-Din Tabib, *İA*, s.711.

¹⁷⁴⁶ İ.P.Petruşevskii, Feodalnoe hozyaistvo Raşid-ad-dina, *Voprosı İstorii*. Nisan 1951, s.88.

önem arz eden bu kaynak, Pakistan tarihçi Khan Bahadur Mohammad Shafi tarafından “Mukatebat-i Raşidi” adıyla 1947 yılında neşredilmiştir¹⁷⁴⁷.

Bunun dışında onun özel mülkiyeti ve hayır faaliyetlerini anlattığı “Vakifname-yi Rub-i Reşidi” eserinde Rub-i Reşidi hakkında detaylı bilgi verilmektedir¹⁷⁴⁸.

---

¹⁷⁴⁷ Reşîdüddîn Fazlullah Tabîb (Hemedanî), *Mukâtebât-i Reşîdî*.

¹⁷⁴⁸ Zeki Velidi Togan, *Reşid-üd-Din Tabib, İA*, s.711.

SONUÇ

XIII. yüzyılda Asya bozkırında teşekkül etmiş Moğol İmparatorluğu, gerçekleştiren fetih sonucu olarak dünya tarihinde eşi benzeri görülmeyen büyük imparatorluğu haline gelmiştir. Artık cihanşümül haline gelen Moğol imparatorluğu, ele geçirilen ülke ve bölge şartlarına uygun politika ve icraa yürütmek zorunluluğu hissetmiştir. Çünkü göçebe medeniyetine uyumlu olan askeri-sivil karmaşık sistemi, büyük şehir ve arazi dayalı iktisadi sistemine bağlı yerleşik milletler için uygun olmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Horasan, Maveraünnehir ve Türkistan başta olmak üzere İslam bölgelerinde isyan ve memnuniyetsizlik belirtileri meydana gelmiştir. Moğol sarayında bu durumun değerlendirilme sonucunda çıkan kararlara arasında Horasan'da sivil yönetimi niteliğinde Horasan Divanlığı kurulmuştur. Çintimur, Körgüz ve Argun olmak üzere büyük yöneticiler tarafından yürütülen icraaları, bölgenin refah düzeyini yükseltme ve halkın gönlünü okşama suretiyle daha büyük gelir elde etme amacı taşımaktaydı.

Bu amaç doğrultusunda kurulan Horasan Divanlığı, teşkilat açıdan İslam devletleri örneğinde rastlanan Vezâret müessesesi modelini benimsemişti. Vezir, Sahib-i Divan ve bitikçi başta olmak üzere Vezâret sisteminin küçük bir kopyasını andıracak bu modelde Moğol devlet geleneğini taşıyan unsurlar eklenince yeni bir yönetim şekli ortaya çıkmıştır. Horasan Hakiminin yanında hem idareci hem de teftiş amaçlı yönetim ortağı olarak bir Moğol noyan'ın bulunması ve hanedan üyelerini temsilen çeşitli görevlerdeki Moğol aristokrasının atanması ile sivil yönetim şekli ortaya çıkmıştır.

Fakat kurulduğu vaktinden itibaren Horasan Divanlığı ve bölgede bulunan Moğol askeri unsuru arasında derin bir çatışma başlamıştır. Bunun ana sebebi, Moğol askerinin erzak ve diğer ihtiyaçlarının karşılanma usulu, yerel yönetimi üzerindeki nüfuz konumu

ve yetki alanlarının belirsizliği idi. Her ne kadar böyle sıkıntılar olmasına rağmen, bu model Moğol sarayı nazarında en iyi seçim olarak görölmektedir.

Ögedey'in ölümünden sonra vukubulan Moğol İmparatorluğu taht kavgasında Tuluy ailesi galip çıkması ile idari ve iktisadi başta olmak üzere tüm alanı kapsayan reform gerçekleşmiştir. Mengü Han'ın merkezîyetçi politikası üzerinde gerçekleşen bu reformun ana hedefi, Moğol İmparatorluğu hakimiyetinin Tuluy ailesinin kontrolüne geçmesi idi. Bu hedef doğrultusunda Büyük Kağan'a bağlı ve oldukça geniş yetki ile donatılan şübe devletler kurulması kararlaştırılmıştır. İlhanlı Devleti'nin kuruluşu da bu çerçevede gerçekleşmiştir.

İlhan Hülagu, yeni şübe devletin idari sistemini Horasan Divanlığı modelinde teşkil etmiştir. Üstelik devlet teşkilatı konusunda Hâce Nasirüddin Tusi başta olmak üzere İrani unsurlarının tavsiye ettiği İslam Devleti özelliğine dayalı kılıç ve kalem ehli modeli eklenmesi ile ülkenin sivil yönetimi Vezâret müessesesinin eline verilmesi kesinleşmiştir.

Ülkenin iktisadi ve sosyal hayatını yönetme ve düzeltme görevini üstlenen Vezâret müessesesinin başına halkın sorunları ve onun çözümüne vakıf olan şahısların atanması düşünölmüştü. Bu da devletin sivil yönetimi, İrani unsurlara emanet edilmesi anlamına gelmekteydi. Buna göre vezir ve Sahib-i Divan seçiminde maliye ve tasarruf konusunda uzmanlığı da önemli kriter olmuştu. Köklü bir maliyeci aile mensubu olan Şemseddin Muhammed Cüveynî , Nizamülmülk tarafından ortaya konulan Büyük Selçuklu Devleti Vezâret modelini esas alan kurumsallaşma süreci başlatması ile İlhanlı Devleti Vezâret müessesesi şekillenmiştir. Gerek Vezâret memurları ve gerekse divan teşkilatı konusunda Selçuklu Vezâret müessesesine büyük bir benzerlik taşımaktaydı.

Ama Horasan Divanlığı'nda da olduğu gibi Vezâretin yetki ve kidepliği açıdan Moğol umera sınıfın kontrolü altında olması da aynı sıkıntılara yol açmıştır. Moğol umera sınıfı, İran Moğolları'nın menfaatını temsil ederken özellikle ülke gelirinin dağılımı ve harcama konusunda Vezâret ile büyük ihtilafa düşmekteydi. Seyfeddin Bitikçi, Şemseddin Muhammed Cûveynî başta olmak üzere vezir ve sivil yöneticiler, bu ihtilafın kurbanı olunca Argun döneminde Vezâret müessesesinin Moğol umera eline verilmiştir. İlhanlı Devleti'nin Moğol kökenli ve tefviz niteliğini taşıyan tek veziri Bûkâ, böylece mevcut umera nüfuzu ile Vezâret yetkisini bir arada buldurunca ön görülmeyen sıkıntılar meydana gelmiştir. Mutlak kudrete ulaşan Bûkâ, ülke yönetimini ele geçirerek birçok keyfi uygulamalara imza atmakla kalmayıp darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Daha sonra Vezâretin başına Yahudi unsurları getirilirse de ülkenin nüfus ve kültürü Müslüman ağırlıklı olduğundan kabul görülmemişti.

İlhanlı Devleti'ne nefes aldırın Gazan Han'ın reformu kapsamında biri ülkenin kanun ve düzeninden sorumlu vezir, diğeri maliyeden sorumlu Sahib-i Divan olmak üzere çift vezirlik modeli benimsenmiştir. Bu model ilk başta en doğru uygulama gibi görünmenin sebebi, Gazan Han'ın şahsi yeteneği ve karizmasıdır. Fakat daha sonra Olcaytu ve Ebu Said döneminde Moğol umera baskısı dışında vezirler arasındaki nüfuz mücadelesi dolayısıyla derin bir siyasi kriz meydana getirilmiştir. Dolayısıyla, bütün ülkeyi iki vezir arasında yetki bölgeler olarak taksim etme ve üzerindeki Moğol umera baskısını genişletme gibi birçok yollar denenmiştir.

Böylece, tayin ve güncel işlerinden başlayarak azl ve idamına kadar tüm adımda Moğol umera kontrolü altında olan Vezâret müessesesi, ülkenin bir tek maliye hayatında ağırlığını hissettiren tenfiz niteliğinde kurum olarak değerlendirilebilir.

Dolayısıyla, Ortaçağ Yakınoğu iktisadi tarih araştırmaları içinde İlhanlı Devleti Vezâret müessesesi büyük önem arz etmektedir.

ÖZET

Cengiz Han tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu gerek ele geçirilen büyük coğrafya şartı ve gerekse idari zorluğundan dolayı dört şube devlete bölünmüştür. İran, Anadolu ve Irak başta olmak üzere büyük coğrafyayı hakimiyet altına alan İlhanlı Devleti kurulduğu zamandan beri iktisadi sorunlarla yüzleşmiştir. Bunun dışında hakim unsuru olan Moğol aristokrasısı tarafından güden geleneksel politikaları da çoğu müslüman olan bölgede bazı sıkıntılara yol açmıştır.

İlhan Hülagu'dan beri bu durumu göz önüne alarak İslam devletlerinde uygulanagelmiş Vezâret sisteminin benimsenmesi gündemdeydi. Yerli bürokratlardan oluşan vezirlik müessesesi, ülkenin iktisadi sorunlarına çözüm üretmekle beraber Moğol aristokrasısı karşısında dengeleyici unsur olmaktaydı.

Tezimizde, İlhanlı vezirlerin hayat ve faaliyetlerini inceledikten sonra Vezâret müessesesi işleyişi, onun siyasi ve iktisadi rölü ele alınmıştır.

ABSTRACT

The Mongol Empire was founded by Genghis Khan, seized large contingent of geography and because of the administrative burden is divided into four states. under the domination of large geographical areas, especially in İnan, Anatolia and Iraq confront the problems of economics, since when İlhanlian government is established. Other than that, which is the dominant element Mongolian traditional policy pursued by the aristocracy has led to some problems in the region that most of the Muslims.

İlhan Hulagu since in this case, taking into account the adoption of the agenda was Vizierate system be perpetuated in the Islamic state. The vizier institution composed of local officials, but to find solutions to the country's economic problems was balancing factor against the Mongolian aristocracy.

Our thesis Vizierate institutions functioning After reviewing İlhanlı vizier of life and activities, his role is discussed in political and economics.

BİBLİYOGRAFYA

- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Rıza Doğrul, C. II, TTKY, Ankara, 2000
- Tarihu Muhtasari'd-Düvel*. Çeviren Şerafedin Yaltkaya, TTKY, Ankara, 2011
- Acurlu, Behram., Ali Nimeti Babaylu. Hedef-i Hûviyêt Kâcâr-î Ârk-i Alîşâh Tebrîz bâ Mermet be Şîyûh-i Pâksâzi Sebekî. *FUPMPHMŞN*, Şomare 37, 1392
- Afşar, İrec. Vakfnâme-yi Se Dîh der Kâşân. *FİZ*, C.IV, Tahran, 1335
- Ahmed Asım Efendi. *Kâmus Tercümesi*, C. II, İstanbul, 1305
- Agacanov, Sergey Grigoreviç. *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef ve diğerleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Âjend, Yakûb. Kitâbethâne ve Sûrethâne der Dovre-ye Îlhânân ve Celâyîryân. *NHZ*, şomare 33, bahar-i 1387
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i. *Müsâmerettü'l-Ahbâr*. Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000
- Akili, Seyîfeddîn Hâcî bin Nizâm. *Âsâr ül-vûzerâ*. Tashih Mîr Celâlüddîn Hüsseyînî Urmevî, Enteşerat-i Daneşgah-i Tahran, 1337
- Allinge, Curt. *Moğol Kanunları*. Çev. Coşkun Üçok, Ankara, 1967
- Allouche, Adel. Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu. *AÜDTCFD*. 46,1. Çev. Mustafa UYAR, Ankara, 2006
- Allsen, Thomas T. "Guard and Government in the Reign of the Grand Qan Mongke (1251-1259)". *HJAS*, vol.46, no.2 1986
- *Mongol Imperialism the Tolicies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the İslamic Lands (1251-1259)*. UCP, California, 1987

Amitai-Preiss, Reuven. *Mongols and Mamluks*. Cambridge, 1996

----- *Mongolçuud ba Mamlukuud*. Orçuulsan Samandaşın Oyunsüren.

Ulaanbaatar, 2006

----- New Material from the Mamluk Sources for the Biography of

Rasid al-Din. *The Court of the İl-khans 1290-1340*, ed. Julian Raby, Teresa

Fitzherbert, Oxford, 1996

Âmelî, Allâme S-Şemseddîn Muhammed bin Mahmûd. *Nefâyis el-Funûn fî Arâyis*

el-Ayûn. Tashih İbrahim Miyanci, C. II, Enteşerat-i İslamiye, Tahran, 1379

Arslan, Mahmut. *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı*. İstanbul, 1984

Aştıyani, Abbas İkbâl. *Târih-i Mogol*. Entaşerat-i Emir Kebir, Tahran, 1388

Atwood, Christopher. *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. IU,

Bloomington, 2004

Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, İSAM, İstanbul,

2009

----- “Erken Dönem Memlük Tarihçilerinin Bağdat’ın Moğollar

Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları”. *İslam Medeniyetinde*

Bağdat (Medinetü’s-selam) Uluslararası Sempozyum. İstanbul, 7-9 Kasım

2008

Aykaç, Mehmet. *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Divânlar (132-*

232/750-847), Ankara, 1997

Aykut Tuncay ve Şennur Aydın. *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı sikkeleri*. YKK, İstanbul,

1992

Aubin, Jean, *Emirs Mongols et Vizirs Persans Dans les Remous de L’acculturation*,

Paris, 1995.

- Azərbaycan tarixi (XIII-XVIII əsrlər)*. C.III, "Elm", Bakı, 2007
- Bâfekî, Muhammed Mufîd bin Mahmûd Müstevfî. *Câmi Mufîd-î*. Be kuşêş İrec Âfşâr. Entesherat-i Esatir. Tahran, 1385
- Bahiş, Ahmed Furuğ. Se Dîvân-i Mühim der Ahd-i Îlhânî. *KMTC*, Şomare 81-83, Tahran, 1383
- Bal, Mehmet Suat. "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın-Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak". *SÛTAD*, sayı 17, Konya, 2005
- Barthold, W. İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet. *THİTM*, C. I, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931
- Bayasah J. *İh Mongol Ulsın Tüühend Holbogdoh Hyatad Hoyor Survalj Biçig*. Ulaanbaatar, 2006
- Bayrakdar, Mehmet. *Risale Der Resm vo Ayine İlkhani*. *AÜİFD*, Ankara, 1988
- Benâkatî, Fahrüddîn Dâvûd. *Târîh-i Benâkatî*. Tashih Cafar Şear, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 1378
- Beyânî, Şîrîn. *Mogûlân ve hükümet-i Îlhânî der Îrân*. Tahran, 1388, s.164.
- *Dîn ve Devlet der Îrân ahd-i Mogol*. C.I-III, Merkez-i Neşr-i Daneshgahi, Tahran, 1381
- Bira Ş. *Mongolin Tengeriin Üzel*. Ulaanbaatar, 2011
- Blair, Şeylâ. *Mimârî Îlhâhân der Natanz: Mecmua-ye Mezâr-i Şeyh Abdul'Samed*. Tercüme Vâlî Âllâh Kâvesî. Entesherat-i Ferhengistan-i Hüner, Tahran, 1387
- Boyle, J.A. "Dynastic and Political History of the İl-Khans". *The Cambridge History of İran*. vol 5, Cambridge, 1968
- *Târîh-i Îrân Kembrîj. (Mogûlân)*. C.V, Kısım II, Çev. Timur Kaderi, Entesherat-i Muhtab, Tahran, 1389

----- Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî: Nehostîn-i Nevîsende-ye Târîh-i Cihân. *KMTC*, tercüme Muhammed Nazirî Hâşimî. Tir ve Murdad ve Şehriyur, 1383

Browne, E.G. *A Literary History of Persia*, 4 vols, London, Cambridge, 1902-1924

Buell, Paul de. *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. The Scarecrow Press, Lanham, Maryland and Oxford, 2003

Buharalı, Eşref. “İlhanlılar Zamanına Ait İslami Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaka Han Devir)”. *AÜDTCFTAD*, sayı 28, 1996

Caferî, Cafer bin Muhammed bin Hasan. *Târîh-i Yezd*. Tashih İrec Âfşâr. Enteserat-i Ulumi ve Ferhengi, Tahran, 1384

Cahen, Claudia. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. Çeviren Yıldız Moran, İstanbul, 1979

----- *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Çev. Erol Üyepazarcı, TVYY, İstanbul, 2012

Ch'i T'ang. *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*. İÜ, İstanbul, 1970

Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972

Cûveynî, Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed. *Târîh-i Cihanguşâ-yî*. Tashi Muhammed bin Abdulvehâb Kazvînî. C.I-III, Enteserat-i Firdevs, Tahran, 1385.

----- *Tarih-i Cihan Güşa*. Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2013.

----- *Tesliyet'ül-İhvân*. Tashih Abbâs Mâhîyâr, Enteserat-i Abad, Tahran, 1361

Cûzcânî, Minhâc Sirâc. *Tabakât-i Nâsir-î*. tashih Abdullahi Cibi. Entesherat-i Esatir, Tahran, 1389

Çan Çun Bumbin örnö zügt zorchson temdeglel. Hyatad helnees hörvülsen N.Ariungoo. Ulaanbaatar, 1997

Daftary, Farhad. *Alamut efsaneleri*. Çev. Özgür Çelebi, Ankara, YKY, 2008

Dalai Ch. *İh Mongol Uls*. Ulaanbaatar, 2006

Dâverî, Murtezî. Vezâret-i S'adüddeve: bâ Negâhî be ferâz ve furûd-i muk'ayît-i Yahûdiyân der 'asr-i İlhânî. *AT*, şomare 19, dovre-yi şişom, tabestun-i 1384

Dehhuda, Ali Akbar. *Lugatnâme-i Dehhudâ*. Entesherat-i daneşgah-i Tahran, cild 14, Tahran, 1958

Diler, Ömer. *İlkhans: Coinage of the Persian Mongols*, İstanbul, 2006.

Ebi'l-Fida, El-Melik el-Müeyyed İsmail. *El-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*. C. IV, Kahire, 1286

Elitaş, Cemal, Bilge Leyli Elitaş. Ortadoğu'da Yazılı ilk Muhasebe Öğreti eseri: Saadetname. *MFTAD*, C. 2, 2012

Emin, Shemis Sherik. *Farhang-i Estlahat-i Divan-i Dovran-i Mogul*. Tahran, 1357

Erdem, İlhan. "Olcaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri". *AÜDTCFTAD*, sayı 31, ayrı basım, 2000

----- "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları". *AÜDTCFTAD*, C. 21, sayı 33, Ankara, 2003

----- *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995

- “Olcaytu Han Devrinde Horasan’da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleri”.
PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı 3, 1997
- “Sahib-i Divan Şemseddin Cûveynî ’nin Anadolu’ya Gelişi, Yeni
Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları”. *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı
Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman’a Armağan*. Ankara, BY, 2003
- Ertuğrul, Özkan. Çifte Minareli Medrese. *DİA*, C.VIII, TDVY, İstanbul, 1993
- Galstyan A.G. *Ermeni Kaynaklarına göre Moğollar*. Çev. İlyas Kamalov, İstanbul,
YY, 2005
- Girûvî, Mehdi. *Ârâmgâh der Gostare-ye Ferheng-i İrânî*. Entesherat-i Encümen Asar
ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 1376
- Goitein S.D. *Studies in İslamic History and Institutions*. Leiden, 1968
- Gongor, D. *Halh Tovçoon*. Ulaanbaatar, Cild II, 1978
- Grigor, Aknerli. *Okçu Milletini tarihi*. İstanbul, Çev. Hrant Andresyan, 1954
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*. Çeviren Reşat
Üzmen. Ötüken Neşriyatı, İstanbul, 1980
- *Stepler İmparatorluğu: Atillâ, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İnalçık,
TTK Yay; Ankara, 2011
- Gül, Muammer. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti*. YY, İstanbul,
2005
- Günaltay, M.Şemseddin. *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihleri*.
Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991
- Hâfız Ebrû. *Zeyl-i Câmî’ut-tevârih Reşîdî*. Behtmam Hânâbâ Beyânî, Entesherat-i
Encümeni Asare Milli, Tahran, 1350

- Hakikat, Abdul'ür-Rafia. *Vezîrân-i İrânî*, Enteserat-i Kumş, Tahran, 1376
- Hasan, İbrahim Hasan. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*. Çev. İsmail Yiğit ve diğerleri, C. II, İstanbul 1991
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Çev. Salih Tuğ, C. I, İstanbul, 1989
- Handmîr, Gîyâsüddîn bin Humâmüddîn. *Düstûr el-vûzerâ*. tashih Seyîd Nefisî. Enteserat-i İkbal, Tahran, şahinşahi 2535.
- *Târîh-i Habîbüs-seyîr*. C.III, tashih Muhammed Debîr Sîyâkî, Enteserat-i Hîyâm, Tahran, 1380
- *Meâsiru'l-muluk*. Tashih Mîr Hâşim Muhaddis, Enteserat-i Hidmât-i Ferheng-i Resâ, Tahran, 1372
- *Muiz el-ins'ab*. perezod Ş.H.Vohidova, Daik Press, Almatı, 2006.
- Hosrôvbeği, Hôşeng. İyezdân Ferhî, "Pejûheşî Dorbâre-ye Seyîfeddîn Bîtikî Dîvânsâlâr-i Muslumân Dôvre-ye Helâkû". *PPTİ*, no.8, 1391
- İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tanci. *İbn Battuta Seyahatnamesi*. Çev. A.Sait Aykut, C. I, YKY, İstanbul, 2004.
- İbn Bibi. *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk name)*. Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara, 1993
- İbn Fûtî, Kemâl eddîn 'Abd- el-Rezzâk. *el-Havâdis el-Câmi'a*. Tercüme 'Abdul Muhammed Ayeti, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1381.
- İbn Haldun. *Mukaddime*, Çev. Zekir Kadiri Ugan, C. I-II, MEB, Ankara 1954
- İmad al-Din Şayh al-Hukama'i. Study on a Decree of Amir Çoban of 726 AH/1326 CE. *Orient, Volume 50*, Tokyo, 2015

- İsfahânîyân, Dâvud. Alîrrizâ Hezâlî. Şehr-hâyî tâze bunîyâd der dovre-ye Îlhânî.
Nâme-i Encümen, 1384
- İsfizârî, Muînüddîn Mohammadi Zamçî. *Ravzât'ul-Cennât fî Evsâf Medîneti'l-Herât*.
Tashih Seyid Muhammed Kazim İmami. C.II, Daneshgah-i Tahran, 1338
- Jahn, Karl. İranda Kağıt Para. *Belleten*, çev. Mehmet Altay Köymen, 23-24
sayılardan ayrı basım, TTK, Ankara, 1942
- Jamba. *Asragç Nertiin tüüh*. Hörvüülj, tailbar züült hiisen Zayabaatar D,
Ulaanbaatar, 2006
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997
- el-Kalkaşandî, Âhmed bin Alî. *Subh el-a'sa fî Sanâye el-İnşâ*. Şerh Muhammed
Huseyîn Şemseddin, Darül-Fikr, Beyrut, C. IV, 1987
- Kallek, Cengiz. Feddan, *DİA*, c.12, 1995
- el-Kâşânî, Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed. *Târîh-i Olcâytû*. Be İhtmam
Mehin Hambli, Enteşerat-i İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1386
- Kazıcı, Ziya. *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1991
- Kazvînî, Hamdullâh Müstevfî. *Nuzhetü'l-Kulûb*. Tashih Guy Lestrang, Enteşerat-i
Esatir, Tahran, 1389.
- Kazvînî, Hamdullah Müstevfî. *Târîh-i Güzîde*. Tashih Abdülhüseyn Nevayi.
Enteşerat-i Emir Kebir, Tahran, 1387.
- Kirmânî, Nâsrüddin Münşî. *Nesâim el-ishâr min Litâ'im el-Âhbâr*. Tashih
Celâlüddin Muhaddis Hüseyini Urmevi, Enteşerae Daneşgah-i Tahran, Tahran,
1959
- Kolbas, Judith. *The Mongols in İran (Chingiz Khan to Uljaitu 1220-1309)*.
Routledge Publishing, London and New York, 2007

- Kotviç V. XIII Zuunı Ehen Üyed Mongolçuud Delii Niitiin Enh Taivni Sanaag Sedej
Üüsgezen Boloh ni. *Hel Zohiol Sudlal*, Tom IX, Fasc 20, Ulaanbaatar, 1972
- Köprülü, Fuad. “XIII. Asırda Maraga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar”. *Belleten*,
C. VI, sayı 21-24, TTK, Ankara 1942
- Kushenova, Ganizhamal. “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh Lu
Ch’u-Tsai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, *Bilig*, Sayı 42, 2007
- Lambton, Ann Katerin Swynford. *Tedâvum ve tehevvl der Târih-i Mîyâne’-ye İnan*,
Tercüme Yakub Ajand, Enteserat-i Neşreney, Tahran, 1386
- Lin Chen-Nan. *Wang Kuo-Wei’nin Eserlerine Göre Ch’ang-Ch’un’un Batı
(Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224)*, İÜEF,
Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975
- Luvsandanzan. *Altan tovç*. Hörvüülj erhlen hevlüülseñ Çoimaa Ş, Ulaanbaatar, 2006
- el-Makrîzî, Takî-üddîn âbî el-Abbâs Âhmed bin Alî bin el-Kâdir el-Ubeyd-î. *Es-
Sulûk el-Marifet duvel ul-Mulûk*. Tahkik Muhammed Abdulkadir İrtâ. C. III,
Darülkitab el-İlmiye. Beyrut, 1997
- Madankan, Masûme. *be Yâsâ-ye Resîdegân der ‘Asr İlhânî*. Merkez-i Neşr-i
Dânesgâhî, Tahran, 1375
- Marko Polo. *Marko Polo Seyahatnamesi*. Yayına hazırlayan Filiz Dokuman, C.I-II,
Tercüman gazetesini, 1001 temel eser, İstanbul, 1979
- Mâverdi, Ebü’l Hasan Ali bin Muhammed bin Habib el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü’l-
Ahkâmi’s-Sultâniyye*, Matbaatü’l Vatan, Mısır, 1298
- el-Mâzenderânî, Abdullah bin Muhammed bin Kîyâ, *Risâle-i Felekîyye*, Tashih
Walter Hinz, çaphane-i Frans Ştayner, Wiesbaden, 1952, s.80-81.

- Minovi, M. and V. Minorsky, "Nasir al-Din Tusi on Finance". *BSOAS*, vol 10, No.3, London 1940
- Mîrhond, Muhammed bin Hâvendşâh. *Târîh-i Ravzat el-sefâ*. Tashih Cemşid Kiyanser. C. V, Enteserat-i Esatir, Tahran, 1385
- Moğolların Gizli Tarihi*. Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 1947
- Mongolin Nuuts Tovçoo*, hevlülsen S.Çoimaa, Ulaanbaatar, 2006
- Moğğol-un Niguça Tobçıyan: üsgiin galig*. B.Sumyabaatar, Ulaanbaatar, 1990
- Morgan, D.O. *The Mongols*. Oxford, 1986
- Munkuev, N.Ts. *Polnoe opisanie Mongolo-Tatar*. Moskova, 1975
- Mürselpur, Muhsin. Vezâret der Fıtrat-i Evvelîye Hukûmet-i İlhanî: ez Ârgûn ta Bâidû (Hicri 683-694). *MPTİİ*, şomare 11, 1391
- Nahçıvanî, Muhammed bin Hinduşâh. *Düstûr ül-Kâtib fî tayîn el-merâtib*. Tashih Abdulkerim Alioğlu Alizade. C. I-II, Ferhangistan Ulum-i Cumhuri Şoravi-i Sosyalisti Azerbeycan, Moskova, 1976.
- Natsagdorj, Ş. *Mongolin Feodalizmiin Ündsen Zammal*. Ulaanbaatar, 1978
- Nesevi, Şihâbüddîn Muhammed Zaydar-i Hurandz-i. *Siret-i Celaleddîn Menkebernî*. tashih Mucteba Minovi. Enteserat-i Ulumi ve Farhangi, Tahran, 1384
- Nizamülmülk. *Siyasetname*. Yay. Haz. Sadık Yalsızuçanlar, TY, İstanbul, 1999
- Nyamaa, Badarch. *The Coins of Mongol empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*. Ulaanbaatar, 2006
- Ochir, A, S. Tsolmon. "Chingis Haanı dotood myangany tuhai", *Chingis Haanı mendelsnii 840 jiliin oin erdem shinjilgeenii бага hurlın iltgelüüdiin emhtgel*, Ulaanbaatar, 2002
- Oktay, Hasan. *Ermeni kaynaklarında Türkler ve Moğollar*. İstanbul, SY, 2007

- Ostrowski, Donald. "The "Tamma" and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire". *BSOAS*, University of London, Vol 61, No.2, 1998
- Ögel, Bahaeddin. *Sino-Turcica: Cengiz Han'ın Türk Müşavirleri*. İstanbul, 2002
- Ölmez, Mehmet. Dil Verileri Işığında *Soyurgal* ve Kökeni. *Trans-Turkic Studies: Festschrift in Honour of Marcel Erdal*. İstanbul, 2010
- Özdemir, Ahmet. "Moğollar Bağdat'ı kaç gün yağlamamıştı?". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-selam) Uluslararası Sempozyum*. İstanbul, 7-9 Kasım 2008
- Özgüdenli, Osman G. *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*. Kaknüs Yayını, İstanbul, 2009
- İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Han'a Ait Dört Yarlıg. *Belleten*, C. LXIX, sayı 254, Nisan 2005
- İncü. *DİA*, C. 22, İSAM, İstanbul, 2000
- Vassaf. *DİA*, C.42, İstanbul, 2012
- Özyetgin, A.Melek. "Eski Türklerde Ortak "Tüccar" Terimi Üzerine". *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemer*. İstanbul, Ötüken Yayını, 2005
- Palabıyık, Hanefî. *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilâtı)*, AY, Ankara, 2002
- Petruşevskii, İ.P. *Zemledelie i Agrarnie Otnoşeniya v İrane XIII-XIV vekov*. İANSSSR, Moskova, 1960.
- *Keşâvarz-î ve Münâsebât-i Ârazî der İrân 'Ahd-i Mogól*. Tercüme Kerîm Keşâvarz, Tahran, 1357
- Feodalnoe hozyaistvo Raşid-ad-dina. *Voprosı İstorii*. Moskova, Nisan 1951

- İran, Azerbaican Hulegugiinhii Noyorhold (1256-1353). *Mongol-Tataaruud Azi, Evropt*. Ulaanbaatar, 1984
- Philips, E.D. *The Mongols*. Publisher Thames and Sudson, London 1969.
- Pohl E, Erdenebat U. “Har Horum Hotın Töv Hesegt Hii Bui Mongol-Germani Hamtarsan Arheolojiin Sudalгаа”. *MJAAE*. Vol 3, no 1, Ulaanbaatar, 2007
- Poppe, N.N. *Mongoliskii Slovari Mukaddimat al Adab*. İzd. AN SSSR, Moskova, Leningrad, 1938
- The Mongolian Monument in Phags-pa Script*, Wiesbaden, 1957
- Rachewiltz, İgor de. *Index to The Secret History of the Mongols*, Bloomington 1972
- “Some Remarks on the İdeological Foundations of Chinggis Khan’s Empire” *PFEH*, 7, March, 1973
- Rashpuntsag. *Bolor Erih*. Yay. haz. Bayarsaihan M ve diğeri, C. I, Ulaanbaatar, 2006
- Recebzâde, Hâşim. *Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh*. Enteşerat-i Terh-i Nou, Tahran, 1377.
- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî. *Câmi’ut-tevârih*. Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî. C.I-IV, Enteşerat-i Elborz, Tahran, 1373
- *Câmi’ut-tevârih*. Tashih Behmen Kerimi. C.I-II, Enteşerat-i Emir Kebir, Tahran, 1362.
- *Câmi’ut-tevârih*. Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesampour Khelejani. TTK, Ankara, 2013.
- *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî*. Tashih Karl Jahn, Çaphaneyi Mehriban, İsfahan, 1368.

- *Beyân ül-Hakâyetik*. Tashih Haşim Recebzade, Enteşerat-i Miras Mektoob, Tahran, 1386, s.95.
- *Mukâtebât-i Reşîdî*. Tashih Muhammed Şefih, Pencab Üniversitesi Press, Lahor, 1945
- *Tansukname-i İlhan der Fününü Ulumu Hatay: Mukaddimesi*. Çev. Baki Gölpınarlı, İÜTTE, İstanbul, 1939
- *Âsâr ve Âhîyâ*. Tashih Mehdî Muhakkak, Enteşerat-i Daneşgah-i Tahran ve Daneşgah-i Mc Gill, Tahran, 1368
- Rızavi, Seyid Abûlfazl. *Şehir, siyâset ve îktisâd der 'ahd-i İlhanân*. Enteşaret-i Emir Kebir, Tahran, 1388
- “Nizâm-i Pûli der ‘Asr İlhanân (H 654-735/ Miladî 1256-1338)”. *PTDEUIDİ*, No 4, İsfahan 1388
- Roux, Jean-Paul. *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yay; İstanbul, 2001
- Rubruk, Wilhelm Von. *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat (1253-1255)*. Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001
- *Dorno Etgeeded Zorçson mini*. Orçuulsan S.Tuya, S.Tsolmon. Ulaanbaatar, 1988
- Sarfarâz, Ali Âkbar, Ferîdûn Âvarzamânî, *Sikkehâ-yî Îrân: âz Âgâz tâ dôvrân-i Zandîye*. Tahran, 1388
- Seyfeddin, M.A. *Moneti İlhanov XIV veka*. Baku, 1968
- Sobûtî, Hûşeng. *Berrasî-ye Âsâr-i Târîh-i Sultânîye*. Kitapfuruşîye Setareye Zencan, Zencan, 1370

- Soudavar, Âbol'alâ. Farman of The İl-Khan Gaykhatu, *Art of The Persian Courts*, New York, 1992
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür (İlhanlılar Devri 1220-1350)*. Çeviren Cemal Köprülü, TTKY, Ankara, 1987
- Sumyabaatar, B. "Çingis Haanı İh Zasgiin Heseğ Shineer Oldov". *MUIISMHSSEŞB*. XX.C; XXVIII kısmı, Ulaanbaatar, 2003
- Sümer, Faruk. İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir. *Belleten*, C. LIII, Sayı 206, 1989
- Şebânkârâ-yi, Muhammed bin Ali bin Muhammed. *Mecmua el-insâb*. Tashih Mir Haşim Muhdis, Enteserat-i Emir Kebir, Tahran, 1376
- Şehrîyâr-î, Behmen. "Seyfeddîn Bîtikçî Evvelîn Vezîr-i Devlet-i İlhanân". *MRAT*, No 29, 1386
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İSAR, İstanbul, 1998
- Şirazi, Mahmud bin Mesud Kutbeddin. *Âhbâr-i Mogûlân der Enbâne-i Mülâkutb*. Tashih İrec Âfşâr, Kitabhane-i Ayatollah Mar'aşi Necepi, Kum, 1389
- Şîrâzî, Şihâbüddîn Abdullah bin Fazlullâh. *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. Be kalem Abdu'l-Muhammed Âyetî. Enteserat-i Pejueşgah-i Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferhengi, Tahran, 1383.
- Tabâtabây-i, Seyyîd Cemâl Turâbî. Resim-i el-hatt Uygûr-î ve Seyîr-î der Sikkeşenâsî. *Muze-i Azerbaycan*, Şumare 6, Aban, 1351
- Tagrîberdî, Yûsuf bin el-Âtâbekî Cemâleddîn Âbû el-Mehâsen, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müsteyfî Ba'de'l-Vâfi*. Hakike ve veza'u hevaşiye Nebil Muhammed Abdulaziz, C.III, Matba'a Dârül-Kütüb, 1985.

- Taneri, Aydın. “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”. *AÜDTCFTBTAD*, C. 5, Sayı 8, Ankara, 1967.
- Temir, Ahmet. “Die Sozial- Militarische organization der Mongolen um 1200 n”. Chr. *AÜDTCFD*, C. 18, Sayı 3-4, Ankara, 1960
- Tenkâbnî, Hamîd. *Der Âmed-î ber Dîvân Sâlâr-î der Îrân*. Enteşerat-i Ulumi ve Ferhengi, Tahran, 1383
- Tezcan, Mehmet. “Yabgu Ünvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan ilk Müslüman Türk Devletlerine kadar)”. *AÜTAED*, Sayı 48, Erzurum 2012
- Tiesenhause, W.De. *Altın-Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*. Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif matbaası, İstanbul 1941
- Togan, A.Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981
- Reşid-Üd-Din Tabib. *İA*, C. IX, MEB Yayını, İstanbul, 1964
- Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti. *TKİTM*, C. I, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931
- Reşidüddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadi ve Medeni Hayatına Dair Kayıtlar. *İÜİFM*, XV/1-4, 1954
- Togan, İsenbike. “Variations in the Perception of Jasagh” *History of Central Asia in Modern Medieval Studies*. Yangi Nashr, Taşkent, 2013
- Tsolmon, S. *Altan Ordun Uls*. SHUA, Ulaanbaatar, 2006
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005
- Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK, Ankara, 1958
- Turan, Refik. *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, MEB, İstanbul, 1995

- Uyar, Mustafa. *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilâtı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007
- Hinduşah Nahçıvani'ye Ait Düstür el-Kâtib fi Ta'yin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı. *AÜDTCFTAD*, XXIV/28, Ankara, 2005
- İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve. *AÜDTCFTAD*, C. 21, Sayı 33, Ankara, 2003
- "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri". *DTCFD*, XLIX/1, 2009
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. TTK, İstanbul, 1941
- Emir Çoban Soldoz ve Demirtaşı. *Bellekten*, C.. XXXI, Sayı 124, Nisan 1967
- Vladimirtsov, B.Y. *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*. Çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay; Ankara 1944.
- Vercâvand, Pervîz. *Kâviş-i Rasadhâne-yi Merâge*. Enteşerat-i Emir Kebir, Tahran, 1366
- "Vezir". *İ.A*, C. XIII, MEB, İstanbul 1986
- Yakubovskiy, A.Yu. *Altın-Orda ve Çöküşü*. Çev. Hasan Eren. TTK, Ankara, 2000
- Yasuhiro Yokkaichi. Four Seals in "Phags-pa and Arabic Scripts on Amir Çoban's Decree of 726AH/ 1326 CE". *Orient, Volume 50*, Tokyo, 2015
- Yıldız, Hakkı Dursun, Bermekîler, *DİA*, C.5, 1992
- Yuvalı, Abdulkadir. *İlhanlılar Tarihi I: Kuruluş devri*. Erciyes Üniversitesi yayınları. Kayseri, 1994
- "Cengiz Han ve Halefleri devrinde Horasan'ın idari statüsü". *FÜSBD*. C. 2, sayı 1, Elazığ, 1988

- Zakirov, Salih. *Altan Ordni Ulsaas Egipedtei Barij Baisan Diplomat Hariltsaa*.
Orçuulsan Samdandaşiiin Oyunsuren, Ulaanbaatar, 2004
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed. *Zeyil-ü Târih-ün el-İslâm*. Tahkik Ömer
Âbdülşelâm Tedmür-î, C. 49, Dârül-Letâb el-‘Arabî, Beyrut, 1999
- Zemaşeri. *Mukaddimetü’l-ideb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. Hazırlayan
N.N.Poppe. Çeviri Mustafa S.Kaçalin. TDK, Ankara, 2009
- Zeydân, Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, Cilt I, İletişim Yay,
İstanbul, 2004,
- Walter, Hinz. *İslam’da Ölçü Sistemleri*. MÜY. Çev. Acar Sevim. MÜEF, İstanbul,
1990
- Wittek, P. Ankara’da Bir İlhani Kitabesi. *THİTM*, C. I, Evkaf Matbaası, İstanbul,
1931
- Whaley, Mark A. “An Account of 13th Century Qubchir of the Mongol “Great
Courts”. *AOASH*, Volume 54 (1), 2001

EKLER

Sivas'ta bulunan Çifte Minareli Medrese

Sultaniye’de yapılan Reşidüddîn Fazlullah Hemedanî heykeli

Tebriz'de bulunan Rub-i Reşidi mahallesinden kalıntı

İlhanlı Devleti Haritası